

मानवअधिकारसम्बन्धी
ठूला महासन्धिका
केही प्रावधानहरूको कार्यान्वयन अवस्था
(अध्ययन प्रतिवेदन)

मानवअधिकार सन्धि अनुगमन समन्वयन केन्द्र (एचआरटिएमसीसी)को
सचिवालय

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)

कलङ्की, स्यूचाटार

पोस्ट बक्स २७२६, काठमाडौं, नेपाल

फोन ४२७८७७०, फ्याक्स ४२७०५५९

इमेल insec@insec.org.np, वेबसाइट www.inseconline.org

मानवअधिकारसम्बन्धी ठूला महासन्धिका केही प्रावधानहरूको कार्यान्वयन अवस्था (अध्ययन प्रतिवेदन)

प्रकाशन मिति: २०७० असोज

सङ्ख्या: २ हजारप्रति

प्रकाशक: मानवअधिकार सन्धि अनुगमन समन्वय केन्द्र (एचआरटिएमसीसी)

सचिवालय, अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)

सर्वाधिकार: इन्सेकमा सुरक्षित

पुनर्पाठ/संयोजन: सम्झा श्रेष्ठ

मुद्रक

डिम ग्राफिक प्रेस, थापाथली, काठमाडौं

विषयसूची

पृष्ठ

१. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय
महासन्धि, १९६६ धारा १९ १-५६
२. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अभिसन्धि, १९६६
धारा ११ ५७-११२
३. महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि, १९७९
धारा ७ र धारा ८ ११३-१५५
४. बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९
धारा १२ र ४४ १५७-१९१
५. सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय
महासन्धि, १९६५ धारा २ १९३-२३०
६. यातना तथा अन्य क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा
सजाय विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९८४
धारा २ २३१-२६२
७. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय
महासन्धि, २००६ धारा: २४ २६३-३१२
८. सबै आप्रवासी कामदारहरू तथा तिनीहरूका परिवारका सदस्यका
अधिकार संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९९० ३१३-३६०

भूमिका

मानवअधिकार सन्धि अनुगमन समन्वय केन्द्र (एचआरटिएमसीसी), मानवअधिकारको क्षेत्रमा क्रियाशील ६३ वटा संस्थाहरूको साभा सञ्जाल हो। यस सञ्जालले सन् २००३ देखि नै मानवअधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धन, विशेष गरेर नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सन्धिको पक्षराष्ट्र बनिसकेपछि सिर्जित दायित्वहरूको परिपालनका सम्बन्धमा अवलम्बन गरेका कानुनी, प्रशासनिक तथा नीतिगत व्यवस्था र सोको कार्यान्वयनको अवस्थाको बारेमा अनुगमन गर्ने तथा सरकारलाई आवश्यक दबाव एवम् सहयोग गर्ने विविध कार्यक्रमहरू गर्दै आएको छ। साथै यस सञ्जालद्वारा सन्धिमा आधारित भएर स्थापित भएका विभिन्न समितिहरूमा गैरसरकारी संस्थाहरूको तर्फबाट छाँया प्रतिवेदन पठाउने, मानवअधिकारका उल्लङ्घनका विविध घटनाहरूको स्थलगत भ्रमण तथा प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने र सन्धिद्वारा सिर्जित दायित्वहरूको बारेमा विभिन्न सैद्धान्तिक र व्यवहारिक अध्ययन पनि गर्दै आएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार महासन्धिद्वारा स्थापित दायित्वहरूको परिपालनका सम्बन्धमा यस सञ्जालद्वारा भएका प्रयास सराहनीय र उल्लेखनीय छन्। यसै सन्दर्भमा यस सञ्जालले मानवअधिकारका ठूला नौ महासन्धिहरूमध्ये आठ वटा महासन्धिहरूको मुख्यतः एउटा धारामा आधारित रही यसको कार्यान्वयनको अवस्थाको बारेमा विषयगत अध्ययन पूरा गरेको छ।

यस विषयगत अध्ययनले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय विरुद्धको महासन्धि, बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि र महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धिमा उल्लेख गरिएका विविध प्रावधानहरूमध्ये मुख्यतः महासन्धिको एउटा धारालाई आधार बनाई सोको बारेमा विस्तृत अध्ययन गरेको छ। साथै, सबै आप्रवासी कामदारहरू तथा तिनीहरूका परिवारका सदस्यका अधिकार संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि नेपालले अनुमोदन गरी नसकेकोले आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधानको अध्ययन गरिएको छ। यस अध्ययनसङ्ग्रहले मानवअधिकार महासन्धिको परिपालना र यसका लागि नेपाल सरकारद्वारा गरिएका प्रयास, कार्यान्वयनमा देखिएका

समस्याहरू र त्यसको लागि चालिनुपर्ने आवश्यक कदमहरूको बारेमा पनि धेरै हदसम्म प्रस्ट्याउन खोजेको छ। मानवअधिकार सन्धि अनुगमन समन्वय केन्द्र (एचआर टिएमसीसी)अन्तर्गतका विभिन्न समितिका संस्थाहरू तथा सोसँग आबद्ध विशेषज्ञहरूको प्रयासले तयार पारिएको यस अध्ययनसङ्ग्रहले यस अध्ययनको महत्वलाई अझ स्पष्ट पारेको छ भने अर्कोतर्फ सन्धि अनुगमनका लागि यस केन्द्रद्वारा गरिएको प्रयासलाई समेत उजागर गरेको छ। अनुसन्धानका आधारमा तयार पारिएको यस अध्ययनसङ्ग्रह, सन्धि तथा यसको कार्यान्वयनको अवस्था बारेमा बुझ्न चाहने पाठकहरूका लागि समेत उपयोगी रहने मैले विश्वास लिएको छु।

मानवअधिकार सन्धि अनुगमन समन्वय केन्द्रअन्तर्गत रही क्रियाशील आठैवटा समितिका संयोजक संस्थाहरू र यस अध्ययन पूरा गर्न सक्रिय सबै व्यक्तित्वहरूलाई म धन्यवाद दिन चाहन्छु। यो अध्ययन गर्न सहयोग पुऱ्याउने अस्ट्रेलियन सरकारको मानवअधिकार अनुदान परियोजनालाई म धन्यवाद व्यक्त गर्दछु। यस अध्ययनलाई पुनर्पाठ तथा प्रस्तुती गर्नुहुने र आठैवटा समितिलाई यस अध्ययन पूरा गर्ने क्रममा समन्वयकारी भूमिका निभाउनु हुने यस केन्द्रको सचिवालय इन्सेककी वरिष्ठ अधिकृत सम्भा श्रेष्ठ तथा अधिवक्ता निर्मलकुमार उप्रेतीलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु। यसै क्रममा यस अध्ययनलाई सम्पादन गर्न सहयोग गर्नुहुने इन्सेकका योगीश खरेल तथा ग्राफिक डिजाइनर गीता मालीलाई पनि म धन्यवाद व्यक्त गर्दछु।

सुबोधराज प्याकुरेल

मानवअधिकार सन्धि अनुगमन समन्वयन केन्द्र (एचआरटिएमसीसी)को सचिवालय

इन्सेक

**नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी
अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६६
धारा १८: सूचनाको हक**

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६६ धारा १९: सूचनाको हक

सल्लाहकार

डा. गोपाल कृष्ण सिवाकोटी

डा. चन्द्रकान्त ज्ञवाली

शोभा गौतम

भवानीप्रसाद खरेल

गणेश वि. के.

अनुसन्धान/लेखन

श्रीकृष्ण सुवेदी, अधिवक्ता

वि. पी. अधिकारी, अधिवक्ता

सदस्य संस्थाहरू

इन्टुरेड इन्टरनेशनल, संयोजक

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)

मानवअधिकार सञ्चार प्रतिष्ठान (इरिकन), सदस्य

राष्ट्रिय मानवअधिकार प्रतिष्ठान (हुरफन), सदस्य

संवैधानिक कानून व्यवसायी मञ्च (क्लाफ), सदस्य

मानवअधिकार सञ्जाल नेपाल (एलाइन्स), सदस्य

मानवअधिकार शिक्षा रेडियो श्रोता क्लब (रिलेक-नेपाल), सदस्य

विषयसूची

	पृष्ठ
परिच्छेद प	
१. सूचनाको हक	५-९
१.१ पृष्ठभूमि	५
परिच्छेद च	
२. अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधान तथा अभ्यास	१०-१४
२.१ अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज	१०
२.२ क्षेत्रीय दस्तावेज	११
२.३ अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास	१२
२.४ सूचनाको हकको कार्यान्वयनको स्थिति	१३
परिच्छेद छ	
३. नेपालमा सूचनाको हकसम्बन्धी व्यवस्था र अभ्यासहरू	१५-२५
३.१ पृष्ठभूमि	१५
३.२ संवैधानिक व्यवस्था	१६
३.३ सूचनाको हकसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाहरू	१७
३.३.१ सूचना सार्वजनिक महत्व र सूचनाको हक	१७
३.३.२ सूचनाको हक र सूचना प्रवाहसम्बन्धी व्यवस्था	१९
३.३.३ सूचनाको हकको प्रयोग	१९
३.३.४ सूचनाको हकअन्तर्गतका अधिकार	२०
३.३.५ अपवादअन्तर्गतका सूचना	२०
३.३.६ सूचना अद्यावधिकरण र अग्रसक्रिय खुलासा	२१
३.३.७ सार्वजनिक निकाय	२२
३.३.८ सार्वजनिक निकायको दायित्व	२३
३.४ सूचनाको हकसम्बन्धी अन्य कानुनी व्यवस्था	२३

परिच्छेद ४

४. सूचनाको हक: संरक्षण संयन्त्र	२६-३४
४.१ सूचना अधिकारी	२६
४.२ कार्यालय प्रमुख	२७
४.३ सूचना अद्यावधिक तथा प्रकाशन	२८
४.४ राष्ट्रिय सूचना आयोग	२९
४.५ नियमित अदालत	३०
४.६ पुनरावेदन दिन सक्ने अवस्था	३२
४.७ पुनरावेदनमाथि कारबाही र निर्णय गर्ने कार्यविधि तथा अवधि	३२
४.८ सजायसम्बन्धी व्यवस्था	३३
४.९ क्षतिपूर्तिसम्बन्धी व्यवस्था	३३
४.१० सजायमाथि पुनरावेदनसम्बन्धी व्यवस्था	३४
४.११ सूचनादाताको संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्था	३४

परिच्छेद ५

५. सूचनाको हक: आदेश र नजिरहरू	३५-३८
५.१ अदालती नजिर	३५
५.२ राष्ट्रिय सूचना आयोगका केही निर्णय र आदेशहरू	३७

परिच्छेद ६

६. सूचनाको हक प्रतिपादित नमुना फैसला	३९-४३
--------------------------------------	-------

परिच्छेद ७

७. तथ्यहरूको विश्लेषण र निष्कर्ष	४४-५२
----------------------------------	-------

परिच्छेद ८

८. सुझाव तथा सिफारिश	५३-५५
९. सन्दर्भसामग्री	५५-५६

सूचनाको हक

१.१ पृष्ठभूमि

संयुक्त राष्ट्रसङ्घको वडापत्रमा उद्घोषित सिद्धान्तअनुसार मानव परिवारका सम्पूर्ण सदस्यका अन्तर्निहित सम्मान तथा समान एवम् नैसर्गिक अधिकारहरूको स्वीकृति नै संसारमा स्वतन्त्रता, न्याय र शान्तिका आधार भएको कुरालाई विचार गर्दै, मानिसका अन्तर्निहित सम्मानबाट नै यी अधिकार सिर्जना हुन्छन् भनी स्वीकार गर्दै तथा मानवअधिकारका विश्वव्यापी घोषणापत्रअनुसार भय तथा अभावबाट स्वतन्त्रता उपभोग गरिरहेका स्वतन्त्र व्यक्तिका आदर्श प्रत्येक व्यक्तिले आफ्ना आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारका साथै नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार उपभोग गर्न पाउने अवस्था सिर्जना गरेमा मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ भनी स्वीकार गर्दै ३ जनवरी १९७६ देखि नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध लागू गरिएको हो। यसै अधिकारको उपभोगको आधारमा मानवले स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्ना राजनीतिक हैसियत ग्रहण गर्दै आफ्ना आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकासमा स्वतन्त्रतापूर्वक लाग्न पाउने व्यवस्था गरिएको छ।

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धले प्रत्येक व्यक्तिलाई बाँच्न पाउने नैसर्गिक अधिकार प्रदान गरेको छ। यो अधिकारलाई कानूनद्वारा सुरक्षित गरिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। मृत्युदण्ड उन्मूलन नगरेका देशहरूले अत्यन्तै गम्भीर प्रकृतिका अपराधका लागि मात्र कानूनअनुसार मृत्युदण्ड दिन पाउने र अठार वर्ष मुनिका कुनै पनि व्यक्तिलाई र गर्भवती महिलालाई मृत्युदण्ड दिन नपाइने प्रावधान राखिएको छ। त्यसैगरी, कसैलाई पनि यातना वा क्रूर, अमानवीय अथवा निर्दयी अथवा अपमानजनक व्यवहार गर्न नहुने तथा कसैलाई पनि दासत्व वा सम्पूर्ण प्रकारका दास व्यापारलाई निषेध गरिएको छ।

अनुबन्धका प्रावधानबमोजिम प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्रता तथा जीवनको सुरक्षाको अधिकार छ। कसैलाई पनि स्वेच्छाचारी तवरले पक्राउ गर्न या थुनामा राख्न पाइँदैन। कानूनबमोजिम बाहेक कसैलाई पनि आफ्नो स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरिने छैन। पक्राउ पर्नुअघि कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ पर्नुको कारण तथा आरोपका बारेमा तुरून्त जानकारी दिइनुपर्ने, पक्राउ वा थुनामा परेको कुनै व्यक्तिको स्वतन्त्रता हनन

भएमा अदालतमा मुद्दा चलाउने अधिकार र अदालत निजको थुना कानूनसम्मत हुने भए सोहीअनुसार र नहुने भए निजलाई मुक्त गर्न आदेश दिनुपर्ने व्यवस्था छ। गैरकानुनी पक्राउ वा थुनाबाट अन्यायमा परेका कुनै पनि व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने अधिकार छ।

यसैगरी, यस अनुबन्धले कसैको पनि गोपनीयता, परिवार, घर वा चिठ्ठीपत्रमा स्वेच्छाचारी वा गैरकानुनी तवरले हस्तक्षेप गर्न वा निजको प्रतिष्ठा र इज्जतमा गैरकानुनी आक्रमण गर्न निषेध गरेको छ। प्रत्येक व्यक्तिलाई आस्था र धर्मको स्वतन्त्रताको अधिकार र विना अवरोध विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता, शान्तिपूर्वक भेला हुने स्वतन्त्रता, सङ्घ संस्था खोल्ने स्वतन्त्रता सुनिश्चित गरेको छ।

यस अनुबन्धमा विवाहयोग्य उमेरका महिला तथा पुरुषको विवाह गर्ने तथा परिवार बसाल्ने अधिकार सुनिश्चित गरिएको छ। अनुबन्धका अन्य प्रावधानहरूमा प्रत्येक शिशुलाई जाति, रङ्ग, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राष्ट्रियता अथवा सामाजिक उत्पत्ति अथवा जन्मको आधारमा कुनै भेदभाव गर्न नहुने व्यवस्था छ। प्रत्येक शिशुको राष्ट्रियता प्राप्त गर्ने अधिकार हुन्छ। प्रत्येक नागरिकलाई प्रत्यक्ष अथवा स्वतन्त्रतापूर्वक छानिएका प्रतिनिधिमाफत सार्वजनिक जीवन सञ्चालनमा सहभागी हुने, विश्वव्यापी तथा समान मदतान एवम् गोप्यताबाट मतदाताको इच्छाको स्वतन्त्र अभिव्यक्तिको सुनिश्चित गरिएको आवधिक निर्वाचनमा मतदान गर्ने तथा निर्वाचित हुने अधिकार र समानताको सामान्य नियमबाट आफ्नो देशको सार्वजनिक सेवामा प्रवेश पाउने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारले व्यवस्था गरेका केही प्रमुख प्रावधानहरू निम्नवमोजिमका छन्:

नागरिक अधिकारका केही मुख्य व्यवस्थाहरू

- ▶ आत्मनिर्णयको अधिकार
- ▶ भेदभाव विरुद्धको अधिकार
- ▶ महिला तथा पुरुषको समान अधिकारको सुनिश्चितता
- ▶ सङ्कटकालमा मानवअधिकार
- ▶ बन्देज, सीमाङ्कन र नियन्त्रण विरुद्धको अधिकार
- ▶ जीवनको अन्तर्निहित बाँच्न पाउने अधिकार
- ▶ यातना विरुद्धको अधिकार
- ▶ दासत्व विरुद्धको अधिकार
- ▶ स्वतन्त्रता, सुरक्षा एवम् न्यायोचित सुनुवाइको अधिकार
- ▶ करारगत दायित्वमा थुनेछक विरुद्धको अधिकार

- ▶ आवतजावत गर्ने स्वतन्त्रताको अधिकार
- ▶ मुलुकबाट निष्काशन विरुद्धको अधिकार
- ▶ निष्पक्ष न्याय र सुनुवाइको अधिकार
- ▶ भूतलक्षित कानून विरुद्धको अधिकार
- ▶ कानूनसमक्ष व्यक्तिको रूपमा मान्यताको अधिकार
- ▶ गोपनीयता तथा हस्तक्षेप विरुद्धको अधिकार
- ▶ परिवार निर्माणको अधिकार
- ▶ बाल संरक्षण (दर्ता र राष्ट्रियता)को अधिकार
- ▶ जातीय, धार्मिक अथवा भाषिक अल्पसङ्ख्यकको अधिकार
- ▶ स्वेच्छाचारी पक्राउबाट मुक्त हुने अधिकार
- ▶ बन्दीहरूको अधिकार
- ▶ गोपनीयताको अधिकार

राजनीतिक अधिकारका केही मुख्य व्यवस्थाहरू

- ▶ विचार, अन्तःस्करण तथा धर्मको स्वतन्त्रता
- ▶ अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता
- ▶ युद्धसम्बन्धी प्रचार तथा धार्मिक घृणाको वकालतमा निषेधको अधिकार
- ▶ शान्तिपूर्वक सभा-सम्मेलन गर्न पाउने अधिकार
- ▶ सङ्घ-सङ्गठन खोलन पाउने, सङ्गठित हुन पाउने अधिकार
- ▶ निर्वाचनको स्वतन्त्रता तथा सार्वजनिक सेवामा प्रवेशको अधिकार
- ▶ विचार, उत्पत्ति, सम्पत्ति तथा जन्म आधारमा हुने भेद विरुद्धको अधिकार
- ▶ विरोध गर्न पाउने अधिकार
- ▶ छापेर वा बोलेर आफ्नो मतको प्रचार गर्न पाउने अधिकार

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धले माथि उल्लिखित अधिकारहरू सुनिश्चित गरेकाले उक्त अनुबन्धका पक्षराष्ट्रहरूले माथि उल्लिखित अधिकारहरूलाई सुनिश्चित गर्नु राज्यको प्रमुख दायित्वअन्तर्गत पर्दछ। तर यस अध्ययनमा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धका ५३ वटा धारामध्ये प्रमुख अधिकारमध्येको एक अधिकार धारा-१९ को सन्दर्भमा राज्यले हालसम्म गरेका प्रगति र उक्त धारासँग सम्बन्धित निर्वाह गरेका दायित्वहरू र प्रावधान प्रयोगका क्रममा रहेका समस्या एवम् चुनौतीहरूमा केन्द्रित गरिएको छ।

मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा १९ ले “प्रत्येक व्यक्तिलाई विचार तथा अभिव्यक्तिको अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। विना कुनै हस्तक्षेप विचार

ग्रहण गर्ने र सीमाना जेसुकै भए तापनि विना रोकतोक कुनै पनि माध्यमद्वारा विचार प्राप्त गर्ने, खोज्ने र प्रसार गर्ने अधिकार प्रत्येक व्यक्तिलाई हुनेछ।” भन्ने व्यवस्था गरेको छ।

त्यसैगरी, **नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा १९ ले** “(१) प्रत्येक व्यक्तिको हस्तक्षेप विना राय बनाउने अधिकार हुनेछ। (२) प्रत्येक व्यक्तिलाई अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता हुनेछ, सीमाको बन्देज विना मौखिक, लिखित अथवा मुद्रित, कलात्मकरूपमा अथवा आफ्ना छनौटका अन्य कुनै माध्यममार्फत सम्पूर्ण प्रकारका सूचना तथा विचार खोज्ने, प्राप्त गर्ने तथा दिने स्वतन्त्रता यसमा समावेश हुनेछन्। (३) यस धाराको प्रकरण २ मा व्यवस्था गरेका अधिकारको उपभोगमा विशेष कर्तव्य तथा दायित्व पर्दछ। त्यसैले यसमा केही नियन्त्रण हुन सक्नेछन् तर ती नियन्त्रण कानुनले व्यवस्था गरेका तथा निम्न कुराका लागि आवश्यक भए मात्र हुनेछन्: (क) अरुको अधिकार तथा प्रतिष्ठाको सम्मानका लागि: (ख) राष्ट्रिय सुरक्षा, सार्वजनिक व्यवस्था अथवा सार्वजनिक स्वास्थ्य अथवा नैतिकताको सुरक्षाका लागि।” भन्ने व्यवस्था गरेको छ। माथि उल्लेखित धारा १९ अन्तर्गतका अधिकारहरूको प्रयोग, ती अधिकारहरूको राष्ट्रियस्तरमा भएका विकास सम्बन्धित राष्ट्रिय कानुन र अदालती अभ्यास तथा जनताको उपभोग र प्राप्ति आदि विषयमा अध्ययनलाई केन्द्रविन्दु बनाइएको छ।

सूचनाको हकको उद्देश्य

सूचना हकले नागरिकलाई सरकारसँग र सरकारी निकायसँग रहेका नागरिकका हरेक सरोकारको विषयमा प्रश्न सोध्ने तथा सोधिएका प्रश्नहरूको उत्तर सरकारबाट प्राप्त गर्ने अधिकार समेतको सुनिश्चित गर्दछ। सरकारलाई प्रत्यक्षरूपमा नियन्त्रण गर्न जनताका लागि प्रत्याभूत यस अधिकारको निश्चित उद्देश्यसमेत रहेको हुँदा सूचनाको अधिकारलाई महत्वपूर्ण अधिकारका रूपमा लिइन्छ। यसबाहेक निम्नलिखित उद्देश्य प्राप्तिका लागि सूचनाको हकलाई प्रमुख हकको रूपमा लिने गरिन्छ, जो यस प्रकार छन्:

- ▶ सूचनाको हकको सबैभन्दा महत्वपूर्ण उद्देश्य सुशासन स्थापना गर्नु वा कायम गर्नमा सहयोग गर्नु हो। सुशासनअन्तर्गत सार्वजनिक मामिलामा जनताको सहभागिता निर्णय लिने र कार्यान्वयन गर्ने, प्रक्रियामा पारदर्शीता, शासकीय निकायको उत्तरदायित्व र जवाफदेहीता र समग्रमा कानुनको शासन सुनिश्चित गर्ने विषयहरू पर्ने भएकाले यसको प्रवर्धन गर्नका लागि जोड दिने।

- ▶ जनमत प्राप्त गरी बनेको सरकार र जनताले तिरेको करको रकमबाट चलने सरकार जनताप्रति उत्तरदायी हुनुपर्दछ। सरकारका गलत क्रियाकलाप कानुनको दुरुपयोग, कुशासन, ढिलासुस्ती, लापरवाही, जनताको अधिकारको अवमूल्यनजस्ता अवस्थामा जनताले प्रश्न गर्न पाउने र सरकार जवाफ उपलब्ध गराउनका लागि बाध्य हुने भएकाले सरकारलाई जनउत्तरदायी बनाउने।
- ▶ सूचनाको हकले सार्वजनिक प्रशासनलाई सदा खुला मान्यतामा जनसेवी बनिरहन बाध्य गर्दछ। ती निकायबाट प्रदान गरिने सेवाबारे सबैले थाहा पाउने अवस्था रहोस् भन्नाका लागि नै खुला प्रशासनको मान्यता अवलम्बन गरिन्छ। सूचनाको हकको व्यवहारिक प्रबन्धले प्रशासनिक प्रणालीलाई पारदर्शी बनाउन मद्दत पुग्ने भएकाले सार्वजनिक निकायलाई खुलापनको सुनिश्चिततातर्फ अग्रसर गराउने।
- ▶ भ्रष्टाचार नियन्त्रणको अभियानमा जनसहभागिता बढाउनु सूचनाको हकको अर्को उद्देश्य हो। सेवाग्राही वा सरोकारवालाई प्रश्न सोध्न र प्रमाण जुटाउन मद्दत पुग्ने हुनाले सार्वजनिक निकायमा हुने भ्रष्टाचार र अनियमितता रोक्न सूचनाको हकसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाले महत्वपूर्ण योगदान दिन सक्छ। सम्पूर्ण निर्णय प्रक्रिया, निर्णय र निर्णय कार्यान्वयनको तहसम्म जनताले प्रश्न उठाउन सक्ने वातावरणको निर्माण गर्न सकिएमा भ्रष्टाचार घटाउन थप बल पुग्दछ। खराब काम कसले कसरी गरेको छ भन्ने कुरा सहजरूपमा आम सरोकारवालामा पुऱ्याउन सूचनाको हकसम्बन्धी कानुनले सरल अनुसन्धान विधिको रूपमा कार्य गर्ने भएकाले यसको प्रवर्धनमा जोड दिने।
- ▶ सूचनाको हकले आमजनतालाई सशक्तीकरण गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ। सहभागितामूलक लोकतान्त्रिक अभ्यासलाई हरेक तहमा जीवन्त तुल्याउन सक्रिय नागरिकको आवश्यक भूमिका रहन्छ। जनतालाई थाहा दिने र थाहा पाएका कुरामा सहभागी हुन प्रेरणा प्रदान गर्ने हुनाले सूचनाको हक जनसशक्तीकरणको एक प्रभावकारी उपाय मानिएको छ। आफ्नो र समाजको हितसँग सम्बन्धित विषयमा खोजी गर्न जनतालाई यसले अग्रसर बनाउने भएकाले यस्ता खालका अभ्यासलाई प्रोत्साहन एवम् प्रवर्धन गर्दै लैजाने।
- ▶ लोकतन्त्रको विकास र प्रवर्धनका लागि राज्य वा सरकारका निकाय जनताप्रति जवाफदेही हुनुपर्छ। आ-आफ्नो दायित्व र कर्तव्य ठीक समयमा ठीक ढङ्गले सम्पादन गरी बढीभन्दा बढी प्रतिफलमुखी बनाउन सक्नु नै असल शासनप्रणालीको द्योतक हुने हुनाले सूचनाको हककले त्यसका लागि प्रक्रियामार्फत सबैलाई बाध्य पार्दछ तसर्थ, नागरिकलाई जवाफ दिनुपर्दछ भन्ने मान्यताले सरकारका निकायहरूलाई स्वेच्छाचारी नबन्नतर्फ उन्मुख गराउँदै लैजाने।

अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधान तथा अभ्यास

सूचनाको हकका सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको सबाल उठाउँदा संयुक्त राष्ट्रसङ्घका विभिन्न घोषणापत्र, महासन्धि, अनुबन्ध तथा अन्य दस्तावेजलाई आधार लिनुपर्दछ। त्यसैगरी क्षेत्रीयस्तरमा भएका विभिन्न निकाय र ती निकायबाट जारी भएका विभिन्न दस्तावेजहरू यस सन्दर्भमा चर्चा गर्नु उपयोगी हुन्छ।

२.१ अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज

- (क) संयुक्त राष्ट्रसङ्घको प्रतिज्ञापत्र: सन् १९४६ मा भएको सूचनाको स्वतन्त्र सञ्चारसम्बन्धी सम्मेलनमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको प्रतिज्ञापत्र नं. ५९ मार्फत जारी गरिएको प्रतिज्ञा सूचनाको हकको पहिचानको दृष्टिले महत्वपूर्ण मानिन्छ जसमा सूचनाको स्वतन्त्रता आधारभूत मानवअधिकारको रूपमा ग्रहण गरेको छ र यसलाई सम्पूर्ण स्वतन्त्रताहरूको मुख्य कडीरूपमा लिइएको छ।^१
- (ख) मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८: संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा जारी गरिएको मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा १९ ले सूचनाको हकको बारेमा गरेको व्यवस्थाअनुसार “प्रत्येक व्यक्तिलाई विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता छ। यस अधिकारमा विना कुनै हस्तक्षेप आफ्नो मत राख्ने र विनारोकटोक कुनै भौगोलिक सीमाको अधीनमा नरही जुनसुकै सञ्चारमाध्यमद्वारा सूचना तथा विचार प्राप्त गर्ने, खोजी गर्ने र प्रसार गर्ने अधिकारसमेत समावेश छ।”
- (ग) नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६६: यस अनुबन्धको धारा १९ ले मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ को धारा १९ को व्यवस्थालाई पूर्णरूपमा मान्यता दिई सूचनाको हकको व्यवस्थालाई सुनिश्चित गरेको छ।^२
- (घ) महिलाविरुद्ध हुने सबैप्रकारका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, १९७९: यस महासन्धिको धारा १० र १६ मा महिलाको स्वास्थ्य तथा शिक्षाको अधिकार

१. संयुक्त राष्ट्रसङ्घको प्रतिज्ञापत्र, १९४६ ।

२. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ ।

सुनिश्चितता र प्रजनन अधिकारको उपयोग गर्न सूचनाको हक महत्वपूर्ण हक हो भनी परिभाषित गर्दै सूचनामा महिलाको पहुँचलाई जोड दिएको छ।^३

- (ड) बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९: यस महासन्धि धारा १७ ले बालबालिकाको समग्र अधिकारको प्रयोगको सन्दर्भमा सूचनामाथिको पहुँचको महत्वलाई मनन गरी उनीहरूलाई सूचनामा पहुँच पुऱ्याउन राज्यले उचित तथा आवश्यक कदम चालनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।^४
- (च) अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६: यस महासन्धिको धारा २१ ले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको लागि सूचनामा पहुँच पुऱ्याउन पक्षराष्ट्रले विशेष तथा आवश्यक कदमहरू चालनुपर्ने कुरामा जोड दिएको।^५

२.२ क्षेत्रीय दस्तावेज

- (क) मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको संरक्षणसम्बन्धी युरोपेली महासन्धि, १९५०: यस महासन्धिको धारा १० ले सूचनाको अधिकारलाई अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको एक भागको रूपमा पहिचान गर्दै “प्रत्येक व्यक्तिलाई विचारको स्वतन्त्रता हुनेछ” भन्ने व्यवस्था गरेको छ, जसले भौगोलिक सीमाको अधिनमा नरही विचार प्राप्त गर्ने, खोजी गर्ने र प्रवाह गर्ने अधिकार हो भनी स्पष्ट उल्लेख गरेको छ।^६
- (ख) मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तरअमेरिकी महासन्धि, १९६९: यस महासन्धिको धारा १३ ले सूचनाको हकलाई आधारभूत अधिकारको रूपमा व्यवस्था गरेको छ। यस अधिकारअन्तर्गत विना कुनै रोकतोका विचारको खोजी गर्ने, प्राप्त गर्ने र सूचना एवम् हरेक किसिमका विचार प्रवाह गर्ने अधिकार हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ।^७
- (ग) मानव तथा जनताका अधिकारसम्बन्धी अफ्रिकी बडापत्र, १९८१: यस बडापत्रको धारा ९ मा सूचनाको हकलाई पहिचान गरी संरक्षणको लागि व्यवस्था गरेको छ, जसअन्तर्गत प्रत्येक व्यक्तिलाई सूचना प्राप्त गर्ने हक हुनेछ भनी व्यवस्था गरेको छ।^८

३. महिलाविरुद्ध हुने सवैप्रकारका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, १९७९ ।

४. बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ ।

५. अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६ ।

६. मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको संरक्षणसम्बन्धी युरोपेली महासन्धि, १९५० ।

७. मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तरअमेरिकी महासन्धि, १९६९ ।

८. मानवअधिकारसम्बन्धी अफ्रिकी बडापत्र, १९८१ ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सदस्यको हैसियतले राष्ट्रसङ्घका घोषणाहरूलाई पालना गर्नु नेपालको नैतिक जिम्मेवारी हो। नेपालले मे १४ सन् १९९१ मा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धलाई विना शर्त अनुमोदन गरेको अवस्थामा यी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजले प्रत्याभूत गरेको सूचनाको हक प्रचलनका लागि आवश्यक कदम चालनुपर्ने कानुनी बाध्यतासमेत सिर्जना भएको छ। नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ ले अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसम्झौता राष्ट्रिय कानूनसरह लागू हुने भनी^९ उल्लेख गरेको कारण पनि यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरू घरेलु कानूनसरह मान्यता पाई प्रचलनमा रहने भएकाले यसको प्रत्याभूतिको लागि नेपाल सरकार बाध्य भएको छ।

२.३ अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास^{१०}

सूचनाको हकको अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासलाई हेर्ने हो भने धेरै देशमा यस हकको उचित कार्यान्वयनको दृष्टिले सूचनाको हकको लागि केही सिद्धान्तहरू तय गरिएका छन्। निम्न उल्लेखित सिद्धान्तहरू कुनै एक देशका कानूनमा भएका व्यवस्था र प्रयोगभन्दा पनि विभिन्न देशमा भएका व्यवस्था र प्रयोगको आधारमा तय गरिएका सर्वोत्कृष्ट प्रावधानहरू हुन्। सूचनाको हकको प्रयोगका सन्दर्भमा यी व्यवस्थाहरू आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा विकास भएका छन्:

- ▶ सूचनाको अधिकार व्यक्तिको आधारभूत अधिकार हो। यो अधिकारलाई नागरिकको अधिकारको रूपमा मात्र सीमित गरिनु हुँदैन। विदेशी नागरिक तथा शरणार्थीलाई पनि यो अधिकारबाट वञ्चित गरिनु हुँदैन भन्ने अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास रहेको पाइन्छ।
- ▶ सूचनाको हक राज्यका सबै अङ्गहरूमा लागू हुन्छन्। राज्यका तिनै अङ्ग कार्यपालिका, न्यायपालिका तथा व्यवस्थापिका विरुद्धमा यो हक लागू हुन्छ। अफ समग्रमा भन्नुपर्दा सबै सार्वजनिक निकायका विरुद्धमा सूचनाको हक लागू हुन्छ भन्ने मान्यता अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलनमा रहेको पाइन्छ।
- ▶ सार्वजनिक निकायहरूले त्यस निकायसँग सरोकार राख्ने आधारभूत सूचना स्वतस्फूर्तरूपमा जनताको पहुँचमा पुग्ने गरी निरन्तर प्रकाशन गर्नुपर्दछ। यसको उद्देश्य सबै सूचना सार्वजनिक निकायसँग माग्न जानुपर्ने अवस्था सिर्जना नहोस् भन्ने नै हो। यस्ता क्रियाकलापलाई सूचनाको अग्रसक्रिय खुलापन समेत भन्न सकिन्छ।

९. चन्द्रकान्त ज्ञवाली वि. श्री ५ को सरकार, ने. का. प. अङ्क ११, २०५८, पृ. १।

१०. सूचनाको हक, सूचनाको हकका लागि नागरिक अभियान, २०६७, पृ. १८-२०।

- ▶ सूचना माग्ने प्रक्रिया सरल, सहज र पहुँचयोग्य, निःशुल्क तथा सूचना माग गर्ने अधिकार समेत पहिचान गरिएको हुनपर्दछ। सूचना माग्ने प्रक्रिया जटिल र धेरै औपचारिक हुनु हुँदैन।
- ▶ सूचना मागकर्तालाई सहयोग गर्नु सार्वजनिक निकायको कर्तव्य हो। सूचना मागकर्तालाई सूचना माग गर्ने सबै विधि र तौरतरिकाबारे जानकारी नहुन सक्दछ। यस्तो अवस्थामा सूचना मागकर्तालाई सहयोग गर्नु सम्बन्धित आधिकारीको कर्तव्य हुन आउँछ।
- ▶ सूचना नदिने निर्णयको वस्तुनिष्ठ आधार हुनुपर्दछ। कुनै मनासिव कारण देखिएको खण्डमा सूचना रोक्न सकिन्छ। तर, सूचना नदिने आधार मनोगत तथा व्यक्तिगत हुनुहुँदैन। सूचना नदिने निर्णयको आधार वस्तुनिष्ठ एवम् औचित्यपूर्ण हुनुपर्दछ।
- ▶ कुनै पनि आधारमा कुनै विषयमा सूचना नदिने गरी निर्णय गरिएको भए तापनि यदि त्यो विषय सार्वजनिक हितको हो भने सूचना रोक्न पाइँदैन। सार्वजनिक हितको नियमले सूचना नदिने गरी गरेको निर्णयलाई खारेज गर्दछ।
- ▶ कुनै निकायले सूचना नदिने गरी निर्णय गर्दछ भने त्यसका विरुद्धमा पुनरावेदनको अवसर हुनुपर्दछ। पुनरावेदकीय निकायबाट अन्तिम सुनुवाइ गर्ने गरी प्रबन्ध गरिनुपर्दछ।
- ▶ सूचनाको हकको कार्यान्वयनका लागि एक स्वतन्त्र निकायको स्थापना हुनुपर्दछ। त्यो निकायले सार्वजनिक निकायबाट सूचना नदिने गरी निर्णयको बारेमा पुनरावलोकन सुन्न सक्दछन्। यस्तो स्वतन्त्र निकायले सूचनाको हक रोक्ने गरी भएको निर्णयविरुद्ध निर्णय गर्न सक्दछ। स्वतन्त्र निकायबाट यस हकको संरक्षण प्राप्त हुनुपर्दछ।

२.४ सूचनाको हकको कार्यान्वयनको स्थिति^{११}

सूचनाको हकको अवस्था र कार्यान्वयनको तुलना गर्दा युरोपेली राष्ट्रहरूमा राम्रो व्यवस्था भएको पाइन्छ। धेरैजसो युरोपियन राष्ट्रमा सूचनाको हकलाई संवैधानिक संरक्षण गरिएको छ र त्यसको लागि चाहिने आवश्यक कानूनसमेत तर्जुमा गरिएको छ। स्विडेनले १७६६ मा सूचनाको हकलाई कानुनी मान्यता दिइएको थियो भने स्विडेनपछि दक्षिण अमेरिकी राष्ट्र कोलम्बियाले सन् १८८८ मा सूचनाको हकसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

अमेरिकामा सन् १९६६ मा सूचनाको हकको व्यवस्था गरिएको हो भने बेलायतमा सन् २००२ मा सूचनाको स्वतन्त्रतासम्बन्धी कानून लागू भएको थियो। सन् १९८२

११. ऐजन्, पृ. २१ ।

मा अष्ट्रेलिया, क्यानडा र न्यूजिल्याण्डले सूचनाको हकसम्बन्धी कानून निर्माण गरेका थिए। त्यसपछि एसिया, अमेरिका, अफ्रिका, यूरोप, मध्यपूर्वका सबैतिर यो कानूनको निर्माणमा गति आएको पाइन्छ। यसभन्दा अगाडि अर्थात् सन् १९९० सम्ममा १३ वटा मात्र राष्ट्रमा सूचनाको हकसम्बन्धी कानून थियो।

दक्षिण एशियाको सबालमा हेर्ने हो भने आठ राष्ट्रहरूमध्ये चार राष्ट्रमा मात्रै सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था भएको पाइन्छ। सर्वप्रथम, पाकिस्तानमा सन् २००२ मा सूचनाको हकसम्बन्धी कानून पारित भएको थियो। तथापि, यो कानूनमा सूचनाको हकको पूर्ण प्रत्याभूति दिनका लागि पर्याप्त प्रावधानहरू नभएको पाइन्छ। पाकिस्तानपछि सन् २००५ मा भारतमा राष्ट्रियस्तरमा सूचनाको हकसम्बन्धी कानून पारित गरियो। नेपालमा सूचनाको हकसम्बन्धी कानून २००७ मा पारित भयो भने बङ्गलादेशमा सन् २००९ मा यो कानून लागू भएको छ।

नेपालमा सूचनाको हकसम्बन्धी व्यवस्था र अभ्यासहरू

३.१ पृष्ठभूमि

मुलुकमा भएका विभिन्न आन्दोलन र राजनीतिक परिवर्तनसँगै नागरिकका लागि विभिन्न अधिकारको व्यवस्था र भएका व्यवस्थाहरूमा समेत परिमार्जन हुँदै गएको छ। राणा शासन तथा पञ्चायती व्यवस्थामा नेपालीहरूका अधिकारहरू धेरै हदसम्म सीमित पारिएका थिए। २०४६ सालपछि नागरिकका अधिकार रक्षाका खातिर राज्यले विभिन्न कानुनी व्यवस्था गरेको छ भने अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दायित्वलाई समेत आत्मसात गरेको छ। २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तन पछिको खुल्ला राजनीतिक अवस्थामा मात्र सूचनाको हकले मौलिकहकको रूपमा स्थान पाएको हो। नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा १६ सूचनाको हकको लागि प्रथम संवैधानिक व्यवस्था हो। २०६२/०६३ को जनआन्दोलनपछि जारी गरिएको नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले पनि सूचनाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरेको छ। त्यसैगरी सूचनाको हकलाई प्रचलन गराउन छुट्टै ऐनको रूपमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ समेत लागू गरिएको छ।

नेपालमा सुरक्षा र शान्ति सुव्यवस्था कायम राख्न सरकारी र सार्वजनिक कार्यालयमा रहेका महत्वपूर्ण र गोप्य कागजातहरू, अभिलेखहरू, संरक्षित लिखतहरू आदि संरक्षण गर्ने हेतुले गोप्यतासम्बन्धी ऐन, २०३९ जारी भएको थियो। यो ऐन सूचनाको हकको लागि बाधक बन्न सक्दथ्यो तर सो ऐन भने लागू भएन। २०४७ सालको संविधानको धारा १६ मा सार्वजनिक सरोकारका विषयहरूबारे नागरिकले सूचना माग्न पाउने गरी संवैधानिक व्यवस्था गरेको भए पनि त्यसबेला सरकारले सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको निर्माण गर्न भने सकेन। तत्कालीन अवस्थामा सूचनाको हक सम्बन्धमा कुनै छुट्टै कानून बन्न नसके तापनि संवैधानिकरूपमा प्रत्याभूत सूचनाको हकको सम्बन्धमा भने सर्वोच्च अदालतबाट महत्वपूर्ण निर्णयहरू भएको पाइन्छ। सर्वोच्च अदालतले २०५० सालमा गोपाल सिवाकोटी विरुद्ध अर्थमन्त्रालयसमेत भएको मुद्दामा (अरुण तेस्रो जलविद्युत परियोजनासँग सम्बन्धित) “सरकारको काम कारबाहीलाई पारदर्शी बनाउन, सार्वजनिक महत्वका र सरकारी काम कारबाहीका विषयमा नागरिकको पहुँचको लागि देशको सुरक्षा, शासन, व्यवस्था, शिक्षा, स्वास्थ्य

आदि विषयमा जनताको पहुँच पुऱ्याउन सूचनाको हकको महत्व भएको कारणले गर्दा सूचनाको हकलाई संरक्षण गर्नुपर्दछ” भनी महत्वपूर्ण निर्णय गरेको पाइन्छ।

सरकारको तर्फबाट सूचनाको हकसम्बन्धी कुनै छुट्टै कानुन बन्ने कार्य नभएपछि पहिलो पटक २०५६ सालमा नेपाल पत्रकार महासङ्घ र नेपाल प्रेस इन्स्टिच्युटको सामूहिक प्रयासमा सूचनाको हकसम्बन्धी विधेयक तर्जुमा गर्ने र सरकारसमक्ष बुझाउने जस्ता जनस्तरीय कार्य भएको देखिन्छ। तर सूचनाको हकसम्बन्धी तयार पारिएको मस्यौदा विधेयक २०५९ सालमा संसद्मा दर्ता भए पनि सोसम्बन्धी ऐन बन्न भने सकेन। तत्पश्चात् लगत्तै संसद् विघटन भएपछि ऐन जारी हुन सकेन। नेपालको भइरहेको राजनीतिक खिचातानीका कारण राजाले शासन हातमा लिएपछि त जनताको सूचनाको हक माग्ने हक पूर्णरूपमा गुमेसरह नै भयो। २०६२/६३ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि नागरिक समाजबाट सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन बन्न पुनः आवाज उठ्यो। जनस्तरको माग र दबावपछि सरकारले सूचनाको विधेयक मस्यौदाका लागि कार्यदल गठन गर्‍यो र ऐनको मस्यौदा निर्माण कार्य अघि बढ्यो। यस प्रक्रियामा नागरिक समाजको सक्रियता, सुभाव र परामर्श महत्वपूर्ण थियो। परिणाम स्वरूप २०६४ श्रावण २ गते व्यवस्थापिका संसद्द्वारा सूचनाको हकसम्बन्धी व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक पारित भयो। ऐनको प्रवाधानअनुसार सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ भदौ ३ गतेदेखि मुलकमा लागू भयो।^{११}

३.२ संवैधानिक व्यवस्था

२०४७ साल अधिका संविधानमा सूचनाको हकका सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था थिएनन्। नेपालमा सूचनाको हक सुनिश्चित गर्ने पहिलो दस्तावेज नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ नै हो। सार्वजनिक सरोकारका विषयहरूबाट नागरिकले आफूले चाहेको सूचना माग्ने र पाउने संवैधानिक प्रत्याभूति सो संविधानको धारा १६ ले गरेपश्चात् नेपालमा मौलिक हकको रूपमा सूचना माग्न पाउने अधिकार सुनिश्चित भयो।^{१२} संविधानले प्रत्याभूत गरेको सो प्रावधानलाई प्रचलनमा ल्याउन तथा सार्वजनिक सरोकारको विषयमा सूचना माग गर्ने र दिने संस्कृतिको विकास गरी राज्यको स्रोत साधन व्यवस्थापनमा सुशासन पद्धतिलाई सुदृढ गर्न सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन र नियमावली तर्जुमा भई जारी गर्नुपर्ने थियो तर सो कार्यमा भने राज्य उदासिन रहेको देखियो। तर पनि संवैधानिकः मौलिक हकको रूपमा नै यसलाई स्थापित गरिएका कारण नागरिकले आफूले चाहेको सार्वजनिक सरोकारका विषयहरूबारे सूचना पाउन सर्वोच्च

११. सूचनाको हक, सूचनाको हकका लागि नागरिक अभियान, २०६७, पृ. २५ ।

१२. नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ।

अदालतसमक्ष रिट आदेशका लागि निवेदन दिन पाउने ढोका खोलिदियो। तदनुरूप सर्वोच्च अदालतले समेत यस्ता रिटहरूलाई महत्वपूर्ण स्थान दिई जनहितको पक्षमा महत्वपूर्ण निर्णय गरेको देखिन्छ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पनि सूचनाको हकलाई नागरिकको मौलिक हकका रूपमा स्थापित गरेको छ। धारा २७ ले “प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने वा पाउने हक हुनेछ”^{१४} भनी उल्लेख गरेको छ। यो हकलाई प्रचलन गराउन सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ जारी भइसकेको छ।

३.३ सूचनाको हकसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाहरू^{१५}

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन अन्तरिम व्यवस्थापिकाबाट २०६४ श्रावण २ गते पारित भयो र २०६४ साल साउन ५ गते सभामुखबाट प्रमाणीकरण भयो। उक्त ऐनको दफा १ (२) मा यो ऐन प्रमाणीकरण भएको मितिले तीसौं दिनमा प्रारम्भ हुने छ भनी गरेको प्रावधानअनुसार सो ऐन २०६४ भदौ ३ गतेदेखि नेपालभरि लागू भएको छ। यो ऐनमा ३८ वटा दफा र १ अनुसूची रहेको छ। त्यसैगरी ऐनलाई प्रभावकारी रूपले कार्यान्वयन गर्नका लागि सोही ऐनको आधारमा २०६५ माघ २७ गते सूचनाको हकसम्बन्धी नियमावली २०६५ समेत जारी भएको छ जसको सङ्क्षिप्त उद्देश्य निम्नबमोजिम छन्:

३.३.१ सूचना सार्वजनिक महत्व र सूचनाको हक

(क) **सूचना:** सामान्य भाषामा सूचना शब्दले जानकारी, समाचार, तथ्य, तथ्याङ्क, अभिलेख आदिलाई जनाउँदछ। सूचनाअन्तर्गत यी सबै कुराहरू समावेश हुने भए तापनि नागरिकलाई सूचनाको अधिकार प्रदान गर्ने सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनले सूचनाको परिभाषा गरेको छ, जसको बारेमा जान्नु आवश्यक छ। यो ऐनले गरेको परिभाषाअनुसार “सूचना” भन्नाले सार्वजनिक निकायबाट सम्पादन हुने वा भएको सार्वजनिक महत्वको काम, तत्सम्बन्धी कारबाही वा निर्णयसँग सम्बन्धित कुनै लिखत, सामग्री वा जानकारी सम्भन्नुपर्छ।” भनी उल्लेख गरेको छ।

(ख) **सार्वजनिक महत्व:** ऐनले सार्वजनिक महत्व भनेको सार्वजनिक सरोकारको विषय हो भनेको छ। तसर्थ, जनचासोको विषय सार्वजनिक महत्वको विषय हो भनी बुझ्न सकिन्छ।

१४. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३।

१५. सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ र नियम २०६५।

- (ग) **सूचनाको हक:** सूचनाको हक भनेको सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक महत्वको सूचना माग्ने अधिकार हो। यो शब्दले सार्वजनिक निकायमा रहेको कुनै लिखित सामग्री वा सो निकायको काम कारबाहीको अध्ययन वा अवलोकन गर्ने, त्यस्तो लिखतको प्रमाणित प्रतिलिपि प्राप्त गर्ने, सार्वजनिक महत्वको निर्माण कार्य भइरहेको स्थलको भ्रमण र अवलोकन गर्ने, कुनै सामग्रीको प्रमाणित नमुना लिने वा कुनै पनि किसिमको यन्त्रमा राखिएको सूचना त्यस्तो यन्त्रमार्फत प्राप्त गर्ने अधिकारलाई समेत जनाएको छ।
- (घ) **सार्वजनिक निकाय:** सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको उपयोगमा सार्वजनिक निकायको परिभाषाले ज्यादै महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको हुन्छ। सार्वजनिक निकायको समान्य परिभाषा गर्ने हो भने कुनै पनि सार्वजनिक निकाय हुन्। उदाहरणका लागि नागरिकको जीवनमा दैनिक प्रभाव पार्ने खानेपानी सेवा प्रदान गर्ने खानेपानी संस्थान वा विद्युत सेवा प्रदान गर्ने विद्युत् प्राधिकरण, टेलिफोन सेवा प्रदान गर्ने नेपाल टेलिकमको कार्यालय, जग्गाको कारोबारमा संलग्न मालपोत कार्यालय, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, गाउँ विकास समितिको कार्यालय नगरपालिका कार्यालय, जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, मन्त्रालय, अदालत आदि सबै सरकारी निकायहरू सार्वजनिक निकाय हुन्।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले सार्वजनिक निकायमा रहेको सूचनालाई सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको केन्द्रविन्दु बनाएको छ। सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको दफा २ (क)अनुसार देहायबमोजिमका निकाय वा संस्थाहरू सार्वजनिक निकाय हुन्।

- ▶ संविधानअन्तर्गतका निकाय,
- ▶ ऐनद्वारा स्थापित निकाय,
- ▶ नेपाल सरकारद्वारा गठित निकाय,
- ▶ कानूनद्वारा स्थापित सार्वजनिक सेवाप्रदायक सङ्गठित संस्था वा प्रतिष्ठान,
- ▶ प्रचलित कानूनबमोजिम दर्ता भएका राजनीतिक दल तथा सङ्गठन,
- ▶ नेपाल सरकारको पूर्ण वा आंशिक स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको वा अनुदानमा सञ्चालित वा नेपाल सरकारको अनुदान प्राप्त सङ्गठित संस्था,
- ▶ नेपाल सरकार वा कानूनद्वारा स्थापित निकायले कुनै सम्झौता गरी गठन गरेको सङ्गठित संस्था,
- ▶ प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा नेपाल सरकार वा विदेशी राष्ट्र वा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ/संस्थाबाट रकम प्राप्त गरेर सञ्चालन भएका गैरसरकारी सङ्घ/संस्थाहरू

- ▶ नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी सार्वजनिक निकाय भनी तोकेका अन्य निकाय वा संस्था।

३.३.२ सूचनाको हक र सूचना प्रवाहसम्बन्धी व्यवस्था

सूचनाको हक सम्बन्धमा दुईवटा महत्वपूर्ण पक्षहरू छन्। सूचनाको हकका सम्बन्धमा ऐनको दफा ३ (१) र (२) मा निम्नअनुसारको व्यवस्था गरिएको छः

- (क) प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई यस ऐनको अधीन रही सूचनाको हक हुनेछ।
 - (ख) प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई सार्वजनिक निकायमा रहेको सूचनामा पहुँच हुनेछ।
- त्यसैगरी सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको दफा ३(३) बमोजिम सार्वजनिक निकायमा रहेको देहायका विषयसम्बन्धी सूचना प्रवाह गरिनेछैन भन्ने व्यवस्था छ। यस व्यवस्थाले सूचनाको हक निरपेक्ष अधिकार होइन भन्ने कुरालाई स्पष्ट पारेको छ। सम्वेदनशील सूचनाको संरक्षणमा निम्नअनुसार व्यवस्था गरिएको छः

- (क) नेपालको सार्वभौमसत्ता, अखण्डता, राष्ट्रिय सुरक्षा, सार्वजनिक शान्ति सुव्यवस्था वा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा गम्भीर खलल पार्ने।
- (ख) अपराधको अनुसन्धान, तहकिकात तथा अभियोजनमा प्रत्यक्ष असर पार्ने।
- (ग) आर्थिक, व्यापारिक तथा मौद्रिक हित वा बौद्धिक सम्पत्तिको संरक्षण वा बैङ्किङ वा व्यापारिक गोपनीयतामा गम्भीर आघात पार्ने।
- (घ) विभिन्न जातजाति वा सम्प्रदायबीचको सुसम्बन्धमा प्रत्यक्षरूपमा खलल पार्ने।
- (ङ) व्यक्तिगत गोपनीयता र व्यक्तिको जीउ, ज्यान, सम्पत्ति, स्वास्थ्य वा सुरक्षामा खतरा पुऱ्याउने।

तर त्यसरी सूचना प्रवाह नगनुपर्ने उचित र पर्याप्त कारण भएकोमा बाहेक त्यस्तो सूचना प्रवाह गर्ने दायित्वबाट सार्वजनिक निकाय पन्छिन नपाउने गरी सूचनाको हकको संरक्षणको लागि व्यवस्था समेत गरेको छ।

सार्वजनिक निकायको अभिलेखमा यस ऐनबमोजिम प्रवाह गर्न मिल्ने वा नमिल्ने सूचना भए सूचना अधिकारीले प्रवाह गर्न मिल्ने सूचनमा छुट्टयाएर निवेदकलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने जिम्मेवारी समेत ऐनको दफा ३ (४) तोकेको छ।

३.३.३ सूचनाको हकको प्रयोग

नेपालमा सूचनाको हककलाई संविधानद्वारा मौलिकहकका रूपमा प्रत्याभूत गरिएको छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २७ मा “प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई सार्वजनिक निकायमा रहेको आफ्नो तथा सार्वजनिक महत्वको सूचना माग्ने तथा प्राप्त गर्ने अधिकार हुनेछ” भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। सूचनाको हकसम्बन्धी

ऐनको दफा ३ ले पनि धारा २७ कै प्रावधान समेटदै “प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई सार्वजनिक निकायमा रहेको आफ्नो तथा सार्वजनिक महत्वको सूचना माग्ने तथा प्राप्त गर्ने अधिकार हुनेछ” भन्ने उल्लेख गरी यो हक नेपाली नागरिक मात्रले दाबी गर्न पाउने हकको रूपमा व्यवस्था गरेको छ।

सूचनाको हकलाई दुई ढङ्गले परिभाषित गरिएको छ। व्यक्तिको भविष्य, योजना र सेवा तथा सुविधालाई सरल र सहजरूपमा सहयोग तथा तय गर्ने अवस्था सिर्जना गर्नको लागि प्रयोग गरिने हक जसलाई व्यक्तिगत प्रयोगको हक भनिन्छ भने सामाजिकरूपमा प्रदान गरिने सेवाको गुणस्तर बृद्धि गर्न, स्रोतको दुरुप्रयोग रोक्न तथा नागरिकको बृहत्तर हितका कार्य गराउन सरकारलाई दबाव दिने प्रयोजनका लागि प्रयोग हुने हक सार्वजनिक प्रयोगका हक हुन भनिएको छ।

३.३.४ सूचनाको हकअन्तर्गतका अधिकार

नेपालको प्रचलित कानुनले सूचनाको हकसम्बन्धी व्यवस्था गरेका अधिकारहरू:

- (क) सार्वजनिक निकायले गर्ने काम कारवाहीहरू ती निकायमा रहेका कागजपत्र, दस्तावेज, अभिलेखआदि अवलोकन गर्ने, निरीक्षण गर्ने र जाँच्ने अधिकार।
- (ख) कुनै पनि सार्वजनिक निकायमा रहेका दस्तावेज वा अभिलेखको टिपोट लिने अंश लिन/उद्धृत गर्ने वा प्रमाणित प्रतिलिपि लिने अधिकार।
- (ग) सार्वजनिक निर्माण कार्यमा प्रयोग भएका वस्तु वा निर्माण सामग्रीको प्रमाणित नमुना लिने अधिकार।
- (घ) मुद्रित, डिस्केट, पेनड्राइभ, फ्लपी, टेप, भिडियो क्यासेट वा कुनै पनि विद्युतीय वा मुद्रणमार्फत सूचना प्राप्त गर्ने अधिकार र उपरोक्त अधिकारअनुसार नागरिकले कुनै सार्वजनिक निकायमा रहेको लिखित तथा सामग्री वा वस्तुसँग सम्बन्धित जानकारी पाउने विषय वस्तुहरू। यसअन्तर्गत सार्वजनिक निकायका लागि नीति, कानुन, निर्णय, काम, प्रगति विवरण वा ती निकायले प्रदान गर्ने सेवा विवरण तथा ती निकायका अन्य विवरण समेतका जानकारी जे जुन अवस्थामा छन् ती प्राप्त गर्न सक्ने विषयलाई सूचनाको अधिकार मानिएको छ।

३.३.५ अपवाद अन्तर्गतका सूचना

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको दफा ३ (३) ले निम्नलिखित विषयलाई सूचना प्रवाह गर्नबाट रोक्न सकिने विषयका रूपमा व्यवस्था गरेको छ। यो व्यवस्था सूचना निरपेक्ष अधिकार होइन यसमा केही वैध बन्देजहरू रहन सक्दछन् भन्ने मान्यतामा तय गरिएको हो। यसलाई सूचनाको हकको अपवाद पनि भन्न सकिन्छ।

- ▶ नेपालको सार्वभौमसत्ता, अखण्डता, राष्ट्रिय सुरक्षा, सार्वजनिक शान्ति सुव्यवस्था वा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा गम्भीर खलल पार्ने खालका सूचना।
- ▶ अपराधको अनुसन्धान, तहकिकात तथा अभियोजनामा प्रत्यक्ष असर पार्ने सूचना।
- ▶ आर्थिक, व्यापारिक तथा मौद्रिक हित वा बौद्धिक सम्पत्तिको संरक्षण वा बैङ्किङ वा व्यापारिक गोपनीयतामा गम्भीर आघात पार्ने किसिमका सूचना।
- ▶ विभिन्न जातजाति वा सम्प्रदायबीचको सुसम्बन्धमा प्रत्यक्ष खलल पार्ने किसिमका सूचना।
- ▶ व्यक्तिगत गोपनीयता र व्यक्तिको जीउ, ज्यान, सम्पत्ति, स्वास्थ्य सुरक्षामा खतरा पुऱ्याउने सूचनाहरू।

उपरोक्त अपवादका सूचना प्रवाह गर्दा राष्ट्र र जनताको अहित हुन्छ भन्ने स्पष्ट र उचित कारण रहेको अवस्था देखाउने दायित्व सार्वजनिक निकायमा हुन्छ। सामान्य अवस्थामा तर्कको भरमा वा कुनै कार्यालय प्रमुखको विवेकामा व्याख्या गरेर कुनै सूचनालाई “अपवाद” भित्र पार्न सकिँदैन। यदि सार्वजनिक गर्न नसकिने सूचना छ भने त्यसलाई संरक्षण गर्नुपर्ने कारण, कति वर्ष संरक्षण गरिने हो सो अवधि समेत उल्लेख गर्नुपर्दछ साथै अपवादका सूचना हुन् वा होइनन् भन्ने व्याख्याको अन्तिम अधिकार राष्ट्रिय सूचना आयोगलाई हुने हुनाले अपवादका सूचनाको सीमा अत्यन्त सीमित छ भन्ने कुरा बुझ्नु जरुरी छ।

३.३.६ सूचना अद्यावधिकरण र अग्रसक्रिय खुलासा

सूचनाको हकको प्रमुख उद्देश्य नै अधिकतम सूचनाको खुलापन हो। त्यसैले सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको दफा ५(३) मा सार्वजनिक निकायले आफ्नो निकायसँग सम्बन्धित निश्चित प्रकृतिका सूचनाहरू सूचीकृत गरी नियमितरूपमा अद्यावधिक र प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ जसलाई अग्रसक्रिय खुलासा भनिन्छ। सार्वजनिक निकायहरूले स्वःस्फूर्तरूपमा नियमित, अद्यावधिक गरी प्रकाशन गर्नुपर्ने सूचनाहरू निम्न छन्:

(क) निकायको संरचना, काम र कार्य विवरण

- ▶ आफ्नो निकायको स्वरूप र प्रकृति,
- ▶ निकायको काम कर्तव्य र अधिकार,
- ▶ निकायमा रहने कर्मचारी सङ्ख्या र कार्यविवरण आदि।

(ख) सेवासम्बन्धी व्यवस्था

- ▶ निकायबाट प्रदान गरिने सेवा,

- ▶ सेवा प्रदान गर्ने निकायको शाखा र जिम्मेवार अधिकारी,
 - ▶ सेवा प्राप्त गर्न लाग्ने दस्तुर र अवधि आदि।
- (ग) निर्णय प्रक्रिया र अधिकारी
- ▶ निर्णय गर्ने प्रक्रिया र अधिकारी,
 - ▶ निर्णय उजुरी सुन्ने अधिकारी,
 - ▶ सूचना अधिकारी र प्रमुखको नाम र पद आदि।
- (घ) सम्पादित कार्य वा अन्य विवरण
- ▶ आम्दानी, खर्च तथा आर्थिक कारोबारसम्बन्धी अद्यावधि विवरण,
 - ▶ ऐन, नियम, विनियम वा निर्देशिकाको सूची।
- (ङ) कार्यक्रम तथा प्रगति विवरण
- ▶ सञ्चालित कार्यक्रम तथा योजनाको विवरण,
 - ▶ प्रगति विवरण, बजेट प्रतिवेदन
- (च) आफ्ना माध्यमसम्बन्धी विवरण
- ▶ वेबसाइट भए सो को विवरण,
 - ▶ समाचार बुलेटिन भए सो को विवरण,
 - ▶ होडिङ्गबोर्ड भए सो को विवरण,
 - ▶ नगरिक वडापत्र भए सो को विवरण,
 - ▶ अन्य सूचना तथा सञ्चारमाध्यम भए सो को विवरण।
- (छ) संरक्षित सूचनासम्बन्धी विवरण
- ▶ आफ्नो निकायमा संरक्षित सूचना विवरण
 - ▶ कुन सूचना कुन वर्षको कति वर्षको हो सो सम्बन्धी विवरण।
- (ज) अन्य निकायमा रहेको आफ्नो विवरण
- ▶ सम्बन्धित निकायको सूचना अन्य कतै रहेको भए वा अन्त कतैबाट प्राप्त गर्न सकिने भए सो सम्बन्धी जानकारी

नोट: सार्वजनिक निकायले माथि उल्लेखित सूचना प्रत्येक तीन महिनामा अद्यावधिक गरी प्रकाशन गनुपर्ने व्यवस्था सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको दफा ५(४) मा उल्लेख गरिएको छ, जो बाध्यकारी व्यवस्थाको रूपमा रहेको छ।

३.३.७ सार्वजनिक निकाय

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले सार्वजनिक निकायमा रहेको सूचनामा नागरिकको पहुँचको अधिकार सुनिश्चित गरेको छ, साथै सूचनाको हक प्रचलन गराउने सन्दर्भमा सार्वजनिक निकायहरूका केही दायित्व पनि उल्लेख गरेको छ। त्यसकारण कस्ता-कस्ता

निकायहरू सार्वजनिक निकाय हुने भन्ने सबाल ज्यादै महत्वपूर्ण हुन्छ। ऐनको दफा २ (क) ले निम्नलिखित निकायहरूलाई सार्वजनिक निकायका रूपमा परिभाषित गरेको छः

- ▶ **संविधानअन्तर्गतका निकायः** यसअन्तर्गत सबै संवैधानिक निकायहरू, व्यवस्थापिका, कार्यपालिका, न्यायपालिका, सबै मन्त्रालयहरू, त्यसअन्तर्गतका विभाग, कार्यालय, मानवअधिकार आयोगलगायत् संविधानमा उल्लेखित निकायहरू।
- ▶ **ऐनद्वारा स्थापित निकायः** ऐनका माध्यमबाट स्थापित भएका विभिन्न निकायहरू उदाहरणका लागि विश्वविद्यालय आयोग, प्रतिष्ठान, बोर्ड सार्वजनिक कम्पनी, संस्थान तथा विकास समिति, स्थानीय गाविस, नगरपालिका र जिविसहरू आदि।
- ▶ **नेपाल सरकारद्वारा गठित निकायः** यसअन्तर्गत नेपाल सरकारद्वारा समय-समयमा गठन गरिने विभिन्न किसिमका आयोग, समिति, कार्यदल आदि।
- ▶ **कानूनद्वारा स्थापित सार्वजनिक सेवाप्रदायक सङ्गठित संस्था वा प्रतिष्ठानः** सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्नका लागि स्थापित सङ्गठित संस्था वा संस्थानहरू जस्तै: खानेपानी संस्थान, नेपाल टेलीकम, विद्युत प्राधिकरण, सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने विद्यालय, अस्पताल, सेवा केन्द्र, निजी प्रतिष्ठान आदि।
- ▶ **प्रचलित कानूनबमोजिम दर्ता भएका राजनीतिक दल तथा सङ्गठनः** राजनीतिक उद्देश्य प्राप्तिका लागि नेपालको कानूनबमोजिम स्थापना भएका राजनीतिका दलहरू तथा अन्य व्यवसायिक पेशागत जनवर्गीय सङ्गठनहरू आदि।

३.३.८ सार्वजनिक निकायको दायित्व

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको दफा ४ ले प्रत्येक सार्वजनिक निकायले नागरिकको सूचनाको हकको सम्मान र संरक्षण तथा प्रचलनको निम्न दायित्व वहन गर्दछः

- ▶ सूचना वर्गीकरण र अद्यावधिक गरी समय-समयमा सार्वजनिक, प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने गराउने,
- ▶ सूचनामा नागरिकको पहुँचको सरल र सहज बनाउने,
- ▶ आफ्नो काम कारबाही खुला र पारदर्शीरूपमा गर्ने,
- ▶ आफ्ना-आफ्ना कर्मचारीको लागि उपयुक्त तालिम र प्रशिक्षणको व्यवस्था गर्ने,
- ▶ सार्वजनिक निकायले सूचना सार्वजनिक, प्रकाशन वा प्रसारण गर्दा विभिन्न राष्ट्रिय भाषा तथा आमसञ्चारका माध्यमबाट गर्ने।

३.४ सूचनाको हकसम्बन्धी अन्य कानुनी व्यवस्था^{१६}

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको उद्देश्य कार्यान्वयन गर्न सूचनाको हकसम्बन्धी नियमावली, २०६५ नेपाल सरकारले जारी गरेको छ। सूचनाको हकसम्बन्धी नियमावली

१६. सूचनाको हकसम्बन्धी नियमावली, २०६५ ।

मन्त्रपरिषदले २०६५ माघ २७ गते लागू गरेको थियो। यस नियमावली जम्मा २५ वटा नियमहरू छन् जसले सूचनासम्बन्धी हकको ऐन कार्यान्वयनमा सघाउ पुऱ्याउन निम्न व्यवस्था गरेको छः

- ▶ सूचनाबापत लाग्ने दस्तुरको व्यवस्था,
- ▶ पुनरावेन दर्ता र पुनरावेदनको कारबाहीसम्बन्धी व्यवस्था,
- ▶ आयोगको काम, कारबाही, बैठक र निर्णयसम्बन्धी व्यवस्था,
- ▶ आयोगमा आयुक्तहरूको पारिश्रमिक र सुविधा,
- ▶ सचिवसम्बन्धी व्यवस्था र सचिवको काम, कर्तव्य र अधिकार,
- ▶ सूचना उपलब्ध गराउने अवधि, सूचना दुरुपयोग गरेमा उजुरीको कार्यविधि र
- ▶ आयोगले निर्देशिका जारी गर्न पाउने व्यवस्था।

नेपालमा प्रचलित विभिन्न ऐन तथा कानूनहरूले सूचना प्रवाह गर्नुपर्ने कुरा तथा सूचना प्रवाहमा रोक लगाउने बारेमा विभिन्न व्यवस्था गरेको पाइन्छ। लोकसेवा आयोग ऐन २०६६, निजामती सेवा ऐन, २०४९ लगायतका ऐनले परीक्षासम्बन्धी केही दस्ताबजहरू गोप्य राख्नुपर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गरेका छन्। यस्तो व्यवस्था अन्य धेरै ऐन तथा कानूनहरूमा पाउन सकिन्छ। तर सूचनाको हकको सम्बन्धमा विशेष ऐनको रूपमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ आएको हुँदा सूचना प्रवाहको सम्बन्धमा यहीअनुसार हुनुपर्दछ। यस सम्बन्धमा ऐनको दफा ३७ महत्वपूर्ण छ जसमा “यस ऐनमा लेखिएजति कुरामा यसै ऐनबमोजिम र अन्यमा प्रचलित कानूनबमोजिम हुनेछ” भनिएको छ। सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ को प्रस्तावनामा तथा अन्य प्रावधानअनुसार दफा ३७ को व्यवस्था गर्दा सूचनाको प्रवाह तथा संरक्षणको सन्दर्भमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ नै प्रधान रहने गरी व्याख्या गरिएको छ।

स्थानीय सरकारमा सम्बन्धमा सूचनाको हकको महत्व धेरै छ। स्थानीय निकायहरू विकेन्द्रित शासनपद्धतिका जग हुन्। उनीहरूको काम कारबाहीबारे स्थानीय जनताहरू तथा सरोकारवालहरूले सूचना पाउन जरुरी हुन्छ। यसका लागि स्थानीय निकायहरू विशेषगरी जिल्ला विकास समिति र नगरपालिकाहरूमा सूचना तथा अभिलेख केन्द्रको स्थापना र सञ्चालन हुनु आवश्यक छ। यसका उद्देश्य प्राप्तिको लागि स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा २ (१२) मा जिल्लाको वास्तविक स्थितिको पहिचान र योजनाबद्ध विकास प्रक्रिया अभिवृद्धि गर्न प्रत्येक जिल्ला विकास समितिमा एक सूचना तथा अभिलेख केन्द्र रहने र त्यस्ता सूचना तथा अभिलेख केन्द्रमा सो ऐनमा उल्लेखित ९ किसिमका विभिन्न योजना, प्रतिवेदनहरू, विवरण आदि सङ्कलन गरी राख्नुपर्ने ब्यहोरा उल्लेख भएको पाइन्छ।

नगरपालिकाहरूको न्यूनतम शर्त तथा कार्यसम्पादन मापन कार्यविधि, २०६६ ले नगरपालिकाले सूचना व्यवस्थापनसम्बन्धी देहायबमोजिमका कार्यहरू गर्नुपर्ने भनी उल्लेख गरेको छः

- (क) सूचना केन्द्रको स्थापना गरी सूचना सङ्कलन, भण्डारण, विश्लेषण र प्रवाहसम्बन्धी कार्यको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने र सूचना केन्द्रमा निम्नलिखित सूचनाहरू अनिवार्यरूपमा राख्नुपर्ने।
 - ▶ नगरपालिकाको बजेट तथा कार्यक्रम पुस्तिकाहरू,
 - ▶ विषय क्षेत्रगत योजनाहरू,
 - ▶ अन्तिम लेखापरीक्षण प्रतिवेदन,
 - ▶ नगरपालिका निर्णयहरू आदि।
- (ख) विद्युतीय सञ्चारमाध्यमका साथै ब्रोसर र बुलेटिन आदिको प्रकाशन गर्नुपर्ने।
- (ग) सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन नियमबमोजिम सूचना प्रवाह गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने।
- (घ) नगरक्षेत्रको आधारभूत सूचनाको लागि जनसङ्ख्याको लागत र वैज्ञानिक घर प्रणाली लागू गर्नुपर्ने।
- (ङ) नगरप्रोफाइल तथा सङ्कलित तथ्याङ्क अध्यावधिक गर्ने प्रणालीको विकास गर्नुपर्ने।

त्यसैगरी गाउँ विकास समितिहरूको न्यूनतम शर्त मापन कार्यविधि, २०६६ ले सूचना प्रवाह गर्ने सम्बन्धमा प्रत्येक गाविसले निम्न कार्यहरू गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छः

- (क) गाउँ विकास समितिले गत आर्थिक वर्षमा गाविस अनुदान (पूँजीगतको) ९० प्रतिशत रकम निकासालिएको हुनुपर्ने।
- (ख) केन्द्रबाट गाविसमा प्राप्त पूँजीगत अनुदान रकममध्येबाट न्यूनतम रकम लक्षित वर्गलाई विनियोजन गरेको हुनुपर्ने।
- (ग) गाविसले गत आर्थिक वर्षको आयव्यय विवरण सार्वजनिक गरेको हुनुपर्ने।
- (घ) गाविसले प्रत्येक आर्थिक वर्षमा सामाजिक सुरक्षाको भत्ता पाउने व्यक्तिहरूको विवरण अद्यावधिक गरेको हुनुपर्ने।
- (ङ) व्यक्तिगत घटना दर्ताको अभिलेख राखेको हुनुपर्ने।
- (च) आफ्नो गाविसको वस्तुस्थितिको विवरण बनाएको हुनुपर्ने आदि।

सूचनाको हक: संरक्षण संयन्त्र

संविधान, ऐन, कानुनी, नियम, विनियम वा निर्देशिका चाहे जेवाट अधिकार सुनिश्चित गर्ने व्यवस्था गरिएको भए पनि त्यसको उपचारको सही व्यवस्था हुनु जरुरी छ। उपचारविनाको अधिकारको कुनै अर्थ हुँदैन। कुनै अधिकारको उल्लंघन भएमा के गर्न सकिन्छ ? कुन निकायमा उजुरी दिन सकिन्छ ? र उपचार तथा न्याय प्राप्त गर्न के-के गर्नुपर्दछ ? भने विषयहरू अधिकार उपयोगको दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण मानिन्छ। तसर्थ, कस्ता खालका हकको कार्यान्वयनमा कुन-कुन निकायहरू जिम्मेवार रहन्छन्, न्याय निरूपणका लागि विधि र प्रक्रियाहरू के-के हुन सक्छन् आदि महत्वपूर्ण सबालहरूको बारेमा जानकारी र चासो राख्नु सबैको लागि महत्वपूर्ण र आवश्यक कर्तव्य हुन आउँछ।

सूचनाको हकको प्रचलनको सन्दर्भमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ ले सूचना अधिकारी, सम्बन्धित कार्यालयको प्रमुख तथा राष्ट्रिय सूचना आयोगलाई विशेष जिम्मेवारी सुम्पेको छ। ऐनले समयावधि नै तोकेर ती निकायहरूको स्पष्ट भूमिकाको बारेमा व्यवस्था गरेको छ। सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ ले सूचनाको हकको कार्यान्वयनको सन्दर्भमा राष्ट्रिय सूचना आयोगको फैसला अन्तिम मानेको छ। यस सन्दर्भमा नेपालमा रहेका ७५ जिल्ला अदालत, १६ पुनरावेदन अदालत र सर्वोच्च अदालतको भूमिकाको बारेमा जानकारी हुन आवश्यक छ। सूचनाको हकको कार्यान्वयनमा देशको नियमित अदालतहरूको समेत महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ, जसको क्रमबद्धरूपमा तल प्रस्तुत गरिएको छ।

४.१. सूचना अधिकारी^{१७}

नागरिकलाई सूचनाको हक प्रदान गर्नु महत्वपूर्ण सबाल हो जसको लागि कानुनी व्यवस्था समेत गरिएको हुन्छ। तर सूचनाको हकसम्बन्धी कानुनको व्यवस्था गर्दैमा सूचनाको हकको प्रचलन हुन सक्दैन। यसलाई प्रचलनमा ल्याउन उचित स्रोत साधनका साथै जनशक्तिको व्यवस्था मिलाउन सके मात्र हक सुनिश्चित गर्न सकिन्छ। सार्वजनिक निकायमा गएर कोसँग सूचना माग्ने तथा नागरिकले मागेको सूचना

^{१७}. सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा ६ ।

उपलब्ध गराउने जिम्मेवारी कसको हो भन्ने प्रश्न महत्वपूर्ण विषय हो। सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले प्रत्येक सार्वजनिक निकायमा सूचना अधिकारी राख्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। यी सूचना अधिकारीमार्फत नागरिकले आफूलाई आवश्यक परेको सूचना कानुनबमोजिम माग्न सक्दछन्।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको दफा ६ अनुसार सबै सार्वजनिक निकायले नागरिकको सूचनाको हक सुनिश्चित गर्न सूचना अधिकारीसम्बन्धी निम्नअनुसारको व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ।

- ▶ प्रत्येक सार्वजनिक निकायले आफ्नो कार्यालयमा रहेको सूचना प्रवाह गर्ने प्रयोजनको लागि सूचना अधिकारको व्यवस्था गर्नुपर्ने।
- ▶ सार्वजनिक निकायका प्रमुखले सूचना गर्ने प्रयोजनको लागि आफ्नो कार्यालयमा रहेको सूचना नियमितरूपमा सूचना अधिकारीलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने।
- ▶ सार्वजनिक निकायले सूचना प्रवाह गर्ने प्रयोजनको निमित्त आवश्यकतानुसार सूचना शाखाको व्यवस्था मिलाउने।

सूचना अधिकारीले कानुनबमोजिम कुनै पनि नेपाली नागरिकले माग गरेको सूचना उपलब्ध गराउनुपर्दछ। सूचनाको हक कार्यान्वयनको सन्दर्भमा सार्वजनिक निकायमा कानुनबमोजिम व्यवस्था गरिएको सूचना अधिकारी एक महत्वपूर्ण तथा जिम्मेवार व्यक्ति तथा संयन्त्र हो।

४.२. कार्यालय प्रमुख^{१८}

कार्यालय प्रमुख भन्नाले सार्वजनिक निकायको प्रमुखलाई सम्झनुपर्दछ भनी सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले परिभाषा गरेको छ। कानुनबमोजिम कुनै कार्यालयको प्रमुखको जिम्मेवारी सम्हालेर बसेको व्यक्ति सो कार्यालयको प्रमुख हुन्छ। सूचनाको हकको प्रचलनको लागि कुनै पनि सार्वजनिक निकायको कार्यालय प्रमुखको भूमिका महत्वपूर्ण छ, जसको मुख्य भूमिका निम्नबमोजिम रहेको हुन्छ:

- ▶ कार्यालयको सूचना अधिकारी तोक्ने,
- ▶ सूचना अधिकारीलाई आवश्यक सूचनाहरू उपलब्ध गराउने।
- ▶ सूचनाको हकको संरक्षण तथा सम्बर्द्धनमा सार्वजनिक निकायले गर्नुपर्ने आवश्यक कार्य गर्ने।
- ▶ सूचना अधिकारीविरुद्ध उजुरी सुन्ने।

^{१८}. ऐनको दफा २ (छ) ।

सार्वजनिक निकायले गर्ने भनी कानूनमा उल्लेख गरिएका कार्यहरू कार्यालय प्रमुखको हैसियतले पूरा गर्नु उसको दायित्व हो। कानूनअनुसार कार्यालय प्रमुखले सूचनाको अद्यावधिक गर्ने तथा प्रकाशन गर्ने कार्य चासो लिएर गर्नुपर्दछ। आफ्नो कार्यालयसँग सम्बन्धित सूचनाहरू अध्यावधिक र प्रकाशन भएको अवस्थामा मात्र सूचना माग्न आउनेलाई सूचना अधिकारीले सूचना प्रदान गर्नसक्छ। सूचनाको हक प्रचलनका लागि कानूनले तोकेका आवश्यक कार्य गर्ने तथा सूचना अधिकारीविरुद्ध उजुरी सुनेर सूचनाको हकको संरक्षणको जिम्मेवारी भएको कार्यालय प्रमुख सूचनाको हकको कार्यान्वयनको दृष्टिले एक महत्वपूर्ण व्यक्ति तथा संयन्त्र हो।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको दफा ४, ५ र ६ तथा अन्य विभिन्न प्रावधानअनुसार संयन्त्रको रूपमा कार्यालय प्रमुखले सूचनाको हकको संरक्षण तथा सवर्द्धन गर्न निम्नअनुसार व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ:

- ▶ नागरिकको सूचनाको हकको सम्मान तथा संरक्षणको लागि आवश्यक कार्य गर्ने,
- ▶ कार्यालयलाई पारदर्शी बनाउन कार्यालयसँग सम्बन्धित विभिन्न सूचनाहरू स्वतस्फूर्त प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने,
- ▶ सार्वजनिक निकायले आफ्नो निकायसँग सम्बन्धित सूचना अद्यावधिक गरी राख्नुपर्ने,
- ▶ सार्वजनिक निकायले निकायले सम्भव भएसम्म यो ऐन लागू हुनुभन्दा कम्तीमा बीस वर्ष अधिसम्मका आफ्नो निकायसँग सम्बन्धित उपरोक्त सूचना अद्यावधिक गर्नुपर्ने,
- ▶ सूचना अधिकारी तोक्ने तथा सूचना अधिकारीलाई आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउने,
- ▶ सूचना अधिकारविरुद्धको उजुरी सुन्ने आदि।

नोट: सार्वजनिक निकायले सूचना अद्यावधिक तथा प्रकाशन गर्नुपर्ने सम्बन्धमा ऐनको दफा ५ मा स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ। प्रावधानअनुसार सूचनाको हकको संरक्षणका निम्ति कार्यालयले विगतका सूचना तथा जानकारी समेतलाई अद्यावधिक गरी राख्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।

४.३. सूचना अद्यावधिक तथा प्रकाशन^{१९}

सूचना हकसम्बन्धी ऐनको दफा ५(३) मा सार्वजनिक निकायले आफ्नो निकायसँग सम्बन्धित देहायका सूचना सूचीकृत गरी प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था स्पष्टरूपमा किटान गरिएको छ।

^{१९} ऐनको ५(३)।

- (क) निकायको संरचना, काम र कार्य विवरण
- ▶ आफ्नो-आफ्नो निकायको स्वरूप र प्रकृति,
 - ▶ निकायको काम, कर्तव्य र अधिकार
 - ▶ निकायमा रहने कर्मचारी सङ्ख्या र कार्यविवरण, आदि
- (ख) सेवासम्बन्धी व्यवस्था
- ▶ निकायबाट प्रदान गरिने सेवा,
 - ▶ सेवा प्रदान गर्ने निकायको शाखा र जिम्मेवार अधिकारी,
 - ▶ सेवा प्राप्त गर्न लाग्ने दस्तुर र अवधि आदि।
- (ग) निर्णय प्रक्रिया र अधिकारी
- ▶ निर्णय गर्ने प्रक्रिया र अधिकारी,
 - ▶ निर्णयउपर उजुरी सुन्ने अधिकारी,
 - ▶ सूचना अधिकारी र प्रमुखको नाम र पद आदि।
- (घ) सम्पादित कार्य तथा अन्य विवरण
- ▶ आम्दानी, खर्च तथा आर्थिक कारोबारसम्बन्धी अद्यावधिक विवरण,
 - ▶ ऐन, नियम, विनियम वा निर्देशिकाको सूची,
 - ▶ तोकिएबमोजिमका अन्य विवरण आदि।

नोट: सार्वजनिक निकायले माथि उल्लेखित सूचना यो ऐन प्रारम्भ भएको मितिले तीन महिनाभित्र र त्यसपछि प्रत्येक तीन महिनामा अद्यावधिक गरी प्रकाशन गर्नुपर्ने कुरा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको दफा ५(४) मा उल्लेख गरिएको छ।

४.४. राष्ट्रिय सूचना आयोग^{१०}

प्रत्येक नेपाली नागरिकको सूचनाको हक सुनिश्चित गर्न तथा सार्वजनिक निकायमा रहेको सूचनामा पहुँच बढाउन सबै सार्वजनिक निकायहरू उत्तरदायी र जिम्मेवार हुनुपर्दछ। यी निकायहरूलाई सूचनाको हकको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा आवश्यक सहयोग गर्न तथा नागरिकको सूचना को हकको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा प्रचलन गराउनको लागि ऐनले एक स्वतन्त्र निकायको व्यवस्था गरेको छ। सूचनाको हकको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रचलन गर्नका लागि ऐनको दफा ११ बमोजिम स्थापित स्वतन्त्र निकाय राष्ट्रिय सूचना आयोग हो। आयोगले सार्वजनिक निकायले सूचना नदिएको अवस्थामा उनीहरूका विरुद्ध उजुरी सुन्न सक्ने अधिकार राख्दछ। साथै सूचनाको हकको संरक्षण तथा प्रचलनमा सार्वजनिक निकायहरूलाई विभिन्न निर्देशन समेत जारी

^{१०}. ऐनको दफा ११ ।

गर्न सक्दछ। यसरी हेर्दा राष्ट्रिय सूचना आयोग अर्धन्यायिक स्वतन्त्र निकाय हो।

यही सन्दर्भमा सूचनाको हकको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रचलन गर्ने कामका लागि एक जना प्रमुख सूचना आयुक्त र अन्य दुई जना सूचना आयुक्तहरू भएको एक स्वतन्त्र राष्ट्रिय सूचना आयोग रहने व्यवस्था सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले गरेको छ।

आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार^{११}

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले सूचनाको हकको संरक्षण, प्रवर्धन तथा प्रचलनका लागि आयोगको निम्न काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको छ। ऐनको दफा १९ मा यस सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ।

- ▶ सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक महत्वको सूचनासम्बन्धी अभिलेख, लिखत तथा अन्य सामग्रीको अध्ययन तथा अवलोकन गर्ने,
- ▶ त्यस्तो निकायमा रहेको अभिलेख, लिखत वा अन्य सामग्रीसम्बन्धी सूचना सूचीकृत गरी मिलाई राख्न आदेश दिने,
- ▶ नागरिकको जानकारीको लागि सूचना सार्वजनिक गर्न सम्बन्धित सार्वजनिक निकायलाई आदेश दिने,
- ▶ यस ऐनबमोजिमको दायित्व पालना गर्न गराउन सम्बन्धित पक्षलाई आदेश दिने,
- ▶ समय किटान गरी निवेदकले माग गरेको सूचना दिन सम्बन्धित सार्वजनिक निकायलाई आदेश दिने,
- ▶ नेपाल सरकार तथा सूचना सञ्चारसँग सम्बन्धित विभिन्न निकायहरूलाई सूचनाको हकको संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि आवश्यक सुझाव दिने वा सिफारिस गर्ने,
- ▶ सूचनाको हकको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रचलन गर्नको लागि आवश्यकताअनुसार उपयुक्त आदेश दिने आदि।

४.५ नियमित अदालत^{१२}

सूचनाको हकलाई नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा २७ मा मौलिक अधिकारको रूपमा व्यवस्था गरेको छ। संविधानको धारा ३२ मा संविधानको मौलिक हक खण्डमा उल्लेख गरिएका अधिकारको प्रचलनका लागि धारा १०७ मा लेखिएको तरिकाअनुसार कारबाही चलाउन पाउने हक सुरक्षित गरिएको छ। संविधानको धारा १०७ (१) मा “यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकउपर अनुचित बन्देज लगाइएकाले

११. ऐनको दफा १९ ।

१२. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २७, ३२ र १०७ ।

वा अन्य कुनै कारणले कुनै कानुन यो संविधानसँग बाभिएको हुदाँ सो कानुन वा त्यसको कुनै भाग बदर घोषित गरी पाउँ भनी कुनै पनि नेपाली नागरिकले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ र सोअनुसार कुनै कानुन संविधानसँग बाभिएको देखिएमा सो कानुनलाई प्रारम्भदेखि नै वा निर्णय भएको मितिदेखि अमान्य र बदर घोषित गर्ने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ” भन्ने व्यवस्था छ। त्यसैगरी संविधानको १०७ (२) मा “यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनको लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि सो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै कानुनी हकको प्रचलनको लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानुनी प्रश्नको निरूपणको लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गरी त्यस्तो हकको प्रचलन गराउने वा विवाद टुङ्गो लगाउने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ। सो प्रयोजनको लागि पूर्णरूपमा न्याय गरी उचित उपचार प्रदान गर्न सर्वोच्च अदालतले बन्दी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध र अधिकारपृच्छालगायत जुनसुकै उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था छ।

संविधानको धारा २७, ३२ र १०७ लाई हेर्ने हो भने सूचनाको हकको कार्यान्वयनको विभिन्न पक्षमा नियमित अदालत, देशको सर्वोच्च अदालतको अहम भूमिका छ। विशेषगरी सर्वोच्च अदालतले खेल्ने भूमिकाहरू निम्न प्रकार छन्:

- (क) ऐनको खारेजी भएको अवस्था: सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको खारेजी भएको अवस्थामा समेत सर्वोच्च अदालतले असाधारण क्षेत्राधिकारको माध्यमबाट संविधानको मौलिक हक खण्डमा व्यवस्था गरिएको सूचनाको हकको प्रचलनको लागि सम्बन्धित निकायलाई आदेश दिन सक्दछ।
- (ख) कानुनको संशोधन: संविधानसँग बाभिने गरी सूचनाको हकसम्बन्धी कानुनको संशोधन भएमा त्यस्तो संशोधन खारेज गर्न सक्दछ।
- (ग) क्षेत्राधिकारभन्दा बाहिर गई फैसला भएमा: सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले तोकेको क्षेत्राधिकारभन्दा बाहिर गई फैसला गरेमा राष्ट्रिय सूचना आयोग तथा अन्य सरोकारवाला निकायको विरुद्ध आदेशहरू जारी गर्न त्यस्तो निर्णयलाई बदर घोषित गर्न सक्दछ।
- (घ) सूचनाको वर्गीकरण: सूचना संरक्षणको बहानामा सूचना हकको उद्देश्य र मर्मलाई मान्ने गरी सूचनाको वर्गीकरण गरेको अवस्थामा त्यस्तो वर्गीकरणलाई बदर घोषित गर्न सक्दछ।
- (ङ) सूचना वर्गीकरणको लागि स्थापित समितिको खारेजी: सूचना वर्गीकरणको लागि स्थापित समिति गैरकानुनी भएमा समिति खारेज गर्न सक्दछ।

४.६ पुनरावेदन दिन सक्ने अवस्था^{३३}

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा ७ बमोजिम सार्वजनिक निकायसँग सूचना माग गरिएको निवेदनमा सूचना अधिकारीले सूचना उपलब्ध नगराएमा, सूचना दिन अस्वीकार गरेमा, आंशिकरूपमा सूचना उपलब्ध गराएमा वा गलत सूचना दिएमा वा सरोकारवाला होइन भनी सूचना नदिएमा सूचना माग गर्ने व्यक्तिले त्यसरी सूचना नपाएको वा आंशिकरूपमा सूचना पाएको मितिले सात दिनभित्र सोही कार्यालयका प्रमुखसमक्ष उजुरी दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ। त्यसरी प्राप्त उजुरी जाँचबुझ गर्दा सूचना नदिएको वा आंशिकरूपमा सूचना दिएको वा गलत सूचना दिएको देखिएमा प्रमुखले निवेदकद्वारा माग भएबमोजिमको सूचना उपलब्ध गराउन सूचना अधिकारीलाई आदेश दिनेछ र त्यसरी आदेश भएमा सूचना अधिकारीले सम्बन्धित निवेदकलाई सूचना उपलब्ध गराउनुपर्छ। निकायका प्रमुखसमक्ष परेको उजुरीको सम्बन्धमा प्रमुखले आवश्यक जाँचबुझ गरी सात दिनभित्र अन्तिम टुङ्गो लगाई सक्नुपर्छ।

उजुरी जाँचबुझ गर्दा उजुर गर्ने व्यक्तिलाई सूचना उपलब्ध गराउनु पर्ने देखिएमा प्रमुखले त्यसरी उजुरी टुङ्गो लागेको मितिले बढीमा सातदिनको म्याद दिई सूचना उपलब्ध गराउन सम्बन्धित सूचना अधिकारीलाई आदेश दिनुपर्छ। उजुरीमाथि प्रमुखले जाँचबुझ गर्दा सूचना अधिकारीले जानी-जानी वा बदनीयतपूर्वक सूचना नदिएको, सूचना दिन अस्वीकार गरेको वा आंशिकरूपमा सूचना दिएको अथवा गलत सूचना दिएको देखिएमा प्रमुखले त्यस्तो सूचना अधिकारीलाई प्रचलित कानूनबमोजिम विभागीय कारबाही गर्न सक्छ। उजुरीमाथि प्रमुखले जाँचबुझ गर्दा सूचना दिन नमिल्ने देखिएमा प्रमुखले सोही ब्यहोराको निर्णय गरी सोको कारणसहितको जानकारी निवेदकलाई दिनुपर्छ। यसरी प्रमुखले गरेको निर्णयउपर चित्त नबुझे व्यक्तिले त्यस्तो निर्णयको जानकारी पाएको मितिले ३५ दिनभित्र आयोगसमक्ष पुनरावेदन दिन सक्नेछ।

४.७. पुनरावेदनमाथि कारबाही र निर्णय गर्ने कार्यविधि तथा अवधि^{३४}

राष्ट्रिय सूचना अयोगमा प्राप्त भएको पुनरावेदनको कारबाही र किनारा गर्दा आयोगले सम्बन्धित प्रमुख वा सूचना अधिकारीलाई आफूसमक्ष उपस्थित गराई बयान गराउन, कुनै लिखत पेश गर्न लगाउन, सोसम्बन्धमा साक्षी प्रमाण बुझ्न वा सार्वजनिक निकायबाट कुनै लिखतको नक्कल माग गर्न सक्छ।

- ▶ आयोगले पुनरावेदनको ब्यहोरा मनासिब देखिएमा समयावधि तोकी पुनरावेदकलाई विना शुल्क सूचना उपलब्ध गराउनु भनी सम्बन्धित प्रमुखको नाममा आदेश गर्न सक्छ।

३३. सूचना हकसम्बन्धी ऐन २०६४ को दफा १० ।

३४. ऐनको दफा ।

- ▶ आयोगले पुनरावेदन निरर्थक देखिएमा पुनरावेदन खारेज गर्न सक्छ।
- ▶ आयोगले पुनरावेदन परेको ६० दिनभित्र सो पुनरावेदनको सम्बन्धमा आवश्यक कारबाही गरी अन्तिम निर्णय गर्नुपर्छ।

४.८. सजायसम्बन्धी व्यवस्था^{३५}

सार्वजनिक निकायको प्रमुख वा सूचना अधिकारीले मनासिव कारणविना सूचना नदिएको वा दिन इन्कार गरेको, आंशिक वा गलतरूपमा सूचना दिएको वा सूचना नष्ट गरेको देखिएमा आयोगले त्यस्तो प्रमुख वा सूचना अधिकारीलाई एक हजारदेखि २५ हजार रुपियाँसम्म जरिवाना गरी त्यस्तो प्रमुख वा सूचना अधिकारी विभागीय कारबाही हुने पदमा रहेको भए निजलाई विभागीय सजायको लागि सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउन सक्छ। सार्वजनिक निकायको प्रमुख वा सूचना अधिकारीले समयमा दिनु पर्ने सूचना विनाकारण समयमा उपलब्ध नगराई ढिलाइ गरेमा जति दिन ढिलाइ गरेको हो प्रतिदिन दुई सय रुपियाँ को दरले निजलाई जरिवाना हुनेछ।

आयोगबाट विभागीय कारबाहीको लागि लेखी आएमा सार्वजनिक निकायले तीन महिनाभित्र त्यस्तो प्रमुख वा सूचना अधिकारीलाई विभागीय कारबाही गरी सोको जानकारी आयोगलाई दिनुपर्छ। कुनै व्यक्तिले सार्वजनिक निकायबाट प्राप्त गरेको सूचना जुन प्रयोजनको निमित्त प्राप्त गरेको हो सोही प्रयोजनको लागि प्रयोग नगरी दुरुपयोग गरेको देखिएमा आयोगले सूचनाको दुरुपयोगको गम्भीरता हेरी त्यस्तो व्यक्तिलाई ५ हजारदेखि २५ हजार रुपियाँसम्म जरिवाना गर्न सक्छ। आयोगले यस ऐनबमोजिम गरेको निर्णय वा दिएको आदेश पालना नगर्ने व्यक्तिलाई आयोगले दश हजार रुपियाँसम्म जरिवाना गर्नसक्छ।

४.९. क्षतिपूर्तिसम्बन्धी व्यवस्था^{३६}

सार्वजनिक निकायको प्रमुख वा सूचना अधिकारीले यस ऐनबमोजिम सूचना नदिएको, दिन इन्कार गरेको, आंशिकरूपमा वा गलत सूचना दिएको वा सूचना नष्ट गरेको कारणले कुनै व्यक्तिलाई हानी नोक्सानी पर्न गएमा त्यस्तो व्यक्तिले सूचना नपाएको, आंशिक वा गलतरूपमा सूचना पाएको वा सूचना नष्ट गरेको मितिले तीन महिनाभित्र आयोगसमक्ष क्षतिपूर्तिको लागि निवेदन दिनसक्छ।

प्राप्त निवेदन जाँचबुझ गर्दा मनासिव देखिएमा आयोगले निवेदकलाई पर्न गएको वास्तविक हानि नोक्सानी विचार गरी मनासिव क्षतिपूर्ति सम्बन्धित निकायबाट भराई दिन सक्छ।

३५. ऐनको दफा ३२ ।

३६. ऐनको दफा ३३ ।

४.१० सजायमाथि पुनरावेदनसम्बन्धी व्यवस्था^{१७}

ऐनको दफा ३२ बमोजिम आयोगले गरेको निर्णयउपर चित्त नबुझ्ने व्यक्तिले त्यस्तो निर्णयको जानकारी पाएको मितिले ३५ दिनभित्र पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन गर्नसक्छ।

४.११ सूचनादाताको संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्था^{१८}

सार्वजनिक निकायमा भएको, भइरहेको वा हुनसक्ने भ्रष्टाचार, अनियमितता र प्रचलित कानूनबमोजिम अपराध मानिने कुनै कार्यको सूचना दिनु सम्बन्धित सार्वजनिक निकायका कर्मचारीको दायित्व हो। यसरी सूचना दिने सूचनादाताको पहिचान गोप्य राख्नु सूचना प्राप्तकर्ताको कर्तव्य हुन्छ। सूचना दिएको कारणले त्यस्तो सूचनादातालाई पदबाट मुक्त गर्न वा कुनै किसिमको कानुनी दायित्व वहन गराउने गरी सजाय गरिने वा हानि नोक्सानी पुऱ्याउन पाइँदैन। सूचनादातालाई सजाय गरेमा वा हानि नोक्सानी पुऱ्याएमा सूचनादाताले सो निर्णय बदर गराउन क्षतिपूर्तिको माग गर्दै आयोगमा उजुरी गर्नसक्छ। उजुरीमा आयोगले जाँचबुझ गर्दा सूचनादातालाई पदमुक्त गरेको भए त्यस्तो निर्णय बदर गर्न र सूचनादातालाई कुनै नोक्सानी पुगेको रहेछ भने क्षतिपूर्ति भराउनसमेत आदेश दिनसक्छ।

१७. ऐनको दफा ३४ ।

१८. ऐनको दफा २९ ।

सूचनाको हक: आदेश र नजिरहरू

५.१. अदालती नजिर

मुलुकमा २०४७ सालको संविधान पहिला सूचनाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा कहिल्यै पनि स्थापित गरिएको थिएन। यस्ता हकहरूलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित नगरिएपछि सोभै अधिकार माग्नको लागि सर्वोच्चको ढोका ढकडक्याउने अवस्था रहेन। नेपालको पहिलो जनआन्दोलन, २०४६ पछि बनेको नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले पनि सूचनाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरेपछि जनताले सूचना माग्न पाउने हक खुल्ला भएको पाइन्छ। यसै संविधानमा टेकेर सर्वोच्च अदालतसमक्ष न्याय निरूपणका लागि परेका केही महत्वपूर्ण रिटउपर अदालतले समेत महत्वपूर्ण र ऐतिहासिक निर्णयहरू गरेको पाइन्छ। यीमध्ये सर्वोच्च अदालतका केही चर्चित फैसलाको उल्लेख गर्न वाञ्छनीय ठानी यहाँ चर्चा गरिएको छ।

१. **टनकपुर बाँधसम्बन्धी मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको फैसला:** जसको अंशमा भनिएको छ: “संविधानको धारा १६ ले सार्वजनिक महत्वको कुनै विषयमा सूचना माग्ने र पाउने अधिकार देशका प्रत्येक नागरिकलाई प्रदान गरेको छ। सरकारबाट गरिने यस्ता सबै काम कारवाहीहरू जसबाट पूरै राष्ट्रलाई वा सर्वसाधारण जनताको कुनै वर्ग वा समुदायलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा असर पर्न सक्तछ, सार्वजनिक महत्वका हुन्छन्; यस्ता सार्वजनिक महत्वका विषयमा सरकारले अपनाएको नीति र गरेका निर्णय र कामहरूको सम्बन्धमा जानकारी दिने एकातिर सरकारको कर्तव्य हो भने अर्कोतिर त्यस्तो सूचना माग्ने र पाउने नागरिकको अधिकार पनि हो” भनी व्याख्या गरेको छ।^{१९}
२. **अरुणा तेस्रो मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको फैसला:** यसमा अदालतले सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको आभावलाई हृदयङ्गम गरी आठवटा नियम पालन गर्दै सूचना दिने निर्णय गर्‍यो। उक्त नियमहरू “आवश्यक नियम कानून नबनेसम्म लागू रहनेछन्” भनेर त्यस निर्णयले सूचनाको हक ऐन नबनेसम्मका लागि एउटा आधार बनाइदियो भने “लिखतहरूको गोप्यतासम्बन्धी कानून लागू नहुँदा

१९. सर्वोच्च अदालत बुलेटिन वर्ष १, अङ्क ११ पृष्ठ १ ।

सम्बन्धित सबैलाई कठिनाइ र अनिश्चितताको स्थितिमा अल्मलिई रहनुपर्ने हुँदा उक्त कानूनलाई लागू गर्न” वा अन्य कानुनी व्यवस्था यथाशक्य चाँडो गर्नको लागि सरकारको ध्यानाकर्षण समेत गराएको देखिन्छ।³⁰

३. **शाही शासनकालमा एफएम रेडियोको समाचार प्रसारण विरुद्ध परेको रिटमा सर्वोच्चको फैसला:** तत्कालीन राजा ज्ञानेन्द्र शाहको शासनकालमा एफएम रेडियोबाट समाचार प्रसारणमा अवरुद्ध पारिएपछि सो विरुद्ध सर्वोच्च अदालतमा सूचनाको हक माग्दै परेको रिटउपर अदालतले एफएम रेडियोद्वारा प्रसारण गरिने समाचार सूचनाको हकभित्र पर्ने भएकाले सरकारको निर्देशन बदर हुने गरी गरेको फैसलालाई पनि महत्वपूर्ण फैसलाको रूपमा लिइन्छ। फैसलामा “.....यसैले प्रत्येक नागरिकलाई कुनै पनि सार्वजनिक महत्वको विषयमा आफ्नो विचार तथा अभिव्यक्ति रेडियोद्वारा सार्वजनिक महत्वका विषयमा सूचना पाउने एवम् अरूका विचार तथा अभिव्यक्ति प्राप्त गर्ने अधिकार पनि संविधानद्वारा व्यवस्थित विचार अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता तथा सूचनाको हकको आधारभूत अङ्गको रूपमा रहेको मान्नुपर्ने हुन आउँछ।”³¹ भनिएको छ।

सूचनाको हक भनेर उल्लेख नगरिए तापनि अदालतका सूचनाहरू सरोकारवालाहरूले पाउने व्यवस्था सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०१३ मा उल्लेख गरिएको छ। त्यसमा उल्लिखित सूचना दिने प्रावधानका प्रक्रियाहरू हेर्दा त्यो नियमावलीलाई सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको वीजारोपण भन्न सकिन्छ। सूचनाको हकलाई वाक् तथा प्रकाशन स्वतन्त्रतामा अन्तर्निहित मान्ने हो भने सूचनाको हकसम्बन्धी सङ्केत २००४ सालको वैधानिक कानून (धारा ४) तथा अन्तरिम संविधान २००७ मा “राज्यको नीतिका निर्देशक सिद्धान्तहरू” अन्तर्गत (धारा १६) पनि पाइन्छ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले यसअघिका संविधानहरूमा उल्लिखित वाक् तथा प्रकाशन स्वतन्त्रतालाई विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता भनी परिवर्तन गर्नुका साथै सूचनाको हकलाई बेग्लै मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरेको पाइन्छ। त्यसपछि सूचनाको हकलाई कार्यान्वयन र उपचारको व्यवस्थासहित सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको आवश्यकता महसुस गरी यसका लागि थुप्रै प्रयासहरू भएको पाइन्छ। सर्वोच्च अदालतले यो अधिकारलाई फराकिलो रूपमा व्याख्या गरेका कारण सूचनासम्बन्धी ऐन बनाउने पृष्ठभूमि तयार पार्न सर्वोच्च अदालतको समेत ठूलो योगदान रहेको प्रष्ट हुन्छ।

30. नेपाल कानून पत्रिका, २०५१, अङ्क १, पृ. ५८ ।

31. माधवकुमार बस्नेत वि. सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय, नेपाल कानून पत्रिका, २०५८, अङ्क ७ र ८, पृ. ३९२ ।

५.२ राष्ट्रिय सूचना आयोगका केही निर्णय र आदेशहरू

निर्णयहरू

- १) नेपाल सरकारका सम्पूर्ण मन्त्रालय र विभागका वेबसाइटमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ डिजिटलरूपमा हेर्न र छाप्न सकिने गरी राख्न वा उक्त ऐन उपलब्ध गर्न/हेर्न सकिने सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयको वेबसाइटको वा अन्य आधिकारीक वेबसाइटको लिङ्क राख्न अनुरोध गर्ने।^{३१}
- २) सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ मा व्यवस्था भएबमोजिम सबै सरकारी निकायले आफ्नो कार्यालयको कार्यविवरण स्पष्टसँग सूचिकृत गरेर राख्ने र ती सूचना हरेक तीनतीन महिनामा अद्यावधिक गर्दै प्रकाशन गरी जनतालाई सुसूचित गराउने कार्यलाई अबै बढी गति दिनका लागि नेपाल सरकारका सचिवहरूलाई पत्राचार गरी अनुरोध गर्ने।^{३२}
- ३) नेपाल विद्युत प्राधिकरणसँग विजुली वितरण नहुने (लोड सेडिङ)को समय परिवर्तन हुनासाथ सोको जानकारी/सूचना आमजनताले थाहा पाउने गरी उपयुक्त माध्यमहरूबाट नियमितरूपमा सार्वजनिक गर्न अनुरोध गर्ने।
- ४) चिकित्सकहरूले विरामीको उपचार गर्ने क्रममा रोग र निदानसम्बन्धी सूचना र औषधीको नाम (प्रेस्क्रिप्सन) तथा परीक्षण (टेस्ट)सम्बन्धी सिफारिस लेख्दा विरामीको हितलाई ध्यानमा राखी आमसाक्षरले बुझ्ने गरी लेख्ने व्यवस्था गर्न, गराउन नेपाल चिकित्सक सङ्घ र नेपाल चिकित्सा परिषद्लाई अनुरोध गर्ने निर्णय गरियो साथै चिकित्सकले उपलब्ध गराएको उपचार र औषधीको प्रयोगसम्बन्धी प्राविधिक जानकारी औषधी विक्रेताले सम्बन्धित व्यक्तिलाई बेग्लै कागजमा सर्वसाधारणले बुझ्ने गरी लिखितरूपमा दिने व्यवस्था गर्न, गराउन औषधी व्यवस्था विभागसँग अनुरोध गर्ने।^{३३}

आदेशहरू

- १) नेपालका विभिन्न कलेज तथा क्याम्पसहरूलाई सम्बन्धन दिने अधिकार प्राप्त शैक्षिक निकायहरू, विश्वविद्यालय तथा उच्चमाध्यमिक शिक्षा परिषद्लाई आफूले सम्बन्धन दिएका शैक्षिक संस्था, क्याम्पस तथा कलेजहरूको नाम, ठेगाना, परिचय तथा सम्बन्धन दिँदा सम्बन्धन माग गर्ने संस्थाले पूरा गर्नुपर्ने भौतिक पूर्वाधार तथा शैक्षिक गुणस्तरका बारेको जानकारी नियमितरूपमा आमसञ्चारका

३१. राष्ट्रिय सूचना आयोगको निर्णय, २०६५ असार १३, बैठक सङ्ख्या ०३ ।

३२. राष्ट्रिय सूचना आयोगको निर्णय, २०६५ भदौ १२, बैठक सङ्ख्या ०५ ।

३३. राष्ट्रिय सूचना आयोगको निर्णय, २०६५ मङ्सिर १०, बैठक सङ्ख्या १० ।

माध्यमहरूबाट सार्वजनिक गराउन विश्वविद्यालयहरू तथा उच्चमाध्यमिक शिक्षा परिषद्का नाममा आदेश जारी गर्ने।^{३५}

- २) वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी सूचना आमनागरिकका लागि निक्कै महत्वपूर्ण र सरोकारको विषय भएको हुँदा वैदेशिक रोजगारमा पठाउन पाउने मुलुक, पठाउने प्रक्रिया, लाग्ने शुल्क, पाउने पारिश्रमिक, सुविधा र सेवाशर्त, आधिकारिक एजेन्टलगायतका सम्पूर्ण जानकारी आमनागरिकले सजिलैसँग पाउने गरी नियमितरूपमा सार्वजनिक गर्न र गराउन श्रम मन्त्रालय र श्रम विभागलाई आदेश दिने।
- ३) काठमाडौं महानगरपालिका क्षेत्रभित्र सबै प्रकारका सवारीसाधन पार्किङका सम्बन्धमा तोकिएको पार्किङ क्षेत्र, पार्किङ गर्दा लाग्ने शुल्क, पार्किङ गर्दा शुल्क लिने जिम्मेवार र आधिकारिक निकायको नाम ठेगाना र पार्किङ क्षेत्रको जिम्मा लिने निकायले पालन गर्नुपर्ने दायित्वका बारेमा सम्बन्धित पार्किङ क्षेत्रमा सबैले देख्ने गरी राख्न र सरोकारवालाले मागेका बेला पार्किङसम्बन्धी सम्पूर्ण जानकारी उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्न काठमाडौं महानगरपालिकालाई आदेश दिने।^{३६}
- ४) सम्मानित सर्वोच्च अदालतले परीक्षार्थीले आफ्नो उत्तरपुस्तिकाको प्रमाणित प्रतिलिपि हेर्न पाउने राष्ट्रिय सूचना आयोगको निर्णयलाई स्थापित गरेको हुँदा शैक्षिक संस्थाका परीक्षा सञ्चालन गर्ने सम्पूर्ण निकायलाई परीक्षार्थीको उत्तरपुस्तिका हेर्न पाउने व्यवस्था गर्न गराउनका लागि आदेश गर्ने।
- ५) शैक्षिक संस्थाहरूले सञ्चालन गर्ने प्रायोगात्मक परीक्षासँग सम्बन्धित कागजपत्रहरू परीक्षा सञ्चालन गर्ने मूल निकायमा नरही शैक्षिक संस्थाहरूमा नै रहने प्रचलन भएको तथा परीक्षार्थीले उत्तरपुस्तिका हेर्न पाउने अधिकार स्थापित भएको सन्दर्भमा प्रायोगात्मक परीक्षासँग सम्बन्धित कागजपत्रहरू पनि उत्तरपुस्तिकाकै अङ्ग भएको हुनाले प्रायोगात्मक परीक्षासँग सम्बन्धित सबै कागजपत्र सुरक्षित राख्न र परीक्षार्थीले मागेको बेलामा उपलब्ध गराउन सबै शैक्षिक संस्थालाई आदेश जारी गर्ने।

३५. राष्ट्रिय सूचना आयोगको निर्णय, २०६६ माग २१, बैठक सङ्ख्या २१ ।

३६. राष्ट्रिय सूचना आयोगको निर्णय, २०६७ जेष्ठ २४, बैठक सङ्ख्या २३ ।

सूचनाको हक प्रतिपादित नमुना फैसला

सूचनाको हकसम्बन्धमा केही महत्वपूर्ण फैसलाहरू हेर्दा टनकपुर बाँध सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले गरेको फैसला एउटा महत्वपूर्ण फैसला हो। त्यसैगरी अरुण तेस्रोको सन्दर्भमा सर्वोच्चको सूचनाको हकसम्बन्धी व्याख्या समेत अर्को ऐतिहासिक र महत्वपूर्ण फैसलाको रूपमा लिइन्छ जसको चर्चा हामीले माथि नै गरिसकेका छौं। सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ लागू भइसकेपछि त्रिभुवन विश्वविद्यालयको उत्तरपुस्तिका जाँच सम्बन्धमा परेको रिटउपर सर्वोच्चको व्याख्या र सो मा उल्लेखित नजिरहरू सबैभन्दा महत्वपूर्ण एवम् सूचनाको हक सन्दर्भमा नेपालको लागि माइलस्टोन केस स्टुडीको रूपमा रहेको छ।

शङ्करदेव क्याम्पस पुतलीसडक काठमाडौंका विजय अर्यालले राष्ट्रिय सूचना आयोगसमक्ष “मैले २०६४ सालमा दिएको विविएस प्रथम वर्षको विजनेश स्टाटिक्स र अङ्ग्रेजीको उत्तरपुस्तिकाको प्रतिलिपि माग गरी २०६६/२/३१ मा सूचना अधिकारसँग र पछि २०६६/३/१६ गतेको दिन त्रिभुवन विश्वविद्यालय परीक्षा नियन्त्रक कार्यालयका प्रमुखज्यूलाई निवेदन दिएकोमा कुनै कामकारवाही भएको जानकारी नदिई सूचना लुकाउन खोजिएको हुँदा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ अन्तर्गत रही सूचना दिलाई पाऊँ” भनी राष्ट्रिय सूचना आयोगमा पुनरावेदन दिएका थिए। सो पुनरावेदनउपर निर्णय गर्दै राष्ट्रिय सूचना आयोगले २०६६ भदौ २९ गते “उत्तरपुस्तिका सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ को दफा ३ (३) को अन्तर्गत दिन नपर्ने विषयभित्र नपर्ने देखिएको हुँदा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको उद्देश्यअनुसार परीक्षा प्रणालीलाई पारदर्शी र जिम्मेवार बनाउन माग गरिएको उत्तरपुस्तिकाको प्रतिलिपि दोहोर्‍याउनुभन्दा पूर्व मागन आएमा परीक्षकको नाम नामेशी नखुल्ने व्यवस्था गरी त्यस्तो उत्तरपुस्तिकाको प्रमाणित प्रतिलिपि दिनुपर्ने ठहर्छ” भनी निर्णय गरेको थियो। सो निर्णयउपर त्रिभुवन विश्वविद्यालयका रजिष्ट्रार एवम् त्रि. वि. केन्द्रीय परीक्षा सञ्चालक समितिका अध्यक्ष प्राध्यापक डा. भीमराज अधिकारीले राष्ट्रिय सूचना आयोग र निज शंकर पौडेल समेतलाई विपक्षी बनाई सम्मानित सर्वोच्च अदालतसमक्ष रिट दायर गरेका थिए। सम्वत २०६६ सालको रिट नं. ०६६-WO-0 उपर अन्तरिम फैसला गर्दै माननीय न्यायाधीश श्री बलराम केसी र माननीय न्यायाधीश श्री अवधेशकुमार यादवको संयुक्त इजलासबाट मिति २०६८

जेष्ठ ४ गते आदेश हुँदै उक्त विषयमा फैसला सुनाइएको थियो। सो फैसलाको प्रमुख अंश यस्तो छ: “नेपालमा पहिलो पटक लिखतहरूको गोप्यतासम्बन्धी ऐन २०३९ बनेको देखिन्छ। उक्त ऐन २०३९ सालमा बने पनि २०६५ जेष्ठ १५ देखिमात्र लागू भएको पाइन्छ। उक्त ऐनको नामनै लिखतहरूको गोप्यतासम्बन्धी ऐन भएको कारण उक्त ऐन सूचना प्रवाह गर्न बनेको नभै गोप्य राख्न बनेको देखिन्छ। उक्त ऐनको दफा ३(१) को खण्ड (क)(ख)र (ग) मा लिखितहरू तीन प्रकारकाले गोप्य रहने गरी वर्गीकरण गरेको देखिन्छ। दफा ३(१)(क)(ख)र (ग) मा उल्लिखित वर्गका लिखतहरूमात्र गोप्य लिखत मानिने अन्य लिखत गोप्य नमानिने भन्ने दफा २ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको व्यवस्थाबाट देखिन्छ। यसको थप पुष्ट्याई दफा ३ को उपदफा (४)बाट हुन्छ।

सूचनाको हक सम्बन्धमा कानुनी व्यवस्था नेपालमा पहिलो पटक नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ लागू भएपछि भएको हो। उक्त संविधानले भाग ३ मा विभिन्न मौलिक हकहरूको व्यवस्था गर्‍यो। उक्त संविधानको धारा १६ मा प्रत्येक नागरिकलाई सार्वजनिक महत्वको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुनेछ भनी व्यवस्था गरी प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशद्वारा कानूनबमोजिम गोप्य राख्नुपर्ने सूचना बाहेक सार्वजनिक महत्वको विषयको सूचना प्रत्येक नागरिकले पाउने गरी सूचनाको हकलाई मौलिक हक बनाइयो। नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ खारेज भई हाल नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ लागू छ। वर्तमान अन्तरिम संविधानले पनि धारा २७ मा सूचनाको हक प्रत्येक नागरिकलाई मौलिक हकको रूपमा प्राप्त हुने व्यवस्था गरेको छ जहा भनिएको छ: “प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने वा पाउने हक हुनेछ। तर कानूनद्वारा गोप्य राख्नुपर्ने सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई कर लगाएको मानिने छैन”।

२०४७ सालको संविधानले नागरिकलाई सार्वजनिक महत्वको विषयमा मात्र सूचना प्राप्त गर्न सक्ने सूचनाको हकको व्यवस्था गरेकोमा वर्तमान संविधानले आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको दुवै विषयको सूचना एवम् जानकारी प्राप्त गर्न सक्ने सूचनाको हकलाई धारा १०७ (२) अन्तर्गत यस अदालतबाट कार्यान्वयन गरी प्रचलन गराउने गरी व्यवस्था भएको देखिन्छ। धारा २७ ले प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो विषयमा र सार्वजनिक सरोकारको विषय गरी दुईवटा विषयमा सूचना उपलब्ध गराउने सुनिश्चित गरेको छ। यस धारामा टेकेर निवेदकले आफ्नो विषयमा सूचना माग गरेको छ भने त्यो निजी सूचना मानिन्छ भने यदि सार्वजनिक सरोकारका सबालहरूलाई उठान गरी सूचना माग गरिएको छ भने यस्ता सबालहरू सार्वजनिक सबालका सूचनाहरू पर्न जान्छन्। खुला समाजमा सरकारले गरेको काम कारबाही वा अन्य जुनसुकै सार्वजनिक

सरोकारको विषयमा सबैलाई थाहा पाउने र छलफल गरी आ-आफ्नो धारणा र विचार व्यक्त गर्ने अधिकार प्राप्त हुन्छ।

शिक्षा प्राप्त गर्ने प्रत्येक व्यक्तिको मौलिक हक हो, शिक्षाद्वारा नै मानवको व्यक्तित्व विकास हुन्छ। शिक्षा प्राप्त व्यक्तिले बनेको समाज, राष्ट्रको बौद्धिक सम्पत्ति हो। शिक्षित समाज र शिक्षित जनताबाट राष्ट्रको द्रुततर आर्थिक विकास हुन्छ। शिक्षित समाज र शिक्षित जनताबाट मात्र शोषणरहित समाज र जनकल्याणकारी राज्य निर्माण सम्भव हुन्छ। त्यसैले आजको विश्वमा प्रत्येक सरकारले शिक्षालाई बढी जोड दिएको देखिन्छ। शिक्षाले नागरिकलाई नागरिकलाई सशक्तीकरण गर्छ। हाम्रो शिक्षा पद्धति बेलायती नमुनाबाट प्रभावित देखिन्छ। तोकिएको शैक्षिक वर्ष सत्र भरी कक्षामा गुरुहरूले व्याखान (Lecture), सेमिनार आदि मार्फत पढाएको, सिकाएको आधारमा सञ्चालित परीक्षामा सम्मिलित भई परीक्षामा विद्यार्थीको योग्यताको जाँच हुँदा प्राप्ताङ्कको आधारमा उत्तीर्ण र अनुत्तीर्ण मूल्याङ्कन गरिन्छ। परीक्षा लिखित हुन्छ। परीक्षार्थी अथवा विद्यार्थीले परीक्षामा बसी उसले आफ्नो कपीमा लिखित उत्तर दिएपछि उसको जवाफदेहीता एवम् कर्तव्य पूरा हुन्छ। प्रत्येक विद्यार्थीले उत्तीर्ण हुने आकाङ्क्षा र आशाले परीक्षाको लागि तयार भई आ-आफ्नो क्षमता र बृद्धिअनुसार परीक्षामा उत्तर दिन्छन्। विद्यार्थीको व्यक्तिगत बौद्धिक क्षमताअनुसार एउटै विषयमा कसैले ज्यादै धेरै अङ्क प्राप्त गर्ने र कसैले औसत अङ्क प्राप्त गर्ने, कोही उत्तीर्ण नै नहुनु परीक्षामा यस्ता कुराहरू भई नै रहन्छन्। त्यसैगरी परीक्षार्थीले परीक्षा दिएपछि उत्तरपुस्तिकाको बौद्धिक परीक्षण पनि त्यति नै महत्वपूर्ण हुन्छ। परीक्षार्थीले परीक्षा दिएपछि अब तह तह हुँदै उत्तरपुस्तिका परीक्षकको मा पुग्दछ। परीक्षक स्वभावैले विद्वान र शिक्षक हुन्छ। शिक्षक भएपछि स्वभाव र पेशा दुवैले आफैले पढाएको विद्यार्थीहरूको उत्तरपुस्तिका आफ्नो ज्ञान र सीप लगाएर जाँच हुने कुरामा पनि विवाद हुँदैन। उत्तरपुस्तिका जाँच गर्नेले भेदभाव र लापरवाही गर्छ भन्ने विश्वास गर्ने सकिँदैन। विनाप्रमाण शिक्षक पेशामा लागेका बौद्धिक व्यक्तित्वलाई यस्तो आरोप लगाउनु हुँदैन। शिक्षक वा परीक्षकको उत्तरपुस्तिकामा कुनै व्यक्तिगत स्वार्थ हुँदैन। आफैले पढाएको विद्यार्थी पास भएको देखे हरेक शिक्षकको चाहना हुन्छ।

उत्तरपुस्तिका जाँच होस् वा अन्य कुनै पनि अवस्थामा होस् शिक्षक वा शिक्षण संस्थाका विरुद्ध लापरवाही शब्दको प्रयोगसम्म पनि परीक्षक वा शिक्षकमाथि अन्याय हुन जान्छ। शिक्षकमाथि त्यस्तो शब्द प्रयोग होला भनेर यस अदालतले कल्पनासम्म पनि गर्दैन। बरु एक शिक्षकबाट गर्ने एक लेक्चरबाट एक कोठाभित्र हुने सबै विद्यार्थीले त्यस विषयमा जानकार हुने कुरामा यस अदालत विश्वास राख्दछ। त्यसैले परीक्षार्थीका

उत्तरपुस्तिका र उत्तरपुस्तिका जाँच्ने विषय सम्बन्धित विधार्थी, सम्बन्धित परीक्षक र सम्बन्धित विद्यालयसँग सम्बन्धित विषय हो। यस्तो विषय केही हदसम्म विद्यार्थीको अविभाकसँग पनि सरोकार पर्ने विषय हुन सक्छ। यस्तो विषयलाई सार्वजनिक सरोकारको विषयको क्षेत्रभित्र पर्दैन भन्ने जिकिरसँग सहमत हुन सकिदैन। त्यसैले निवेदकको मागअनुसार निवेदकको आफ्नो उत्तरपुस्तिका संविधानको धारा २७(१) को सार्वजनिक सरोकारको विषयसँग असम्बन्धित नभएको विषय, सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा ३(३) को खण्ड (क) देखि (ड) सम्मको सूचना प्रवाह गर्न कानुनले रोक लगाएको विषय भित्र पनि नपर्ने र निवेदक त्रिभुवन विश्वविद्यालय आफैले बनाएको सङ्गठन तथा शैक्षिक प्रशासनसम्बन्धी नियम, २०५० ले पनि रोक लगाएको नदेखिएको हुँदा विपक्षी विजय अर्यालको मागअनुसार निजको आफ्नो उत्तरपुस्तिकाको प्रतिलिपि निजैलाई उपलब्ध गराउन नपर्ने कुनै कारण देखिदैन।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले सूचनाको हकको सम्बन्धमा २०४७ सालको संविधानको सूचनाको हकमा केहि सुधार गरेको देखिन्छ। २०४७ सालको संविधानको धारा १६ मा सार्वजनिक सरोकारको कुनै विषयमा मात्र सूचना माग्ने र पाउने हक थियो भने वर्तमान संविधानको धारा २७ मा सार्वजनिक सरोकारको विषयको अतिरिक्त आफ्नो विषयको पनि सूचना माग्ने र पाउने गरी आफ्नो विषयसँग सम्बन्धित सूचना पनि थपेको देखिन्छ। माथि भनियो, सूचना माग्ने र सूचना प्रदान गर्ने कार्यले पारदर्शीता ल्याउछ। सुसूचित हुने हक र पारदर्शीताले सूचना प्रदान गर्नपर्ने पक्षलाई उत्तरदायी बनायो र सशक्त बनाउछ। उत्तरदायी, सशक्त र चनाखो भएपछि सम्पादन गर्ने काम प्रति बढी होशियारी बनाउछ। बढी होशियारी भएपछि हुन सक्ने सम्भावित मानवीय भूल र गल्ती पनि सुधारिन सक्छ। उत्तरपुस्तिका जाँच गर्दा मानवीय भूल हुन सक्छ भन्ने कुरा त्रि.वि.वि.को कानुनमा भएको सम्परीक्षणको व्यवस्था पुनर्योगको व्यवस्थाबाट पनि देखिन्छ।

आफ्नो उत्तरपुस्तिकामा प्राप्त प्राप्ताङ्कमा चित्त नबुझे पुनर्योग गराउन सक्ने हक त्रिभुवन विश्वविद्यालयको आफ्नै कानुनले पनि प्रत्येक परिक्षार्थीलाई प्रदान गरेको देखिन्छ। आफ्नो विषयमा सूचना माग्ने हक प्रत्येक नागरिकलाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २७(१) ले मौलिक हक प्रदान गरेको छ। सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा ३(३) को प्रतिबन्धित, सूचीमा उत्तरपुस्तिका समावेश भएको देखिदैन र सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ अनुसार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् को कार्यालयद्वारा जारी सूचनाको बर्गिकरणमा पनि उत्तरपुस्तिका परेको देखिदैन। तसर्थ, संविधानको धारा २७ अन्तर्गत आफ्नो उत्तरपुस्तिकाको प्रतिलिपि माग गर्ने र उत्तरपुस्तिकाको प्रतिलिपि पाउने प्रत्येक परिक्षार्थीको हक भएको हुँदा परिक्षार्थीले

निवेदक त्रिभुवन विश्वविद्यालयले तोकेको शर्तमा आफ्नो उत्तरपुस्तिकाको प्रतिलिपि पाउनु पर्छ। त्यसैले विपक्षी सूचना आयोगको मिति २०६६।१।२९ को निर्णय बदर गर्न परेन। तसर्थ सो हदसम्म प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठर्हन्छ। तर देहायका शर्तका आधारमा विपक्षी परीक्षार्थीलाई उत्तरपुस्तिकाको प्रतिलिपि उपलब्ध गराउनु भनी निवेदकको नाममा परमादेश जारी हुन्छ।

- (क) उत्तरपुस्तिकाको प्रतिलिपि माग गर्ने प्रत्येक परीक्षार्थीले आफ्नो मात्र उत्तरपुस्तिकाको प्रतिलिपि माग गर्न सक्नेछ।
- (ख) प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएपनि बारेस मार्फत वा अरु व्यक्तिको उत्तरपुस्तिकाको प्रतिलिपि माग गर्न पाइने छैन।
- (ग) विश्वविद्यालयले उपलब्ध गराएको प्रवेशपत्र (Admission Card) को आधारमा मात्र र सम्बन्धित परीक्षार्थीलाई मात्र प्रतिलिपि उपलब्ध गराउनु पर्ने।
- (घ) प्रतिलिपि दस्तुर कति लिने तथा माग गरेको कति दिनभित्र उत्तरपुस्तिकाको प्रतिलिपि कहाँ उपलब्ध गराउने भन्ने कुरा निवेदक विश्वविद्यालय आफैले निर्धारण गर्न सक्ने छ।
- (ङ) उत्तरपुस्तिकामा प्राप्त अङ्क कानूनबमोजिम पुनर्योग हुन सक्नेमा र उत्तरपुस्तिकामा भूलवस कुनै अंक नै प्रदान भएको रहेनछ भने त्यस्तोमा कानून बमोजिम निवेदक विश्वविद्यालयबाटै परीक्षण हुनेमा वाहेक अन्यत्र वा अरु कसैबाट पुनः उत्तरपुस्तिका परीक्षण हुन सक्ने छैन।
- (च) अन्य अवस्थामा जानकारी उत्तरपुस्तिकाका परीक्षण अर्थात जांच गर्ने व्यक्तिको पहिचान गोप्य राख्नेछ।

यो आदेशको जानकारी विपक्षी राष्ट्रिय सूचना आयोगलाई दिई प्रस्तुत रिट दायरीको लगत काटी मिसिल नियमानुसार गर्नु।” भन्ने आदेश भएको छ। तसर्थ, यो मुद्दा हालसम्मकै सबैभन्दा स्तरीय र सोमा भएको विस्तृत व्याख्यासहितका नजिरहरू आगामी दिनका लागि समेत मागदर्शन बन्न सक्नेछन्। साथै, सूचनाको हक सम्बन्धमा अध्ययन गर्न चाहने जो कोही व्यक्ति एवम् अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई समेत यो नजिर उपयोगी र प्रभावकारी हुने विश्वास लिइएको छ।

तथ्यहरूको विश्लेषण र निष्कर्ष

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले सूचनाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरेपछि सूचनाको हक नेपाली नागरिकको मौलिक हकको रूपमा स्थापित भयो। नेपालको दोस्रो जनआन्दोलन २०६२/०६३ पछि जारी नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा २७ ले सूचना हकलाई अझ व्यवस्थित र नागरिकको मौलिक हकको रूपमा समेत स्थापित गरिदिएपछि नेपाली नागरिकलाई निजी वा सार्वजनिक सरोकारका सबालमा सूचना हक माग्ने ढोका खुला गरिदिएको छ। नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले राज्यका सबै निकायमा भएका सार्वजनिक महत्वका सूचना र आफ्नो व्यक्तिगत सूचनामा नागरिकको सरल र सहज पहुँचको प्रत्याभूत गरेको छ। आमनागरिकको सूचना माग्ने र पाउने हक खोस्न वा सीमित गर्न सकिन्न भन्ने कुरा सार्वजनिक निकायका सबै जिम्मेवार पदाधिकारीले आत्मसात् गर्नु आवश्यक छ। सूचनाको हकको प्रत्याभूति भन्नाले देश र समाजलाई बन्द वा गोपनीयताको संस्कृतिबाट खुला र पारदर्शी समाजमा बदल्नु हो। यसको पहिलो लक्ष्य पारदर्शी सरकारको निर्माण गर्नु हो,^{३७} तर कानून बनाएर मात्रै समाज परिवर्तन हुँदैन। यसको लागि सबैभन्दा पहिलो र मुख्य सबाल राज्यको नेतृत्व तहमा नै कानून लागू गर्ने गराउने दृढ संकल्प हुनुपर्छ।

यस सन्दर्भमा, विभिन्न निकायहरूमा गरिएका प्रयास विद्यमान कानूनहरूको विश्लेषण तथा सूचनाको हकलाई लागू गर्ने र बुझ्ने आम नेपालीको स्तर तथा सरोकारवाला निकायबाट गरिएका निर्णय एवम् कार्यान्वयनलाई अलग-अलगरूपमा केलाएर हेर्नु जरुरी छ।

(क) अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड बमोजिम कानूनी संरचना विद्यमान छ वा छैन ?

संयुक्त राष्ट्रसङ्घले साधारणसभाको पहिलो बैठकमै सूचनाको स्वतन्त्र सञ्चारसम्बन्धी अभिसन्धिलाई व्यापक अर्थमा पारित गरेको छ, जसमा भनिएको छ: “सूचनाको स्वतन्त्रताको अर्थ आधारभूत मानवअधिकार हो र संयुक्त राष्ट्रसङ्घ प्रतिवद्धता भएको अन्य सम्पूर्ण स्वतन्त्रताहरूको मुख्य कडी समेत हो।” सूचनाको

३७. नेपालको सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ को प्रस्तावना ।

हकलाई अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको रूपमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घका निकायहरूले पटक पटक सुनिश्चित गरेका छन्। सन् १९८८ मा घोषित संयुक्त राष्ट्रसङ्घको अभिव्यक्ति र विचारको स्वतन्त्रतामाथिको प्रतिवेदनमा भनिएको छ: “सूचना खोज्ने, प्राप्त गर्ने र सुसूचित गर्ने अधिकारले राज्यमाथि सूचनाको उपलब्धिलाई सुनिश्चित गर्ने एउटा सकारात्मक जिम्मेवारी सुम्पेको छ। खासगरी जुनसुकै प्रकारका सूचना भण्डारण गर्ने साधन र पुनः प्राप्त गर्ने व्यवस्था सरकारले गरेको हुन्छ।”^{७८} मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा १९ ले अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतालाई “सूचनाको खोजी गर्ने, प्राप्त गर्ने र सुसूचित गर्ने अधिकार”^{७९} को रूपमा परिभाषित गरेको छ। यसैगरी नागरिक तथा राजनितिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६६ ले पनि अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको प्रत्याभूत गरेको छ।^{८०} त्यसैगरी, तीनवटा क्षेत्रीय मानवअधिकारसम्बन्धी सन्धिहरू क्रमशः मानवअधिकारसम्बन्धी युरोपेली महासन्धि,^{८१} मानवअधिकारसम्बन्धी अफ्रिकी महासन्धि^{८२} र मानवअधिकारसम्बन्धी अमेरिकी महासन्धिले समेत^{८३} सूचनाको हकलाई प्रत्याभूत गरेका छन्।

विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको संरक्षण र सम्बर्द्धनका निम्ति विशेष प्रतिनिधिको प्रतिवेदनले निम्न विषयवस्तुहरूको व्याख्या गरेको छ^{८४}:

- ▶ सूचनाको सार्वजनिक गर्ने जिम्मेवारी सार्वजनिक निकायमा रहन्छ र सूचना प्राप्त गर्ने अधिकार हरेक व्यक्तिलाई रहन्छ। सूचना भन्नाले सार्वजनिक निकायसुग रहेको जुनसुकै स्वरूप र साधनमा सुरक्षित गरिएका सम्पूर्ण विवरणहरू भन्ने बुझिन्छ।
- ▶ सूचनाको स्वतन्त्रता भन्नाले सार्वजनिक निकायहरूले आफ्ना कार्यहरू र जनतालाई असर गर्ने नीति र निर्णयजस्ता जनचासोका सूचनाहरू व्यापकरूपमा प्रकाशित गर्ने र सम्प्रेषण गर्ने भन्ने कुरालाई बुझाउँछ।

३८. विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको संरक्षण र सम्बर्द्धन, विशेष प्रतिनिधिको प्रतिवेदन, २८ जनवरी १९९८, UN Doc. E/CN.4/1998/40, अनुच्छेद १४ ।

३९. संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाको प्रस्ताव, 217A(III), १० डिसेम्बर १९४८ ।

८०. संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाको प्रस्ताव, 2200A(XXI), १६ डिसेम्बर १९६६, लागू मिति २३ मार्च १९७६ ।

८१. ४ नोभेम्बर १९५० मा ग्रहण, E.T.S.No.5, लागू मिति ३ सेप्टेम्बर १९५३ ।

८२. २६ जुन १९८१ मा केन्याको नैरोबीमा ग्रहण, OAU Doc. CAB/LEG/67/3 rev.5,21 I.L.M. 58(1982), लागू मिति २१ अक्टुबर १९८६ ।

८३. २२ नोभेम्बर १९६९ मा कोस्टारिकाको सान जोसेमा ग्रहण, O.A.S. सम्झौता शृंखला नं 36, 1144 U.N.T.S. 123, लागू मिति १८ जुलाई १९७८ ।

८४. विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको संरक्षण र सम्बर्द्धन, विशेष प्रतिनिधिको प्रतिवेदन, २८ जनवरी १९९८, UN Doc. E/CN.4/2000/63, १८ जनवरी २०००, अनुच्छेद ४४ ।

- ▶ सूचनाको हकसम्बन्धी सूचनाको सम्प्रेषण गर्ने र जनतालाई शिक्षा दिने प्रावधान कम्तीमा सूचनाको स्वतन्त्रतासम्बन्धी कानुनले समेटनुपर्छ। उक्त कानुनले सरकारमा रहेको अनावश्यक गोप्यताको संस्कारको समस्याको सम्बोधन गर्ने पर्याप्त संयन्त्रहरू प्रदान गर्नुपर्छ।
- ▶ सूचना सार्वजनिक गर्न अस्वीकार गर्ने कुरा सरकारको इज्जत बचाउने उद्देश्यको वा सरकारको गरेको गल्ती जोगाउने उद्देश्यले गरिनु हुन्न। सार्वजनिक गर्न नहुने कानुनी उद्देश्यहरूको पूर्ण सूची कानुनले प्रदान गर्नुपर्छ र अपवादलाई साँघुरो बनाउनुपर्छ ताकि कानुनद्वारा संरक्षित अधिकारलाई खलल नपर्ने सूचना सामग्रीहरू सार्वजनिक गर्दाका अपवादमा यसलाई समावेश हुनबाट रोक्न सकियोस्।
- ▶ सम्पूर्ण सार्वजनिक निकायले जनताको सूचनाको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने खुला र पहुँचयोग्य आन्तरिक प्रणालीको व्यवस्था गर्नुपर्छ। निवेदकलाई सूचना उपलब्ध गराउनका लागि समयसीमा तोकिनुपर्दछ र सो अनुरोध अस्वीकार भएमा त्यसको लिखित कारण निवेदकलाई दिईने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्छ।
- ▶ सार्वजनिक निकायसँग रहेको सूचना उपलब्ध गराउँदा लाग्ने शुल्क महङ्गो हुनुहुन्न जसले गर्दा नागरिकको सूचना पाउने इच्छालाई रोकोस् र कानुनको आशय नकारात्मक बनोस्।
- ▶ सरकारी निकायका सम्पूर्ण बैठकका निर्णयहरू जनताका लागि खुला हुने धारणा कानुनले स्थापित गरोस्।
- ▶ सम्भव भएसम्म अन्य कानुनहरू सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनका प्रावधानहरूसँग मेल खाने गरी बनाइनुपर्छ। सूचनाको स्वतन्त्रतासम्बन्धी कानुनमा प्रदान गरिएको अपवादको व्यवस्थालाई पूर्ण बनाउनुपर्छ र यसलाई विस्तार गर्ने ठाउँ अन्य कानुनलाई दिनुहुँदैन।
- ▶ कुनै सार्वजनिक निकायले बेइमानीपूर्ण वा फौजदारी गतिविधिबाट गैरकानुनी कमिशन लिएको, कानुनी जिम्मेवारी निर्वाह नगरेको, भ्रष्टाचार र बेइमानी गरेको, गम्भीर प्रशासनिक विफलता निम्त्याएको, न्यायको दुरुपयोग गरेकोजस्ता सूचना सार्वजनिक गर्दा त्यस्तो सूचना सार्वजनिक गर्ने व्यक्तिलाई कानुनी, प्रशासनिक र रोजगारीसुग सम्बन्धित दण्डबाट बचाउनुपर्छ।

माथि उल्लिखित अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड समेतको आधारमा नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा २७ को व्यवस्था तथा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ तथा नियमावली २०६५ समेतलाई अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूसँग तुलना गर्दा नेपालको कानुनी प्रावधान सन्तोषजनक देखिन्छ। विश्वका अन्य मुलुकहरूमा समेत सूचनाको

हकसम्बन्धी प्रभावकारी कानूनहरू नबनिरहेको पृष्ठभूमि तथा छिमेकी मुलुक भारतमा समेत सूचनाको हक सम्बन्धमा कुनै कानून नभई अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतासम्बन्धी कानूनका आधारमा सूचनाको हकलाई व्याख्या विश्लेषण एवम् लागू गरिएको पृष्ठभूमिमा नेपालको सम्वैधानिक व्यवस्था एवम् कानूनमा भएका व्यवस्था सूचनाको वर्गीकरण र सूचना प्राप्तिका लागि संरक्षणका निकाय र पुनरावेदनको व्यवस्था लगायतका व्यवस्था हेर्दा नेपालको कानूनी अवस्था अधिकारमैत्री देखिन्छ। यद्यपि, समयानुकूल परिवर्तन गर्दै लगेमा र कार्यान्वयनको स्थितिलाई मजबुत बनाउन सकेमा कानूनलाई दोष लगाउने ठाउँ हुँदैन।

(ख) सरोकारवालालाई सूचनाको हक पाउने अधिकार छ भन्ने सूचना छ/छैन ?

सूचनासम्बन्धी व्यापक जनचेतना कमी भएका कारण आज पनि नागरिकले सूचना माग गर्ने वा सूचना पाउने निकायको रूपमा सरकारी वा सरकारअन्तर्गतका कार्यालयहरू मात्र जिम्मेवार निकाय हुन् भन्ने अवधारणा राखेका छन् जुन गलत हो। सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले सार्वजनिक निकायको रूपमा सरकारी तथा अन्तर्गतका कार्यालय, सरकारको पूर्ण वा आंशिक स्वामित्व भएका कार्यालयका साथै कानूनद्वारा स्थापित सार्वजनिक सेवा प्रदायक सङ्गठित संस्था, राजनीतिक दल तथा सङ्गठन, प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा विदेशी राष्ट्र वा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ संस्थाबाट रकम प्राप्त गरेर सञ्चालन भएका गैरसरकारी सङ्घ संस्थाहरू लगायतमा रहेका सूचनामा पहुँच हुने, सूचना माग गर्ने र सूचना पाउने हकको समेत व्यवस्था गरेको छ जुन कुरा आम नागरिकले स्पष्टरूपमा बुझ्नु जरुरी छ। यदि कुनै नेपाली नागरिकले कुनै पनि यस्ता सङ्घसंस्थासम्बन्धी कुनै पनि खालका सूचनाहरू प्राप्त गर्न चाहेमा सम्बन्धित निकायबाट प्राप्त गर्न सक्छन् तर यदि सम्बन्धित निकायले प्रक्रिया पूरा गरेर आएका निवेदनउपर सूचना दिन इन्कार गरेमा यस्ता सूचनाहरू माग गर्न अदालतको ढोका समेत ऐनले खुल्ला राखिदिएको छ। तर संविधान एवम् सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनमा भएका व्यवस्था र आम नागरिकलाई दिएको हकको व्यवस्था आम नागरिकको पहुँचमा पुग्न नसकेका कारण सूचनाको हकलाई आमनागरिकले बुझ्ने र अधिकार माग्ने परिपाटीमा उल्लेखनीय उपलब्धि भएको देखिँदैन। संविधान एवम् कानूनमा भएका व्यवस्थाहरू आम नागरिकको पहुँचयोग्य बनाउनु पर्ने दायित्व राज्यको भए तापनि राज्यले आम नागरिकलाई सूचनाको हक सम्बन्धमा सुसूचित गर्न खास कुनै पहल कदमी गरेको पाइँदैन। केही गैरसरकारी संस्थाहरूले आमसञ्चार माध्यमबाट सूचनाको हकसम्बन्धी चेतना फैलाउने प्रयास गरेको पाइँन्छ जसले गर्दा भर्खरै आम नागरिकहरूमा सूचनाको हकलाई बुझ्ने कुराको सामान्य जानकारीसम्म हुन थालेको छ। राज्यस्तरबाट

र गैरसरकारी क्षेत्रसँगको समन्वयका अभावका कारण आम नागरिकलाई यससम्बन्धी आवश्यक ज्ञान एवम् सूचना माग्ने सीप र सूचना माग्न जान पर्ने निकाय र मागिनुपर्ने वा थाहा पाउनुपर्ने सूचनाहरू के-के हुन् तथा अपवादअन्तर्गतका सूचनाहरू के-कस्ता हुन् भन्ने कुराको पर्याप्त जानकारी हालसम्म छैन। राष्ट्रिय सूचना आयोगले सीमित स्रोत साधनका बावजुद केही प्रयास थालनी गरेको भए तापनि जनस्तरमा पुऱ्याउन सो निकायसमेत पूर्णरूपमा सफल भएको देखिदैन।

सूचनाको हक र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता एक-अर्काका परिपूरक भए तापनि निजी तथा सरकारी सञ्चार माध्यमहरूबाट सूचनाको हकलाई आम नागरिकसम्म पुऱ्याउनु आम सञ्चारका साधनहरूको कर्तव्य हुन्छ भन्ने कुरा आम सञ्चारका माध्यमले समेत बिसिँएको भान हुन्छ। यद्यपि, केही निकायहरू, केही गैससहरू, राष्ट्रिय सूचना आयोग र केही सञ्चार माध्यमको भूमिका स्वागतयोग्य भए तापनि यो प्रयास अबै अपूरो रहेको पाइन्छ। तसर्थ, आम नागरिकलाई सूचनाको हक सम्बन्धमा सुसूचित गर्न सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूको जिम्मेवारी ठानी तत्काल ठोस पहल गर्नु जरुरी देखिन्छ।

सूचना अधिकारी पहिचान नहुँदाको पीडा^{४४}

बाराका सन्तोष पाण्डे सिंहदरबारस्थित प्रधानमन्त्रीको कार्यालयमा करिब तीन घन्टा भौतारिन बाध्य भए। सूचना अधिकारी र सूचना शाखा खोज्दै हिँडेका सन्तोषले यस अवधिमा प्रधानमन्त्री कार्यालयका प्रायः सबैजसो कोठा चाहारे। उनले त्यहाँ कार्यरत कर्मचारी भेटे तर कसैले पनि सूचना अधिकारीको बारे जानकारी उनलाई दिन सकेन। सन्तोषले त्यहाँ थुप्रै कोठा अगाडिको भित्तामा थुप्रैथरी भुण्डिएको भेटे, जसमा कुनैमा शाखाको नाम र कुनैमा कर्मचारीको नाम र तह लेखिएको थियो। तर उनले सूचना शाखा र सूचना अधिकारीको नामपट्टिका कतै भेटेनन्। निकैबेरको परिश्रम र प्रयासपछि उनले बल्ल एकजना कर्मचारी भेटे, जसले उनलाई आफू सूचना अधिकारी भएको जनाउ दिए। सूचना अधिकारीको खोजीमा उक्त कर्मचारीसँग उनी पटकपटक ठोक्किएका थिए, तर यसअघिको प्रत्येक भेटमा उनले आफ्नो परिचय खोलाउन आवश्यक ठानेका थिएनन्। भखरै बितेको भदौ महिनाको छुब्बीसौँ दिनको अपरान्हको घटना विवरण हो यो। उनले सूचना अधिकारीसँग आफूले भौतारिनु परेकोमा गुनासो पोख्दै निवेदन त दर्ता गराए तर आफ्नो गुनासोलाई उचित सम्बोधन नगरिएको अनुभव पनि उनले सँगाले। यस्तै हविगत सिराहाका बढीनारायण यादवले असोज ३ गते बेहोर्नुपऱ्यो। सूचना माग गर्ने क्रममा भक्तपुर सानोठिमीस्थित शिक्षा विभाग पुगेका यादवले न सूचना अधिकारी भेटे न सूचना शाखा देख्न पाए, न त सूचना मागसम्बन्धी निवेदन नै दर्ता गराउन सके।

४४. धमन्द्र भ्ना, अन्नपूर्ण पोष्ट, २०६९ असोज ९, पृष्ठ ७ ।

यो समस्या सन्तोष र बढीबाटै सुरु भएर उनीहरू मै टुङ्गिदैन। उनीहरू त आम नेपाली नागरिकका प्रतिनिधि पात्र मात्र हुन्। भदौको अन्तिम र असोजको पहिलो सातामा दुई समूह गरी देशका १० जिल्लाबाट सूचनाको हकबारे जान्न राजधानी आएका २० जना युवाले सन्तोष र बढीकै नियति बेहोरे।

जिल्लाका सरकारी कार्यालयलाई छाडौं, राजधानीका कार्यालयमा समेत अधिकांशजसो ठाउँमा सूचना अधिकारीको व्यवस्था गरिएको छैन। जहाँ गरिएको छ त्यहाँ त्यस्ता अधिकारीको न कार्यक्षेत्रको स्पष्ट परिभाषा गरिएको छ, न त तिनलाई सूचनामा पहुँच नै दिइएको छ। राष्ट्रिय सूचना आयोगको अभिलेखमा सूचना अधिकारी भएको भनिएको कतिपय ठाउँमा पनि यस्ता अधिकारी छैनन् र भए पनि जनताको पहुँचभन्दा टाढा छन्। प्रत्येक तीन महिनामा सूचना सार्वजनिक गर्ने विषय आकाशको फल नै सावित भएको छ।

(ग) अदालतको भूमिका प्रभावकारी छ/छैन ?

सूचनाको हक सम्बन्धमा नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा १६ मा भएका प्रावधानहरूका आधारमा सर्वोच्च अदालतको सूचनाको हक सम्बन्धमा गरेको फैसला एवम् निर्णयहरू नेपालको सूचनाको हकसम्बन्धी इतिहासमा कोसे ढुङ्गा सावित भएको छ। सूचनाको हकसम्बन्धी छुट्टै कानून नभएको पृष्ठभूमि तथा मुलुक नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको पक्षराष्ट्र भएको एवम् संवैधानिकरूपमा सूचनाको हकको व्यवस्था हुनुले अदालतलाई आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्न सहज भएको देखिन्छ। सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ जारी हुनुमा अदालतको भूमिका प्रभावकारी रहेको पाइन्छ। टनकपुरसम्बन्धी विवाद र अरुण तेस्रोसम्बन्धी विवादमा निवेदकहरूले सूचनाको हक सम्बन्धमा गरेको दावीलाई अदालतले स्वीकार गरी कानून नभएता पनि सूचना दिनु राज्यको कर्तव्य हो भन्ने व्याख्या गर्नुले सूचनाको हकलाई स्थापित गर्न मद्दत पुगेको देखिन्छ। यद्यपि, अदालतमा कुनै नागरिकले आफ्नो मौलिक हकको रूपमा रहेको सूचनाको हक पाइन भन्ने दावी नहुञ्जेलसम्म अदालतले आफैले केही बोल्न मिल्दैन तर जति पनि सार्वजनिक सरोकारको विषय वा अन्य कुनै विषयमा सूचनाको हकसँग जोडिएर गएका रिट निवेदनहरू उपर सम्मानित सर्वोच्च अदालतको व्याख्या एवम् प्रतिपादित नजिरहरू अन्तर्राष्ट्रियरूपमा समेत तुलना गर्न योग्य छन्। सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन जारी हुनुभन्दा पूर्व भएका नजिरहरू समेत उल्लेखनीय रहेको पृष्ठभूमिमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ जारी भएपश्चात् सो ऐनमा टेकेर पछिल्लो समयमा विश्वविद्यालयको परीक्षा उत्तरपुस्तिकाका सम्बन्धमा दिएको निर्देशनात्मक आदेश वा विगतमा पटकपटक विभिन्न मुद्दाहरूमा अदालतको

फैसलालाई विश्लेषण गर्दा अदालतको भूमिका महत्वपूर्ण र प्रभावकारी मान्न सकिन्छ। यस मामिलामा अदालत एक कदम अगाडि नै रहेको आम विश्लेषण रहेको छ साथै यस अध्ययनका क्रममा माथि परिच्छेदहरूमा उल्लेख गरिएका अदालतली नजिरहरूलाई केलाउँदा पनि अदालतको भूमिकामा सन्तोष गर्ने ठाउँ देखिन्छ। हालसम्मको पृष्ठभूमि हेर्दा अदालतको आगामी दिनमा सूचनाको हक सम्बन्धमा सकारात्मक रहने कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ।

(घ) सरकारी निकाय र सरकारी निकायमा रहने अधिकारप्राप्त अधिकारीको भूमिका प्रभावकारी छ/छैन ?

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को सूचनाको हकसम्बन्धी व्यवस्थाको मर्मलाई आत्मसात गरी जारी गरिएको सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ लागू भएको भण्डै पाँच वर्ष पूरा भएको छ। राज्यको काम कारबाही लोकतान्त्रिक पद्धतिअनुरूप खुला र पारदर्शी बनाई नागरिकप्रति जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउनु, सार्वजनिक निकायमा रहेका सार्वजनिक महत्वको सूचनामा आम नागरिकको पहुँचलाई सरल र सहज बनाउने प्रमुख उद्देश्यसहित हाल उक्त ऐन कार्यान्वयनमा छ। यसैले सर्वप्रथम राज्य सञ्चालनको जिम्मा लिएको राजनीति तथा प्रशासनिक नेतृत्व तहबाट ऐनको कार्यान्वयनमा प्रतिबद्धताका साथै ठोस योजना र कार्यक्रम हुनु आवश्यक छ। राज्यका निकायहरू सञ्चालन गर्ने प्रशासनिक जिम्मेवारी बोकेका मन्त्रालयका सम्पूर्ण सरोकारवाला पदाधिकारीहरू राज्यलाई पारदर्शी र जिम्मेवार बनाउने काममा पहिलो पङ्क्तिका जिम्मेवार व्यक्ति हुन्। यसैले सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको प्रभावकारी कार्यान्वयनको पहिलो र मुख्य जिम्मेवारी राज्यको नै हुन आउँछ।

प्रायः हरेक क्षेत्रमा पुरातन संस्कार, मानसिकता र प्रवृत्तिले गाँजेको देखिन्छ। सूचना आयोगले पुनरावेदन सुन्ने क्रममा कार्यालय प्रमुखको तहभन्दा माथिका नेतृत्व तहमा बसेका कतिपय पदाधिकारीहरूले आफूसँग सम्बन्धित निकायको सूचना माग गर्दा कार्यालय प्रमुखको दायित्व बहन गर्ने पदाधिकारीलाई सूचना प्रवाह गर्न रोक लगाउने गरेको पनि अध्ययन गर्ने क्रममा पाइएको छ। सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले सूचना उपलब्ध गराउने जिम्मेवारी कार्यालय प्रमुख र सूचना अधिकारीलाई दिएको छ तर नेतृत्वदायी निकाय वा व्यक्तिले सूचना दिन बाधा पारेको खण्डमा निजहरूले सूचना दिने दायित्व र सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनबाट उन्मुक्ति पाउन सक्तैनन्। यसैले राज्यका सबै निकायका कार्यालय प्रमुखभन्दा माथिका पदाधिकारीहरूमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको पर्याप्त ज्ञानको हुनु अनिवार्य छ। ऐनले कुनै पनि सार्वजनिक निकायमा भएका सूचना मागकर्तालाई उपलब्ध गराउने पहिलो जिम्मेवारी सूचना अधिकारीलाई तोकेको

छ जसले गर्दा सूचना अधिकारीले स्वयम् आफ्नो निकायका सूचनाहरूको पहुँचलाई दर्बिलो र पारदर्शी पार्नु जरुरी छ तर अधिकांश सूचना अधिकारीहरू सूचनाविहीनताको अवस्थामा छन्। व्यवहारमा कार्यालय प्रमुखको इच्छा र स्वीकृति विना सूचना उपलब्ध गराउन नसकिने बाध्यात्मक अवस्था छ तर ऐनले आफ्नो कार्यालयको सूचना, नियमितरूपमा सूचना अधिकारीलाई उपलब्ध गराउने दायित्व कार्यालय प्रमुखलाई दिएको हुँदा सूचना अधिकारीहरू सूचनाबाट वञ्चित भएको भन्नुपर्ने अवस्था छैन। अर्कोतिर सूचना अधिकारीले सूचना नदिएको अवस्थामा मागकर्ताले कार्यालय प्रमुखसमक्ष उजुरी दिने व्यवस्था ऐनले गरेको छ। यस स्थितिमा सूचना दिने दिलाउने कामको मुख्य जिम्मेवारी कार्यालय प्रमुखमा नै देखिन्छ। तसर्थ, सूचनाको हकसम्बन्धी अख्तियार प्राप्त व्यक्ति/निकायले यससम्बन्धी जारी भएका र कार्यान्वयनमा रहेका ऐन, नियम तथा संविधानको मर्मलाई समेत स्पष्ट बुझ्न र आमसूचना मागकर्ताको मौलिक हकको रूपमा रहेको सूचनाको हकलाई व्यवहारतः लागू गर्न जरुरी छ।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६५ को प्रमुख उद्देश्य खुला र पारदर्शी सरकार भएको हुँदा सरकारी निकायहरूले स्वतस्फूर्त सूचना सार्वजनिक गर्नु कानूनतः बाध्यकारी रहन्छ। ऐनमा गरिएको व्यवस्थाअनुरूप समेत तीन-तीन महिनामा सरोकारवाला निकायसँग सम्बन्धित विभिन्न प्रकारका सूचना सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था भएकाले यस्ता खालका सूचना सार्वजनिक गरेमा नागरिकले सूचना माग्न सम्बन्धित निकायसम्म धाइरहनु पर्दैन तर दुःखको कुरा कुनै पनि सरकारी निकायले ऐनको प्रावधानअनुसार स्वतः सूचना सार्वजनिक गर्नुपर्ने काम गरेको देखिएको पाइदैन। सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन लागू भएका देशहरूमा राज्यका सम्पूर्ण निकायमा सूचना अधिकारीको व्यवस्था गर्न, सूचना अधिकारीलाई तालिम र अभिप्रेरणा दिन, सूचना अधिकारीको कार्यालयका लागि स्रोत साधन उपलब्ध गराउन, सूचना व्यवस्थापन गर्न गराउन एउटा बेग्लै मन्त्रालय वा निकायको व्यवस्था गरिएको हुन्छ। विडम्बना, नेपालमा सरकारी कार्यालयमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन लागू गर्न गराउनका लागि यस्तो बेग्लै निकायको व्यवस्था हुन सकेको छैन। मन्त्रालय र मातहतका निकायले सूचना अधिकारीहरूलाई तालिम दिने भन्ने कानुनी व्यवस्था भए पनि यसमा कुनै निकाय अघि सरेको पाइदैन। अतः नेपाल सरकारका सबै निकायहरूमा सूचना अधिकारी र सूचना व्यवस्थापनका लागि आवश्यक स्रोत-साधनको व्यवस्था गर्न उच्चस्तरीय संयन्त्रको आवश्यकतालाई महसुस गरी प्रधानमन्त्रीको कार्यालयअन्तर्गत त्यस्तो निकाय गठन र सञ्चालनका लागि राष्ट्रिय सूचना आयोगले आफ्नो सुझाव दिएको पाइन्छ।

मुलुकमा अझै पनि अधिकांश सरकारी कार्यालयहरूमा अभिलेख राख्ने परिपाटी पुरानै छ। कुनै पनि सूचना चाहेको बेलामा तुरुन्तै पाउन सकिने गरी राख्ने आधुनिक

व्यवस्था गर्ने निकायहरूको सङ्ख्या कम रहेका छन्। जिल्लास्थित अधिकांश सरकारी कार्यालयका कागजपत्र कपडाका पोका, पुराना बाक्स र दराजहरूमा थन्किएका छन्। कुन अभिलेख कहाँ छ भनी तुरुन्तै र सजिलोसँग थाहा पाउने वैज्ञानिक तरिकाको अभाव छ। यसले सूचना प्रवाहमा बाधा पारेको छ। आधुनिक सूचना प्रविधिको मद्दतले लेख्य, शब्द, चित्र, ध्वनि, चलचित्र आदि कुनै पनि स्वरूपमा रहेको तथ्याङ्क र सूचनालाई शीघ्र, सस्तो र सजिलोसँग प्रवाह गर्न सक्ने हुनाले सूचनाको हकको कार्यान्वयनमा सूचना प्रविधिको धेरै सजिलो, सस्तो र शीघ्र बनाउँछ। यसका लागि परम्परागत रूपमा तयार भएका कागज, चित्र, ध्वनी, चलचित्रलाई डिजिटल रूपमा बदल्नु आवश्यक हुन्छ। अतः सार्वजनिक निकायहरूमा भएका वा हुने तथ्य, तथ्याङ्क, सूचना जानकारीहरू डिजिटल स्वरूपमा निर्माण/उत्पादन तथा संरक्षण गर्ने व्यवस्था गर्नु अनिवार्य छ। अरु देशको तुलनामा नेपालमा सूचनाको हकका बारेमा जनचेतना फैलाउनेदेखि सूचना माग्न आमनागरिकलाई डोर्याउने सम्मका काममा नागरिक समाजका संस्थाहरू थप सक्रिय रहनु जरुरी छ। जबसम्म नागरिक समाज सक्रिय हुँदैन तबसम्म मानवअधिकारको स्तम्भको रूपमा रहेको सूचनाको हक अधुरै रहन्छ।

सुभावा तथा सिफारिशहरू

माथि उल्लेखित परिच्छेदहरूमा गरिएको विश्लेषण एवम् तथ्यहरूको आधारमा सूचनाको हक सम्बन्धमा नेपालको स्थिति सकारात्मक देखिए तापनि पूर्णरूपमा सन्तुष्ट हुने अवस्था छैन। तथर्स, सूचनाको हकलाई हरेक नागरिकको पहुँचमा पुऱ्याउन एवम् सम्बैधानिक र कानुनी हकलाई प्रचलनमा ल्याउन अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्याससमेतको आधारमा खासगरी नीतिगत र कार्यगतरूपमा केही सुधारहरू गर्नु अपरिहार्य देखिन्छ। यस अध्ययनपश्चात् सूचनाको हकको सन्दर्भमा निम्नलिखित नीतिगत एवम् कार्यगत सुधारका लागि सिफारिशहरू पेश गरिएको छः

नीतिगत सिफारिशहरू

- ▶ सूचनाको हकलाई प्रभावकारीरूपमा लागू गर्नका लागि आवश्यक कानून र सो को कार्यान्वयन एवम् अनुगमन गर्ने गराउने दायित्व राष्ट्रिय सूचना आयोगमा निहित हुने भएकाले राष्ट्रिय सूचना आयोगलाई पारदर्शी, शक्तिशाली, स्वतन्त्र र सक्षम बनाइनुपर्ने।
- ▶ राज्यका सबै अङ्गका निकायहरूमा सेवा प्रवेश गर्दा सेवा प्रवेशीलाई सूचनाको हकबारे जान्नुपर्ने व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ। यसका लागि सेवा प्रवेश गर्दा लोकसेवा आयोगलगायत अन्य आयोग वा त्यस्ता निकायले लिने परीक्षाका पाठ्यक्रमहरूमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन नियमका विषयहरू अनिवार्यरूपले समावेश गरिनुपर्ने।
- ▶ सरकारी कार्यालयहरूमा सूचना/अभिलेखहरूको सिर्जना, भण्डारण, संरक्षण, पहुँच र वितरण/सम्प्रेषण व्यवस्थित गर्नका लागि अभिलेख व्यवस्थापनसम्बन्धी बेग्लै नीति, ऐन, नियमको निर्माण गरिनुपर्ने।
- ▶ सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनलाई अवरोध पुऱ्याउने कानूनहरू, सूचना सार्वजनिक गर्नबाट कर्मचारीहरूलाई रोक्ने नियमहरू सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनसँग बाभिने ऐन नियमहरू संशोधन गरी सूचनामा नागरिकको पहुँचलाई बढाउन, त्यससम्बन्धी

कानूनमा एकरूपता ल्याउन र सरकारलाई खुलापनतिर लैजान आवश्यक कानुनी व्यवस्था गरिनुपर्ने।

- ▶ कुनै पनि वस्तु/सामान वा उत्पादन र सेवा उपभोग गर्ने उपभोक्ताले त्यो उत्पादन वा सेवाको मूल्य र गुणस्तर जान्न पाउनु उपभोक्ताको अधिकार हो। उत्पादित सामान वा प्रदान गरिने सेवाका बारेमा पर्याप्त सूचना सामान वा सेवासँगै उपलब्ध गराउनु उत्पादक तथा सेवा प्रदायकहरूको कर्तव्य भएकोले उपभोक्ता हित संरक्षण गर्ने कानूनहरूमा उपभोक्ताका लागि पर्याप्त सूचना उपलब्ध गराउने प्रभावकारी संयन्त्रको निर्माण गरिनुपर्ने।
- ▶ विद्यालयका हरेक तहका पाठ्यक्रममा सूचनाको हकसम्बन्धी अध्ययन अध्यापन गर्नु व्यवस्था मिलाइनुपर्ने।

कार्यगतरूपमा गर्नुपर्ने

- ▶ सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको कार्यान्वयनमा राजनीतिक नेतृत्वले आफू कटिबद्ध रहेको स्पष्ट सन्देश नदिँदासम्म राज्यका अन्य अङ्ग र संयन्त्रहरूले जनतालाई सूचनामा पहुँच दिने काम उत्साहपूर्वक गर्न नसक्ने भएकाले राजनीतिक नेतृत्वलगायत राज्यका हरेक अंगका नेतृत्व र नीति निर्माणको तहका पदाधिकारीहरूले सूचनाको हक लागू गर्ने कामलाई सक्रिय भएर प्रोत्साहित गर्नु आवश्यक हुन्छ। खुलापनको नयाँ संस्कृति र वातावरणप्रति आफ्नो निरन्तर र स्पष्ट समर्थन छ भन्ने प्रतिबद्धता सम्बन्धित सबै निकायबाट हुनुपर्ने।
- ▶ जनतासम्म सही सूचना प्रवाह गर्न सक्ने र गर्ने दायित्व आमसचार भएका कारण जनताको पहुँच पुग्न नसकेका कतिपय जानकारीहरू समेत जनतासामु पुऱ्याउन सञ्चारमाध्यमको भूमिका अहम हुन्छ। मुलुक अझै राजनीतिक संक्रमणमा गुञ्जिरहेको अवस्थामा सञ्चार जगतले सही समाचार प्रवाहित गर्ने दायित्वलाई पालना गरेन भने आमनागरिक सूचनाको हकबाट वञ्चित हुन सक्ने कुरा नकार्न सकिँदैन। तसर्थ, सञ्चारजगतले सूचनाको हकसम्बन्धी व्यवस्थालाई उच्च स्थान दिएर प्रवाह गर्न उचित प्रणाली र प्रक्रियाको निर्माण गरिनुपर्ने।
- ▶ मानवअधिकार, न्याय, शान्ति र सुशासनका लागि कार्यरत गैरसरकारी संस्थाहरूले समयको मागअनुसार सूचनाको हक स्थापित गर्ने काममा विशेषरूपमा सक्रिय हुँदै आम नागरिकमा सूचना प्रवाहका लागि उचित वातावरणको निर्माण गर्नुपर्ने।
- ▶ अभिलेख व्यवस्थापनलाई समन्वय गर्ने, यससम्बन्धी मानक कायम गर्ने, अभिलेख व्यवस्थापनका सम्बन्धमा नियमितरूपमा शिक्षण प्रशिक्षण सञ्चालन गर्ने निश्चित निकायको स्थापना गरिनुपर्ने।

- ▶ गोप्यताको पुरानो संस्कृति र विद्यमान मान्यतामा आमूल परिवर्तन ल्याउनु सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको उद्देश्य भएकोले सार्वजनिक निकायका सबै तहका पदाधिकारीहरूको मानसिकता र व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन उपयुक्त क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम तर्जुमा गरिनुपर्ने।
- ▶ सूचना दिने जिम्मा पाएका कर्मचारीहरू, खास गरी सूचना अधिकारी तथा कार्यालय प्रमुखलाई सूचना सार्वजनिक गर्ने र सूचना मागकर्तालाई उपलब्ध गराउने विषयमा सचेत र दक्ष बनाइनुपर्ने।
- ▶ सूचनाको माग पूरा गर्ने र कानूनमा व्यवस्था गरिएका सूचनासम्बन्धी अन्य काम गर्ने कर्मचारीलाई उचित अभिप्रेरणा र पुरस्कारको व्यवस्था गरिनुपर्ने। सूचनाको हकलाई कुण्ठित गर्ने अधिकारीहरूलाई कानुनी कारबाहीको दायरामा ल्याई दण्डहीनताको अवस्था अन्त्य गर्नुपर्ने।

सन्दर्भसामग्री

- ▶ भावी संविधान, मानवअधिकारको मापदण्ड, श्रीकृष्ण सुवेदी, वि. पी. अधिकारी, इन्टरेड इन्टरनेशनल।
- ▶ सूचनाको हक किन ? राष्ट्रिय सूचना आयोग।
- ▶ राष्ट्रिय सूचना आयोग, वार्षिक प्रतिवेदन २०६५-०६६, राष्ट्रिय सूचना आयोग, काठमाडौं।
- ▶ राष्ट्रिय सूचना आयोग, वार्षिक प्रतिवेदन २०६७-०६८, राष्ट्रिय सूचना आयोग, काठमाडौं।
- ▶ थाहा पाउने अधिकार, सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ र सूचनाको हकसम्बन्धी नियमावली, २०६५ सहित, राष्ट्रिय सूचना आयोग, काठमाडौं, नेपाल।
- ▶ नेपाल सरकार वैधानिक शासन विधान, २००४।
- ▶ अन्तरिम संविधान विधान, २००७
- ▶ नेपालको संविधान, २०१९
- ▶ नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७
- ▶ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३
- ▶ नेपाल कानून पत्रिका, २०५१, अङ्क १।
- ▶ नेपाल कानून पत्रिका, २०५८, अङ्क ७ र ८।

- ▶ सर्वोच्च अदालत बुलेटिन, वर्ष १, अङ्क ११।
- ▶ Beyond Border, Dr. Gopal Krishna Siwakoti, INHURED International.
- ▶ Fundamental Rights in the World Constitutions, Dr. Bhimarjun Acharya, Pairavi Books House, Kathmandu.
- ▶ Assessment on Implementation of Core Human Rights Treaties, with special focus on ICCPR, INHURED International, sub committee on ICCPR, HRTMCC, Kathmandu.
- ▶ A Compilation of International Instruments Volume II, Regional Instruments, United Nations, New York and Geneva.
- ▶ नेपालद्वारा अनुमोदित प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज, इन्हुरेड इन्टरनेशन, काठमाडौं।
- ▶ सूचनाको हक (तालिम स्रोत पुस्तक) टंकराज अर्याल/नयनबहादुर खड्का, सूचनाको हकका लागि नागरिक अभियान।
- ▶ सूचना प्रवाह निर्देशिका तारानाथ दाहाल/सन्तोष सिग्देल, सूचनाको हकका लागि नागरिक अभियान।
- ▶ A Compilation of International Instruments, Volume II Regional Instruments, United Nations, New York and Geneva, 1997.
- ▶ विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समकालीन लेख तथा रचनाहरू।
- ▶ <http://www.nic.gov.np>
- ▶ <http://www.ccrinepal.org>
- ▶ <http://www.supremecourt.gov.np>
- ▶ <http://www.article19.org>
- ▶ <http://www.lawcommission.gov.np>
- ▶ <http://www.inhuredinternational.org>
- ▶ <http://www.freedominfo.org>

**आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक
अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि,
१९६६
धारा ११**

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय
अभिसन्धि, १९६६
धारा ११

सल्लाहकार

वीरेन्द्र अधिकारी
जगत बस्नेत

अनुसन्धान/लेखन

भेषबहादुर अधिकारी

सहयोगी

अर्जुन चेपाङ

सदस्य संस्थाहरू

नेपाल ग्रामीण पुनर्निर्माण संस्था (आरआरएन)
लुमन्ती
शान्तिका लागि साभ्ना अभियान (कोक्याप)
पब्लिक हेल्थ कन्सर्न ट्रस्ट (फेक्ट)
फिजिसियन फर सोसियल रेसपोन्सिबिलिटी
फरेस्ट रिसोर्सेज एण्ड एक्सन टिम
सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र (सिएसआरसी)
सेन्टर फर प्रोटेक्सन अफ ल एण्ड इनभासेमेन्ट

विषयसूची

	पृष्ठ
१. पृष्ठभूमि	६०-६२
२. उद्देश्य	६२-६४
३. नेपालको परिप्रेक्ष्यमा खाद्य अधिकारको अवस्था	६४-६६
४. राष्ट्रिय संरक्षणका संयन्त्रहरू	६७-७९
५. कार्यान्वयनको अवस्था	७९-९२
६. नमुनात्मक मुद्दा	९२-९७
७. विश्लेषण	९७-१०४
८. निष्कर्ष	१०४-१०५
९. सुझाव	१०५-१०८
१०. सन्दर्भसामग्री	१०९-११२

१. पृष्ठभूमि

नेपालले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार विषयक संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अनुबन्ध, १९६६ लाई १४ मे १९९१ मा अनुमोदन गरी पक्षराष्ट्र बनिसकेको छ। यस अनुबन्धको धारा ११(१) मा प्रस्तुत अनुबन्धका पक्षराष्ट्रहरूले प्रत्येक व्यक्तिको पर्याप्त भोजन आफू स्वयम् र आफ्नो परिवारको पर्याप्त जीवनस्तरको तथा जीवनावस्थाको निरन्तर सुधारको अधिकारलाई स्वीकार गर्दछन् भनिएको छ। धारा ११(२) मा भोकबाट मुक्त हुने प्रत्येक व्यक्तिको मौलिक अधिकार स्वीकार गर्दै प्रस्तुत अनुबन्धका पक्षराष्ट्रहरूले व्यक्तिगतरूपमा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगमार्फत विशेष कार्यक्रम र उपायहरू अवलम्बन गर्नेछन् भन्ने स्वीकारोक्ति उल्लेखित छ। साथै यस धारामा प्राविधिक र वैज्ञानिक ज्ञानको पूर्ण प्रयोग, पोषणको सिद्धान्तसम्बन्धी ज्ञानको प्रचार, प्राकृतिक स्रोतहरूको प्रभावकारी विकास र उपयोग गर्ने किसिमले कृषि व्यवस्थाको सुधार गरेर उत्पादन पद्धतिको सुधार, संरक्षण, वितरण तथा विश्व खाद्य आपूर्तिमा समान वितरण निश्चित गर्नुपर्ने जस्ता प्रावधानहरू समाविष्ट छन्। आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको धारा ११ लाई व्याख्या गर्दै आर्थिक तथा सामाजिक समितिले सन् १९९९ मा जारी गरेको सामान्य टिप्पणी नं. १२ (General Comment 12)ले पुरुष, महिला तथा बालबालिकालाई उपयुक्त खाद्य वस्तु वा मानवीय मर्यादाका साथ खाद्यान्न खरीद गर्ने स्रोतमा सदैव आर्थिक तथा भौतिक पहुँच भएमा मात्र खाद्यान्नको अधिकारको कार्यान्वयन हुन सक्ने उल्लेख गरेको छ। आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार विषयक संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अनुबन्ध, १९६६ स्वेच्छिक आलेखलाई भने नेपालले हालसम्म अनुमोदन गरेको छैन।

त्यसो त उक्त अनुबन्ध आउनुभन्दा पहिले नै मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणा, १० डिसेम्बर १९४८ को धारा २५(१) मा प्रत्येक व्यक्ति र निजको परिवारको स्वास्थ्य र कल्याणको लागि जीवनस्तरको अधिकारलाई स्वीकार गरिसकिएको थियो। यसअन्तर्गत खाना, कपडा, घर तथा औषधोपचारका सुविधाहरू र आवश्यक सामाजिक सेवाहरू पनि सम्मिलित छन्। विरामी, असमर्थता, विधवा, बुढेसकाल वा निजको शक्तिबाहिरको कुनै परिस्थितिमा साधन अभाव भएमा सुरक्षाको अधिकार छ।

यसैगरी नेपाल महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका विभेदहरूको उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि (सिङ्अ), बालअधिकार महासन्धि (सीआरसी), जातीय विभेद उन्मूलनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (सर्ड) र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (सीआरपीडी)लगायत प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सन्धिहरूको पक्षराष्ट्र हो, जसले नेपालमाथि आफ्नो भू-भागमा रहेका सम्पूर्ण जनसङ्ख्याका लागि आर्थिक,

सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको सम्मान, संरक्षण तथा पूरा गर्नुपर्ने कानुनी दायित्वहरूको सिर्जना गर्दछन्।

खासगरी आईसीईएससीआरअनुसार नेपालले कानुनी व्यवस्थालगायत जुनसुकै उपयुक्त उपायमार्फत यस अभिसन्धिमा मान्यता दिइएका अधिकारहरूको क्रमशः पूर्ण उपभोग हासिल गर्ने उद्देश्यले आफ्ना उपलब्ध स्रोतहरूको अधिकतम् परिचालन गर्नुपर्ने हुन्छ। तिनै अभिसन्धि तथा महासन्धिहरू जो नेपाल सरकारका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गतका दायित्वहरू, मानवअधिकारको प्रेरणास्रोत र केही नीति तथा कार्यक्रम जसमा नेपालले खाद्य अधिकारका सम्बन्धमा प्रतिबद्धता जाहेर गरेको छ।

दक्षिण एशियामा बाल कल्याण प्रवर्धन गर्नका लागि क्षेत्रीय प्रबन्ध गर्नेसम्बन्धी सार्क महासन्धि (५ जनवरी २००२ मा ग्रहण गरी हस्ताक्षर गरिएको र १५ नोभेम्बर २००५ देखि लागू भएको)मा पक्षराष्ट्रहरूले साधारण शिक्षा, पर्याप्त तालिमको माध्यमबाट खासगरी बालबालिका र महिलाको लागि ज्ञान अभिवृद्धि गर्ने तथा पोषणको उच्चतर तह बारेको सचेतना अभ्यास र प्राप्ति प्रवर्धन गर्ने तथा खाद्य सुरक्षा एवम् परिवार तहमा खाद्यान्नको समन्यायिक वितरण गर्ने लक्ष्य रहेको दक्षिण एशियाली पोषण अभियान (Initiative) स्थापित गर्ने कार्य गर्नेछन् भनिएको छ।

नेपालको लगभग ६० लाख जनसङ्ख्या अर्थात् २३ प्रतिशत जनताले आवश्यक पोषण पाउन सकेको छैन। पाँच वर्षमुनिका आधाजसो बालबालिकाहरू कुपोषणको शिकार भएका छन् र उनीहरूको बृद्धि विकास राम्ररी हुन सकेको तथ्याङ्क छैन। बालबालिकाहरूमा पुङ्केपना, लिखिरेपना, ख्याउटेपनाजस्ता कुपोषणको अवस्था विद्यमान छ। खाद्य सञ्चित क्षेत्रमा समेत महिलाहरूमा कुपोषणको अवस्था विद्यमान छ। नेपालमा कुपोषणको समस्या समाधान गर्ने उद्देश्यका लागि गहुँको पिठोमा आइरन, भिटामिन ए र फोलिक एसिड समिश्रण गरिएको छ। मूल्यबृद्धि अझ खासगरी खाद्यान्न, दलहन र आलुको उच्च मूल्य बृद्धिले जोखिममा रहेका परिवारको खाद्य अधिकारमा गम्भीर नकारात्मक असर पुग्ने गरेको छ।

खाद्य अधिकारलाई संरक्षित गर्न ल्याइएका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको नेपाल पक्षराष्ट्र बने तापनि प्रभावकारी कार्यान्वयनको अभाव छ। आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिको धारा २(१)मा भनिएको छ- प्रत्येक राज्यपक्षले एकलै वा अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक तथा प्राविधिक सहायता र सहयोगमा सबै किसिमका उचित उपायहरू विशेषतः विधायिकी उपायहरू अवलम्बन गर्दै अभिसन्धिमा भएको अधिकारको प्रगतिशील अनुभूतिको लागि उपलब्ध श्रोतहरूको अधिकतम् उपयोग गर्न कदम चाल्नेछन्। तर यसअनुसार हाम्रो देशमा हुन सकेको छैन। प्रष्ट खाद्य नीतिको अभाव छ। संविधान र ऐनहरू खाद्य अधिकार संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्न उद्यत भए

तापनि पर्याप्त छैनन्। पर्याप्त बजेट छुट्याएको पाइँदैन। खाद्य अधिकार कार्यान्वयन भए नभएको हेर्ने प्रभावकारी संयन्त्रको अभाव छ।

पहिलो पटक नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले खाद्यान्नको अधिकारलाई छुट्टै मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरेको छ। संविधानले नै सर्वोच्च अदालतलाई मौलिक अधिकारहरूको पालना गराउन उपयुक्त आदेश वा रिटहरू जारी गर्ने अधिकार दिएकाले यी अधिकारहरूलाई संविधानमा मौलिक अधिकारको रूपमा स्वीकार्ने कार्य नेपालमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको न्याययोग्यतालाई अभिवृद्धि गर्नेतर्फको महत्वपूर्ण कोशेढुङ्गा हो। त्यसबाहेक, अन्तरिम संविधानको भाग ४ मा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूसँग सम्बन्धित राज्यका दायित्व, निर्देशक सिद्धान्तसम्बन्धी प्रावधानहरू राखिएका छन्।

त्यसो त राष्ट्रिय योजना आयोगले २०४२ सालमै आधारभूत आवश्यकताहरूको परिपूर्तिका लागि कार्यक्रम (२०४२-२०५७) अघि सारेको थियो। १५ वर्षभित्र आधारभूत आवश्यकताका वस्तुहरूलाई एशियाली मापदण्डमा पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको थियो। जनताले भरपेट खान पाईँ हृष्टपुष्ट बन्न सक्ने स्थितिमा पुऱ्याउनु आर्थिक तथा सामाजिक दृष्टिले राष्ट्रिय प्राथमिकताको विषय हो भन्ने मान्यता अघि सादैँ खाद्य परिपूर्ति गर्ने कार्यक्रमलाई प्राथमिकताको विषय बनाएको थियो। तर त्यो कार्यक्रम लागू हुन नसकेको स्वतः स्पष्ट नै छ।

सामाजिक सुरक्षाका क्षेत्रमा अनेकौँ समस्याहरू रहेका छन्। कानुनको अवज्ञा गर्ने र दण्डहीनताको अवस्था रहेको, खाद्यान्न जस्ता न्यूनतम सेवा सबै नागरिकको पहुँचमा पुऱ्याउन नसकिएको, जेष्ठ नागरिकहरूको हित संरक्षणसम्बन्धी कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था गरिए पनि प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि संस्थागत संरचनाहरूको अभाव रहेको, शिशु स्याहार केन्द्र र वृद्धाश्रमहरूको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्न नसकिएको, सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन र नियमावलीहरू किताबमा मात्र सीमित रहन गएका, श्रोत र साधनको अभावमा बेरोजगार भत्ताको व्यवस्था नगरिएको, सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी विविध पक्षहरूको सूचना, जानकारी र तथ्याङ्क अद्यावधिक गरी क्षेत्रगत नीति, रणनीति र कार्यक्रमहरूलाई योजनाबद्ध रूपमा अगाडि बढाउन नसकिएको आदि छन्।

२. उद्देश्य

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र सन् १९६६ को धारा ११ मा खाद्य अधिकारप्रति प्रतिबद्धता जाहेर गरिएको छ। खाद्य अधिकार अन्य सबै अधिकारभन्दा उच्चकोटीको अधिकारको रूपमा रहेको छ।

मान्छेले खान पाउने हक सुरक्षित गर्न नसक्ने हो भने समाजको कल्पनासमेत गर्न सकिदैन। त्यसैले यस पक्षलाई नै गहिरोसँग महसुस गरिकन खाद्य अधिकारलाई एक महत्वपूर्ण मानवअधिकारको रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिले समेटेको हो। जसले गर्दा सन्धिलाई अनुमोदन गर्ने राष्ट्रहरूको कानुनी र नैतिक दायित्व सिर्जना गरोस्। राष्ट्रिय सरकारहरूलाई यस अधिकारले नियन्त्रणमा राख्ने उद्देश्यसमेत रहेको छ। पटक-पटक अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा सभा, गोष्ठी र सम्झौता गरिकन स्वतन्त्र राज्यहरूले खाद्य अधिकारप्रति प्रतिबद्धता जाहेर गर्ने, नीति तथा कार्ययोजना तर्जुमा गर्ने जस्ता महत्वपूर्ण कार्यहरू गर्दै आएका छन्। आज संसारमा खाद्य अधिकारसम्बन्धी एउटा महत्वपूर्ण खाद्य प्रणाली नै स्थापित हुन पुगेको छ।

पक्षराष्ट्रहरूले प्रत्येक व्यक्तिको भोजनको अधिकारलाई स्वीकार गर्दै पर्याप्त जीवनस्तरको तथा जीवनावस्थाको निरन्तर सुधारको अधिकारलाई स्वीकार गरीकन उक्त अधिकार पूरा गर्ने प्रतिबद्धता जाहेर गरेका छन्। यसको निमित्त अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको महत्वलाई समेत प्रतिज्ञापत्रले अङ्गिकार गरेको छ। यसबाट के देखिन्छ भने स्वतन्त्र राज्यहरूले खाद्य अधिकारलाई पूरा गर्न आपसी सहयोग आदान प्रदान गर्नुपर्ने कुरालाई समेत स्वीकार गरेका छन्।

भोकबाट मुक्तिको मौलिक अधिकारलाई पक्षराष्ट्रहरूले प्रतिज्ञापत्रमार्फत जाहेर गर्दै यसका निमित्त विशेष कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने प्रतिबद्धता जाहेर गरेको छन्। यसको निमित्त खास उपायहरू अवलम्बन गर्ने कुरालाई पनि प्रतिज्ञापत्रले जोड दिएको अवस्था छ।

विश्वको कुनै भागमा खाद्यान्न बढी हुनु र कुनै भागमा कमी हुनु आर्थिक, भौतिक तथा वातावरणीय कारणले पनि स्वाभाविक हो यस्तो अवस्थामा खाद्यान्न पर्याप्त हुनेले नहुनेलाई उपलब्ध गराएर उत्तरदायी बनाउनको निमित्त पनि यस्तो प्रावधान बनाइएको हो। यसो गर्दा खाद्यान्नको आपूर्तिको निमित्त समन्यायिक वितरणको अवधारणा पनि अधि सारिएको प्रष्ट हुन्छ। वास्तवमा खाद्यान्न बढी हुने देशहरूको पनि समस्या रहेको हुन्छ किनकी त्यो खाद्यान्न बिग्रेर खेर गयो भने राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा त्यसले असर पार्दछ।

विश्वमा वैज्ञानिक तथा प्राविधिक ज्ञानको विकास तीब्र रूपमा भइरहेको छ। तर यसको प्रचार र उपयोग कृषि तथा खाद्य प्रणालीमा हुनसकिरहेको छैन। जति यसको प्रयोग हुँदै गयो त्यत्तिकै मात्रामा अनुभवबाट थप सुधार र विकास हुँदै जान्छ। त्यसैले यी सबैको प्रयोग गर्दै उत्पादन, सञ्चय तथा वितरणको तरीकामा सुधार गर्नु पनि यसको उद्देश्य हो।

खान पाउनु मात्रले मानव स्वास्थ्यलाई ठीक राखिरहन सक्दैन यसको निम्ति पौष्टिक आहार परिपूर्ति गरिकन मात्र स्वस्थ मानव समाजको निर्माण गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यतालाई प्रतिज्ञापत्रले स्पष्ट पारेको छ।

वास्तवमा उक्त प्रतिज्ञापत्रको धारा ११ आफैमा एउटा सैद्धान्तिक पक्ष हो। तर कार्यान्वयन पक्षमा जोड दिनु नै उक्त धाराको मूलभूत उद्देश्य र विशेषता हो। सिद्धान्तलाई व्यवहारमा उतार्न सकिएन भने त्यो कागजको खोष्टो शिवाय केही हुदैन। त्यसैले पक्षराष्ट्रहरूले आफूले जनाएका प्रतिबद्धताहरू पूरा गरे नगरेको निगरानी, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन यथासमयमा हुन सकेन भने त्यसबाट मानव समुदायले कुनै लाभ लिन सक्दैन। मान्छेको मौलिक मानवअधिकारको हनन् हुन पुग्दछ। यसको निम्ति समय समयमा कार्यान्वयनको सिंहावलोकन गरिकन प्रतिवेदन तयार गर्नु पनि आवश्यक हुन जान्छ। यस प्रकारका प्रतिवेदनहरूले एकातर्फ कार्यान्वयन पक्षमा रहेको कमी तथा त्रुटीहरूलाई औल्याङ्कन पक्षराष्ट्रहरूलाई आफ्नो प्रतिबद्धताप्रति सतर्क रहन मद्दत पुऱ्याउँछ।

३. नेपालको परिप्रेक्ष्यमा खाद्य अधिकारको अवस्था

खाद्यान्नको अभाव वा भोकमरीको समस्याले सिङ्गो विश्वलाई नै गाँजेको छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय खाद्य तथा कृषि सङ्गठनको प्रतिवेदनअनुसार विश्वमा करिब ८५ करोडभन्दा बढी मानिस भोकमरीको चपेटामा परेका छन्। सहस्राब्दी विकास लक्ष्यले सन् २०१५ सम्ममा भोकमरीको यो सङ्ख्या आधा घटाउने लक्ष्य लिए तापनि दृढ प्रतिबद्धता र द्रुत गतिविना उक्त लक्ष्य प्राप्त गर्न सकिने अवस्था देखिँदैन। नेपालमा पनि भोकमरीको समस्या व्यापक रूपमा रहेको छ र सङ्कटपूर्ण अवस्थाबाट गुञ्जिरहेको छ। यहाँ ३१ प्रतिशत जनता गरिबीको रेखामुनि रहेको अनुमान गरिएको छ भने २४ प्रतिशत जनता दैनिक १ डलरभन्दा कम आम्दानीमा बाँचिरहेका छन्। देशको उपभोग्य खाद्यान्नको वासलात समिक्षा गर्ने हो भने विगत २४ वर्षमध्ये १४ वर्ष खाद्यान्न अपुग छ र १० वर्षमात्र पुगेको देखिन्छ। मध्य र सुदूर पश्चिमी क्षेत्रको पहाडी जिल्लाहरूमा त प्रत्येक वर्ष भोकमरीको समस्या रहने गरेको छ। तराईमा भने करिब ३ देखि ५ लाख मेट्रिक टन खाद्यान्न बचत हुने भएकाले कुनै-कुनै वर्ष नेपालमा खाद्यान्न पुगेको देखिन्छ। आर्थिक वर्ष २०६८/६९ मा नेपालमा ८ लाख ८६ हजार मेट्रिक टन उपभोग्य खाद्यान्न बचत हुने देखिन्छ। यस वर्ष नेपालको २७ जिल्लाबाट खाद्यान्न अपुग हुने जिल्ला २३ मात्र रहेका छन्। नेपाल सरकारले विश्व बैङ्कको अनुदान तथा ऋण सहयोगमा खाद्यान्न न्यून भएका देशका दुर्गम उच्च पहाडी तथा पहाडी २३ जिल्लाहरूमा खाद्य सङ्कट सम्बोधन कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ। कर्णाली अन्चललगायतका १९ जिल्ला

र विश्व खाद्य कार्यक्रमको सहयोगमा ११ गरी जम्मा ३० जिल्लामा बालबालिकाहरूको लागि खाजा कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको छ। विशेषगरी खाद्यान्न न्यून भएका मध्य पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रका गरिब तथा साना किसानहरूलाई प्रत्यक्ष राहत पुऱ्याउने लक्ष्य लिई यो कार्यक्रम सञ्चालन भएको हो। यो कार्यक्रम ताप्लेजुङ्ग, संखुवासभा, तेह्रथुम, ओखलढुङ्गा, सोलुखुम्बू, खोटाङ, भोजपुर, रामेछाप, गोरखा, मनाङ, म्याग्दी, मुस्ताङ, हुम्ला, मुगु, सल्यान, दैलेख, रुकुम, जाजरकोट, रोल्पा, बाजुरा, दार्चुला, अछाम र बझाङ जिल्लाहरूमा सञ्चालित छ। आर्थिक वर्ष २०५१/५२ मा ४ लाख ८५ हजार १ सय ५५ मेट्रिक टन खाद्यान्न कमि भएको थियो, जसले गर्दा धेरै मानिस भोकमरीको चपेटामा परेका थिए।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले खाद्य सम्प्रभूतालाई मौलिक अधिकारमा समाविष्ट गरेको छ तर त्यसलाई कार्यान्वयन गर्ने कानुनी व्यवस्था अझै हुन सकेको छैन। त्यसैले तत्काल खाद्य अधिकार ऐन ल्याउनु पर्ने टड्कारो आवश्यकता खड्किएको छ।

नेपालमा करीब २०-२१ प्रतिशत कृषियोग्य जमीन मात्र वर्षभरी सिञ्चित हुन्छ। सरकारी स्तरबाट किसानहरूलाई आवश्यकताअनुसार रासायनिक मलखाद उपलब्ध गराउने, सिंचाई सुविधा दिने हो र आधुनिक बिऊहरू उपलब्ध गराउने हो भने अहिले उत्पादन भएको भन्दा करीब दोब्बर उत्पादनमा बृद्धि हुनसक्छ।

नेपालको खाद्य समस्या र यसतर्फ राज्यको ध्यान मुख्यरूपले आकर्षित हुनुपर्दछ भन्ने सन्दर्भमा नेपालको प्रथम योजनाम भनिएको छ- नेपाल कृषिप्रधान देश भए तापनि यहाँका खेतीबारीबाट भएको आम्दानीले किसान परिवारलाई पेटभर खानसमेत पुग्दैन। देशमा अन्नको कमी छ र क्रमशः बढ्दै गएको जनसङ्ख्याले गर्दा खाद्यान्नको समस्या भन्-भन् जटिल हुँदै गएको छ। यसरी देशका अरु परिस्थितिको सुधार गर्नुभन्दा पहिले मनुष्य जीवनको मुख्य आधार कृषि पैदावारको बृद्धि गराउनुपर्ने आवश्यकता परिसकेको छ। त्यसो त उत्पादन बढाउँदा खाद्य सुरक्षा हुँदैन किनभने मुलुकमा अतिरिक्त खाद्यान्न मौज्जात रहेको बेलामा पनि कतिपय ठाउँमा भोकमरी भैरहेको देखिएको छ। नेपाल पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाबाट गुञ्जिरहेकोले पुरुषभन्दा महिलाको नै बढी खाद्य अधिकारको हनन् भइरहेको छ। तसर्थ लैङ्गिक विभेदको अन्त्य हुनुपर्दछ।

नेपाल सरकारले संयुक्त राष्ट्रसङ्घलगायत अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा भएका सभा तथा सम्मेलनका विभिन्न विषयका घोषणापत्रहरूका प्रावधानहरू लागू गर्न प्रतिबद्धता दर्शाएको छ। विभिन्न घोषणाहरूमध्ये सहस्राब्दी शिखर सम्मेलन सन् २००० को घोषणाले विकास लक्ष्यहरूसम्बन्धी सन् २०१५ सम्मको समयावधि तोकेर विकासका निश्चित सूचकहरूको परिलक्ष्य हासिल गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। विकास लक्ष्यको

एउटा लक्ष्य गरिबी र भोकमरी उन्मूलन गर्ने पनि हो। तर अझै जनसङ्ख्याको ठूलो हिस्साले न्यूनतम आवश्यक मात्राको खानेकुरा उपभोग गर्न सकेको छैन भने पाँच वर्षमुनीका करिब ४७ प्रतिशत बालबालिकाहरू अझै पनि कुपोषणको कारण पुङ्कोपनको अवस्थामा रहेका छन्। त्यसो त सहस्राब्दी विकास लक्ष्य आफैँमा कुनै पनि प्रकारको कानुनी दायित्वको सिर्जना गर्दैनन्। अर्थात् यदि कुनै व्यक्तिले यी लक्ष्यहरूले भनेअनुसार कुनै कुरा उपभोग गर्न नपाएको खण्डमा उसले सरकारविरुद्ध हक दावी गरेर कुनै पनि अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सक्दैन। सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू संयुक्त राष्ट्रसङ्घमा आबद्ध सदस्य राष्ट्रका राजनीतिक प्रतिबद्धता मात्र हुन्। यति हुँदाहुँदै पनि सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको प्राप्तिको दिशामा महत्वपूर्ण प्रस्थान बिन्दुहरू हुन्।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३५ (९) ले महिला, टुहुरा, बालबालिका, जेष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, अशक्त र लोपोन्मुख जातजातिको संरक्षणको लागि विशेष ध्यान दिने उल्लेख छ। देशमा सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी कार्यक्रमहरू विभिन्न ऐन तथा नियममा व्यवस्था गरी सञ्चालनमा ल्याइएका छन् जस्तै: श्रम ऐन, २०४८, श्रम नियमावली, २०४८, निजामती सेवा ऐन, २०४९, निजामती सेवा नियमावली, २०५०, ट्रेड युनियन ऐन, २०४९ तथा समाज कल्याण ऐन, २०४९ आदि। अन्य विभिन्न ऐन तथा नियमावलीमा पनि कर्मैया, अपाङ्ग, बालबालिका, पत्रकारजस्ता लक्षित जनसङ्ख्याको हकअधिकारलाई समेट्ने प्रयास भएको छ। साथै यस सम्बन्धमा विभिन्न निर्देशिका, कार्ययोजना र नीतिहरू पनि कार्यान्वयनमा छन्।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले स्थापनाकालदेखि नै नेपाल सरकार र त्यससँग सम्बद्ध निकायहरूलाई मानवअधिकारका विविध विषयहरूमा सिफारिस गर्दै आए तापनि यस अवधिमा नेपाल सरकारले आयोगका सिफारिसहरू कार्यान्वयन गर्नेतर्फ गम्भीरता देखाएको पाइँदैन। जाजरकोटलगायतका जिल्लाहरूमा फैलिएको भ्र्नाडा पखालाबाट ठूलो सङ्ख्यामा मानिसहरूको मृत्यु भएको र हजारौँ मानिसहरू बिरामी परेको विषयमा तथा कर्णालीमा गुणस्तरहीन खाद्यान्न नपठाएको विषयमा आयोगले नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरेको थियो। यी बाहेक कर्मैया पुनःस्थापनाको निमित्त, हलिया, राउटे, कमलरी, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, कैदी, बन्दी बालबालिका तथा भूमिहीनहरूको अधिकारको सम्मान, संरक्षण र पुनःस्थापनाको निमित्तसमेत आयोगले यस अवधिमा पटक पटक सिफारिस तथा ध्यानाकर्षण गरेको थियो।^१

१. राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, आयोगका एक दशक उजुरीउपर आयोगका सिफारिसहरू (वि.सं. २०५७-२०६७), पेज नं. २९-३०, २०६७ जेठ १३

४. राष्ट्रिय संरक्षणका संयन्त्रहरू

(क) संविधान

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग ३ को मौलिक हकअन्तर्गत धारा १८ मा खाद्य सम्प्रभूतासम्बन्धी व्यवस्था छ।^२ जसअनुसार धारा १८ रोजगारी तथा सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी हकः(१) प्रत्येक नागरिकलाई कानुनमा व्यवस्था भए बमोजिम रोजगारीको हक हुनेछ। (२) महिला, श्रमिक, वृद्ध, अपाङ्ग तथा अशक्त र असहाय नागरिकलाई कानुनमा व्यवस्था भएबमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ। (ग) प्रत्येक नागरिकलाई कानुनमा व्यवस्था भएबमोजिम खाद्य सम्प्रभूताको हक हुनेछ। यसैगरी धारा २२ को उपधारा (२) मा प्रत्येक बालबालिकालाई पालनपोषण, आधारभूत स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा प्राप्त गर्ने हक हुनेछ। यसैगरी अन्तरिम संविधानको भाग ४ मा राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूको व्यवस्था छ। यस भागको धारा ३३ मा राज्यको दायित्वको व्यवस्था छ र यसको (ज)मा शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, रोजगारी र खाद्य सम्प्रभूतामा सबै नागरिकको अधिकार स्थापित गर्ने नीति लिने भन्ने छ। यसैगरी धारा ३५ मा राज्यका नीतिहरूको व्यवस्था गरिएको छ र उपधारा (१०) मा शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, खाद्यसम्प्रभूता र रोजगारीमा निश्चित समयका लागि आरक्षणको व्यवस्था गरी आर्थिक तथा सामाजिकरूपले पिछडिएका आदिवासी, जनजाति, मधेसी, दलितलगायत सीमान्तकृत समुदाय तथा गरिबीको रेखामुनीका मजदूर किसानको उत्थान गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ भनिएको छ।

देशमा पहिलो पटक संविधान निर्माणकोलागि जननिर्वाचित संविधान सभा गठन भएको थियो। खाद्य अधिकारको प्रावधानलाई संविधानसभामार्फत सुव्यवस्थित रूपमा समावेश गर्नु अतिआवश्यक थियो। तर संविधानसभा संविधान घोषणा हुनु अगावै विघटन भएको हुँदा त्यसो हुन सकेन। उक्त संविधानसभामा मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समिति क्रियाशील थियो। यस समितिले विषयगत अवधारणापत्र तथा प्रारम्भिक मस्यौदाको प्रतिवेदन-२०६६ प्रस्तुत गरेको थियो। आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूलाई पनि मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गर्दै यस्ता हकको उपभोगको लागि राज्यले आवश्यक साधन, स्रोत र पूर्वाधारको व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ भनी उक्त समितिले प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको छ। समितिले प्रस्तुत गरेको प्रतिवेदनको प्रारम्भिक मस्यौदा खण्डको बुँदा २१ मा खाद्यसम्बन्धी हकः (१) प्रत्येक नागरिकलाई खाद्य अधिकार हुनेछ भनिएको छ। (२) प्रत्येक नागरिकलाई खाद्यवस्तुको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित हुने हक हुनेछ भनिएको छ। (३) प्रत्येक नागरिकलाई कानुनबमोजिम खाद्य सम्प्रभूताको हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था छ।

२. हेर्नुहोस् नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३

(ख) कानून

अहिलेसम्म देशमा खाद्य अधिकारसम्बन्धी ऐन जारी हुन सकेको छैन। तथापि खाद्य अधिकारसँग प्रत्यक्ष/परोक्ष सरोकार राख्ने केही कानुनी व्यवस्थाहरू भने नभएका होइनन्। अन्तरिम संविधानद्वारा मौलिक अधिकारको रूपमा प्रत्याभूत आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको पूर्ण मान्यता तथा कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित कानूनहरू पारित गर्नुपर्ने अभूत आवश्यकता भए तापनि खाद्य अधिकारसँग सम्बन्धित केही प्रचलित कानूनहरूले यस अधिकारको मान्यतालाई पुष्टि गर्दछन्।

खाद्य ऐन, २०२३: सर्वसाधारण जनताको स्वास्थ्य तथा सुविधा कायम राख्न खाद्य पदार्थमा कुनै अवाञ्छनीय मिसावट रोक्न वा खाद्य पदार्थमा रहेको स्वाभाविक कुनै गुण वा उपयोगिता घटाउन वा झिक्न नपाउने गर्न र खाद्य पदार्थको उचितस्तर बनाई राख्नको निमित्त कानुनी व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएकोले यो ऐनको आवश्यकता महसूस गरिएको हो। हाल प्रचलित विभिन्न ऐनहरूले उपभोक्ता अधिकारप्रति सरोकार देखाएको पाइन्छ, जसमा खाद्य ऐन, २०२३ लाई उपभोक्ता अधिकारको जननी ऐनको रूपमा लिने गरिन्छ।

आमाको दूधलाई प्रतिस्थापन गर्ने वस्तु (बिक्री वितरण, नियन्त्रण) ऐन, २०४९: स्तनपानको संरक्षण र सम्बर्द्धन तथा आमाको दूधलाई प्रतिस्थापन गर्ने वस्तुलगायत बाल आहारको बिक्री वितरणलाई नियमित गरी बच्चाहरूको लागि सुरक्षित एवम् पर्याप्त पोषणको व्यवस्था गर्न यो ऐन लागू गरिएको हो। यो ऐन पालन भए नभएको सुपरीवेक्षण गर्ने प्रयोजनको लागि तथा स्तनपानको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन र उत्पादनको बिक्री वितरण नियन्त्रण गर्नको लागि नेपाल सरकारले स्तनपान संरक्षण तथा सम्बर्द्धन समिति गठन गर्ने प्रावधान छ।

बिउबिजन ऐन, २०४५: विभिन्न बालीको उत्पादन बृद्धि गराउन उच्च गुणस्तरको बिउबिजन उत्पादन, प्रशोधन तथा परीक्षण गरी गुणस्तरयुक्त बिउबिजन सुव्यवस्थित रूपले उपलब्ध गराई सर्वसाधारण जनताको सुविधा तथा आर्थिक हित कायम राख्न यो ऐन ल्याइएको हो। यो ऐनले राष्ट्रिय बिउबिजन समितिको परिकल्पना गरेको छ र यो समितिका कार्यहरूमा बिउबिजनसम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तर्जुमा गर्न नेपाल सरकारलाई परामर्श दिने प्रावधान अघि सारेको छ।

खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३: नगरपालिका क्षेत्रमा खानेपानी तथा सरसफाई सेवालाई नियमित, व्यवस्थित, गुणस्तरयुक्त र सुलभ बनाई त्यस्तो क्षेत्रका बासिन्दालाई भरपर्दो सेवा प्रदान गर्ने गराउने उचित र प्रभावकारी व्यवस्था गर्ने सम्बन्धमा

खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डको स्थापना र सञ्चालन गर्न भनी यो ऐन ल्याइएको हो। उक्त ऐनको दफा ३५ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी काठमाडौँ उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड नियमावली, २०६४ जारी भएको छ। बोर्डको एक महत्वपूर्ण काम, कर्तव्य र अधिकारमध्ये सेवाको गुणस्तर वा मापदण्ड तोकिएकोमा त्यस्तो गुणस्तर वा मापदण्डअनुसार सेवा प्रदान भए नभएको अनुगमन गर्ने हो।

नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् ऐन, २०४८: ऐनले परिकल्पना गरेअनुरूप परिषद्को मूलभूत लक्ष्य विकासको राष्ट्रिय नीति तथा प्राथमिकताको आधारमा उपलब्ध श्रोत र साधन सदुपयोग हुने गरी कृषिका विविध पक्षहरूमा अध्ययन एवम् अनुसन्धानद्वारा प्रविधि विकास गर्नु रहेको छ। साथै यसका उद्देश्यहरूमा कृषिका विविध पक्षहरूमा उच्चस्तरीय अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्नु गराउनु, कृषि उत्पादन र गुणस्तर बढाउनको लागि कृषि क्षेत्रका समस्याहरूको निराकरणका उपायहरू पत्ता लगाई आवश्यक प्रविधि, ज्ञान तथा सीपहरूको खोजपूर्ण अध्ययन गर्ने र राष्ट्रिय कृषि नीतिको तर्जुमाको लागि नेपाल सरकारलाई आवश्यक सहयोग पुऱ्याउने रहेको छ।

दैवी प्रकोप (उद्धार) ऐन, २०३९: दैवी प्रकोपबाट सर्वसाधारण जनताको जीउ धन तथा सार्वजनिक सम्पत्तिको सुरक्षा गर्नको लागि दैवी प्रकोप उद्धार कार्यहरू गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न यो ऐन बनाइएको हो। “दैवी प्रकोप” भन्नाले भूकम्प, आगलागी, आँधीबेरी, बाढी पैहो, अतिवृष्टि, अनावृष्टि, अनिकाल, महामारी तथा यस्तै अन्य प्राकृतिक प्रकोपलाई संकेत गरिएको छ। ऐनको दफा (४) मा नेपाल सरकारले आदेश दिन सक्ने व्यवस्था छ र उक्त दफाको खण्ड (भ) लेसम्बन्धीत जिल्ला भित्रको गैरसरकारी कार्यालय, संस्था वा व्यक्तिको खाद्यान्न, लत्ता कपडा, औषधी, निर्माण सामग्री तथा अन्य वस्तुहरू नियन्त्रणमा लिने र दैवी प्रकोपद्वारा पीडित व्यक्तिहरूलाई वितरण गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ। ऐनको दफा (६) को खण्ड (घ) मा केन्द्रीय दैवी प्रकोप सहायता कोषबाट नेपालभित्र तथा बाहिरबाट प्राप्त सहायता रकम, खाद्यान्न, लत्ता कपडा, औषधि, निर्माण सामग्री तथा अन्य वस्तुहरू सुरक्षितसाथ राख्ने र सो कोषबाट त्यस्तो वस्तुहरू आवश्यकताअनुसार सङ्कटग्रस्त क्षेत्रमा दैवी प्रकोप उद्धार कार्यमा पठाउने भन्ने व्यवस्था छ।

पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५: पशु क्वारेन्टाइनको महत्व दिन प्रतिदिन बढ्दै गएको कुरालाई मध्यनजर राखी नेपाल सरकारले पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५ लागू गरेको छ र यस ऐनसँग सम्बन्धित नियमावली समेत २०५६ मा तयार गरी कार्यान्वयनमा छ। पशु, पशुजन्य पदार्थ तथा पशु उत्पादन सामग्रीमा कुनै रोग लागेको छ, छैन भन्ने कुरा यकिन गर्न पशु, पशुजन्य पदार्थ तथा पशु उत्पादन सामग्रीलाई

कुनै खास ठाउँमा तोकिएको अवधिभर परीक्षणको लागि एकै साथ वा छुट्टाछुट्टै राखिने कार्यलाई पशु क्वारेन्टाइन भनिन्छ। पशुपन्छीको आन्तरिक उत्पादनले मात्र मासुजन्य पदार्थको मागलाई धान्न नसक्ने भएकोले र यसबाट खाद्य सुरक्षामा नकारात्मक असर पर्ने भएकोले बाहिरबाट पशुपन्छी, माछा र मासुजन्य पदार्थहरू आयातित हुने गरेको छ।

आयोडिनयुक्त नून (उत्पादन तथा बिक्री वितरण) ऐन, २०५५: आयोडिनको कमीबाट जनस्वास्थ्यमा पर्न जाने व्यापक र गम्भिर असरलाई कम खर्चिलो र सरल तरिकाले निवारण र निर्मूल गर्न आयोडिनयुक्त नूनको समुचित मात्रामा उत्पादन, पैठारी, आपूर्ति, बिक्री वितरण तथा नूनमा आयोडिन मिश्रण गर्ने व्यवस्था गर्नका निम्ति यो ऐन जारी गरिएको हो। यस ऐनले आयोडिन अभावजन्य विकार निवारण समिति गठन गर्ने प्रावधान राखेको छ।

जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८: सार्वजनिक स्थान, सार्वजनिक सेवा र सार्वजनिक समारोहमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत गर्न नपाईने व्यवस्था ऐनले गरेको छ। पानीको धारा, इनार, कुवा, पोखरी, पसल, होटल, रिसोर्ट, रेस्टुरेण्ट, क्याफे, सार्वजनिक रूपमा आयोजना गरिएको भोज-भतेर आदिमा कसैलाई जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत गर्न नपाइने व्यवस्था ऐनले गरेर व्यक्तिको खाद्य सुरक्षाको अधिकारलाई सम्मान गरेको छ। कसैले यस ऐन विपरीत कसूर गरेमा जरिवाना तथा कैदको समेत प्रावधान छ।

अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९ (अपाङ्गहरूको संरक्षण तथा कल्याणकारी व्यवस्था गर्न बनेको ऐन): अपाङ्गहरूको हितको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्न, अपाङ्ग हुने परिस्थितिको रोकथाम गरी निराकरण गर्न, अपाङ्गहरूको स्वास्थ्य, शिक्षा, स्याहार, तालीम र उनीहरूको समानताको हक तथा रोजगारी समेतको कल्याणकारी आवश्यक व्यवस्थाहरू गरी अपाङ्गहरूलाई समाजकै सक्षम सदस्य एवम् सक्रिय रूपमा उत्पादनशील नागरिक बनाउन वाञ्छनीय भएकोले यो ऐन जारी गरिएको हो। अपाङ्गहरूको निमित्त तोकिएबमोजिमको बेकारी भत्ता, जीवनयापन भत्ता, वृद्धावस्था निवृत्तिभरण वा कमाई गरी खान नसक्ने अपाङ्ग व्यक्तिलाई विशेष भत्ताको व्यवस्था मिलाउन सकिने प्रावधान छ। अपाङ्गलाई परिवारका सदस्य, संरक्षक वा हकवालाले हेरविचार गरी पालन पोषण गर्नुपर्ने प्रावधान छ।

उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४: यो सर्वसाधारण जनताको हित र सामाजिक कल्याणको लागि निर्माण गरिएको कानूनको रूपमा रहेको छ। त्यसैगरी यो ऐन नेपालमा उपभोक्ता

अधिकारका क्षेत्रमा पहिलो ऐन हो र यसलाई सोसम्बन्धी छाता ऐनका रूपमा लिइन्छ। साथै उपभोक्ताको हक हित संरक्षणसम्बन्धी विषयमा नीति निर्धारण गर्ने तथा आवश्यक परामर्श दिने संस्थाका रूपमा उपभोक्ता संरक्षण परिषद्को व्यवस्था गरिएको र उक्त परिषद्मा उपभोक्ताको हक हितसँगसम्बन्धीत क्षेत्रमा कार्यरत संस्थाका प्रतिनिधि रहने व्यवस्था गरिएको छ। बाहिरी मुलुकबाट उपभोग्य वस्तु आयात गर्दा उक्त वस्तु उत्पादन भएको देश, सो वस्तुको गुणस्तरको सम्बन्धमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय तथा छिमेकी मुलुकले कायम गरेको गुणस्तरसम्बन्धी नीति निर्धारण समेतलाई आधार लिनुपर्ने, कृत्रिम अभाव हुन नदिने जस्ता प्रावधान यो ऐनमा छन्।

गरिबी निवारण कोष ऐन, २०६३: समाजका गरिब तथा पिछडिएका वर्गको सक्रिय सहभागितामा गरिबी निवारणसम्बन्धी विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गराउन र गरिबी निवारण कार्यमा संलग्न संस्थाहरूलाई अनुदान तथा आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराई मुलुकबाट गरिबी निवारण गर्न गरिबी निवारणसम्बन्धी एक कोषको स्थापना र सञ्चालनसम्बन्धी व्यवस्था गर्न यो ऐन जारी भएको हो।

कमैया श्रम (निषेध गर्ने)सम्बन्धी ऐन, २०५८: कमैया श्रम निषेध गर्न, मुक्त कमैयालाई पुनर्स्थापना गर्न तथा सामाजिक न्यायको दृष्टिले मुक्त कमैयाको जीवनस्तर अभिवृद्धि गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न यो ऐन जारी गरिएको हो। नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी कृषि श्रमिकको न्यूनतम ज्यालादर निर्धारण गर्ने प्रावधान यस ऐनमा रहेको छ। कसैले पनि कृषि श्रमिकलाई ज्याला नदिई वा न्यूनतम ज्यालादरभन्दा कम ज्याला दिने गरी काममा लगाउन हुँदैन। नेपाल सरकारले मुक्त कमैयालाई तोकिए बमोजिम बसोबास, रोजगार तथा आय आर्जनको व्यवस्था गर्ने प्रावधान समेत यस ऐनमा रहेको छ।

कारागार ऐन, २०१९: कारागारमा रहेका थुनुवाहरूलाई जीवन निर्वाहको लागि तोकिएबमोजिमको सिधा दिइनुपर्ने, जेलमा स्वास्थ्य अवस्थाको हेरविचार गरिनुपर्ने, नियमित अनुगमन गरिनु पर्ने, सुत्केरीलाई विशेष आहारको व्यवस्था गरिनुपर्ने, बालबालिकाको हकमा छुट्टै व्यवस्था गरिनुपर्ने जस्ता प्रावधान यस ऐनमा रहेका छन्।

जग्गा प्राप्त ऐन, २०१८: यस ऐनले सार्वजनिक हितका लागि क्षतिपूर्ति दिएर मात्र व्यक्तिको जग्गा प्राप्त गर्ने अधिकारको व्यवस्था गरेको छ। दफा (७) को उपदफा (१) ले बाली, रुख, पर्खाल आदि काटेको वा भत्काएबापतको नोक्सानीको लागि र माटो, ढुङ्गा भिक्दा, खाडल खन्दा वा बोरिङ्ग गर्दा नोक्सानी भएमा सोबापत क्षतिपूर्ति दिने व्यवस्था गरेको छ। दफा (२०) ले यस ऐनबमोजिम जग्गा प्राप्त गर्दा सो जग्गामा

मोहियानी लागेको भए सो जग्गाबापत दिइने मुआब्जाको ५०% रकम मोहिले पाउनेछ भन्ने व्यवस्था छ।

जीवनाशक विषादी ऐन, २०४८: विभिन्न विउ, बिरुवा, रूख, पक्षी आदिमा लाग्ने घातक किटाणुहरू नाश गर्न प्रयोग गरिने जीवनाशक विषादीको आयात, निर्यात, उत्पादन तथा प्रयोगसम्बन्धी व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएकोले यो ऐनको व्यवस्था गरिएको हो।

वन ऐन, २०४९: सर्वसाधारण जनताको आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न, सामाजिक तथा आर्थिक विकास गर्न तथा स्वस्थ वातावरणको प्रवर्धन गर्न र राष्ट्रिय वनलाई सरकारद्वारा व्यवस्थित वन, संरक्षित वन, सामुदायिक वन, कबुलियती वन र धार्मिक वनको रूपमा व्यवस्थापन गरी वनको विकास, संरक्षण तथा वन पैदावारको सदुपयोग गर्न र निजी वनको संरक्षण र विकासमा सहयोग पुऱ्याउनको निम्ति यो ऐन जारी गरिएको हो। यस ऐनको दफा (२) (ग)ले रूख, पात, फल, फूल, मौवा, चिराइतो, कुटकी र सबै प्रकारका जङ्गली जडीबूटी, बनस्पती र तीनका विभिन्न भाग वा अङ्गको संरक्षण तथा सम्बर्धन गर्ने प्रावधान राखेको छ। कतिपय क्षेत्रमा कृषकभन्दा अन्य व्यक्तिहरू उपभोक्ता हुने र निर्णय प्रक्रियामा गैरकृषकले प्रभाव पार्ने भएकाले कृषकका सरोकार र संरक्षणको विषय थप चुनौतीपूर्ण बन्ने देखिन्छ।^३

बिरुवा संरक्षण ऐन, २०२९: पैठारी वा निकासी गरिने बिरुवा र बिरुवा-उत्पादन (प्लाण्ट प्रोडक्ट)मा लाग्ने विनाशकारी सङ्क्रामक किटाणु वा रोगको आवागमन र विस्तारलाई निरोध र नियन्त्रण गर्न वाञ्छनीय भएकोले यो ऐन जारी गरिएको हो। दफा (२) परिभाषा (क) बिरुवा भन्नाले जीवित वा मृत सबै प्रकारको बिरुवा वा त्यसको भाग सम्भन्तुपर्छ र यस शब्दले बिरुवाको डाँठ, हाँगा, गाँठ, कलम, बोक्रा, जरा, पात, फलफूल र बीजसमेतलाई जनाउँछ भनिएको छ।

बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८: यस ऐनको दफा ५ मा बालकको पालनपोषण, शिक्षा तथा स्वास्थ्योपचारमा छोरा वा छोरीको आधारमा मात्र छोराछोरा वा छोरीछोरीको बीच भेदभाव गर्नु हुँदैन भनिएको छ।

समाज कल्याण ऐन, २०४९: यस ऐनको प्रस्तावनामा भनिएको छ- समाजका कमजोर तथा असहाय व्यक्ति, वर्ग र समुदायलाई मानवोचित जीवन यापन गर्न सक्षम तुल्याउन यो ऐनको व्यवस्था गरिएको हो।

३. चिरञ्जीवी भट्टराई, नीतिसार जेठ २०६८, सावती र ली-बर्ड, पेज नं. ४

जलस्रोत ऐन, २०४९: यस ऐनले जलस्रोतको स्वामित्व राज्यलाई दिएको छ तर यसको प्रयोग गर्ने अधिकार निजी व्यक्ति वा अन्य निजी निकायलाई दिएको छ। यसले सामूहिक हितका लागि जलस्रोतको उपयोग गर्न उपभोक्ता सङ्घ दर्ता गर्न कानुनी संरचना पनि प्रदान गरेको छ। ऐनले पानी उपयोग गर्न विभिन्न प्राथमिकताको सूची पनि बनाएको छ, जस्तै पिउने, सरसफाई, सांस्कृतिक तथा धार्मिक प्रयोग, सिँचाई, कृषि, जलविद्युत तथा उद्योगधन्दा।

मुलुकी ऐन, २०२०: यस ऐनको अंशवण्डाको महलअनुसार बाबुआमा, विशेषतः बाबुले आफ्नो परिवारलाई इज्जत आमदअनुसार खान, लाउन, शिक्षा र स्वास्थ्यको व्यवस्था गर्नुपर्ने प्रावधान छ। आदि।

(ग) नीति

नेपालमा राष्ट्रिय विकासका नीति तथा कार्यक्रमको विकास गर्ने अधिकार राष्ट्रिय योजना आयोगमा निहित छ। नेपालका नीति तथा योजनहरूले प्रत्यक्ष तथा परोक्षरूपले मान्छेले खान पाउने अधिकारलाई स्वीकार गर्दै कार्यान्वयन गर्न दृढता व्यक्त गरेका छन्। प्रथम पञ्चवर्षीय योजना (२०१३-२०१८) मा यस योजनाको उद्देश्यमा खाना खान पाउने व्यवस्थालाई पनि अङ्गीकार गरिएको छ। यस पञ्चवर्षीय योजनाका मुख्य उद्देश्यहरूलाई यसरी भनिएको छ- पञ्चवर्षीय योजनालाई सफल बनाई देशको आर्थिक विकास गराउने साधन जुटाउन ठूलो परिश्रम, योग्य कर्मचारी विकास, कामतर्फ जनताको प्रेम, उत्साह र पूर्ण सहयोगको साथै पेटभर खाना, आङ्गभर लुगा, राम्रो स्वास्थ्यकर घर, औषधी, उपचार, शिक्षा र मनोरञ्जन इत्यादिको सुख सुविधा सर्वसाधारण जनतालाई सुलभ गराउनु योजनाको मुख्य उद्देश्य हुनुपर्दछ।

चालु त्रिवर्षीय योजना (२०६७/२०६८-२०६९/२०७०) ले किटान गरेको लक्ष्य यसप्रकार छ- सन् २०१५ सम्ममा सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू प्राप्त गर्ने, सम्मानजनक र लाभजन्य रोजगारी सिर्जना गर्ने, आर्थिक असमानता घटाउने, क्षेत्रीय सन्तुलन हासिल गर्ने र सामाजिक वञ्चिततालाई हटाउँदै आमनेपालीको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउने र दीगो आर्थिक वृद्धि मार्फत गरिबीलाई २१ प्रतिशतमा पुऱ्याउने लक्ष्य रहेको छ। त्यसैगरी, योजनाको प्राथमिकता क्षेत्रमा खाद्य सुरक्षा पनि परेको छ, जसअनुसार- मानवीय जीवनयापनको निम्ति अत्यावश्यक सेवा (खानेपानी, उर्जा/विद्युत, सञ्चार, खाद्य सुरक्षा, औषधोपचार, शिक्षा) को उपलब्धता र निरन्तरतालाई सुनिश्चित गर्न यी क्षेत्रहरूमा आवश्यक लगानी अभिवृद्धि गरिनेछ।

राष्ट्रिय भू-उपयोग नीति २०६९: उपयोगका हिसाबले नेपालमा हाल कूल भूभागको करिब २७ प्रतिशत खेतीयोग्य, ३९.६ प्रतिशत वन क्षेत्र, १२ प्रतिशत चरन क्षेत्र,

१७.२ प्रतिशत हिउँ तथा चट्टान क्षेत्र तथा २.६ प्रतिशत जलक्षेत्र रहेको छ। यी विभिन्न क्षेत्रहरूको उचित व्यवस्थापनका लागि उपयुक्त नीतिको अभाव रहेको छ। विगतमा भए-गरेका विभिन्न प्रयासहरूको अपेक्षित रूपमा सकारात्मक प्रभाव देखिएको छैन। खासगरी भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ र नियमावली, २०२१ मा संशोधन गरी राखिएका विविध प्रावधानहरूलाई कार्यान्वयनमा ल्याउन सकिएको छैन। यस ऐन तथा नियमावलीमा व्यवस्था भएबमोजिम माटोको प्रकृति, उर्वरा शक्ति, देशको भौगोलिक स्थिति, वातावरण तथा जलवायु समेतका आधारमा भू-उपयोग कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने व्यवस्था कार्यान्वयनमा आउन सकेको छैन। भू-उपयोग नीतिको आवश्यकता औल्याउँदै उक्त नीतिमा-“देशमा खाद्यसुरक्षाको रक्षाको लागि भू-क्षमताका आधारमा उपयुक्त कृषि योग्य भूमि पहिचान गरी यसको संरक्षणको लागि आवश्यक व्यवस्था गर्न”^४ भनिएको छ। २०५७ साल साउन २ गतेको कार्यकारी आदेशबाट कर्मैया मुक्तिको घोषणा भएपछि उक्त घोषणाका प्रावधानहरूलाई कानुनी रूपमा व्यवस्थित गर्नुका साथै कर्मैया श्रम निषेध गर्ने, मुक्त कर्मैयालाई पुनःस्थापना गर्ने तथा सामाजिक न्यायको दृष्टिले उनीहरूको जीवनस्तर अभिवृद्धि गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्ने उद्देश्यले मिति २०५८/१०/९ गते कर्मैया श्रम (निषेध गर्ने)सम्बन्धी ऐन, २०५८ जारी गरियो।

विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण राष्ट्रिय रणनीति २०६३: विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रमका क्षेत्रमा काम गर्ने सबै सरोकारवालाहरूलाई एकै छातामुनि ल्याउने दृष्टिकोणले स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय र शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालयद्वारा विभिन्न साभेदारहरूको सहयोगमा यस रणनीतिको विकास गरिएको हो। रणनीतिका विभिन्न उद्देश्यहरूमध्ये विद्यार्थीहरूबाटै उनीहरूको स्वास्थ्य र पोषण सेवामा सुधार गर्ने, स्वास्थ्य तथा पोषणसम्बन्धी बानीबेहोरामा सुधार गर्ने आदि रहेका छन्।

खानेपानी आपूर्तिसम्बन्धी राष्ट्रिय नीति २०६४: यस नीतिले पानी उपयोगका सम्बन्धमा केही कानुनी प्रावधानहरूमा सुधार गर्नुपर्नेतर्फ औल्याएको थियो। जस्तो कि- (क) पानी उपयोगको अधिकार र तत्सम्बन्धी व्यवस्था लागू गर्न उपयुक्त प्रशासनिक संरचनाको विकास गर्ने, सूचना प्रणाली र पानी उपयोगसम्बन्धी विवादलाई व्यवस्थित ढङ्गबाट किनारा लगाउने परिपाटीको स्थापना गर्ने। (ख) मौजूदा कानुनी प्रावधानहरूमा सुधार गरी पानीको श्रोतको प्रदूषण रोक्न, वातावरणीय स्वच्छता कायम गर्न, पानीको उपयुक्तस्तर कायम राख्न र नीजि क्षेत्रको सहभागिता बढाउन आवश्यक कानुनी आधार तयार गर्ने।

४. नेपाल सरकार, भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय, राष्ट्रिय भू-उपयोग नीति २०६९, पेज नं. ५, २०६९ जेठ

जैविक प्रविधि नीति २०६३: यस नीतिको कार्यान्वयनबाट जैविक प्रविधि मार्फत खाद्यान्नको उत्पादनमा सहयोग पुग्न जाने विश्वास लिइएको छ। यस नीतिले खाद्य एवम् कृषिजन्य आनुवंशिक स्रोत संरक्षण र उपयोग गरी खाद्य सुरक्षा सुनिश्चितताको कल्पना गरेको देखिन्छ। यसैगरी, बढ्दो जनसङ्ख्याको लागि न्यूनतम खाद्यान्न तथा पौष्टिक आहारको आवश्यकता परिपूर्ति गरी गरिबी निवारणमा सहयोग गर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा प्रतिस्पर्धी एवम् वातावरणीयरूपमा दिगो वन, कृषि तथा खाद्य क्षेत्रहरूको विकास गर्न योगदान दिने जैविक प्रविधिको अनुसन्धान तथा विकासलाई प्रोत्साहन गर्ने उद्देश्य पनि यस नीतिको रहेको देखिन्छ।

दुग्ध विकास नीति २०६४: यस नीतिका उद्देश्यहरूमध्ये दूध तथा दुग्ध पदार्थको गुणस्तर सुधार गर्न एवम् नियमन गरी सर्वसुलभ रूपमा उपभोक्तालाई उपलब्ध गराउने पनि रहेको छ। सरकारी, सहकारी तथा निजी क्षेत्रको सहभागितामा दुग्ध उत्पादन क्षेत्रलाई व्यवसायिकरूपमा विकास गरी रोजगारी अभिवृद्धि एवम् गरिबी निवारणमा योगदान पुऱ्याउनुका साथै उच्च गुणस्तरका दूध तथा दुग्ध पदार्थ उपभोक्ताहरूलाई सर्वसुलभ रूपमा उपलब्ध गराउने प्रयास एवम् कार्यक्रमलाई एक अर्काको परिपुरकको रूपमा विस्तार गरी राष्ट्रिय आर्थिक विकासमा गुणात्मक योगदान गर्ने यस नीतिको दीर्घकालीन दृष्टिकोण रहेको छ।

कृषि व्यवसाय प्रवर्धन नीति २०६३: यस नीतिका उद्देश्यहरूमध्ये बजारमुखी र प्रतिष्पर्धात्मक कृषि उत्पादन गर्न सघाउ पुऱ्याउने, कृषिजन्य उद्योगको विकास गरी आन्तरिक बजार तथा निर्यात प्रवर्धनमा योगदान पुऱ्याउने र कृषिको व्यावसायीकरण गरी गरिबी निवारणमा सहयोग पुऱ्याउने पनि रहेका छन्।

जलवायु परिवर्तन नीति २०६७: यस नीतिले जलवायु परिवर्तनका कारण खाद्यान्न, प्रजाति, पर्यावरणीय प्रणाली तथा स्वास्थ्यमा पर्ने सम्भावित खतराहरूबाट बचन प्रतिरोधात्मक क्षमता बृद्धि गर्ने, गराउने, खडेरी तथा डुबान (थोरै र बढी पानी) को भार सहन सक्ने कृषि प्रजातिको पहिचान तथा विकास गरी प्रयोगमा ल्याउने, जलवायु परिवर्तनको प्रभाव सम्बोधन हुने प्रकारले दिगो वन व्यवस्थापन, कृषि-वन, चरन क्षेत्र तथा भू-संरक्षणसम्बन्धी कार्यक्रमहरू प्राथमिकताका साथ लागू गर्ने नीति अधि सारेको छ।

राष्ट्रिय बिउबिजन नीति २०५६: यसले बिउबिजनहरूको विकास, प्रशारण र गुणस्तर नियन्त्रण गर्ने व्यवस्था गरेको छ। वास्तवमा अन्य सबै कृषि कर्महरू बराबरी रहेको

अवस्थामा केवल गुणस्तरीय बिउको प्रयोगले मात्र पनि सामान्यतया १५ देखि २५ प्रतिशत थप उत्पादन बृद्धि गर्न सकिने तथ्य राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धानबाट प्रमाणित भएको छ। खाद्य सुरक्षाका लागि बिउ नै सबैभन्दा सस्तो कृषि सामग्री हो। बिउले नै उत्पादनका अन्य साधनहरूलाई उत्प्रेरकको काम गर्छ।

सिँचाई नीति २०६०: यस नीतिले सिँचाई उपभोक्ताहरूको समिति बनाएको छ। यसको एउटा प्रावधानअनुसार सेवा शुल्क नतिर्नेलाई सिँचाईको पहुँचमा बन्देज लगाएको छ, जसले गरिब किसानलाई भेदभावको हिसाबले असर पुऱ्याएको छ।

राष्ट्रिय कृषि नीति २०६१: यस नीतिले व्यावसायिक र प्रतिस्पर्धात्मक कृषि प्रणालीलाई जोड दिँदै खाद्य सुरक्षा र गरिबी निवारणलाई जोड दिएको छ। यसका मुख्य तीन पक्षहरू छन्: क) उत्पादन र उत्पादकत्व बृद्धि, ख) व्यवसायिक र प्रतिस्पर्धात्मक कृषि प्रणाली र ग) प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन र वातावरण सन्तुलन कायम राख्ने। यसमा भूमिहीन र सीमान्त किसानहरूसम्म भूमिको पहुँच अभिवृद्धि गरी उत्पादन बृद्धि गरिने नीति लिइएको छ। खाद्यान्न न्यून भएका क्षेत्रहरूमा खाद्यान्न उपलब्धता बृद्धि गर्न उत्पादन तथा आय बृद्धिका सम्भाव्यताको उपयोग गरिनुका साथै अन्यत्रबाट खाद्यान्न आपूर्ति सुनिश्चित गर्नुपर्ने अवस्थामा खाद्यवस्तु ढुवानी, सञ्चय र वितरणमा स्थानीय निकायको सहभागितामा खाद्यान्न सञ्चय एवम् परिचालन सञ्जालको विकास गर्ने नीति लिइएको छ।

बालमैत्री स्थानीय शासन राष्ट्रिय रणनीति २०६८: नेपाल सरकारले बालमैत्री स्थानीय शासन राष्ट्रिय रणनीति २०६८ र बालमैत्री स्थानीय शासन कार्यान्वयन कार्यविधि २०६८ स्वीकृत गरी जारी गरेको छ। बालमैत्री स्थानीय शासन बालअधिकारकसम्बन्धी समग्र पक्ष (बाल बचाउ, बाल संरक्षण, बाल विकास र बाल सहभागिता) को प्रबर्द्धन गर्न ल्याइएको अवधारणा हो। बालमैत्री स्थानीय शासन रणनीतिको औचित्यताको बारेमा प्रष्ट पाउँ भनिएको छ- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, बालअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९८९, बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ र बालबालिकासम्बन्धी प्रचलित ऐन कानूनका प्रावधानहरूलाई कार्यान्वयन गरी बालबालिकालाई समय सापेक्ष सेवा प्रदान गरी अवसर सिर्जना र सोको न्यायोचित वितरण गर्नु हो।

दीर्घकालीन कृषि योजना (२०५०-२०७०): यो बीस वर्षे कृषि योजनाले उत्पादन बृद्धि, कृषिलाई व्यवसायिकरण, कृषिका उपजलाई तुलनात्मक फाइदाको आधारमा

प्रवर्धन गरिने नीति लिएको छ। यसले नेपालको भौगोलिक विविधता र विशेषताअनुसार रहेको उत्पादन क्षमताको समुचित प्रयोगका आधारमा विभिन्न कृषि उपजअनुसार प्राथमिकीकरण गरेको छ।

(घ) कार्यक्रम र कार्ययोजनाहरू

राष्ट्रिय पोषण तथा खाद्य सुरक्षा कार्यक्रम: पोषण तथा खाद्य सुरक्षा कार्यक्रमलाई बहुआयामिक क्षेत्रको रूपमा अङ्गीकार गरी यस क्षेत्रको विकासमा प्रभावकारीता ल्याउनको लागि सामूहिक प्रयत्नको आवश्यकता महशुस भए अनुरूप पोषण तथा खाद्य सुरक्षाको क्षेत्रमा नीतिगत मार्गदर्शन तथा समन्वय तथा उच्चस्तरीय तहबाट आवश्यक प्रतिबद्धता कायम गर्नका लागि राष्ट्रिय योजना आयोगका उपाध्यक्षको अध्यक्षतामा एउटा उच्चस्तरीय राष्ट्रिय पोषण तथा खाद्य सुरक्षा समिति (National Nutrition and Food Security Steering Committee) को गठन भएको छ। निर्देशक समितिको कार्यक्षेत्रमा बहुक्षेत्रगत अवधारणामा आधारित पोषण तथा खाद्य सुरक्षाको क्षेत्रमा समष्टिगत नीतिगत ढाँचा तयार गर्ने, पोषण तथा खाद्य सुरक्षा कार्यान्वयनको लागि आन्तरिक तथा बाह्य स्रोत व्यवस्थापनको सुनिश्चितता गर्ने, खाद्य सुरक्षा तथा पोषण कार्यक्रमको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिरक्षा र प्रतिबद्धता कायम गर्ने, यस क्षेत्रमा भएका प्रगतिहरूको वार्षिक रूपमा समीक्षा गर्ने, क्षेत्रगत नीतिअन्तर्गत सञ्चालन गरिने कार्यक्रमहरूको लागि समन्वय तथा विश्लेषण गर्ने, खाद्य सुरक्षा तथा पोषण कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन स्थितिको समीक्षा तथा अनुगमन गर्ने र यी कार्यक्रमहरू सम्पन्न गर्नका लागि एक वर्षमा कम्तीमा दुईपटक समन्वय समितिहरूको संयुक्त बैठक बोलाई अन्तरनिकायगत समन्वय (Inter-sectoral Coordination) र बहुक्षेत्रगत अवधारणा (Multi-sectoral Approach) को माध्यमबाट विभिन्न निकायहरूबीच समन्वय कायम गरी पोषण तथा खाद्य सुरक्षासम्बन्धी कार्यक्रमलाई मूलप्रवाहिकरण गर्ने सन्दर्भमा नीतिगत समन्वय कायम गर्ने नीति तथा कार्यक्रम तय गरिएको छ। राष्ट्रिय पोषण तथा खाद्य सुरक्षा निर्देशक समिति गठन भएपछि यस क्षेत्रमा हालसम्म कार्य गरिरहेका विभिन्न समितिहरूको काम कार्य प्रकृतिअनुसार निर्देशक समिति र यसअन्तर्गत गठन हुने पोषण र खाद्य सुरक्षा समन्वय समितिबाट सञ्चालन हुने निर्णय भएको छ। यस निर्देशक समिति अन्तर्गत राष्ट्रिय योजना आयोगका (स्वास्थ्य तथा पोषण क्षेत्र) सदस्यको संयोजकत्वमा राष्ट्रिय पोषण तथा खाद्य सुरक्षा समन्वय समिति २०६९ पौष २७ गते गठन भएको छ।

बालबालिका पोषण कार्यक्रम: शिक्षाको विकास र विस्तारलाई सरकारले उन्नति र समृद्धिको आधारको रूपमा लिएको छ। बालबालिकाहरूले खान पाएनन् भने विद्यालय

जान नसक्ने र पर्याप्त मात्रामा खान नपाएमा विद्यालयको शैक्षिक गतिविधिमा पूर्णरूपले ध्यान दिन नसक्ने हुन्छ। विद्यालयमा भर्ना हुने तर निरन्तर विद्यालय नगई बीचमै कक्षा छोड्ने अवस्था छ। यी समस्याहरूलाई न्यूनीकरण गर्न दिवा पोषणयुक्त खाजा कार्यक्रमलाई हालको २१ जिल्लाबाट ३५ जिल्लामा विस्तार गर्ने नीति सरकारले लिएको छ। दिवा खाजामा स्थानीय खाद्यान्नको प्रयोग अनिवार्य गर्न आवश्यक पर्ने प्रविधि र तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने प्रतिबद्धता समेत सरकारले जाहेर गरेको छ।

सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम: राज्यको तर्फबाट प्रचलित कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्थाअनुरूप जेष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, बेरोजगार तथा बालबालिकाजस्ता आर्थिक तथा सामाजिकरूपमा जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेका व्यक्तिहरूका लागि प्रदान गरिने नगद तथा सेवाहरूलाई सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम भन्ने बुझिन्छ। सन् १९४८ को संयुक्त राष्ट्रसङ्घको मानवअधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणामा उल्लेख भएअनुसार सामाजिक सुरक्षालाई आधारभूत मानवअधिकारको रूपमा लिइएको छ। नेपालमा आर्थिक वर्ष २०५१/०५२ देखि ७५ वर्ष नाघेका जेष्ठ नागरिक, ६० वर्ष नाघेका विधवा र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई निश्चित रकम सामाजिक सुरक्षा भत्ताका उपलब्ध गराउने प्रावधानको सुरुवात गरिएको थियो। पछि यो उमेरको हदलाई संशोधन गरी कर्णाली क्षेत्रमा बसोबास गर्ने र दलित जेष्ठ नागरिकको उमेरको हद ६० वर्ष र अन्य जातजातिको हकमा ७० वर्ष पूरा हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यसैगरी लोपोन्मुख जातजातिका व्यक्तिलाई पनि भत्ताको व्यवस्था गरिएको छ।

खाद्य भण्डारण कार्यक्रम: सन् २००७ अप्रिल ३ मा दक्षिण एशियाली क्षेत्रीय सहयोग सङ्गठन सार्कका मुलुकहरू अफगानिस्तान, बाङ्गलादेश, भुटान, भारत, माल्दिभ्स, नेपाल र पाकिस्तानले भारतको राजधानी नयाँ दिल्लीमा सार्क खाद्य बैङ्क स्थापना गर्न हस्ताक्षर गरे। सामान्य र सङ्कटकालीन अवस्थामा सार्क क्षेत्रमा हुने खाद्य अभावका लागि क्षेत्रीय खाद्य सुरक्षाको रूपमा कार्य गर्न तथा सामूहिक प्रयत्नद्वारा क्षेत्रीय सहयोग उपलब्ध गराई राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षामा प्रयत्न गर्न अन्तरदेशीय साभेदारीमार्फत क्षेत्रीय खाद्य अभावलाई सम्बोधन गर्ने उद्देश्यका निमित्त सार्क खाद्य बैङ्क स्थापना गरिएको घोषणा गरियो। सार्क खाद्य सुरक्षा बैङ्कको प्रावधानअन्तर्गत नेपालको विर्तामोडमा- १००० मे.टन, विराटनगरमा- १००० मे.टन, वीरगन्जमा- १००० मे.टन, काठमाडौँमा- ५०० मे.टन र धनगढीमा- ५०० मे.टन खाद्यान्नको सुरक्षित भण्डारण गरिएको छ। नेपालीको खाद्य सुरक्षाको लागि खाद्य सुरक्षा भण्डारको व्यवस्था गरिएको छ। यस अन्तरगत विराटनगरमा-१००० मे.टन, लाहानमा-५०० मे.टन, वीरगञ्जमा-१५०० मे.टन, काठमाडौँमा-७००० मे.टन, पोखरामा- ५०० मे.टन, नेपालगन्जमा- १५००

मे. टन, सुर्खेतमा- १५०० मे.टन, र धनगढीमा- १५०० मे.टन खाद्यान्नको सुरक्षित भण्डारण गरिएको छ।^५

५. कार्यान्वयनको अवस्था

(क) संरक्षणका संयन्त्र र वास्तविकता

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले मानवअधिकार आयोगलाई मानवअधिकारको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नका लागि गहन जिम्मेवारी दिएको छ। यो एक संवैधानिक अङ्ग भएकोले संविधानको धारा ३२ अन्तर्गत राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारका सम्बन्धमा उल्लेख गर्दै मानवअधिकारका सम्मान, संरक्षण र सम्बर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको कर्तव्य हुनेछ भनी उल्लेख गरेको छ। आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिहरूको कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकारलाई अभिसन्धिमा उल्लेखित प्रावधानहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न आवश्यक सुझाव, परामर्श दिने, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार विषयक अभिसन्धिमा भएको व्यवस्थाबमोजिम नेपालले पठाउनुपर्ने प्रतिवेदनका सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई सुझाव तथा राय दिने दायित्व तथा जिम्मेवारी आयोगको हो। आयोगले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको संरक्षणका लागि संरक्षण महाशाखाको पनि स्थापना गरेको छ। राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकारसम्बन्धी उच्चायुक्तको कार्यालयको संयुक्त प्रयासमा नेपालमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको अनुगमनको लागि सूचकाङ्कहरू (Indicators for Monitoring Economic, Social and Cultural Rights in Nepal-A User's Guide) प्रयोगकर्ता पुस्तिका तयार गरी लागू गरेको छ। मानवअधिकार आयोगका महत्वपूर्ण गतिविधिहरू मूलतः जनताको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारहरूसँग र केही मात्रामा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूसँग केन्द्रित रहन पुगेको देखिन्छ। यसै अधिकारअन्तर्गत खाद्यान्नको अधिकार पर्ने भएकाले खाद्य अधिकाउपर आयोगको ध्यान जान नसकेको प्रष्टै छ।

सरकारी निकायका प्रमुखसँग राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले सर्वसाधारणको खाद्य अधिकार सुनिश्चित गर्ने सम्बन्धमा विद्यमान खाद्य सङ्कटको अवस्था, सुरक्षण,

५. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४ को दफा (४१) को व्यवस्थाअनुसार सार्वजनिक गरिएको आर्थिक वर्ष २०६७/६८ को शासकीय सुधार र सुशासनसम्बन्धी प्रतिवेदन, पेज नं. ६१ असार २५, २०६९

आपूर्ति, वितरण तथा व्यवस्थापन सम्बन्धमा नेपाल सरकारका विभिन्न मन्त्रालयका सचिव, सुरक्षा निकायका प्रमुखहरूसँग छलफल गरेको छ। छलफलमा आयोगले सुदूरपश्चिम र मध्यपश्चिमका खाद्य सङ्कट भएका जिल्लाहरूको अनुगमनपश्चात प्राप्त तथ्यहरू प्रस्तुत गरेको थियो। प्राप्त तथ्यहरूबाट खाद्य सङ्कट भएका जिल्लाहरूमा यथेष्टरूपमा खाद्यान्नको सुरक्षण नभएको र आपूर्ति, वितरण एवम् व्यवस्थापन प्रभावकारी नभएको जानकारी गराइएको थियो। कार्यक्रममा आयोगका अध्यक्ष केदारनाथ उपाध्यायले खाद्य र जीवनको अधिकारबीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध भएको बताउँदै खाद्य सुरक्षण, वितरण तथा खाद्यान्नको पहुँच सर्वसाधारणसम्म पुऱ्याउन सचिवहरूको नीति निर्माण तथा कार्यान्वयन तहमा महत्त्वपूर्ण योगदान रहने भएकोले आगामी दिनमा समस्याको समाधानमा क्रियाशील रही खाद्यान्नको अधिकार सुनिश्चित गर्न जोड दिनुपर्ने बताउनुभयो।^६ आयोगले मिति २०६२ साल जेठ ३० गतेदेखि विभिन्न मितिमा नौ पटकसम्म प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषदको कार्यालय र गृहमन्त्रालयलाई आन्तरिक रूपमा विस्थापित भएका व्यक्तिहरूलाई आवश्यक खाद्यान्न...व्यवस्था मिलाउन...सिफारिस तथा ताकेता गरेकोमा हालसम्म(२०६३ फागुन १४ गते)कुनै प्रतिक्रिया र जवाफ प्राप्त हुन सकेको छैन।^७ केही ठाउँहरूमा लगाएको बाली पनि उपभोग गर्न नदिएको।^८ अनुगमन गर्दा थुनुवा केन्द्रमा खानाको स्तर गुणस्तरहीन भएको...पाइएकोले तत्काल आवश्यक प्रभावकारी व्यवस्था मिलाउन सरकारलाई सिफारिस पत्र पठाएको।^९

अष्ट्रियाको राजधानी भियनामा सन् १९९३ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विश्व मानवअधिकार सम्मेलनले संयुक्त राष्ट्रसङ्घका सदस्य राष्ट्रहरूलाई विश्वमा मानवअधिकार संस्कृतिको विकास गर्न सहयोगका लागि आह्वान गरेको थियो। सोही आह्वानलाई पूरा गर्ने अटोटकासाथ आर्थिक वर्ष ०६१/६२ मा पहिलो त्रि-वर्षीय मानवअधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना तयार गरी सोही वर्षदेखि लागू गरियो। आर्थिक वर्ष २०६४/०६५ देखि पुनः अर्को दोश्रो त्रि-वर्षीय मानवअधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना लागू भएको थियो। मानव अधिकार प्रवर्द्धन गरी संस्कृति कै रूपमा विकास गर्न अहिले राष्ट्रिय मानवअधिकार कार्ययोजना (२०६७-२०७०) तर्जुमा गरी कार्यान्वयनको चरणमा छ। यस कार्ययोजनाको मुख्य उद्देश्य नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ द्वारा प्रदत्त नागरिकका मौलिक हकहरूको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्न र नेपाल पक्ष भएका मानवअधिकारसम्बन्धी

६. राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, आयोगको एक दशक महत्त्वपूर्ण प्रेस विज्ञप्तिहरू (वि.सं. २०५७-२०६७), पेज नं. १०४, जेठ २०६७
७. उही पेज नं. १००
८. उही पेज नं. ९७
९. उही पेज नं. १६०-१६१

अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौता बमोजिमका मानवअधिकारको प्रत्याभूत गर्नको लागि आवश्यक काम, कारवाही सञ्चालन, नीति निर्माण र कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नु हो। पक्षराष्ट्रको हैसियतमा नेपालले संयुक्त राष्ट्रसङ्घको मानवअधिकारसँगसम्बन्धीत विभिन्न संयन्त्रमा आवधिक रूपमा प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्नुपर्ने दायित्व निर्वाह गर्ने क्रममा नेपालले प्रतिवेदनहरू प्रस्तुत गर्दै आएको छ। नेपालले २०६७/१०/११ मा मानवअधिकार परिषद्को कार्य समूहमा विश्वव्यापी आवधिक पूनरावलोकन (Universal Periodic Review)सम्बन्धी प्रतिवेदन, २०११ प्रस्तुत गरेको थियो। त्यसैगरी नेपालको तर्फबाट २०६८/३/१६ गते आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि अन्तर्गतको तेश्रो आवधिक प्रतिवेदन, २०११ संयुक्त राष्ट्रसङ्घको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार समितिमा प्रस्तुत गरेको थियो। मानवअधिकारका सम्बन्धमा समन्वय गर्न र मानवअधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाको कार्यान्वयन पक्षको प्रभावकारी अनुगमन सुनिश्चित गर्नका लागि प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयको कानुन तथा मानवअधिकार महाशाखा क्रियाशील छ।

विगतको अनुभवको आधारमा प्रस्तुत मानवअधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना अन्तर्गतको कानुनी सुधार तथा न्याय प्रशासन एवम् व्यवस्थापन विषय क्षेत्रको कार्ययोजनामा समस्याहरू रहेका छन्। मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनका आधुनिक मूल्य तथा मान्यतालाई स्वीकार गरी सोअनुरूपको व्यवहार गर्ने न्याय प्रशासन एवम् व्यवस्थापन क्षेत्रमा पर्याप्त जनशक्तिहरू नहुनु, कानुन निर्माण गर्दासम्बन्धीत सरोकारवालाहरूसँग अपेक्षितरूपमा परामर्श तथा समन्वय नहुनु, सम्बन्धित मन्त्रालयले आफ्नो कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित कानुन निर्माण वा संशोधन गर्ने कार्यलाई गति दिन नसक्नु, अर्धन्यायिक निकायले गर्ने न्यायिक कार्यलाई जिम्मेवारीयुक्त कार्यको रूपमा लिने नगरिनु र कार्य गर्दा मानवअधिकारसम्बन्धी सर्वमान्य स्वच्छ न्यायका सिद्धान्तहरूलाई पालना गर्ने कार्यलाई भ्रन्भ्रटको रूपमा लिने गरिनु वा पालना हुन नसक्नु^{१०} जस्ता समस्याहरू छन्।

मानवअधिकारको बहालीका लागि संस्थागत सुदृढीकरण गर्न देशका विभिन्न क्षेत्रमा थुप्रै संस्थाहरू स्थापना गरिएका छन्। तर, पनि ती संस्थाहरूलाई मजबुत बनाउने कार्यमा अपेक्षित रूपमा सफलता प्राप्त भएको छैन। मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूबाट सिर्जना भएका सबै दायित्वहरू लागू रहेका र मस्यौदाका रूपमा रहेका सन्धिहरूलाई घरेलु कानुनहरूसँग पुनरावलोकन गरी समयसापेक्ष बनाउन सकिएको देखिदैन।

१०. नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय, त्रिवर्षीय मानवअधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना (आ.व. २०६७/६८-२०६९/७०), पेज नं. ३३, मङ्सिर २०६७

राष्ट्रिय योजना आयोग नेपालमा सम्पूर्ण विकास योजना र बजेटको लागि जिम्मेवार निकाय हो। यसको भूमिका योजना र बजेटमा अधिकारमा आधारित अवधारणालाई प्रवर्द्धन गर्नु हो। त्यसका साथै यस आयोगले विभिन्न सरकारी निकायहरूले योजना र परियोजनाहरू कार्यान्वयनका क्रममा कसरी कार्यसम्पादन गरेका छन् भनी मूल्याङ्कन गर्ने र मानवअधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाको कार्यान्वयन पक्षको मूल्याङ्कनसमेत गर्ने गर्दछ। तर बजेट तर्जुमा गर्दा मानवअधिकारलाई व्यावहारिक रूप दिन उचित ध्यान दिएको देखिँदैन।

सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४ को दफा ४५ बमोजिम नेपाल सरकारले संयुक्त बजार अनुगमन निर्देशिका २०६९ बनाई लागू गरेको छ। खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभागको संयोजनमा खाद्य पदार्थ उत्पादन गरिने क्षेत्र, खाद्य पदार्थ उत्पादन गर्ने उद्योग, बिक्री वितरण गरिने र भण्डारण गरिने क्षेत्र, खाद्य पदार्थमा हुने मिसावट, खाद्य पदार्थ उत्पादन गर्न प्रयोग हुने कच्चा पदार्थ र त्यसको गुणस्तर, खाद्य पदार्थ उत्पादनमा प्रयोग हुने खाद्य योगशील (Additives), विभिन्न प्रकारका मिठाइहरू, दूध तथा दुग्ध पदार्थहरू, प्याकिङ्ग गरी बिक्री वितरण गरिने खाद्य वस्तुमा हनुपर्ने लेवल र गुणस्तर तथा सोसम्बन्धी विज्ञापनको अनुगमन गरिने नीति लिएको देखिन्छ। माछा र मासु काट्ने, प्रशोधन गर्ने स्थान र बिक्री गर्ने पसल, होटल, रेस्टुरेण्ट र खाजाघरको सरसफाई तथा ती स्थानमा उपलब्ध हुने वस्तुको गुणस्तर, तौल र मूल्यलगायतका कार्यहरू स्थानीय निकायको अनुगमनमा गर्ने भनिएको छ। फलफूल तथा तरकारी, फलफूल तथा तरकारी उत्पादन, प्रशोधन तथा भण्डारण गर्न प्रयोग गरिएका रसायन तथा विषादी, फलफूल तथा तरकारीजन्य पदार्थलाई कृत्रिम तरिकाले पकाउनका लागि प्रयोग गरिने रसायन, रासायनिक मलको गुणस्तर, दूध तथा दुग्ध पदार्थहरूको अनुगमन कृषि विभागको संयोजनमा गर्ने नीति लिइएको छ। यसैगरी पशु सेवा विभागको संयोजनमा माछा, पशुपङ्क्षी तथा पशुपङ्क्षीबाट उत्पादन हुने मासु, मासुजन्य पदार्थमा प्रयोग गरिएका कृत्रिम हर्मोन तथा एन्टीबायोटिक्सजस्ता पदार्थको प्रयोग, पशुपङ्क्षी बधशालाको सरसफाई, बिक्रीस्थलमा मासुजन्य पदार्थको गुणस्तर, मूल्य तथा प्याकेजिङ्ग व्यवस्था र पशुपङ्क्षी हाटबजारको व्यवस्था अनुगमन गर्ने नीति लिइएको पाइन्छ।

देशको संविधानले खाद्य सम्प्रभूताको हक सुनिश्चित गरेकोले सर्वसाधारण जनतालाई दैनिक आवश्यक पर्ने उपभोग्य वस्तु तथा सेवाहरू नियमितरूपमा उचित गुणस्तर र प्रतिस्पर्धी मूल्यमा उपलब्ध गराउनु राज्यको दायित्व हो। यातायातको पहुँच भएका सुगम जिल्लाहरूमा बजार संयन्त्रमार्फत आवश्यक वस्तु तथा सेवाहरू आपूर्ति भइरहेको छ भने उच्च पहाडी तथा हिमाली दुर्गम जिल्लाहरूमा सरकारले दुवानी

अनुदान दिएर खाद्यान्न, नूनलगायतका अत्यावश्यक वस्तुहरू आपूर्ति गर्दै आएको छ। त्यसो त सार्वजनिक वितरण प्रणालीलाई सुदृढ र व्यवस्थित बनाउने उद्देश्यले एकिकृत सेवा केन्द्र सञ्चालन निर्देशिका, २०६५ जारी गरिएको छ। तर यसको कार्यान्वयन फितलो देखिएको छ। नेपाल सरकारले नेपाल खाद्य संस्थानमार्फत विगत लामो समयदेखि हिमाली र पहाडी क्षेत्रका ३० दुर्गम जिल्लाहरूमा अनुदानमा खाद्यान्न र साल्ट ट्रेडिङ्ग कर्पोरेशनमार्फत २२ वटा दुर्गम जिल्लाहरूमा नून आपूर्तिको लागि अनुदान उपलब्ध गराउँदै आएको छ। हाल वर्षेनी १५ हजार मेट्रिक टन खाद्यान्न बफर स्टकमा र ४ हजार मेट्रिक टन खाद्यान्न सार्क खाद्य सुरक्षा भण्डारमा राख्ने गरिएको छ।

हाम्रो देशको खाद्य सुरक्षामा आबद्ध सार्वजनिक वितरण प्रणाली प्रभावकारी छैन। खाद्य पदार्थको सार्वजनिक वितरण प्रणाली नेपाल खाद्य संस्थानले सञ्चालन गर्दै आएको छ। दातृ निकायहरूबाट प्राप्त अनुदानको खाद्यान्नसमेत भोकमरी र कुपोषणले पीडितसमक्ष पुग्न सकेको छैन। खाद्य संस्थानको मूल उद्देश्य समाजको कमजोर वर्गलाई उचित मूल्यमा खाद्यान्न उपलब्ध गराउनु तथा खाद्यान्न जगेडा गर्ने र सडकटमा परेकालाई वितरण हो। यो कार्य व्यवस्थित हुनसकेको छैन। सबै स्थानमा यातायातको अभाव, किसानको उत्पादनमा मूल्य निर्धारण नहुनु, बजारको व्यवस्था नहुनु, उत्पादनका श्रोतहरूको असमान वितरण जस्ता कारणहरूले खाद्य सुरक्षामा प्रतिकूल प्रभाव परिरहेको छ। अनि खाद्य उत्पादन बृद्धि भएर मात्र हुँदैन वितरण पनि उचित र प्रभावकारी हुनु पर्दछ। खाद्य पदार्थको वितरणमा सामाजिक विभेद रहेको छ। सडक यातायात नपुगेका ठाउँमा उच्च ढुवानीलगायतका कारण पर्याप्त खाद्यान्न वितरणमा कठिनाई रहेको छ।^{११}

(ख) संरक्षणका उपाय वि. वास्तविकता

नेपालको सुदूर तथा मध्यपश्चिम क्षेत्रमा २०६६ सालको प्रारम्भसँगै देखा परेको भाडापखालाको महामारीबाट जाजरकोट, रुकुम, दैलेख आदि जिल्लाहरू सबैभन्दा बढी प्रभावित हुन पुगे भने आसपासका जिल्लाहरूमा पनि यसको प्रकोप फैलियो। यस महामारीबाट करिब चारसय जनाको मृत्यु भएको तथा चौसठ्ठी हजारभन्दा बढी विरामी भई उपचारपश्चात् घर फर्केको कुरा सार्वजनिक भयो। यस सम्बन्धमा मानवअधिकार आयोगले गठन गरेको अनुगमन टोलीले पेश गरेको प्रतिवेदनअनुसार रोग फैलनुका प्रमुख कारणहरूमा दिशा मिसिएको प्रदुषित पानीको प्रयोग, स्वास्थ्य केन्द्रहरूमा सुरुमा जीवनजल र औषधीहरू नहुनु, विभिन्न संस्थाहरूबाट बिक्रीवितरण गर्ने खाद्यान्न (दाल, चामल)को निम्न गुणस्तर आदि जस्ता कुराहरू नै थिए। भाडा पखाला प्रभावित क्षेत्रका

११. नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, त्रिवर्षीय योजना (२०६७/०६८-२०६९/०७०, पेज नं. ९६, असार २०६८

मानिसहरूले उपभोगको लागि घरमा राखेको खाद्यान्न मुचुल्का गरी मानवअधिकारका बारेमा कार्यरत संस्था इन्सेकले ल्याएको र सो को गुणस्तर परीक्षण गर्न उपभोक्ता संरक्षण मन्त्रका प्रतिनिधिलाई हस्तान्तरण गरेको थियो। नेपाल सरकार, खाद्य तथा गुण नियन्त्रण विभागले परीक्षणपश्चात् उक्त नमुना खाद्यान्न मानव उपभोगको लागि योग्य नभएको जनाएको थियो। अनुगमन तथा छानबिनको सिलसिलामा आयोगबाट तेस्रो पटक खटिएको उच्चस्तरीय टोलीले भैरहवामा प्राप्त गरेको तथ्यहरू देहायबमोजिम छन्:^{१२}

१. बिरुवा संरक्षण ऐन, २०६४ को दफा ३२ बमोजिम भन्सार ऐनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बिरुवा वा बिरुवाजन्य उपज नेपालभित्र प्रवेश गर्नु अगाडि प्लान्ट क्वारेन्टाइन चेक पोष्टको अनुमति पत्र प्राप्त गरी भन्सारसम्बन्धी प्रकृया अगाडि बढाउनु पर्नेमा त्यसो नगरी विश्व खाद्य कार्यक्रमको नाममा पैठारी गरिएको दाल, चामल सोभै नेपाल प्रवेश भएको पाइयो।
२. नेपाल राजपत्रमा मिति २०६१/८/२१ गते प्रकाशित कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयको सूचना अनुरूपको बिरुवा वा बिरुवाजन्य उपजको स्वस्थता प्रमाण पत्र (Phytosanitary Certificate) पेश गरेपछि मात्र पैठारी गर्न पाउने व्यवस्थाको अनुसरण नभएको।
३. नेपाल विश्व व्यापार सङ्गठन (WTO)को सदस्य भएपश्चात् आयात निर्यातमा पूरा गर्नुपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूप नेपालबाट निकासी भैजाने सामानमा प्लान्ट क्वारेन्टाइन कार्यालयको चेकजाँच अनिवार्य गर्ने गरेको तर नेपाल भित्र पैठारी हुने बिरुवाजन्य उपजहरूको चेकजाँच गर्ने गराउने सम्बन्धमा दुवै कार्यालयहरूबीच हुनुपर्ने समन्वयको स्थिति कमजोर रहेको पाइयो।
४. खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण कार्यालय र भन्सार कार्यालयको दुरी अस्वाभाविक रूपमा टाढा रहेको पाइयो।

स्वस्थ र पोषिलो खाद्यान्न आममानिसको अधिकार मात्र नभई उपभोक्ता अधिकारको दृष्टिकोणबाट पनि महत्वपूर्ण छ। नेपालको दुर्गम पहाडी जिल्लाहरूमा खाद्य अभावको कारण विगत करिब ४० वर्षदेखि विश्व खाद्य कार्यक्रमको सहयोगमा खाद्य वितरण भइरहे तापनि उक्त क्षेत्रहरूमा खाद्य सम्प्रेषणको सिद्धान्तअनुसार कृषि क्षेत्रको सुधार र खाद्य सुरक्षाको सुनिश्चितता हुन नसकेको कारण खाद्यमाथि जनताको परनिर्भरता दिनानुदिन बढिरहेको छ। ती क्षेत्रहरूमा वितरण गरिएको खाद्य पदार्थ

१२. राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, जाजरकोट लगायत मध्य तथा सुदूर पश्चिमका जिल्लाहरूमा भाडापखाला/हैजाबाट भएको सर्वसाधारणको मृत्यु तथा खाद्य पदार्थको वितरण सम्बन्धमा गरिएको अनुगमन/अनुसन्धान प्रतिवेदन, पेज नं. ९-१०, २०६६ कात्तिक

अखाद्य र न्यून रहेको कुरा समय समयमा जनगुनासाहरूमाफत आइरहेका छन्। यस्ता अखाद्य वस्तुहरूको वितरण, गुणस्तर परीक्षण तथा बिक्रीमा सरकारले नियमित अनुगमन र नियन्त्रण गर्नुपर्नेमा त्यसतर्फ कुनै पनि उल्लेखनिय कार्य भएको पाइँदैन।^{१३} भाडापखालाको कारक तत्व जेसुकै भए तापनि प्रभावित क्षेत्रमा अखाद्य पदार्थहरू वितरण भएको, रहेको भन्ने विषयमा दुईमत देखिँदैन।

कुनै पनि दातृनिकायले सहयोगस्वरूप प्रदान गर्ने खाद्य वस्तु पैठारी गर्दा उक्त वस्तुको उत्पत्तिस्थल, गुणस्तर प्रमाणपत्र, आयातकर्ताको परिचय भल्कने चिन्ह, अक्षर, खाद्य पदार्थ वितरण गरिने क्षेत्र, लक्षित समूह र समुदाय, उपभोग्य मिति आदि पैठारी भै आउने खाद्य वस्तुमा अनिवार्य रूपमा उल्लेख गर्न लगाई सो को अभिलेख राख्ने व्यवस्था गर्ने गर्नुपर्दछ। दुर्गम तथा पहाडी क्षेत्रहरूमा आम नागरिकहरूको खाद्यान्न तथा शुद्ध खाने पानीको अधिकार सुनिश्चित गर्न आवश्यक व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ। यसैगरी खाद्य ऐन तथा नियमावली र यस सम्बन्धमा आकर्षित हुने अन्य ऐन, नियमावली तथा कानुनी प्रक्रियाहरूलाई कडाइकासाथ पालना गराउनु पर्दछ। त्यसैगरी खाद्य ऐन, २०२३ लाई समयसापेक्ष पुनरावलोकन, परिमार्जन, संशोधन गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ।

नेपाल सरकार, खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभागको स्थापना २०१८ सालमा भएको हो। यो विभागले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा खाद्य वस्तुहरूको बढ्दो व्यावसायिक कारोबारमा स्वच्छता कायम राख्दै व्यापारमा कुशल प्रतिष्पर्धाको वातावरण कायम गराउन उत्पादनदेखि बिक्री/वितरण एवम् आयात निर्यातसम्म खाद्य ऐन, २०२३ अनुरूप खाद्य गुणस्तर नियमन तथा निरीक्षण प्रमाणिणरण गर्ने काम गर्दै आइरहेको छ। साथै दाना ऐन, २०३३ अनुरूप दानाजन्य पदार्थहरूको गुणस्तर निरीक्षण गरी स्वस्थ एवम् स्तरीय दानाको आपूर्तितर्फ समेत आफ्नो सेवा सञ्चालन गर्दै आईरहेको छ। खाद्य ऐन र दाना ऐनबमोजिम मिसावट/न्यूनस्तर दूषित वस्तुहरूको उत्पादन तथा बिक्री/वितरणतर्फ कारोवार गर्ने व्यावसायीउपर कानुनी कारबाही गरी नियमानुसार दण्ड जरिवाना गरी उपभोक्ता हक हितको संरक्षण गर्ने कार्य पनि यस विभागबाट हुने गरेको छ। हाल यसले देशको ७५ जिल्लामा खाद्य स्वच्छता गुणस्तर नियमन र ४० जिल्लामा दाना पदार्थहरूको स्वच्छता नियमन गरी आम उपभोक्ताहरूको हक हितको संरक्षण गर्दै आइरहेको छ। विभागले खाद्य स्वच्छता एवम् गुणस्तरबारे सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गरेको छ। उपभोक्ता लगायत उपभोक्ता सङ्घसंस्थाहरूको गुनासोको आधारमा निरीक्षण तथा जाँच परीक्षणपश्चात् कतिपय खाद्य वस्तुहरू उत्पादकहरूलाई

१३. राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, जाजरकोटलगायत मध्य तथा सुदूरपश्चिमका जिल्लाहरूमा भाडापखाला/हैजाबाट भएको सर्वसाधारणको मृत्यु तथा खाद्य पदार्थको वितरण सम्बन्धमा गरिएको अनुगमन/अनुसन्धान प्रतिवेदन, पेज नं. १८, २०६६ कार्तिक

कानुनी कारबाही भएका छन्। विशेषगरी चाडपर्व र त्यस अघि र पछि पनि तेल, दूध, पानी, मिठाइ, मासु, तरकारी, फलफूल, काजु, किसमिस, दालचामललगायत खाद्य एवम् उपभोग्य पदार्थहरूमा मिसावट अत्यधिक हुने गरेको छ।

आर्थिक वर्ष २०६६/६७ को अवधीमा पाँच विकास क्षेत्रका ४६ जिल्लाहरूबाट ३०६४ वटा खाद्य तथा दानाका नमुनाहरूको सङ्कलन गरी जाँच परीक्षण गरियो जसमध्ये २३२ वटा नमुनाहरू (११ प्रतिशत) न्यूनस्तर तथा दूषित पाइयो। यसैगरी न्यूनस्तर तथा दूषित खाद्य/दाना वस्तुहरू उत्पादन/बिक्री वितरण गर्ने १९७ व्यवसायीहरूलाई अभियोग सहित मुद्दा दायर गरियो। प्रशोधित पिउने पानी उद्योगका २३४ वटा पानीका नमुनाहरू सङ्कलन गरी परीक्षण गर्दा ७८ वटा (३३.३३ प्रतिशत) नमुनाहरू जैविकीयलगायत प्याथोजनिक दृष्टिकोणले पिउन योग्य नभएको पाइयो। १०४० पटक विभिन्नस्तरका होटेल, रेस्टुरेन्ट तथा मिठाई पसलहरू निरीक्षण गरियो। स्वच्छ एवम् गुणस्तरीय खानेपानी र दूध उद्योगहरूको आचारसंहिता तयार गर्ने काम भयो।^{१४} राष्ट्रिय खाद्य स्वच्छता तथा गुणस्तर नीतिको मस्यौदा तयार गरी कार्यशाला गोष्ठीमा अन्तरक्रिया एवम् छलफल गरियो।

खाद्य स्वच्छता, खाद्य पदार्थहरूमा पौष्टिक तत्वहरूको श्रोत र उचित उपयोग बारे जनसाधारणमा चेतना र ज्ञानको कमि छ। रेडियो, टिभीको विज्ञापन प्रचारमा देखाइने अनेक थरिका तयारी खानेकुरा वा अपौष्टिक खानेकुराहरूकै कारणले हाम्रो भान्छाबाट स्वस्थ र पौष्टिक भोजन विस्थापित हुने अवस्थामा छन्।^{१५} स्वस्थकर खानपान तथा सो को लागि व्यवहार परिवर्तन केन्द्रित सशक्त कार्यक्रम सञ्चालन नहुनु र सुलभ तर अस्वस्थकर खाना खाने बानीका कारण खाद्य पोषणमा जटिलता तथा खाद्य वस्तुको नियमन कार्य कमजोर हुनु जस्ता समस्याहरू रहेका छन्। एक खाद्य निरीक्षकले ७ लाख उपभोक्तालाई सेवा दिनु पर्छ। पर्याप्त जनशक्ति नहुँदा बजार अनुगमनको कामलाई तीब्रता दिन सक्ने अवस्था छैन। मुलुकमा ३७ जनामात्र खाद्य अधिकृतले नमुना परीक्षण र सङ्कलन गर्ने काम गरिरहेका छन्।

(ग) न्यायिक निर्णय/हस्तक्षेप

अधिकार र कर्तव्य एउटा सिक्काका दुईवटा पाटा हुन्। तसर्थ अधिकारको प्रत्याभूति सँगसँगै त्यसको उपभोगको लागि उपचारको प्रभावकारी संयन्त्रको व्यवस्था

१४. नेपाल सरकार, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग, वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन आ.ब. २०६६/६७ पेज नं. १-२

१५. डा. अरुणा उप्रेती, खाद्य सुरक्षा: सम्भावना र चुनौती राष्ट्रिय कार्यशाला गोष्ठीको प्रतिवेदन (२०५६ पौष ९ र १०, धुलिखेल), सम्पादन: तीर्थ कोइराला र ध्रुवेशचन्द्र रेग्मी, जनहित संरक्षण मञ्च, सेवा नेपाल तथा एक्सन एड नेपाल, २०५६ फागुन, पेज नं. ६९

अनिवार्य मानिन्छ। मौलिक अधिकार राज्य विरुद्ध नागरिकलाई प्राप्त अधिकार हो। तत्काल र प्रभावकारी रूपमा उपचार प्राप्त नभएमा त्यसबाट नागरिकको जीवनलगायतका अन्य अधिकार प्रभावित हुन्छन्। अधिकारको उल्लङ्घन भएमा उपचारका निम्ति प्रशासनिक तथा अर्धन्यायिक निकायहरू हुँदाहुँदै पनि उपचारको प्रभावकारी संयन्त्र मूलतः न्यायपालिका नै हो। मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले व्यक्तिका मानवअधिकारको व्यवस्था गर्दै ती अधिकार प्रचलनको विषय पनि मानवअधिकारकै रूपमा प्रत्याभूत गरेका छन्। मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा ८ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई संविधान वा कानूनद्वारा प्रदत्त मौलिक अधिकारको उल्लङ्घन गर्ने कार्य विरुद्धसक्षम राष्ट्रिय न्यायाधिकरणबाट निष्पक्ष र सार्वजनिक सुनुवाई हुने अधिकारको व्यवस्था गरेको छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको धारा ९, १० र १४ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई अधिकारको उल्लङ्घन भएमा प्राप्त हुने उपचार, न्यायाधिकरणको सक्षमता र स्वतन्त्रता तथा पुर्पक्ष वा सुनुवाइका क्रममा रहेका व्यक्तिका विभिन्न अधिकार समेतको व्यवस्था गरेको छ। सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको धारा ५ (क) ले न्यायाधिकरण तथा न्याय प्रदान गर्ने अन्य सबै अङ्गहरूका अगाडि जातीय भेदभाव विना समान व्यवहार पाउने व्यवस्था छ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग ३ द्वारा प्रदत्त मौलिक हक (खाद्य सम्प्रभूतको हक पनि मौलिक हकअन्तर्गत छ) को प्रचलनका लागि उपचारलाई पनि मौलिक हकअन्तर्गत राख्दै धारा ३२ मा संवैधानिक उपचारको हकको व्यवस्था छ। यस भागद्वारा प्रदत्त हकको प्रचलनका लागि धारा १०७ मा लेखिएका तरिकाअनुसार कारवाही चलाउन पाउने हक सुरक्षित गरिएकोछ। धारा १०७ मा सर्वोच्च अदालतको अधिकार क्षेत्रबारे उल्लेख छ।

- (१) यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हक उपर अनुचित बन्देज लगाइएकोले वा अन्य कुनै कारणले कुनै कानून यो संविधानसँग बाभिएको हुँदा सो कानून वा त्यसको कुनै भाग बदर घोषित गरी पाउँ भनी कुनै पनि नेपाली नागरिकले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ र सोअनुसार कुनै कानून संविधानसँग बाभिएको देखिएमा सो कानूनलाई प्रारम्भदेखि नै वा निर्णय भएको मितिदेखि अमान्य र बदर घोषित गर्ने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ।
- (२) यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनको लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि सो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै कानुनी हकको प्रचलनको लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानुनी

प्रश्नको निरूपणको लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गरी त्यस्तो हकको प्रचलन गराउने वा विवाद टुङ्गो लगाउने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ। सो प्रयोजनको लागि पूर्ण रूपमा न्याय गरी उचित उपचार प्रदान गर्न सर्वोच्च अदालतले बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषोध, अधिकारपृच्छालगायत जुनसुकै उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्नेछ। तर अधिकार क्षेत्रको अभाव भएकोमा बाहेक व्यवस्थापिका-संसदले चलाएको विशेषाधिकारको कारबाही र तत्सम्बन्धमा तोकेको सजायमा यस उपधाराअन्तर्गत सर्वोच्च अदालतले हस्तक्षेप गर्ने छैन।

- (३) सर्वोच्च अदालतलाई कानूनमा व्यवस्थाभएबमोजिम शुरु मुद्दा हेर्ने, पुनरावेदन सुन्ने, साधक जाँच्ने, मुद्दा दोहऱ्याउने वा निवेदन सुन्ने अधिकार हुनेछ।
- (४) सर्वोच्च अदालतले कानूनद्वारा तोकिएका अवस्था र शर्तमा आफ्नो फैसला वा अन्तिम आदेशको पुनरावलोकन गर्न सक्नेछ। यसरी पुनरावलोकन गर्दा पहिला फैसला गर्दाका न्यायाधीशबाहेक अन्य न्यायाधीशले गर्नेछन्।
- (५) सर्वोच्च अदालतको अन्य अधिकार तथा कार्यविधि कानूनद्वारा तोकिएबमोजिम हुनेछ।

नेपालको सर्वोच्च अदालत तथा मातहत अदालतहरूले खाद्य अधिकार कार्यान्वयनका सम्बन्धमा बेलाबेलामा राज्यलाई घच्चच्याइरहेकै छन् तर राज्यका तर्फबाट प्रभावकारी कार्यान्वयनको अभाव देखिन्छ। “सर्वोच्च अदालतले खाद्यान्न अभाव जिल्लामा सहज आपूर्तिको लागि सरकारका नाममा आदेश जारी गरेको छ। अन्तरिम संविधानको धारा १८ (३) ले नागरिकलाई खाद्य सम्प्रभुताको अधिकार दिएको छ। बाँच्न पाउनु प्रत्येक नागरिकको मौलिक हक हो। आदेशमा भनिएको छ- खाद्यान्नविना मानिस बाच्न सक्दैन।”^{१६}

देशमा सर्वप्रथम नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले खाद्य सम्प्रभुताको हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरेको भए तापनि यसभन्दा पहिले नै सर्वोच्च अदालतले खाद्य अधिकारलाई मौलिक मानवअधिकारको रूपमा स्वीकार गरिसकेको थियो। मौलिक हकको कोटीमा जीवनको हकलाई संविधानमा अङ्गिकार गरिएको र त्यसको व्याख्या गर्ने सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतले जीवनको हकमा नै खाद्यान्नको हक पनि समाविष्ट छ भन्ने कुरा स्वीकार गरिसकेको अवस्था हो। भन् खाद्यान्नको हकलाई मौलिक हकअन्तर्गत राखिएपछि त सर्वोच्च अदालतले पटक-पटक खाद्यान्नको हकको बारेमा व्याख्या गरेको, सरकारलाई सो पूरा गर्न आदेश जारी गरिसकेको अवस्था छ। अब खाद्यान्नको हक भनेको आधारभूत मानवअधिकार हो र यो अदालतबाट कार्यान्वयन

१६. खाद्यान्न पुऱ्याऊ, कान्तिपुर दैनिक, १० असोज २०६५

गर्न सकिने न्यायोचित हक हो भन्ने कुरा पटक-पटक नजिरसमेत कायम भइसकेको अवस्था छ। यसको निमित्त केही प्रतिनिधिमूलक मुद्दाहरूको बारेमा छलफल गर्नु जायज हुनेछ, जसले नेपालमा खाद्यान्नको हकलाई मौलिक मानवअधिकारको रूपमा अदालतले स्वीकार गरेको अवस्थालाई अझ स्पष्ट पार्दछन्।

नेपाल मानवअधिकारका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि खासगरी आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिको एक पक्षराष्ट्र भएको नाताले आफ्नो भू-भागभित्र बस्ने सबैको खाद्य अधिकारको क्रमिक रूपमा पूर्ण प्राप्तिको सुनिश्चितताको लागि आवश्यक कदम चाल्नु यसको कानुनी दायित्व हो। तर नेपालमा खाद्य अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयन एक समस्याको रूपमा रहिआएको छ। खासगरी नेपालमा सीमान्तकृत र पिछडिएका समुदायहरू जस्तै ग्रामीण महिला, सडक बालबालिका, दलित, जनजाति, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू तथा वृद्धवृद्धा खाद्य अधिकार उपभोग गर्नबाट बढी वञ्चित छन्।^{१७}

अधिवक्ता माधवकुमार वस्नेत वि. प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेतको^{१८}
रिटमा निवेदकको तर्फबाट हुम्ला, जुम्ला, मुगु, कालीकोट, डोल्पा, बझाङ, बाजुरा एवम् दार्चुलालगायतका जिल्लाहरूमा खाद्यान्न अभावका कारण सो क्षेत्रका बासिन्दाले बेहोर्नुपरेको विकराल समस्याबाट कतिपय परिवार बसाइँ सर्न बाध्य हुनुपरेको तथ्य उल्लेख गरिएको थियो। कसैकसैले भोकको पीडा खप्न नसकी आफ्ना मायालागदा कोपिलाजस्ता नानीहरूलाई विष खुवाई आफू पनि विष सेवन गरी ज्यान समर्पण गर्नुपरेको कुरा उल्लेख थियो। भोकमरीकै कारणले ठूलो सङ्ख्यामा अकालमा ज्यान गएको थियो। यी जिल्लाका जनताहरूको आधारभूत आवश्यकताहरूको परिपूर्तिका लागि यथाशीघ्र खाद्यान्नको व्यवस्था गरी आपूर्ति तथा वितरणको व्यवस्था मिलाउन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११(१), १२(१) र ८८(२) अन्तर्गत प्राप्त बाँचनपाउने मौलिक हक कुण्ठित भएकोले परमादेशलगायत अन्य उपयुक्त आज्ञा, आदेश, वा पूर्जा जारी गर्ने माग गर्दै रिट दर्ता भएको थियो।

एउटा उत्तरदायी सरकारको प्रमुख कामकर्तव्य भनेको जनताको जीउधनको सुरक्षा गर्नु हो भन्ने सन्दर्भमा हुम्ला जिल्ला समेतमा फैलिएको भोकमरी र महामारिलाई नियन्त्रण गर्न र राहतसामग्री पुऱ्याउन स्वयम् नेपाल सरकार र सोअन्तर्गतका विभिन्न निकायहरू

१७. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको सूचकाङ्कहरूसम्बन्धी कार्यसमूह, नेपालमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको सूचकाङ्कहरू, काठमाडौं, नेपाल, आश्विन २०६८

१८. रिट नं. ३३४१/२०५५

प्रयासरत रहेको कुरा लिखितजवाफबाट देखिन्छ र उक्त कुराहरू बनावटी हुन् भन्न सकिने आधार केही देखिँदैन भन्दै सरकारबाट चालिएका उक्त प्रयासहरू अपर्याप्त र अपुरो छन् भन्न सकिने तथ्ययुक्त प्रमाणसमेत नदेखिँदा निवेदनको मागबमोजिम परमादेश जारी गर्नुपर्ने स्थिति विद्यमान नदेखिएको भनी रिट निवेदन खारेज गरिएको थियो।

उक्त रिट खारेज भए पनि सर्वोच्च अदालतबाट सरकारका नाममा निर्देशात्मक आदेश जारी भएको थियो। यो सार्वजनिक सरोकारको विवाद हो भन्ने कुरालाई अदालतले स्वीकार गरेको देखिन्छ। यसैगरी यस फैसलाबाट सर्वोच्च अदालतले खाद्यान्नको अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरेको थियो।

बाजुद्दीन मियासमेत वि. नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत (रि.नं.व ०३३८/२०६४)^{१९}: निवेदकहरू सुनसरी जिल्ला स्थित कोसी टप्पु वन्यजन्तु आरक्षण क्षेत्रका आसपासमा बसोबास गर्ने नेपाली नागरिक हुन्। कोसी टप्पु आरक्षण क्षेत्रमा विभिन्न किसिमका वन्यजन्तुहरू रहेको र तिनीहरूको नियन्त्रणका लागि सीमा क्षेत्रमा विभिन्न किसिमका कम्पाउण्ड, पर्खाल वा अन्य कुनै बार बन्देज नभएको र भएको बार बन्देजहरूलाई भत्काई वन्यजन्तुहरू उक्त सीमाभन्दा बाहिर आई निवेदकहरूको हकभोग र स्वामित्वको जग्गामा लगाएको बाली फसल नष्ट गरी दिने गरेको थियो। निवेदकहरूले विभिन्न वित्तीय संस्थाहरूबाट ऋण लिई उन्नत तरिकाले उखु बालीमा कैयौँ हात्ती, अर्ना र बँदेललगायतका वन्यजन्तुहरू पटकपटक आई खाई कुल्ची सोही स्थानमा बसोबास गरी क्षति पुऱ्याएकोले उत्प्रेषणयुक्त परमादेश रिट निवेदन दर्ता भएको थियो।

उक्त मुद्दाको फैसलामा सर्वोच्च अदालतको व्याख्या छ- कृषि प्रधान देशमा वन्यजन्तु आरक्ष वरिपरिका कृषिमा आधारित निवेदक नागरिकहरूको जुनसुकै किसिमले लगाइएको खेती एवम् बाली क्षति हुँदा उनीहरूको आर्थिक उपार्जनमा आघात हुन गई खानासम्बन्धी हक (Right to Food) र जीवन निर्वाहको हक नै हनन् हुन जान्छ। निवेदकहरू कृषिमा आधारित भन्नाले निजहरू अन्य पेशा व्यवसायमा नलागी कृषि पेशालाई नै व्यवसाय रोजी कृषिमा आधारित भएको मान्नुपर्छ। कृषिमा आधारित आयस्रोतमा निर्भर व्यक्तिको मुख्य आयस्रोत नै कृषिउपज हुने हुँदा प्राकृतिक कारण वा मानवीय कारण जुनसुकै कारणले भए पनि खेती वा बालीलाई क्षति पुग्ने कार्य भएमा कृषिमा निर्भर व्यक्तिको रहन सहन, आर्थिकस्तरलगायत सम्पूर्ण पेशामा प्रतिकूल असर पर्न जान्छ। भोकबाट

१९. हेर्नुहोस् नेपाल कानून पत्रिका, २०६६, असोज

मुक्त हुने अधिकार अर्थात खाद्य अधिकारको हक प्रत्येक नागरिकको मौलिक हकमध्ये पनि अति नै महत्वपूर्ण मौलिक हक हो। प्रत्येक नागरिकलाई खाद्य सम्प्रभुताको हकलाई मौलिक हकको रूपमा लिखित संविधानले प्रदान गरेको हुँदा देश भरका कुनै पनि नागरिकलाई खाद्य पदार्थको कमी हुन नदिई भोकमरीबाट बचाउने राज्यको संवैधानिक कर्तव्य हो। प्रत्येक व्यक्तिलाई खाद्य सम्प्रभुताको हक भाग ३ को मौलिक हकको रूपमा प्राप्त हुनुको अर्थ यो हक Enforceable हक हो। कसैले धारा १८(३) को हक हनन् भयो भनी जिकिर गरी संविधानको धारा ३२ को आधारमा यस अदालतको धारा १०७(२) को असाधारण अधिकारमा निवेदन गर्न आउँछ र प्रमाणबाट धारा १८(३) को मौलिक हक हनन् भएको देखिए यस अदालतले हक प्रचलन गराउँछ। खाद्य सम्प्रभुताको हक भन्नाले प्रत्येक नागरिकलाई खाद्य सुरक्षा अथवा भोकबाट मुक्त हुने अधिकार हो। संविधान निर्माताले यही उद्देश्यले धारा १८(३) को व्यवस्था गरेको देखिन्छ। नागरिकलाई संविधानले दिएको खाद्य सम्प्रभुताको हक सार्थक बनाउन राज्यको देहायका कर्तव्यहरू हुन्छन्, तिनमा: (क) नागरिक आफैले आफ्नो खाद्य उत्पादन गरी आफै आत्मनिर्भर बन्ने, (ख) राज्यले पर्याप्त मात्रामा खाद्य सुरक्षा र भण्डारण गरी बजारमा खाद्य उपलब्ध र आपूर्ति गरी गराई आफ्ना नागरिकलाई खाद्यको कमी हुन नदिने, (ग) राज्यले नागरिकहरूको खाद्य सम्प्रभुताको हक प्राप्त गर्न खाद्य उत्पादन, बजार र संरक्षण गर्ने काममा सहयोग पुर्याउने, (घ) सबै नागरिकलाई खाद्यमा सहज पहुँच हुने अवस्था र वातावरण सिर्जना गर्ने।

जनहित संरक्षण मञ्च (प्रो.पब्लिक) का तर्फबाट अधिवक्ता प्रकाशमणि शर्मा समेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत(रिट नं. ०१४९/२०६५)^{२०}: संविधानको धारा १०७ (२) अन्तर्गत सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा (PIL) दायर गर्ने हकद्वारा रहे भएको ब्यहोरा निवेदन गर्दै निवेदकको तर्फबाट जिकिर गर्दै सर्वोच्चअदालतमा रिट दिइएको थियो। उक्त मुद्दाको फैसलामा भनिएको छ- संविधानले खाद्यान्नको अधिकार (Right to Food) वा भोकबाट मुक्ति (Freedom from Hunger) लाई मौलिक हक भनी कुनै धारामा नभने पनि धारा १२(१) ले सबै नागरिकलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकलाई मौलिक हक प्रदान गरेको हुँदा खाद्यान्नको अधिकार प्रत्येक नागरिकको हक भन्ने देखिन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ (१) मा प्रत्येक नागरिकलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक मौलिक हक प्राप्त छ। जसलाई स्वतन्त्रताको हक नामाकरण गरिएको छ। कानूनबमोजिम बाहेक वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण हुन नसक्ने व्यवस्था मौलिक हकको रूपमा प्राप्त छ। वैयक्तिक स्वतन्त्रता र खाद्यान्नको अधिकारको अभावमा सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक अपूरो र निरर्थक हुन

२०. नेपाल कानून पत्रिका, २०६८, वैशाख

जान्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग ३ मा खाद्यान्नको अधिकार अर्थात् खाद्य अधिकार (Right to Food) नै मौलिक हक हुने भनेको छैन तर धारा १२(१) मा प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक (Right to life With Dignity) को हक मौलिक हक प्रदान भएको हुँदा खाद्यान्नको अधिकार (Right to Food) को हक स्वतःप्राप्त हुन्छ। खाद्यान्नको अधिकारको अभावमा स्वतन्त्रताको हक उपभोग हुन सक्दैन र खाद्यान्नको अभावको जीवन सम्मानपूर्वक हुँदैन। देशभित्र उत्पादन भएन वा देशमा खाद्यान्न उपलब्ध भएन भने बाह्य देशबाट आयात गरेर भए पनि अनिकाल वा भोकमरी हुन नदिने व्यवस्था गर्ने सरकारको संवैधानिक कर्तव्य हो। राज्यले यसप्रकार आपतकालको लागि निःशुल्क खाद्यान्न उपलब्ध गराउन पनि पर्ने अवस्था आउन सक्छ। आवश्यक परे यस्तो अवस्थामा सरकार पछि हट्न हुँदैन। पहाडी देश भएको कारण खाद्यान्न अभाव भएमा सडक वा हवाई यातायात जुन मार्गबाट भए पनि कति विलम्ब नगरी यथासक्थ चाँडो अभाव क्षेत्रमा खाद्यान्न उपलब्ध गराउने सरकारको कर्तव्य हुँदा भविष्यमा यस्तो खाद्यान्नको अभाव वा खाद्य सङ्कटको अवस्था उत्पन्न हुन नदिन समयमै उचित व्यवस्था गर्न र भविष्यमा यस्तो अवस्था आइपरे हवाई वा सतही जुनसुकै मार्गद्वारा पनि समयमै खाद्यान्न आपूर्ति र उपलब्ध गराई नागरिकहरूलाई भोकमरीबाट बचाउन आवश्यक व्यवस्था गराउने गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुन्छ।

६. नमुनात्मक मुद्दा

आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अधिकार र चेपाङ

परिचय

चेपाङ जाति निजी जग्गा अर्थात् खेतियोग्य जमीनभित्र स्वयम् बसोबास गरेको इतिहास छोटो छ। मुलतः चेपाङ जङ्गलमै बसि कन्दमूल खाने र अस्थायी बास बनाई बस्ने चलन थियो। खोरीया फाँड्दै जङ्गलबाट आसपासका सहज क्षेत्रमा बसोबास गर्न थालेपछि उनीहरू खेतीपाती र पशुपालनतर्फ आकर्षित भई दुङ्गामाटाका घर बनाई आंशिक कृषक बनेको पाइन्छ। धादिङ, मकवानपुर, गोर्खा र चितवन जिल्लामा मुख्य बसोबास गरेका चेपाङ अझै पनि कृषककै रूपमा जीवन स्थापित गर्न सकेको देखिँदैन। आधाभन्दा बढी जनसङ्ख्या ऐलानी जग्गामै बसेको पाइन्छ भने अन्य कसैको बन्धकी जग्गा तथा आफ्नै नाममा भएका पनि अति सानो क्षेत्रफलमा सीमित छन्। यिनैमध्ये कोराक गाविस चितवन जिल्लामा चेपाङको बाहुल्य रहेको एक गाविस हो। यो पूर्व-पश्चिम राजमार्गबाट ५ किलोमिटर उत्तरमा अवस्थित छ। यस गाविसमा कूल १ हजार ६ सय १० घरधुरीमध्ये ६०% भन्दा बढी घरधुरी चेपाङ नै छन्। ४०% भन्दा कम

साक्षरता भएको यस गाविस मा एक मावि दुई वटा निमावि तथा ११ वटा प्राविहरू सञ्चालन भएका छन्। एकमात्र उपस्वास्थ्य चौकी यस गाविसको उत्तरपूर्व पर्ने ठकुरी भङ्ज्याङ (कोराक वार्ड नं ४) मा अवस्थित छ। गाविस कार्यालय पनि यसै नगिचमा बनाइएको छ। दुवै कार्यालयमा कर्मचारीको अभाव, अनुगमनको कमी तथा जनताको पहुँच गर्ने क्षमता अभावले मासिक १५ दिन पनि कार्यालय खुलेको पाइँदैन। गाविसभित्र रहेको अन्य सङ्घसंस्थामध्ये आठ वटा सामुदायिक वन समूह, दुई युवा क्लब, चार धार्मिक सेवा समूह, चेपाङ समाज, आमासमूहहरू तथा पर्यटनसमूह छन्। यस अलावा ग्रामीण पुनर्निर्माण सङ्ख्या (आरआरएन)को सहजीकरणमार्फत स्थापना गरिएका ४५ वटा सामुदायिक संस्थाहरू छन्। चेपाङका प्राय घरमा चर्पी नभए तापनि यस गाविसले खुल्ला दिसामुक्त क्षेत्र घोषणा गर्दै “हाम्रो गाविस राम्रो र सुन्दर गाविस हाम्रो” भनी उल्लेख गरेको छ।

अध्ययनविधि

कोराक गाविसको वडा नं. १, २, ३, ४ र ६ मा अवस्थित केही चेपाङ थरका व्यक्तिहरू, गाविसमा कार्यरत सामाजिक परिचालक/ग्रामीण कार्यकर्ता तथा गाविस सचिवसँग चेपाङको खाद्य अधिकार वस्तुस्थितिबारे जानकारी लिइएको थियो।

घर जग्गाको कानुनी भोग चलाउ

कानुनी भोगचलन सम्बन्धमा सबै चेपाङ घरमुलीमा खासै चेतना छैन। प्रायः का घर आवश्यक आकारभन्दा ज्यादै साना छन्। घरभित्र बस्ने सुत्ने ठाउँ परिवार सङ्ख्याको तुलनामा अत्यन्तै साँघुरो छ। बालबालिका तथा वृद्धावृद्ध खाना पकाउँदा निस्केको धुँवाबाट निसासिएको पाइन्छ। केही घरधुरी अन्य जात (ब्राह्मण/तामाङ)को भोगचलन भएको जग्गामा बस्दछन्। कसैको बन्धकी गरेको कागज छ तर त्यसमा कुनै निश्चित समय उल्लेख छैन। यसकारण उनीहरू घरजग्गा मर्मत गर्न उत्सुक देखिँदैनन्। बारी पाखामा पैसा गएका छन् तर उनीहरू त्यसलाई चिन्ने उकास्ने गर्न चाहना गर्दैनन्। किनकि त्यो उनीहरूको जग्गा नै होइन। उनीहरू हालसम्म कतै जग्गा भोगचलन सम्बन्धमा कानुनी प्रक्रियाको सहायता लिएका छैनन्। उनीहरूलाई आवासको अधिकार, घरजग्गाको कानुनी भोगचलन, जबरजस्ती निकाला, पुनर्वास तथा प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापनसम्बन्धी सरकारी नीति, मर्यादा तथा दायित्वबारे कुनै बोध छैन।

प्राकृतिक श्रोत उपयोग

चिउरी तथा अन्य केही औषधीजन्य बोट वृक्षहरू जङ्गलमा पाइए तापनि व्यवस्थितरूपमा सङ्कलन गर्ने र बिक्री गर्ने चलन छैन। घरमै चिउरीको बिउ पेलेर

धू बनाई घरको लागि प्रयोग गर्ने चलन चेपाङ जातिको पुरानो चलन हो। आकस्मिक अवस्थाबाहेक अन्य अवस्थामा उपचारको लागि जडिबुटी नै प्रयोग गर्ने चलन छ। कतिपय चेपाङलाई सामूदायिक बनमा सदस्यता नपाएको कारण प्राकृतिक श्रोतको उपयोगमा निकै कठिनाई परेको पाइन्छ। खेतीपातीका लागि प्रशस्त मल चाहिने र यस समुदायले भैंसी गाई पाल्ने चलन कम खेती लगाउने जग्गामा गोबरमलको प्रयोग धेरै कम छ। बरु उब्जेको अन्न जाँडरक्सीमा बढी खपत हुने हुँदा दाउरा बढी प्रयोग गर्ने तथा खोरिया प्रथाले जङ्गलमा डढेलो लगाउँदा वातावरणीय सन्तुलनमा असर परेको पाइन्छ।

काम गर्न पाउने अधिकार

चेपाङ जातिले काम गर्न पाउने अधिकारप्रति ज्यादै कम व्यक्तिको (५%) सचेतन तथा पहुँच छ। सरकारी कर्मचारीको रूपमा भर्ना हुन प्रतियोगी हुन पनि हिचिक्याउँछन्। मर्यादित तथा उत्पादनमूलक कामभन्दा बाटो बनाउने, कृषि मजदुर तथा भारी बोक्न जाने चलन अत्याधिक छ। बेरोजगारलाई कुनै सरकारी संरक्षण छैन र महिलालाई ज्यादै न्यून ज्यालामा काम गराउने चलन छ। प्रायः मानिस अर्धबेरोजगार छन् र काम गर्न टाढा-टाढाका जिल्ला (मनाङ, मुस्ताङ, लमजुङ आदि)मा पुगेको पाइन्छ। चेपाङहरू नेपालमा कुनै व्यवस्थापकीय पद तथा विदेशमा उच्च पारिश्रमिक पाएको उदाहरण कम छन्। औसतमा प्रतिव्यक्ति प्रतिदिन हिसाब गर्दा आधा डलरभन्दा कम आम्दानी देखिन्छ।

खानेपानी, आवास तथा सरसफाइ

प्राय चेपाङलाई (७५% भन्दा बढी) खानेपानी सुविधा छैन। पहाडी भेगका प्राय बस्तीमा प्राकृतिक श्रोतबाट पानी ल्याउनु पर्ने हुँदा १५ मिनेटसम्म हिँडनुपर्ने हुन्छ। नयाँ घर बनाउन काठ जङ्गलबाट ल्याउने चलन नहुँदा र आर्थिक पहुँच नहुँदा साना साना भोपडीमा सीमित छन्। चर्पी बनाउन जग्गासम्म नहुने घर प्रशस्त छन्। हाल सरकारी नयाँ स्किममा चेपाङ घर निर्माण गर्न शुरु भए तापनि आफ्नै जग्गा हुनेलाई मात्र यस्तो घरको प्रावधान छ। बाखा, कखुरा, सुँगुरसमेत घरभित्रै पाल्नु पर्ने हुँदा मानवीय स्वास्थ्यको स्थिति सारै नाजुक छ। दिसा पानीले धुने चलन प्राय छैन र हात धुँदा साबुन लगाएर हात सफा गर्ने चलन विरलै छ।

खाद्य सुरक्षा

८० प्रतिशतभन्दा बढी चेपाङहरू आफ्नो खेतीले पाँच महिनाभन्दा कमै अवधि गुजारा गर्दछन्। जङ्गलबाट गिठा, म्याकुर, तरुलगायतका कन्दमूलले खाद्य सुरक्षालाई आंशिक रूपमा (१५ प्रतिशत) जति टेवा पुऱ्याए पनि गैरकृषि मजदुरी नै चेपाङको

बाच्ने बाटो हो। प्रति छाक पेट भर्ने उपाय नहुँदा, अन्न हुँदा पेट भरी नत्र आधि पेटमै सन्तुष्ट हुने चलन छ। प्रायः ९० प्रतिशत घरमा दूध, दही र ध्यू खाने चलन छैन। कहिले काही मासु खाने र सागसब्जी अत्यन्तै कम खाने हुँदा पोषणको अवस्था ज्यादै नाजुक छ।

खाद्य अधिकार पर्याप्तता

खाद्य पर्याप्तताले पेटभरि खान पाउनुका साथै प्रयाप्त पोषण तत्वसमेत भएको खाद्य वस्तुहरूलाई जनाउँछ। अभिसन्धिको सामान्य टिप्पणी १२ अनुसार खाद्यान्न अखाद्य वस्तुबाट प्रभावित हुनु हुँदैन र सबै खाद्य वस्तुलाई उपभोक्तासमक्ष पुग्नु अगावै परीक्षण तथा निरीक्षण गरिएको हुनुपर्दछ। चेपाङ समुदायले बजारबाट खाद्यवस्तु खरिदगर्दा गुणस्तरको ख्याल नगरेको र पोषण सम्बन्धमा कुनै महत्व नदिएको देखिन्छ। घरमै भएको असल अन्नलाई जाँडरक्सी पार्ने, बजारिया वस्तु र काम गरेर प्राप्त खाद्यान्नमा भर पर्ने, दूध, दही, ध्यूजस्ता वस्तुको सेवन नगर्ने, फलफूल तरकारीलाई कुनै महत्व नदिने र नगद आय आर्जन भएको रकम पनि जाँडरक्सी, चुरोट र व्यक्तिगत खर्चमा उपयोग गरेको देखिन्छ। लगभग ४०% भन्दा बढी घरपरिवारले दुवै छाक पेटभरि खान नपाउने, बालबच्चालाई दूध, हरियो तरकारी र पोषणयुक्त खाना दिन नसक्ने, वृद्धवृद्धाहरू खानाकै अभावमा रोगग्रस्त हुने र महिलाहरूको स्वास्थ्य अत्यन्तै कमजोर भएको पाइन्छ। यसको मूलकारण जनचेतनाको अभाव, शिक्षाको कमी, सरकारी पक्षको पहलकदमी नहुनु र अत्यधिक गरिबीको प्रकोप रहनु पाइएको छ।

खाद्य उपलब्धता

बजार इलाका तथा टाढा-टाढा गई श्रम गर्ने र सोही रकमबाट बजारमा उपलब्ध सस्तो खाद्यान्न खरिद गरी बोकेर ४/५ घण्टा हिंडेर घर पुऱ्याउनु चेपाङको जीवनआधार र प्रक्रिया हो। आफूसँगै उत्पादनशील श्रोत नहुनु र भएका प्राकृतिक श्रोत उपयोग गर्ने उद्योगधन्दा (पशुपालन, तरकारी खेती, फलफूल खेती) नहुँदा उपलब्ध प्राकृतिक श्रोत पनि चेपाङका लागि उपयोगी छैनन्। यसै जल, जमीन, जङ्गलजस्ता श्रोतमाथि चेपाङको पहुँच र प्रयोग प्रवाभकारी छैन। राज्य तथा गैरसरकारी क्षेत्रले प्रयास गरी तरकारी तथा पशुपालनमा सहयोग गरेको पनि कता कति पाइएको छ, तथापी सहयोग बन्द भएपछि यी उद्यम/आयआर्जन परियोजनाहरूमा स्थिरता छैन।

खाद्यमा पहुँच

आफ्नै खेतबारीको उत्पादन औसतमा ३-४ महिनामात्र पुग्ने र सीपमूलक कामको दक्षता नहुँदा ७०% भन्दा बढी चेपाङको खाद्य पहुँचमा ज्यादै नाजुक अवस्थामा रहेको पाइन्छ। महिला, बालबालिका र वृद्धवृद्धाको पोषण स्थिति ज्यादै नाजुक छ। प्रायः

पुरुषले ज्यामी ज्यालाबाट कमाएको पैसा जाँडरक्सी तथा चुरोटजस्ता हानिकारक खाद्य पदार्थमा पनि प्रशस्तै खर्च गरेको पाइयो। घरको कामकाजमा संलग्न महिलाहरूको नगद कमाई नगण्य हुने र कतै ज्यालादारीमा पाएपछि ज्यालामा २५-३५% सम्म विभेद भएको देखिन्छ। कोराक गाविसका केही युवाहरू कामको खोजीमा बाटो खन्न मनाइ, लमजुड, गोर्खा गएर ३-४ महिनामा फर्कने गरेको पनि पाइयो। यस्तो निश्चितता नभएको रोजगारी र कम ज्यालाले ठूलो परिवारको खाद्य पहुँचता सङ्कटपूर्ण देखिन्छ। अशक्त, महिला, बालबालिका तथा अति विपन्न परिवार खाद्य अधिकारको भौतिक तथा आर्थिक पहुँचबाट ज्यादै वञ्चित भएको पाइन्छ। राज्य संयन्त्रले यस सम्बन्धमा कुनै चासो पुऱ्याएको उदाहरण पाइँदैन। खाद्य पहुँचताबाट वञ्चित चेपाङहरू आफ्नो अधिकार प्राप्तिको लागि कहिल्यै कतै पहुँच गरेको पाइँदैन। समग्रमा चेपाङको कमजोर शैक्षिक अवस्था, सामाजिक अवहेलना, ऐलानी जग्गाको बसोबास, सीपमूलक दक्षतामा कमी तथा राज्यको अवहेलना जस्ता परिवेशले भविष्यमा पनि मौलिक जीवनको निरन्तरतामा गम्भीर प्रतिकूलता देखा परेको छ। यसले चेपाङ समुदायको जीवनको अन्तर्निहित अधिकार वञ्चित भएको छ।

बुँदागतरूपमा उद्धृत गर्दा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अधिकारमा उल्लेख भएबमोजिम यस समुदायको खाद्य अधिकार तपशिलअनुसार हनन भएको पाइन्छ।

- आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अभिसन्धिको धारा ११ अनुसार गाँस, बास र लुगाको आधारभूत अधिकार।
- धारा ११ कै उत्पादनमूलक प्रणाली, प्राकृतिक श्रोत उपयोग तथा खाद्य उत्पादन, सञ्चय तथा वितरण प्रणाली मा उल्लेख आधारभूत अधिकार।
- धारा ११ को भोकबाट मुक्त हुन पाउने प्रत्येक व्यक्तिको मौलिक अधिकार।
- आई.एल.ओ. १६९ धारा ८ (१) अनुसार राष्ट्रिय कानून तथा नियमहरू लागू गर्दा तिनीहरूका प्रथा वा परम्परागत रूपकै ओगट्दै आएका (धारा १४ (१) भूमिमाथि तिनीहरूको स्वामित्व र आधिपत्यको अधिकारलाई मान्यता दिने व्यवस्थाको बेवास्ता गरिएको छ।
- धारा १५ (१) अनुसार यस्ता समुदायको प्राकृतिक सम्पदा रक्षा गर्ने, व्यवस्थापन गर्ने तथा उपयोग गर्ने प्रावधानहरू लागू भएका छैनन।
- धारा २३ अनुसार समुदायमा आधारित सीप, हस्तकला तथा परम्परागत जीविकोपार्जनका क्रियाकलापहरूलाई समृद्ध गर्नेप्रति सरकारको पहलकदमी देखिँदैन।

सोधपूछ गरिएका कोराक गाविसका संलग्न व्यक्तिहरूको नाम ठेगाना

नाम	ठेगाना	नाम	ठेगाना
वीरमान चेपाङ	वार्ड नं. ६	दोड चेपाङ	वार्ड नं. १
वीरबहादुर चेपाङ	"	विवेक चेपाङ	"
चैतलाल चेपाङ	"	उखुलीमाया चेपाङ	"
मित्रलाल चेपाङ	"	टिकाराम चेपाङ	"
भोजराज चेपाङ	"	तिलक चेपाङ	"
सवीता चेपाङ	"	बमुढिलाल चेपाङ	वार्ड नं. १
नन्दबहादुर चेपाङ	वार्ड नं. ४	वर्मा चेपाङ	"
सानुमाया चेपाङ	"	श्यामबहादुर चेपाङ	"
भीमबहादुर चेपाङ	"	निरमाया चेपाङ	"
बेतबहादुर चेपाङ	वार्ड नं. ३	विलिन चेपाङ	वार्ड नं. ५
कान्छीमाया चेपाङ	"	इमान चेपाङ	"
समीर चेपाङ	"	सतबहादुर चेपाङ	"
भविमाया चेपाङ	"	जीतबहादुर चेपाङ	"
शेरबहादुर चेपाङ	"	इमानबहादुर चेपाङ	"

७. विश्लेषण

नेपालमा खाद्यान्न अभाव तथा बचत हुने दुवै किसिमका जिल्लामा भोकमरी तथा कुपोषण व्यापक छ। अभावग्रस्त जिल्लाको खाद्यान्नको दिगो पहुँचमा भएका अभावले संरचनामा भएको बाधाहरूलाई देखाउँछ र खाद्यान्न बचत हुने जिल्लामा प्राकृतिक प्रकोपजस्ता बाह्य प्रभाव वा भइरहेको भेदभावलाई भोकमरीको प्रमुख कारण मानिएको छ। नेपालभरी नै खाद्य असुरक्षा भए तापनि यसले अरुभन्दा निश्चित केही समूहलाई बढी प्रभावित पारेको छ। ती जोखिममा रहेका समूहमा मुख्यरूपले महिला, दलित, बालबालिका, अपाङ्ग, आदिवासी जनजाति, मुक्त कर्मैया, हलिया, एचआईभी/एड्सबाट पीडित पर्दछन्।

नेपालमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारका प्रमुख मुद्दाहरूमा खाद्य अधिकार, भोकमरी, गुणस्तरीय खाद्यान्न तथा उपभोग्य सामग्रीको अभाव, सम्पत्तिको अधिकार, शुद्ध खानेपानी, पेशा, रोजगार, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेद,

कृपोषणविरुद्धको अधिकार, रोजगारीको अधिकार, श्रमिकको अधिकार आदि छन्। यी अधिकारहरूको कार्यान्वयनमा देखिएका चुनौतीहरू यसप्रकार रहेका छन्:^{२१}

- क) सामाजिक, सांस्कृतिक, जातीय विभेदलगायत लैङ्गिक विभेद कायम रहनु।
- ख) भएका कानूनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुनु र दण्डहीनताले प्रश्रय पाउनु।
- ग) अधिकारमा आधारित कानूनको अभाव हुनु र भएका कानूनहरू कल्याणकारी अवधारणामा आधारित हुनु।
- घ) मौलिक अधिकार अन्तर्गत रहेका केही आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरू शर्तसहितका हुनु।
- ङ) अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको पक्षराष्ट्र भइसकदा पनि सन्धिको राष्ट्रियकरण नभएको अवस्था विद्यमान हुनु।
- च) गरिबीको दरमा कमी नआउनु।
- छ) आधारभूत मानवअधिकारबाट आमनागरिक वञ्चित हुनु।
- ज) अधिकार संरक्षणमा जनचेतनाको कमी हुन पुग्नु।
- झ) अधिकारको उल्लङ्घनमा अनुगमन संयन्त्र अभाव, प्रभावकारी अनुगमन हुन नसक्नु।
- ञ) आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूलाई राज्यबाट न्यायोचितरूपमा सम्बोधन नगरिनु।
- ट) अधिकारको उल्लङ्घनमा पर्याप्त राहत, क्षतिपूर्ति उपलब्ध नगराइनु।
- ठ) अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनबमोजिम मानवअधिकारप्रति राज्यका दायित्वहरू संरक्षण, सम्बर्द्धन र परिपूर्ति गर्ने दायित्व पूर्णरूपमा कार्यान्वयन नहुनु आदि।

नेपालको संवैधानिक इतिहासमा पहिलोपटक अन्तरिम संविधानले खाद्य सुरक्षाको निमित्त महत्वपूर्ण प्रावधानको व्यवस्था गरेर राज्यलाई उत्तरदायी बनाउने कोसिस गरेको कुरालाई भने नजरअन्दाज गर्न मिल्दैन। खासगरी खाद्य सम्प्रभूताको अधिकारको विशेष उल्लेख, भूमिसुधारका प्रावधानहरू, सबै किसिमका भेदभावको अन्त्य गरी महिला तथा अल्पसङ्ख्यक समूहको राजनीतिक सहभागिता सुधार गर्नुपर्ने विशेष प्रावधानहरू, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई संवैधानिक निकायको रूपमा मान्यता दिई कानुनी हैसियत जस्ता पक्षहरूलाई हेर्दा खाद्य सुरक्षाप्रति राज्यको दायित्व रहेको महशुस गर्न सकिन्छ। राज्यले हरेक नागरिकको खाद्य सुरक्षालाई पूरा गर्नु पर्दछ। अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनले नागरिकको भोकबाट छुटकारा पाउनुपर्ने अधिकारलाई पूरा

२१. राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार विषयगत पुस्तिका, पेज नं. ५-६, २०६९

गर्नका निमित्त राज्यले मूलतः तीन प्रकारका दायित्वहरू सम्मान गर्ने दायित्व, संरक्षण गर्ने दायित्व, परिपूर्ति गर्ने दायित्व पूरा गर्नुपर्दछ।

राज्यले सबै नागरिकलाई खाद्यान्नमा दिगो पहुँच पुऱ्याउन खोज्दा विभिन्न बाधाहरूको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ नै। जटिल धरातल, दुर्गम तथा पूर्वाधारको कमी, भेदभाव तथा सामाजिक बहिष्कारलाई टिकाउने खालको बलियो सामाजिक बनावट जस्ता बाधाहरू छन्। तैपनि यी चुनौती सामना गर्न र खाद्य सुरक्षासम्बन्धी आवश्यक कार्य कार्यान्वयन गर्न खाद्य सुरक्षा नीतिको अनुमोदन र त्यसको बनावटसहितको एउटा बृहत् खाद्य सुरक्षा रणनीति अनुमोदन गर्न, खाद्य सुरक्षा रणनीति तथा प्रभावकारी सुधार उपयोगका लागि एउटा उचित संस्थागत वा कानुनी संरचना विकास गर्न, जीवनस्तर, जीविका र आवश्यक खाद्यको पहुँचलाई प्रभाव पार्ने कानुन तथा नीतिहरू भेदभाव नगरी कार्यान्वयन गर्न, कृषि क्षेत्र सुधारको कार्यान्वयन गर्न, राजधानी, क्षेत्र, जिल्ला तथा सरकारी मन्त्रालयहरूका बीचमा खाद्य सुरक्षाका नीति तथा कार्यक्रमको संयोजन गर्न असफल राज्य भएको देखिन्छ।

बिउको गुणस्तर राम्रो भएमा १५ देखि २० प्रतिशतसम्म उत्पादनमा बृद्धि हुने तथ्य अनुसन्धानबाट थाहा भएको छ। यस सम्बन्धमा नीति, कानुन र कार्यक्रमहरू पनि छन्। एउटा असल बिउ हरेक बालीको आधारस्तम्भ हो, जसमा कृषि क्षेत्रको सफलता निर्भर रहन्छ र यसैले वनस्पति जगतमा बिउको महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ। संसारभरि करिब ८० प्रतिशत महत्वपूर्ण खाद्यान्न बालीहरू बिउबाट नै उपलब्ध हुन्छ। देशको बिउबिजनको सहज आपूर्ति गर्ने सन्दर्भमा विभिन्न कालखण्डमा बिउ उत्पादन र वितरण प्रणालीमा सरकारी, गैरसरकारी र निजी क्षेत्रको संलग्नता बढ्दै गइरहेको परिप्रेक्ष्यमा साङ्गठनिक संरचनाको संस्थागत विकास, भौतिक पूर्वाधारहरूको निर्माण, प्राविधिक जनशक्ति विकासलगायत धेरै कार्यहरू भएका छन्। यी सम्पूर्ण प्रयासहरूको बाबजुद पनि समग्र देशको मागअनुसार पर्याप्त मात्रामा स्थान विशेषका लागि बिउको आपूर्ति सहज हुन सकिरहेको छैन। विगत केही वर्षदेखि चार अर्ब रुपियाँभन्दा बढी मूल्यको बिउ विदेशबाट आयात भइरहेको छ। बिउ आयात यसरी नै बृद्धि हुँदै गएमा रैथाने जातहरू लोप हुँदै जाने र परनिर्भरता बढ्दै जाने देखिन्छ। यसले अन्ततोगत्वा आफ्नो निजत्वको अन्त्य हुनेछ भने कालान्तरमा कृषि हाम्रो नियन्त्रणमा रहन सक्दैन भन्ने पनि सङ्केत गर्दछ। त्यसैले यस्तो प्रक्रिलाई निरुत्साहित गर्न राष्ट्रिय बिउसम्बन्धी स्पष्ट लक्ष्य, उद्देश्य र रणनीतिहरूसहित दीर्घकालीन सोच लिनुपर्ने टड्कारो आवश्यकता देखिएको छ।

नेपालमा खाद्य सङ्कट उत्पन्न हुनुको एउटा कारणमा भूमिको असमान वितरण पनि हो। प्राप्त जानकारीअनुसार करिब ४७ प्रतिशत कृषक परिवारसँग जम्मा पाँच

प्रतिशत मात्र जमीन छ भने धनी किसानहरूले ३७ प्रतिशत जमीन ओगटेर बसेका छन्। ७० प्रतिशतभन्दा बढी गरिब किसानसँग एक हेक्टरभन्दा कम भूमि छ जसबाट हुने उत्पादनले वर्षभरिको खाद्य आवश्यकता परिपूर्ति गर्न सक्दैन।^{२२}

त्यस्तै दैनिक उपभोग्य वस्तुहरूको चर्को मूल्य बृद्धि बढ्दो खाद्य सङ्कटको अर्को प्रमुख कारण बन्न पुगेको छ। व्यापारीहरूले विभिन्न बहानामा आफूखुसी मूल्य बढाउने र वस्तुको मूल्य निर्धारण गर्ने प्रवृत्तिले गर्दा मूल्य बृद्धि कृत्रिमरूपमा आकासिन पुगेको छ भने आपूर्ति व्यवस्था पनि त्यति सहज हुन सकिरहेको देखिँदैन। विगत दुई वर्षयता खाद्य वस्तुहरूमा झण्डै सत प्रतिशतको दरले मूल्य बृद्धि भइसकेको एक अध्ययनले देखाएको छ। खासगरी अवाञ्छित नाफाखोरीका लागि कालाबजारीयाहरूले बजारमा कृत्रिम अभाव सृजना गर्ने, आफूखुसी मूल्य निर्धारण गर्ने र सञ्चयकर्ताले पनि आवश्यकभन्दा बढी सञ्चय गर्नेजस्ता कारणले गर्दा खाद्य वस्तुको भाउ अचाक्ली आकासिन पुगेको आम उपभोक्ताहरूको गुनासो रहेको छ। त्यसमाथि सरकारको कमजोर वितरण प्रणालीले समयमा खाद्यान्न पुग्न नसकी अभाव बढ्न गएको मात्र छैन उच्च मूल्य बृद्धि पनि भएको छ। बजार अनुगमन प्रभावकारी हुन नसक्दा र सरकारले यससम्बन्धी आवश्यक संयन्त्रको विकास गर्न नसक्दा मुनाफाखोरीहरूले अवाञ्छितरूपमा प्रश्रय पाई विभिन्न खाद्य तथा उपभोग्य वस्तु गुणस्तरहीन हुनाको साथै अत्यधिक मात्रामा मूल्यबृद्धि भइरहेको देखिन्छ।^{२३}

खाद्य अधिकारसम्बन्धी आवश्यक कार्य कार्यान्वयन गर्न राज्यले नसकेको विभिन्न क्षेत्रहरू^{२४} छन्, ती हुन्:

- ▶ खाद्य सुरक्षा नीतिको अनुमोदन र त्यसको अनुगमन बनावटसहितको एउटा बृहत् खाद्य अधिकार रणनीति अनुमोदन गर्न असफल।
- ▶ खाद्य अधिकार रणनीति तथा प्रभावकारी सुधार उपयोगका लागि एउटा उचित संस्थागत वा कानुनी संरचना विकास गर्न असफल।
- ▶ जीवनस्तर, जीविका र आवश्यक खाद्यको पहुँचलाई प्रभाव पार्ने कानून तथा नीतिहरू भेदभाव नगरी कार्यान्वयन गर्न असफल।

२२. राजेशमान के.सी., त्रैमासिक कृषि, वर्ष ४८ कात्तिक-मङ्सिर २०६८ अङ्क ४, नेपाल सरकार, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि सूचना तथा सञ्चार केन्द्र, पेज नं. २७

२३. उही

२४. अधिकार र प्रजातन्त्र (अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार र प्रजातान्त्रिक विकास केन्द्र, कषानाडा, नेपालमा मानवअधिकारका लागि खाद्य अधिकार, अन्तर्राष्ट्रिय तथ्य पत्ता लगाउन गठित नियोगको अन्तिम प्रतिवेदन (नेपाल), श्रावण २०६४, पेज नं. २६

- ▶ कृषि क्षेत्र सुधारको कार्यान्वयन अपर्याप्त।
- ▶ राजधानी, क्षेत्र, जिल्ला तथा सरकारी मन्त्रालयहरूका बीचमा खाद्यसुरक्षाका नीति तथा कार्यक्रमको संयोजन गर्न असफल।
- ▶ सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी नीतिहरू अझ स्पष्ट बनाउन जरुरी छ। यो कार्यक्रम सामाजिक संरक्षणसँग पनि सम्बन्धित छ। स्पष्ट नीतिको अभावमा राज्यको दायित्व निर्धारण गर्न पनि कठिनाई देखिएको छ। हाल सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरणको कार्य स्थानीय निकायहरूमार्फत गरिँदै आएको छ। ती निकायको अरु थुप्रै जिम्मेवारीहरू पनि छन्। त्यसैले यो कार्य प्राथमिकतामा पर्न सकेको छैन। यस्तो भत्ता वितरणका लागि थप प्रशासनिक खर्च र कर्मचारी व्यवस्था गर्न सकिएको छैन। स्रोतको दुरुपयोग कम गर्नका लागि परिचयपत्र नवीकरण नियमित र अनिवार्य गर्नुपर्दछ। जेष्ठ नागरिकहरूलाई उमेरको आधारबाट मात्रै भत्ता दिनु पूर्णरूपमा ठिक छैन। यस उमेरका व्यक्तिहरूमा जीवन निर्वाह गर्न सजिलो होस् भनेर भत्ता प्रदान गरिने हुनाले गरिबी तथा परिवारको वा व्यक्तिको आयस्तरको अवस्था हेरी भत्ता वितरण गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

नेपालमा खासगरी कृषि क्षेत्रमा कानुनी हिसाबले न्यूनतम ज्याला अन्यन्तै कम छ, जसले मजदुर र उनको परिवारलाई उचित किसिमको जीवनस्तर प्रदान गर्दैन। श्रम ऐनले समान कार्यको लागि समान ज्यालाको 'ग्यारेन्टी' गरे तापनि महिला र पुरुषबीच ज्यालामा प्रशस्तै भेदभाव छ। बोनस ऐनबमोजिम कल्याणकारी कोषमा जम्मा भएको रुपियाँ श्रमिकहरूको हकहित, सुरक्षा र सुविधामा प्रभावकारीरूपमा उपयोग गरी अल्पकालीन र दीर्घकालीन कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने नीति लिनुपर्दछ। लागू भइरहेको ज्यालादरमा सुधार भएमात्र पुग्दो खाद्यान्न सधैं पाउन सक्ने गरी आर्थिक अवस्थाको सुधार हुन्छ। यो खासगरी निम्न जातका कृषि मजदुर र मुक्त बँधुवा मजदूरका लागि सत्य साबित भएको छ। न्यूनतम ज्यालाका व्यवस्थालाई राज्यले लागू गर्न असफल हुँदा त्यसले खाद्य सुरक्षा उल्लङ्घनको नतिजा ल्याउँछ। आफ्नो श्रमबापत ज्यालाको रूपमा खाद्यान्न पाइरहेको दलित समुदायको न्यूनतम ज्यालाले न त पर्याप्त खाद्य पाउन सकेको छ, न त यसले न्यूनतम ज्यालाको व्यवस्थालाई मानेको छ। वास्तवमा ज्यालाको तहमा धेरै भेदभाव रहेको छ। दलित र गैरदलितलाई फरक ज्याला दिइन्छ र त्यो भेदभाव दलितभित्र महिला र पुरुषमा पनि छ।

प्रत्येक व्यक्तिको अधिकार र मानवीय मर्यादामा समान हुने सिद्धान्तलाई आत्मसात गर्दै प्रथा, परम्परा, धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज वा अन्य कुनै नाममा जात, जाति, वंश, समुदाय वा पेशाका आधारमा छुवाछुत तथा भेदभाव नहुने अवस्था सिर्जना गरी प्रत्येक व्यक्तिको समानता, स्वतन्त्रता र सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारको

संरक्षण गर्न तथा कुनै पनि स्थानमा गरिने छुवाछुत, बहिष्कार, प्रतिबन्ध, निष्काशन, अवहेलना वा त्यस्तै अन्य मानवता विरोधी भेदभावजन्य कार्यलाई दण्डनीय बनाई त्यस्तो कार्यबाट पीडित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरी सर्वसाधारणबीच सुसम्बन्ध सुदृढ गरी राष्ट्रिय एकता अक्षुण्ण राखी समतामूलक समाजको सिर्जना सम्बन्धमा समयानुकूल व्यवस्था गर्न आवश्यक भएकोले जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत (कसूर र सजाय) ऐन २०६८ तर्जुमा गरिएको छ। तर, यसको कार्यान्वयन पक्ष फितलो रहेको छ।

कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसक्दा सर्वसाधारणको मासुजन्य पदार्थ सहज खान पाउने अधिकारसमेत हनन् भएको पाइएको छ। खासगरी चाडपर्वमा अस्वस्थ मासुजन्य पदार्थहरूको विक्री वितरण तीव्र बन्ने गरेका कारणले उपभोक्ताहरू विरामी नै पर्ने गरेका तथ्यहरू सार्वजनिक गरेका छन्। उपभोक्तालाई परेको मर्काप्रति जिम्मेवार निकाय सजग बनी “उपभोक्ताको मानवअधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि अनुगमन मार्ग-निर्देशिका, २०६८” जारी भएको छ तर यसको कार्यान्वयन पक्ष कमजोर रहेको पाइएको छ। यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनको निम्ति उपभोक्ता अदालतको प्रावधानलाई अधि बढाउनु आवश्यक छ। जसले उपभोक्ताका अधिकारलाई चाँडो सम्बोधन गर्न सकोस्।

नेपालमा हाल प्रचलित भूमिव्यवस्थाले जमीनमा किसानको अधिकार वा स्वामित्वको रक्षा गर्न सकेको छैन। जबसम्म जोताहाले आफूले जोतेको खेत आफ्नै हो र त्यसमा आफ्नो अविच्छिन्न अधिकार छ भन्ने सम्झन सक्दैन तबसम्म उन्नत खेती सम्भव हुँदैन। नेपालको सन्दर्भमा देशको समग्र अर्थतन्त्र तथा नागरिकको जीवनयापनको प्रमुख आधारका रूपमा भूमि तथा भूमिस्रोतले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ। यहाँका अधिकांश जनताको जीवनयापनको प्रमुख आधार कृषि हो, जसले देशको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा करिब ३३ प्रतिशत योगदान पुऱ्याएको छ। तर वर्तमान भू-उपयोगको प्रवृत्तिले यस आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न सकेको नदेखिएको र यसलाई व्यवस्थित गर्न उपयुक्त भू-उपयोग नीति समेत नरहेकाले भू-उपयोगसम्बन्धी एकीकृत तथा प्रभावकारी नीति तर्जुमा गर्नु आवश्यक देखिएको छ। वैज्ञानिक भूमिसुधारको माध्यमबाट भू-स्वामित्व दिलाई श्रम गर्ने किसानको पारिवारिक खाद्य सुरक्षा, खाद्यान्न उत्पादन र पोषणमा समेत सकारात्मक प्रभाव पार्न सहयोग पुऱ्याउनेछ। कमैया श्रम (निषेध गर्ने) ऐन तथा नियमावली छन्, देशमा मुक्त कमैयाको जीविकाको प्रश्न गम्भीर रूपमा उठिरहेको छ। सरकारले मुक्तकमैया परिवारलाई पुर्नस्थापना सम्पन्न गर्न अभै सकिरहेको छैन। देशमा अहिले पनि राउटे जाति कृषि र पशुपालनबाट अलग शिकारी युगमै छ। यो जातिको विकास तत्कालका लागि त्यस क्षेत्रबाट अलग गरेर गर्नु उपयुक्त हुँदैन। उनीहरूप्रति दया देखाउने होइन, बरु उनीहरूको विकासलाई

स्वाभाविकरूपमा अगाडि बढाउनुपर्छ। उनीहरूलाई त्यही क्षेत्रमा कृषि र पशुपालन र घरेलु उद्योगसँग जोड्नुपर्छ। अनि मात्र उक्त जातिको खाद्य अधिकारलाई सुरक्षित गर्न सकिन्छ।

विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण राष्ट्रिय रणनीतिमा १७ वर्षका बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य तथा पोषणको स्तरमा सुधार ल्याउने क्रियाकलापहरू समावेश छन्। बालअधिकार महासन्धि, १९८९ को हस्ताक्षरकर्ता राष्ट्र भएकाले नेपालले पनि बालअधिकारको सम्मान गर्ने प्रतिबद्धता जनायो। यस महासन्धिको धारा २४ मा अधिकतम स्वास्थ्य, पोषण र खानेपानीको अधिकार समाविष्ट छ। यिनै अधिकारका आधारमा नेपालले श्रम ऐन, बालबालिकासम्बन्धी ऐन जस्ता ऐनहरू र विभिन्न नियमावलीहरू तर्जुमा गरी लागू गरेको छ। तर, यसको कार्यान्वयन प्रभाकारीरूपमा हुन सकेको छैन।

अहिले जलवायु परिवर्तनले नेपालमा मात्र नभई विश्वव्यापीरूपमा नै मौसमी अनिश्चिततासँगै कहीं बढी र कहीं कम वर्षा हुने, खडेरी पर्ने, बाढी आउने, पानीको मुहान सुक्नेलगायतका समस्याहरू सृजना गरेकोले खाद्य सुरक्षाका नराम्रो असर पारेको स्पष्ट देखा परेको छ। त्यसकारण यस्ता समस्याहरूलाई कसरी एकीकृत ढङ्गले सम्बोधन गर्ने, यसबाट जीविकोपार्जनका आधारहरूलाई कसरी बचाएर अगाडि बढाउने, कसरी प्राकृतिक श्रोत र साधनहरूको संरक्षण र सम्बर्द्धन गरेर अगाडि जाने भन्ने विषयहरू निकै महत्वपूर्ण छन्। प्रष्ट नीति, योजना र कानून तथा उचित कार्यान्वयनले मात्र यस प्रकारको समस्यासँग जुभुन सकिन्छ।

राष्ट्रिय कृषि नीतिअन्तर्गत सरकारले उपलब्ध गराउने खाद्यवस्तु, ढुवानी, सामग्रीको मूल्य, ब्याज आदि सुविधाहरू खाद्य सुरक्षाका दृष्टिबाट जोखिम क्षेत्र र लक्षित समूह पहिचान गरी प्राथमिकताका साथ उपलब्ध गराउने नीति लिइएको छ। खाद्यवस्तुको गुणस्तर निर्धारण, गुणनियन्त्रण, गुणस्तर प्रमाणीकरण र नियमन गर्ने कार्यमा स्थानीय निकाय समेतको सहभागिता परिचालन गर्ने नीति लिइएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, सम्झौता तथा राष्ट्रिय आवश्यकताअनुसार कृषिवस्तुको नियमन सेवालालाई अद्यावधिक गर्दै लगिने नीति लिइएको छ। यसैगरी खानेपानी आपूर्तिसम्बन्धी राष्ट्रिय नीति सरकारले अधि सारेको छ। वास्तवमा पानी र खाद्यान्न एक अर्काका परिपूरक हुन्। खाद्यान्न उत्पादन गर्नको लागि पानीको महत्वपूर्ण योगदान रहेको हुन्छ। खानेकुरा तयार गर्नको निम्ति पानी आवश्यकता पर्दछ। पानीको अभावमा खाद्य पदार्थ खानयोग्य हुँदैन भने पानी विना मानिस बाँच्न पनि सक्दैन। भनिन्छ मल, जल र श्रमको एउटै लक्ष्य कृषिको विकास गर्नु हो। जबसम्म सिँचाइको व्यापकरूपमा विस्तार गर्न सकिँदैन, तबसम्म उत्पादनमा अभिवृद्धि गर्न नसकिने कुरामा कसैको दुई मत नहोला।

हाम्रो देश जलश्रोतको धनी देश भए तापनि खेतीयोग्य भूमिको २० प्रतिशत जमीनमा मात्रै सिंचाइ उपलब्ध छ। सीमित कृषियोग्य भूमिको उत्पादन र उत्पादकत्वमा बृद्धि ल्याउन दीर्घकालीन सिंचाई व्यवस्था अवलम्ब न गर्नुपर्ने देखिन्छ।

देशको गरिबी खाद्य अधिकार कार्यान्वयनको निमित्त गम्भीर समस्याको रूपमा रहको छ। कानूनतः मुलुकमा गरिबी निवारण कोष स्थापित छ। कोषको उद्देश्यहरूमा सामाजिक परिचालनका माध्यमबाट गरिब व्यक्ति, परिवार वा समुदायको आर्थिक तथा सामाजिकस्तर उठाउन उनीहरूलाई आवश्यक सेवा सुविधामा पहुँच सुनिश्चित गरी उपयोग गर्न सक्ने तुल्याउने र निजहरूलाई स्थानीय विकास कोषको निर्णय प्रक्रियामा सक्रिय गराई उनीहरूले आफ्नो हक हित र अधिकार प्रयोग गर्न सक्ने गरी सक्षम बनाउन क्षमता अभिवृद्धि गराउने, आर्थिक तथा सामाजिकरूपले पिछडिएका र गरिबीको रेखामुनि रहेका व्यक्ति, परिवार वा समुदायको पहिचान गरी तिनीहरूको आर्थिक तथा सामाजिकस्तर उत्थान गर्न र क्षमता अभिवृद्धि गर्न आर्थिक, सामाजिक र भौतिक पूर्वाधारका कार्यक्रम सञ्चालन गराउने, स्थानीयस्तरमा नै गरिबीको कारण पहिचान गरी सामाजिक परिचालनको माध्यमबाट स्थानीय सीप, श्रोत र ज्ञानको उपयोग गरी गरिब व्यक्ति, परिवार वा समूहको आर्थिक तथा सामाजिकस्तर उठाउन सहयोग गर्ने, सहयोगी संस्थाहरूबीच समन्वय कायम गर्ने, गराउने, गरिबी निवारणसम्बन्धी स्रोत परिचालन गर्न तथा तत्सम्बन्धी संस्थागत विकास गर्न आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग पुऱ्याउने रहेका छन्। तर पनि गरिबीको रेखामुनि रहेका जनताको प्रतिशत उल्लेख्य रूपमा कमी आउन सकेको छैन। र, सबैभन्दा बढी खाद्य अधिकारको हनन् हुने समूहमा यही गरिबीको रेखामुनि रहेको समूह नै पर्ने गरेको छ।

८. निष्कर्ष

खाद्य अधिकार मानिसको मौलिक मानवअधिकार हो। खाद्य वस्तुको अधिकार मानवअधिकारको क्षेत्रमा एक प्राचीन अवधारणा हो। व्यक्तिलाई आफ्नो आवश्यकताअनुसार उचित, पोषणयुक्त र स्वच्छ खानाको अधिकारको प्रत्याभूतिको अवस्था नै खाद्यसम्बन्धी अधिकारको सुनिश्चितता हो। वस्तुतः यो अधिकार भोकमरी विरुद्धको अधिकार हो। अर्को अर्थमा खाद्यान्नको अधिकार जीवनको अधिकार पनि हो। पर्याप्त र पोषणयुक्त भोजन सबै नागरिकलाई उनीहरूले चाहेको समयमा उपलब्ध गराउनु राज्यको दायित्व हो। यो एक अधिकारमा आधारित दृष्टिकोणको रूपमा समेत विकसित भएको छ।

खाद्यसम्बन्धी अधिकार खाद्य सम्प्रभुता (Food Sovereignty), खाद्य सुरक्षा (Food Security) र खाद्य अधिकार (Right to Food) सँग जोडिएको विषय हो। खाद्य सम्प्रभुतालाई राजनीतिक अवधारणा, खाद्य सुरक्षालाई प्राविधिक अवधारणा र खाद्यान्नको

अवधारणालाई कानुनी अवधारणा मानिन्छ। खाद्य सुरक्षाको अवधारणा खाद्य अधिकारको अवधारणा भन्दा नयाँ अवधारणा हो। खाद्य अधिकारको अवधारणा मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा २५ तथा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको अभिसन्धि, १९६६ को धारा ११ ले स्वीकार गरिसकेको थियो। यसलाई खाद्य अधिकारको कानुनी आधारको रूपमा पनि लिन सकिन्छ।

वर्तमान अवस्थामा खाद्य सुरक्षा, खाद्य सम्पन्नता र खाद्य अधिकारलाई अत्यन्तै फरक अवधारणाको रूपमा नलिएको जस्तो देखिँदछ। खाद्य अधिकारलाई अदालतहरूले पनि न्याययोग्य अधिकारको कोटीमा राखिसकेको अवस्था छ। त्यसैले अब खाद्य तथा पोषण सुरक्षाका सबै पक्षहरूलाई समन्वयात्मक रूपमा सबल पार्दै प्रत्येक नागरिकको खाद्य सुरक्षाको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्दछ। विद्यमान खाद्य ऐन, २०२३ ले बदलिँदो परिवेशअनुसार सो आवश्यकतालाई परिपूर्ति गर्न नसक्ने हुँदा उक्त ऐन तत्काल खारेज गरी समयानुकूल खाद्य अधिकार कायम गर्न सक्षम ऐन ल्याउनु जरुरी देखिएको छ।

गुणस्तर र आपूर्तिको हिसाबले नेपालको बजार अराजक हुँदै गएको छ। बजार अनुगमन गर्ने निकायहरू कमजोर अवस्थामा छन्। उपभोक्ताको हित संरक्षण गर्ने कानुनी र संरचनागत व्यवस्था पर्याप्त छैनन्। फलस्वरूप उपभोक्ताको हित ओभरलेमा परेको अवस्था छ। यस अवस्थामा बजार अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी पाएका निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धि गरी प्रभावकारी परिचालन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ। विशेषगरी दैनिक उपभोग्य वस्तु चामल, दाल, तरकारी, फलफूल, दूध र मासुजस्ता खाद्यवस्तुहरूमा मूल्य वृद्धिको अंश बढी छ। यसैगरी स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रमको कार्यान्वयनका लागि सहयोग प्रणाली तथा नीतिगत र कानुनी वातावरण तयार गर्नु महत्वपूर्ण हुनजान्छ। तरसम्बन्धित ऐन, नीति तथा नियमहरूको उचित समीक्षा गरी प्रभावकारी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकिएको अवस्था देखिँदैन। खाद्य भण्डारण, बजार, सुपथ मूल्य पसलहरूको उपलब्धताको लागि कार्यक्रम आउनु पर्दछ।

देशका नीति, योजना, संविधान, ऐन तथा कानून आदिले खाद्य अधिकारलाई स्वीकार गरेका छन्। तर, ती पर्याप्त र प्रभावकारी छैनन्। बनेका कानून तथा नीतिहरू पनि प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन सकेका छैनन्। प्रभावकारी मानवअधिकारमुखी नीतिहरू र अधिकारमा आधारित रणनीतिहरू दायित्व वहनकर्ताले अवलम्बन गर्नुपर्दछ अनि मात्र अधिकारप्राप्तवालाहरूले खान पाउने अवस्था सृजना हुन्छ।

५. सुझाव

- ▶ संविधान देशको मूल कानून हो। त्यसैले संविधानमा खाद्य अधिकारलाई मौलिक अधिकारको रूपमा स्पष्टरूपमा उल्लेख गरिनु पर्दछ। उपभोक्ता स्वयम् पनि

खाद्यसम्बन्धी आफ्नो हक, हित र सुरक्षाका लागि बढी सजग र जागरुक रहनुपर्ने खाँचो देखिएको छ।

- ▶ नेपालमा खाद्य अधिकार ऐनको आवश्यकताबारे व्यापकरूपमा चर्चा परिचर्चा हुने गरेको छ। खासगरी गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरू र नागरिक समाजबाट यसबारेमा छलफल र अन्तरक्रियाहरू भइरहेका छन्। संसारका धेरै मुलुकका संविधानहरूमा खाद्य सम्प्रभुताको अधिकार, खाद्य अधिकार, पोषणको अधिकार, खाद्य सुरक्षाको अधिकार आदिको बारेमा प्रावधानहरू छन् र यी प्रावधानहरू नीतिगत मात्र नभएर अधिकारको रूपमा पनि स्थापित हुँदैछन्। हाल विश्वमा चर्चामा रहेको भारतको खाद्य सुरक्षा विधेयक पनि एक हो। सरकारले यसलाई संसद्मा प्रस्तुत गर्ने प्रक्रियामा गएको छ। भारतको संसद्मा २२ डिसेम्बर २०११ मा राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा विधेयक टेबल गरिएपछि यसका बारेमा व्यापक छलफल र चर्चा भइरहेको छ। विधेयकको प्रस्तावनामा मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (धारा २५, १९४८), आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (धारा ११, १९६६), बालअधिकार महासन्धि, महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका हिंसा विरुद्धको महासन्धि, अपाङ्गतासम्बन्धी महासन्धि, भारतीय संविधानको धारा २१ (जीवनको अधिकार), भारतको उच्च न्यायालयले खाद्य अधिकारको बारेमा गरेको फैसलाजस्ता पक्षहरूलाई मध्यनजर गर्दै भारतीय संसद्बाट विधेयक पारित गर्ने भनिएको छ। उक्त विधेयकमा खाद्य सुरक्षाको अधिकार (Right to Food Security) को बारेमा उल्लेख गरिएको छ। मान्छेको गर्भावस्थादेखि बुढ्यौलीसम्म नै खाद्य सुरक्षा हुनुपर्छ भन्ने मान्यतालाई अघि सारिएको छ। गर्भवती महिला र बच्चालाई दूध खुवाइरहेका महिला, बालबालिकालाई दिवा खानाको व्यवस्था गर्ने प्रावधान छ। छ महिनासम्म १ हजार रुपियाँका दरले प्रसूति भत्ता दिने व्यवस्था छ। विशेष समूहको निम्ति कानुनी हक वा अधिकार (Entitlements of Special Groups) को व्यवस्था गरिएको छ। यसको निम्ति कुनै पनि मूल्य नलिइने प्रावधान छ। यसैगरी संयुक्त राज्य अमेरिकामा फेब्रुअरी ५, २००९ मा भूमण्डलीय खाद्य सुरक्षा ऐन, २००९ (Global Food Security Act of 2009) जसलाई Lugar-Casey Food Security Bill पनि भनिन्छ। संसद्को १११ औँ काङ्ग्रेसमा Richard Lugar (Indiana-R) ले उक्त विधेयक प्रस्तुत गरेका थिए। यसमा अमेरिकाले सन् २०१० देखि २०१४ सम्म विदेशी मुलुकहरूको खाद्य सुरक्षालाई टेवा पुऱ्याउने, ग्रामीण अर्थतन्त्रलाई उत्प्रेरित गर्ने, खाद्य सङ्कटमा आकस्मिक सहयोग उपलब्ध गराउनेलायतका प्रावधानहरू उक्त विधेयकमा रहेका छन्। विधेयकले अमेरिकी सरकारको भूमण्डलीय खाद्य सुरक्षा, भोकमरी र गरिबी उन्मूलन गर्ने र पोषणलाई

सम्बोधन गरेको छ। कृषि विकास तथा अनुसन्धान सम्बन्धमा प्रावधान समाविष्ट छ। आफ्नै देशकमा आवश्यकता र माग तथा अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवबाट शिक्षा ग्रहण गरिकन नेपालमा खाद्य अधिकार ऐन ल्याउनको निम्ति आवश्यक पहल गर्नु आवश्यक छ।

- ▶ देशका अनेकौं रणनीति, नीति, योजना र कार्यक्रमहरू छन्, जसले खाद्य अधिकारलाई उजागर गरेका छन्। दर्जनौं ऐनहरूले प्रत्यक्ष तथा परोक्षरूपले खाद्य अधिकारलाई समाविष्ट गरेका छन्। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पहिलो पटक खाद्य सम्प्रभुताको हकलाई मौलिक अधिकारको रूपमा पनि अङ्गिकार गरिसकेको अवस्था छ। त्यसैले अब छरिएर रहेका खाद्य अधिकारसम्बन्धी अवधारणाहरूलाई एउटै ऐनमा समेट्नु आवश्यक भइसकेको छ।
- ▶ देशको वितरण प्रणाली एकदमै कमजोर छ। परिणामस्वरूप भण्डारमा रहेको र उत्पादित खाद्य सामग्रीहरू उपभोक्ताको हातमा पुग्न सकिरहेको छैन। “उपभोक्ताको हित संरक्षणका लागि बजार अनुगमन” को कार्यलाई अभियानका रूपमा सञ्चालन गरी गुणस्तरीय वस्तु उचित मूल्यमा प्राप्त गर्ने जनताको अधिकार कृण्ठित भएको छ। त्यसैले पहिचान गरिएका खाद्य असुरक्षित क्षेत्र/समूहको लागि खाद्यान्न वितरण प्रणाली एवम् लक्षित कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक छ। खाद्य असुरक्षित क्षेत्रमा खाद्य कुपन, खाद्य क्रेडिटकार्डजस्ता माध्यमहरूको व्यवस्था गरी लक्षित समुदायको आवश्यक खाद्यान्न उपलब्ध गराउने कार्यक्रमलाई कानुनी प्रावधानसहित कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ। गरिब तथा खाद्य सुरक्षाका दृष्टिकोणबाट जोखिममा रहेका महिला तथा बालबालिकाहरूको समूह गठन गरी विशेष खाना कार्यक्रम सञ्चालन गर्न कानुनी प्रावधान अवलम्बन गर्नुपर्दछ। वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयअन्तर्गतका निकायहरूलाई बजारमा वस्तुको आपूर्ति व्यवस्था सुलभ र प्रभावकारी बनाउने, प्रतिस्पर्धासम्बन्धी कानूनको परिपालना गराउने, बजार मूल्य र गुणस्तरको अनुगमन, सङ्गठित मिलोमतो र एकाधिकार अन्त्य गर्न सक्षम हुने गरी संस्थागत सुदृढीकरण गर्नुपर्दछ। भौगोलिक क्षेत्रअनुसारका हरेक जिल्लामा कुल खाद्यान्न आवश्यकताअनुसारको निश्चित अनुपातमा जगेडा खाद्यान्न निर्धारण गरी जगेडा ‘स्टक’ राख्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ।
- ▶ खाद्यान्नको परनिर्भरतालाई घटाउन स्थानीय खाद्यान्न उपभोगमा बानी पार्न अभियानमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ। सुकुमबासी, गरिबीको रेखामुनि रहेका जनतालाई अत्यावश्यक वस्तुहरू सुपथ मूल्यमा वितरण गर्न सार्वजनिक वितरण प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउनु पर्दछ। बाढी, पहिरो, खडेरी जस्ता प्राकृतिक प्रकोपको अवस्थाबाट खाद्यान्न सङ्कट आउन नदिन तत्कालै खाद्यान्न उपलब्ध

गराउन सक्ने गरी खाद्य सुरक्षा सुनिश्चित खाद्यान्न भण्डारण निर्माण तथा सुधार गर्ने कार्यलाई व्यवस्थित गर्नुपर्दछ। पुराना गोदामका मर्मत एवम् सुधारसहित आपतकालीन अवस्थामा खाद्य सुरक्षाका लागि थप आधुनिक खाद्यान्न गोदामहरू चरणबद्धरूपमा निर्माण गर्नुपर्दछ। सधैं आयातित तथा तराई-मधेसमा उत्पादित खाद्यान्नमा ढुवानी अनुदान दिएर उच्च पहाडी जिल्लाका बासिन्दालाई खाद्यान्नमा परनिर्भर बनाइएको छ। उच्च पहाडी जिल्लामा कृषि उत्पादनलाई बढावा दिई परनिर्भरताको अन्त्य गर्न कोसिस गर्नुपर्दछ। कृषकका सहकारी संस्थाहरूले स्थानीय उत्पादन खरीद गरी ढुवानी र बजारीकरणको व्यवस्था मिलाउनको निम्ति सरकारले आवश्यक पहल गर्नुपर्दछ।

- ▶ अझै पनि न्यायिक तथा प्रशासनिक निकायमा समेत खाद्य अधिकारलाई एक अधिकारको रूपमा भन्दा पनि दानको रूपमा बुझ्ने अवस्था रहेको छ, त्यसैले यसलाई एक अधिकारको रूपमा स्थापित गर्न कोसिस गर्नुपर्दछ। खाद्य अधिकारको प्रत्याभूति राज्यले गर्नुपर्ने र खाद्य अधिकारका दृष्टिले जोखिममा रहेको वर्गको खाद्यअधिकारको 'ग्यारेन्टी' सरकारले लिनु पर्दछ।
- ▶ खाद्य अधिकारका लागि जैविक विविधताको संरक्षण गर्नु आवश्यक भएकाले त्यसका लागि अस्तित्वमा रहेका कानूनहरूको समीक्षा गरी आवश्यकपर्ने सुदृढ कानूनको निर्माण गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ।
- ▶ खाद्य अधिकारको निरन्तर अनुगमन गर्नका लागि प्रभावकारी संयन्त्रको विकास गर्नुपर्ने र यसमा गैरसरकारी तथा उपभोक्तासँग सम्बन्धित संस्थाहरूको प्रतिबद्धता व्यक्त गर्नुपर्ने।
- ▶ बीज तथा खाद्य बैङ्क स्थापना गर्नको निम्ति आवश्यक पहल गर्नुपर्ने।

सन्दर्भसामग्री

१. काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड नियमावली, २०६४
२. काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड, वार्षिक प्रतिवेदन आ.व. २०६५/०६६ र २०६६/०६७
३. नेपाल सरकार, कृषि मन्त्रालय, खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग, खाद्य तथा दाना वस्तुहरूमा निर्धारित न्यूनतम अनिवार्य गुणस्तर, २०६९
४. नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, नेपालको सामाजिक सुरक्षा भत्ता कार्यक्रमको मूल्याङ्कन, २०६९
५. नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, (सारांश) सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू: स्थिति तथा आवश्यकता, सन् २०१०
६. नेपाल सरकार, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग, वार्षिक प्रतिवेदन आ.व. २०६६/६७
७. नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, त्रिवर्षीय योजना २०६७/०६८-२०६९/०७०
८. नेपाल सरकार, भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय र अन्तर्गतका निकायहरूको सङ्क्षिप्त परिचय एवम् वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन आ.व. २०६७/०६८
९. नेपाल सरकार, वैज्ञानिक भूमिसुधारसम्बन्धी उच्चस्तरीय आयोगको प्रतिवेदन, २०६७
१०. नेपाल सरकार, उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोगको प्रतिवेदन-२०६८
११. नेपाल कानून पत्रिका, २०१७
१२. टेकप्रसाद ढुङ्गानासहित, उपभोक्ता हित संरक्षण: अवधारणा, कानून र व्यवहार, उमेश कोइराला, २०६२
१३. राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको एक दशक महत्वपूर्ण प्रेस विज्ञप्तिहरू वि.सं. २०५७-२०६७, जेठ २०६७
१४. राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, जाजरकोटलगायत मध्य तथा सुदूर पश्चिमका जिल्लाहरूमा भ्र्जाडापखाला/हैजाबाट भएको सर्वसाधारणको मृत्यु तथा खाद्य पदार्थको वितरण सम्बन्धमा गरिएको अनुगमन/अनुसन्धान प्रतिवेदन, २०६६ कार्तिक

१५. नेपाल सरकार, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, प्राङ्गारिक कृषि उत्पादन तथा प्रशोधन प्रणालीको राष्ट्रिय प्राविधिक मापदण्डसम्बन्धी निर्देशिका, २०६४ (नेपाल सरकारबाट स्वीकृत मिति: २०६५/११/२०), २०६९
१६. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय, सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४ को दफा (४१) को व्यवस्थाअनुसार सार्वजनिक गरिएको आर्थिक वर्ष २०६७/६८ को शासकीय सुधार र सुशासनसम्बन्धी प्रतिवेदन, असार २५, २०६९
१७. नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय, त्रिवर्षीय मानवअधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना (आ.व. २०६७/६८-२०६९/७०), मङ्सिर २०६७
१८. अधिकार र प्रजातन्त्र, नेपालमा मानवअधिकारका लागि खाद्य अधिकार, श्रावण २०६४
१९. राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार विषयगत पुस्तिका, २०६९
२०. सर्वोच्च अदालत, नेपाल कानून पत्रिका २०६६ असोज भोलुम ५१ इस्यु ६
२१. सर्वोच्च अदालत, नेपाल कानून पत्रिका २०६८ वैशाख भोलुम ५३ इस्यु १
२२. युरोपियन ल जर्नल, भोल्युम १०, नं. ५, सेप्टेम्बर २००४
२३. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको सूचकाङ्कहरूसम्बन्धी कार्यसमूह, काठमाडौं, नेपाल, आश्विन २०६८
२४. नेपाल सरकार, स्थानीय विकास मन्त्रालय, बालमैत्री स्थानीय शासन: राष्ट्रिय रणनीति २०६८ र बालमैत्री स्थानीय शासन कार्यविधि-२०६८, २०६८
२५. नेपाल सरकार, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि सूचना तथा सञ्चार केन्द्र, द्वैमासिक कृषि, वर्ष ४८ कार्तिक-मङ्सिर २०६८ अङ्क ४
२६. सम्पादन, तीर्थ कोइराला र ध्रुवेशचन्द्र रेग्मी, खाद्य सुरक्षा: सम्भावना र चुनौती राष्ट्रिय कार्यशाला गोष्ठीको प्रतिवेदन (२०५६ पौष ९ र १०, धुलिखेल), जनहीत संरक्षण मंच, सेवा नेपाल तथा एक्सन एड नेपाल, २०५६ फागुन
२७. अधिकार र प्रजातन्त्र (अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार र प्रजातान्त्रिक विकास केन्द्र, कषानाडा, नेपालमा मानवअधिकारका लागि खाद्य अधिकार, अन्तर्राष्ट्रिय तथ्य पत्ता लगाउन गठित नियोगको अन्तिम प्रतिवेदन (नेपाल), श्रावण २०६४
२८. चिरञ्जीवी भट्टराई, नीतिसार, सावती र ली-बर्ड, जेठ २०६८
२९. नेपाल सरकार उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोग २०६५ को प्रतिवेदन
३०. नेपाल सरकार वैज्ञानिक भूमिसुधारसम्बन्धी उच्चस्तरीय आयोगको प्रतिवेदन २०६७

संविधान र ऐनहरू

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३
- जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८
- खाद्य ऐन, २०२३
- आमाको दूधलाई प्रतिस्थापन गर्ने वस्तु (बिक्री वितरण, नियन्त्रण) ऐन, २०४९
- बिउबिजन ऐन, २०४५
- खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३
- नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् ऐन, २०४८
- दैवी प्रकोप (उद्धार) ऐन, २०३९
- पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५
- आयोडिनयुक्त नून (उत्पादन तथा बिक्री वितरण) ऐन, २०५५
- जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८
- अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९ (अपाङ्गहरूको संरक्षण तथा कल्याणकारी व्यवस्था गर्न बनेको ऐन)
- उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४
- गरिबी निवारण कोष ऐन, २०६३
- कमैया श्रम (निषेध गर्ने)सम्बन्धी ऐन, २०५८
- कारागार ऐन, २०१९
- जग्गा प्राप्ति ऐन, २०१८
- जीवनाशक विषादी ऐन, २०४८
- वन ऐन, २०४९
- विरुवा संरक्षण ऐन, २०२९
- बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८
- समाज कल्याण ऐन, २०४९
- जलस्रोत ऐन, २०४९
- मुलुकी ऐन, २०२०

नेपाल सरकारका नीतिहरू

- प्रथम पञ्चवर्षीय योजना, (२०१३-२०१८)
- त्रिवर्षीय योजना, (२०६७/२०६८-२०६९/२०७०)
- राष्ट्रिय भू-उपयोग नीति, २०६९
- वन क्षेत्रको नीति, २०५७

- आधारभूत आवश्यकताहरूको परिपूर्तिका लागि कार्यक्रम, (२०४२-२०५७)
- विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण राष्ट्रिय रणनीति, २०६३
- खानेपानी आपूर्तिसम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६४
- राष्ट्रिय कृषि नीति, २०६१
- दुग्ध विकास नीति, २०६४
- कृषि व्यवसाय प्रवर्धन नीति, २०६३
- जलवायु परिवर्तन नीति, २०६७
- राष्ट्रिय बिउबिजन नीति, २०५६
- सिँचाइ नीति, २०६०
- जैविक प्रविधि नीति, २०६३
- आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार विषयक संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अनुबन्ध, १९६६
- मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणा, १९४८

**महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव
उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, १९७९
धारा ७ र ८**

**महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि,
१५७५
धारा ७ र ८**

अनुसन्धान/लेखन

मनिषा सुवेदी, जागरण नेपाल

साधना श्रेष्ठ, अधिवक्ता, कानुनी सहयोग तथा परामर्श केन्द्र (ल्याक)

पल्मु लामा, नेपाल तामाङ महिला घेदुङ

अनुसन्धान/लेखन संयोजक तथा प्रतिवेदन सम्पादनकर्ता

नवीनकुमार श्रेष्ठ, अधिवक्ता, महिला, कानून र विकास मञ्च

प्रतिवेदन सम्पादनकर्ता

लोकहरी बस्याल, अधिवक्ता, महिला, कानून र विकास मञ्च

विषयसूची

	पृष्ठ
महिला सहभागिता	११६
परिच्छेद प	
१.१ पृष्ठभूमि	११७-११८
१.२ अध्ययनको औचित्य	११८
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	११८-११९
परिच्छेद छ	
२.१ महासन्धिप्रदत्त अधिकारको कार्यान्वयनमा प्रयाससम्बन्धी सङ्क्षिप्त परिचय	१२०-१२१
२.२ महासन्धिको धारा ७ र ८ को कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित कानुनी संयन्त्र	१२१-१३३
परिच्छेद ज	
३.१ नेपालको विकास र नीतिगत मुद्दा महिलाका विषय तथा सहभागिताको सबाल	१३४-१३६
३.२ महिलाको सहभागिता स्थिति	१३६-१४६
३.३ सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट भएका महत्वपूर्ण फैसलाहरू	१४६-१४९
परिच्छेद झ	
४. निष्कर्ष तथा सुझाव	१५०-१५३
४.१ निष्कर्ष	१५०
४.२ सुझाव	१५१
५. सन्दर्भसामग्री	१५३-१५६

महिला सहभागिता

उपसमिति

महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि

धारा ७

पक्षराष्ट्रहरूले मुलुकको राजनीतिक तथा सार्वजनिक जीवनमा महिला विरुद्धको भेदभाव उन्मूलन गर्न तथा खासगरी बराबरको आधारमा पुरुषसह महिलालाई देहायका अधिकारहरू उपलब्ध गराउन आवश्यक कदमहरू चाल्नेछन्:

- क) सबै निर्वाचनहरू तथा जनमत सङ्ग्रहहरूमा मत दिने अधिकार तथा सार्वजनिक पद धारण गर्न सबै सरकारी तहहरूमा हुने सार्वजनिक क्रियाकलाप सम्पादन गर्ने अधिकार,
- ख) मुलुकको सार्वजनिक तथा राजनीतिक जीवनसँग सम्बन्धित गैरसरकारी संस्था तथा सङ्गठनहरूमा भाग लिन पाउने अधिकार।

धारा ८

पक्षराष्ट्रहरूले महिलालाई पुरुषसह समान आधारमा तथा विना कुनै भेदभाव अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिनिधित्व गर्न पाउने अवसर तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनहरूको कार्यमा भाग लिन पाउने अवसर सुनिश्चित गर्न सबै उपयुक्त कदमहरू चाल्नेछन्।

१.१ पृष्ठभूमि

नेपालले मानवअधिकारसम्बन्धी २३ वटा महासन्धिहरू र (दुई वटा सार्कस्तरीय महासन्धिसमेत)को अनुमोदन गरेको छ। यी महासन्धिहरूमध्ये महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धिसमेतको अनुमोदन गरेको छ। यसलाई महिलाको अधिकार याचिकापत्र (Bill of Right) पनि भनिन्छ। यस महासन्धिले महिलाका विविध अधिकारहरू जस्तै समानताको अधिकार, नागरिकताको अधिकार, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अधिकार, नागरिक तथा राजनीतिकहरूलाई समेत सुनिश्चित गरेको छ। यस महासन्धिको धारा १ ले महिला विरुद्धको विभेदका सम्बन्धमा बोधगम्य परिभाषासमेत गरेको छ। यसले समाजमा रहेका महिला विरुद्ध असमानताका विषयहरूलाई समेत समेटेको छ। परिणामस्वरूप यस महासन्धिले सारभूत समानताका उपायहरूको माध्यमबाट महिलाको समानताको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने कुरालाई जोड दिएकोछ। अझ बढी यस महासन्धिले महिलाको कानुनी अधिकारको संरचनाका लागि सरकारलाई विभिन्न संयन्त्रहरू निर्माण गर्न लगाई अधिकार सुनिश्चित गर्ने दायित्वको भागी बनाएको छ।

यस महासन्धिको महत्वलाई आत्मसात् गर्दै नेपालको सरकारले २२ अप्रिल १९९१ मा यसलाई अनुमोदन गरेको थियो। यस महासन्धिको पक्ष बिनसकेपश्चात् नेपालमा कार्यकारी, विधायिकी तथा न्यायिक निर्णयमार्फत महिलाको अधिकार सुनिश्चित गर्न विविध सकारात्मक पहलहरू भएका छन्। तथापि, अझै महिला विरुद्धका विभेदपूर्ण कानुनी व्यवस्था, समाजमा रहेका परम्परागत मान्यताहरू, खराब सामाजिक व्यवहारहरू, लैङ्गिकतामा आधारित हिंसाहरू रहेका छन्। फलस्वरूप महिलाहरूलाई अझै पनि मुलुकको दोस्रो दर्जाको नागरिकको रूपमा व्यवहार गरिएको छ। यद्यपि यस महासन्धिको पक्ष भइसकेपछि नेपालले आफ्नो दायित्व पूरा गर्ने प्रतिबद्धता अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय स्तरमा व्यक्त गरेको छ।

प्रस्तुत अध्ययन विशेषगरी महासन्धिप्रदत्त महिला सहभागिताको सन्दर्भमा सीमित रहेको छ। राज्यका संयन्त्रहरू तथा राजनीतिमा महिलाको सहभागिताको सन्दर्भ अझै पनि चुनौतीपूर्ण रहेको पाइन्छ। तर पनि सन् १९९० देखि अर्थात् महासन्धिको अनुमोदनपश्चात् महत्वपूर्ण परिवर्तनहरू भएका छन्, जुन सकारात्मक पनि हुन्। राज्य संयन्त्रका विविध सेवामा महिलाको सहभागिता अभिवृद्धि हुनु आफैमा महत्वपूर्ण छ,

तापनि राज्यका न्यायिक निकाय तथा नीति निर्माण तहमा महिलाको न्यून सहभागिताले राज्यका सकारात्मक पहललाई पनि चुनौती दिइराखेको छ। यसै कुरालाई मध्यनजर राखी यस महासन्धिको धारा ७ र ८ द्वारा प्रदत्त महिलाको सहभागिताको अधिकारका सम्बन्धमा अध्ययन गर्ने जमर्को गरिएको छ। यस अध्ययनमा विशेषगरी महिला सहभागिताको सम्बन्धमा नेपालको विधायिकी प्रयास, प्रशासकीय पहल तथा न्यायिक हस्तक्षेप र सक्रियताहरूको अध्ययन गरिएको छ।

१.२ अध्ययनको औचित्य

विकासको प्रक्रियाले पुरुषप्रधान समाजमा महिलाको समान सहभागिता गराउने सम्बन्धमा महत्वपूर्ण योगदान गरेको छ। विशेषगरी महिलाअधिकारकर्मीले गरेको आन्दोलनले महिलाको राजनीतिक सहभागिताको सम्बन्धमा ल्याएको परिवर्तनलाई लिन सक्दछौं। प्रजातान्त्रिक सरकारको पद्धति र कानुनी शासन आजको विश्वमा जताततै प्रभावशाली रहेको देखिन्छ। सबै राष्ट्रहरूले कानुनी शासन तथा कानुनको समान प्रयोगमा महत्व दिएको पाइन्छ। यस अवस्थाले लैङ्गिक समानता प्राप्त गर्नका लागि महत्वपूर्ण योगदान दिएको छ। यस कारण कानुनमा गरिने सुधारहरू महिलाको सहभागिता अभिवृद्धिमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ भन्ने कुरालाई अनुमान गर्न सकिन्छ। विभेदपूर्ण कानुनहरूको उन्मूलन विना महिलाको आर्थिक, सामाजिक तथा राजनीतिक स्थितिमा परिवर्तन ल्याउन असम्भव हुन्छ। यस अध्ययनमा महिला महासन्धिको अनुमोदनपश्चात् महिलाको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने सम्बन्धमा भएका कानुनहरूको परिवर्तनको विश्लेषण गरिएको छ। नेपाल सरकार, अधिकारकर्मी, नागरिक समाज तथा अदालती निर्णयहरूले राज्यका संयन्त्रहरूमा महिला सहभागिता सुनिश्चित गर्ने तथा प्रवर्धनका लागि अर्थपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन्। यस सम्बन्धमा थुप्रै क्रियाकलापहरू समेत गरिएका छन्। अन्तरिम व्यवस्थापिका संसदले महिलाको सहभागिता अभिवृद्धि गर्नका लागि संसदीय घोषणापत्र जारी गरेको थियो, जुन घोषणापत्रहरूका आधारमा कानुनहरूको परिमार्जन तथा विकास हुन बाँकी नै रहेको छ। यी यावत् विषयमा महिलाको सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने सम्बन्धमा यस अध्ययन केन्द्रित रहेको छ।

१.३ उद्देश्य

महिला महासन्धिको धारा ७ र ८ ले महिलाको राजनीतिक र सामाजिक जीवनमा सहभागिता गराउने सम्बन्धमा रहेका विभेदपूर्ण कानुनी व्यवस्था एवम् अभ्यासहरूलाई उन्मूलन गरी पुरुषसह समान अधिकार दिलाउने संकल्प गरेको छ।

निर्वाचनको माध्यमबाट राज्यको नीति निर्माण तहमा सहभागी गराउने तथा समग्र निर्वाचन प्रक्रियामा उनीहरूको सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। त्यसैगरी पक्ष राज्यले अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा राज्यको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने सबालमा महिलाको सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने कुरालाई सशक्तरूपमा उठाएको छ। नेपालको सन्दर्भमा महिलाको सहभागिता राज्य संयन्त्र तथा राजनीतिमा अत्यन्त न्यून देखिन्छ। त्यसैगरी अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा उनीहरूको सहभागिता शुन्यप्रायः रहँदै आएको छ। जनसङ्ख्याको आधा भाग ओगट्ने महिलालाई राज्य संयन्त्रमा सहभागिता नगराउँदा विकासतर्फ उनीहरूलाई राज्यको अवसरबाट वञ्चित गरिएको छ भने पुरुष प्रधान समाजमा समान अधिकार सुनिश्चित गराउने विषय चुनौतीपूर्ण रहेको छ। अतः यस महासन्धिको धारा ७ र ८ द्वारा प्रदत्त सहभागिताको अधिकार रहेका कानुनी व्यवस्था तथा शासकीय पहलहरूको समग्र अध्ययन गरी उनीहरूको सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने सम्बन्धमा के कस्तो कानुन सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ सो सम्बन्धमा सुझाव दिने, त्यसैगरी शासकीय पहलहरूको समग्र अध्ययन गरी महिलाको सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने सम्बन्धमा चालिनु पर्ने पहल एवम् कदमहरूको सम्बन्धमा सुझाव दिने तथा उनीहरूको सहभागिता अभिवृद्धिका लागि आवश्यक न्यायिक सक्रियताको सम्बन्धमा सुझाव दिने यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ।

२.१ महासन्धिप्रदत्त अधिकारको कार्यान्वयनमा प्रयाससम्बन्धी सङ्क्षिप्त परिचय

सबै मानवअधिकारहरू विश्वव्यापी, अहरणीय एवम् अविभाज्य हुन्छन्। जस्तै: नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, जीवनको अधिकार, कानूनका अगाडि समानताको अधिकार, वाक स्वतन्त्रताको अधिकार, सभा सम्मेलन गर्ने अधिकार, धार्मिक अधिकार, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार, काम प्राप्त गर्ने अधिकार, सामाजिक सुरक्षाको अधिकार, शिक्षाको अधिकार, सामूहिक अधिकार जस्तै विकासको अधिकार, आत्मनिर्णयको अधिकारहरू रहेका छन्। यी अधिकारहरू अन्तरसम्बन्धित हुन्छन्। एउटा अधिकारको प्रवर्धन एवम् सुधारले अर्को अधिकारलाई प्रवर्धन गरिराखेको हुन्छ। त्यसैगरी एउटा अधिकारको वञ्चितीकरणले अर्को अधिकारलाई प्रतिकूल असर पारिरहेको हुन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले विगतमा रहेको महिलाले नागरिकता प्रदान गर्ने विभेदपूर्ण व्यवस्थामा संशोधन गरी समान अधिकार स्थापित गरेको छ। त्यसैगरी संविधानसभामा महिलाको ३३ प्रतिशत सहभागिता सुनिश्चित गरेको छ। यसका अतिरिक्त व्यवस्थापिका संसदले महिला विरुद्धका सबै प्रकारका हिंसाहरू उन्मूलन गर्ने घोषणा गरेको छ। यो पनि महत्वपूर्ण उपलब्धि हो। तथापि राज्यका कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिका बीचको प्रभावकारी समन्वय एवम् सञ्चारको कमीले कतिपय व्यवस्थाहरू प्रभावकारी बन्न सकिरहेका छैनन्। सरकारका विभिन्न निकाय एवम् संयन्त्रहरूको प्रभावकारी समन्वय नहुँदा विभेदपूर्ण कानुनी व्यवस्थाको उन्मूलन गर्न तथा लैङ्गिक समानता कायम गर्ने सम्बन्धमा कठिनाइहरू रहेका छन्। अभैसम्म पनि सामाजिक खराब अभ्यासहरू प्रथा तथा प्रचलन समाजमा विद्यमान छन्। त्यसैले राज्यका विद्यमान संयन्त्रहरूमा पुरुषको तुलनामा महिलाको सहभागिता अत्यन्त न्यून रहेको स्थिति छ। विशेष गरी नीतिनिर्माण तहमा महिलाको स्थिति न्यून रहेको छ। न्यायिक निकायहरूमा तथा प्रशासकीय नीतिनिर्माण तहमा पुरुषहरूको प्रभुत्व रहेको छ। सरकारका विभिन्न सेवाहरूमा महिलाको न्यून उपस्थिति रहेको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरूमा अविभेदको सिद्धान्त अन्तर्सम्बन्धित विषयको रूपमा रहेको छ। यो सिद्धान्त विशेष गरी मानवअधिकारसम्बन्धी महासन्धिहरूमा केन्द्रीय विषयको रूपमा रहेको पाइन्छ। जस्तै सबै किसिमका जातीय

विभेद उन्मूलन गर्ने महासन्धि र महिला विरुद्धका सबै प्रकार विभेद उन्मूलन गर्ने महासन्धिमा रहेको छ। अविभेद सिद्धान्त प्रत्येक व्यक्तिको सबै मानवअधिकार तथा स्वतन्त्रतामा प्रतिबिम्बित हुन्छ। त्यसैगरी लिङ्ग, जात, रङ्ग, धर्मलगायतका आधारमा गरिने विभेदलाई प्रतिबन्धित गर्दछ। अविभेदको सिद्धान्त मानवअधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा १ उल्लेखित समानताको अधिकारसँग आधारित रहेको छ।

राज्यको दायित्व त्यतिबेला मात्र पूर्ण हुन्छ, जतिबेला अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूको स्थानीय स्तरमा कार्यान्वयन गरिन्छ र साथै यस्ता अधिकारहरू राज्यबाट नागरिकसम्म निःसृत हुन्छ। यसबाट राष्ट्रिय कानूनको माध्यमबाट अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजबाट प्रदत्त अधिकारहरू स्थानीयस्तरसम्म कार्यान्वयन हुन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरूको अनुमोदनका माध्यमबाट यी महासन्धिप्रदत्त दायित्व तथा कर्तव्यहरूको घरेलु कानून तथा विभिन्न उपायहरूको माध्यमबाट पूर्ण गरिन्छ। यदि घरेलु कानुनी कारबाहीले मानवअधिकारको दुरुपयोगलाई सम्बोधन गर्न असफल हुन्छ, त्यस्तो अवस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय मानवअधिकारसम्बन्धी संयन्त्रहरूमार्फत उजुरीको माध्यमबाट त्यस्ता अधिकारहरूलाई सुनिश्चित गर्ने तथा कार्यान्वयन गर्ने तथा स्थानीय स्तरमा लागू गर्नका लागि व्यवस्था गरिएको हुन्छ।

महिला महासन्धिको कार्यान्वयनका लागि नेपालले धेरै कानूनहरूको निर्माण एवम् सुधार गरेको छ, जस्तै; निजामती सेवा (दोश्रो संशोधन) ऐन, २०६४, सार्वजनिक सेवा समावेशी गर्न बनेको अध्यादेश २०६५, जातीय विभेद र छुवाछुत (कसुर तथा सजाय) ऐन, २०६८ आदि रहेका छन्। तर, यी कानून कार्यान्वयन भने अझै पनि उपयुक्त तवरबाट लागू भइरहेको अवस्था छैन।

२.२ महासन्धिको धारा ७ र ८ को कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित कानुनी संयन्त्र

महिला सहभागितासम्बन्धी संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्थाहरू

नेपालको संवैधानिक विकासको सुरुवात २००४ सालदेखि भएको देखिन्छ। तथापि, महिला सहभागितासँग सम्बन्धित संवैधानिक व्यवस्थाहरू विगतका संविधानहरूमा विरलै उल्लेख गरेको पाइन्छ। यस अध्ययनमा विगतका संवैधानिक व्यवस्थाहरूको पुनरावलोकन गरी विद्यमान नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा महिला सहभागितासँग सम्बन्धित व्यवस्था र कानुनी व्यवस्थाहरूको विश्लेषण गरिएको छ।

१. नेपालको वैधानिक कानून, २००४

यस वैधानिक कानूनमा महिलासँग सम्बन्धित खासै विशेष व्यवस्थाहरू रहेको पाइँदैन। तर यसको धारा ४ ले नागरिकका विविध अधिकारहरू जस्तै व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता, छापाखानाको स्वतन्त्रता, सङ्घ तथा सङ्गठन खोल्ने स्वतन्त्रता, धार्मिक स्वतन्त्रता, समानताको अधिकार, अनिवार्य शिक्षाको अधिकार, मतदान गर्ने अधिकार, सम्पत्तिको अधिकारजस्ता अधिकारहरू प्रदान गरेको थियो। ती अधिकारहरू स्वभाविकरूपमा महिलाहरूले पनि उपभोग गर्न सक्ने विषयलाई वैधानिकता दिएको थियो।

२. नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७

यस संविधानमा राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र नीतिहरूअन्तर्गत निम्नलिखित अधिकारहरू प्रदान गरेको देखिन्छ।

- ▶ धारा ५ (क) मा जीवन निर्वाह गर्न चाहिने प्रयाप्त साधनमा नरनारी नागरिक सबैको समान अधिकार हुने छ भन्ने व्यवस्था रहेको।
- ▶ धारा ५ (घ) मा स्त्री र पुरुष दुवैलाई समान कामका लागि समान तलव दिलाउने भन्ने व्यवस्था रहेको।
- ▶ धारा ५ (ङ) मा मजदुर स्त्री पुरुषको स्वास्थ्य र बल तथा केटाकेटीहरूको कलिलो उमेरको दुरुपयोग हुन नदिने र नागरिकहरूलाई आर्थिक परिस्थितिले निजको उमेर वा बललाई नसुहाउने रोजगार गर्न बाध्य गर्न नदिने भन्ने व्यवस्था रहेको।
- ▶ धारा १५ (१) मा सरकारले धर्म, जाति, जात (वर्ण), लिङ्ग, जन्मस्थान वा त्यस्तो कुनै विषयको आधारमा कुनै नागरिकलाई भेदभाव गर्ने छैन भन्ने व्यवस्था रहेको।
- ▶ धारा १५ (२) मा तर सरकारले स्त्री जति वा बालक वर्गको निमित्त कुनै खास व्यवस्था गर्न सक्दछ भन्ने व्यवस्था रहेको।

३. नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५

- ▶ धारा ४ मा समानताको अधिकारको व्यवस्था गरेको थियो। जसअन्तर्गत ४(१) मा सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन् भन्ने व्यवस्था रहेको थियो भने (२) मा कुनै पनि नागरिकमाथि धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात, जातिको आधारमा भेदभाव गरिने छैन भन्ने व्यवस्था रहेको थियो। त्यसैगरी (३) मा सरकारी सेवामा धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात, जातिको आधारमा भेदभाव गरिने छैन र महिला पुरुषलाई समान अवसर प्रदान गरिने छ भन्ने व्यवस्था रहेको थियो।

४. नेपालको संविधान, २०१९

- ▶ धारा ७ मा आमाको नामबाट नागरिकता प्राप्त गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ

भने, ७(ख) मा यदि आमा वा बुबाको नेपाली नागरिकता छ भने सन्तान नेपाली नागरिक हुन्छ भन्ने व्यवस्था थियो।

- ▶ धारा १० ले समानता अधिकारको व्यवस्था गरेको थियो। उपधारा १ ले कुनै पनि नागरिकमाथि धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात, जातिको आधारमा भेदभाव गरिने छैन, सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन् भन्ने व्यवस्था रहेको थियो।
- ▶ धारा ६७ ले महिलाको सङ्घ (एसोसियसन) पञ्चायतको भातृसंस्थाको रूपमा व्याख्या गरेको थियो।

५. नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७

सन् १९९० मा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापश्चात् नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को घोषणा गरिएको थियो। यस संविधानले विशेषगरी प्रजातन्त्रका मूल्य र मान्यताहरूलाई आत्मसात गरेको थियो। यही समयमा नेपाल सरकारले महिला महासन्धिको अनुमोदन गर्नुको साथै विभिन्न कानूनहरूको संशोधन गरी महिला महासन्धिद्वारा प्रदत्त अधिकार सुनिश्चित गर्ने प्रयत्न गरेको थियो। यस संविधानले विशेष गरी महिलाका अधिकारहरूका सम्बन्धमा निम्नलिखित व्यवस्थाहरू गरेको थियो।

- ▶ धारा ११ मा “सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन्। कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरिने छैन। कुनै पनि नागरिकमाथि धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात, जाति, वा वैचारिक आस्थाको आधारमा भेदभाव गरिने छैन। तर राज्यले पछाडि परेका वर्गको लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न सक्ने संवैधानिक गरेको थियो। समान कामका लागि महिला र पुरुषका बीच पारिश्रमिक भेदभाव नगरिने व्यवस्था गरेको थियो।”
- ▶ धारा २६ (७) ले “राज्यले राष्ट्रिय विकासको लागि नीतिहरू बनाई महिलाको विकासको लागि शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारमा विशेष व्यवस्था गर्न सक्ने संवैधानिक व्यवस्था थियो।”

६. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३

जनआन्दोलन २०६२/६३पश्चात् नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ जारी गरियो। यस संविधानले विशेषगरी राज्यका संयन्त्रहरूमा समावेशीकरणको मान्यतालाई आत्मसात गरेको छ, अर्थात् यस संविधानले समावेशी प्रजातन्त्र र यसका मूल्य र मान्यतालाई आत्मसात गरेको छ। यस संविधानमा महिलाको सहभागिता वा समावेशीकरणसँग सम्बन्धित भएका व्यवस्थाहरू तालिका १ मा उल्लेख गरिएको छ:

तालिका १		
क्रस	भाग	व्यवस्था
१	भाग २, नागरिकता	<p>धारा ८: संविधान प्रारम्भ हुँदाका बखतको नागरिकता</p> <p>२(ख) कुनै व्यक्तिको जन्म हुँदाका बखत निजको बाबु वा आमा नेपाली नागरिक रहेछ भने त्यस्तो व्यक्ति।</p> <p>६ नेपाली नागरिकसँग वैवाहिक सम्बन्ध कायम गरेकी विदेशी महिलाले चाहेमा प्रचलित कानूनबमोजिम अङ्गीकृत नेपाली नागरिकता लिन सक्नेछ।</p> <p>७ यस धारामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि विदेशी नागरिकसँग विवाह गरेकी नेपाली महिला नागरिकबाट जन्मिएको व्यक्तिको हकमा निजको नेपालमा जन्म भई नेपालमा नै स्थायी बसोबास गरेको र बाबुको नागरिकताको आधारमा निजले विदेशी मुलुकको नागरिकता प्राप्त गरेको रहेनछ भने निजले प्रचलित कानूनबमोजिम नेपालको अङ्गीकृत नागरिकता प्राप्त गर्न सक्नेछ।</p>
		<p>१२. स्वतन्त्रताको हक</p> <p>१३. समानताको हक: सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन्। कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरिने छैन। महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेसी वा किसान, मजदुर वा आर्थिक, सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएको वर्ग वा बालक, वृद्ध तथा अपाङ्ग वा शारीरिक वा मानसिक रूपले अशक्त व्यक्तिको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासको लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिने छैन।</p> <p>१४. छुवाछूत तथा जातीय भेदभाव विरुद्धको हक</p> <p>१५. प्रकाशन, प्रसारण तथा छापाखानासम्बन्धी हक</p> <p>१६. वातावरण तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी हक</p> <p>१७. शिक्षा तथा संस्कृतिसम्बन्धी हक</p> <p>१८. रोजगारी तथा सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी हक</p> <p>१९. सम्पत्तिको हक</p> <p>२०. महिलाको हक</p>

क्रस	भाग	व्यवस्था
		<p>(१) महिला भएकै कारणबाट कुनै पनि किसिमको भेदभाव गरिने छैन।</p> <p>(२) प्रत्येक महिलालाई प्रजनन स्वास्थ्य तथा प्रजननसम्बन्धी हक हुनेछ।</p> <p>(३) कुनै पनि महिला विरुद्ध शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य गरिने छैन र त्यस्तो कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुनेछ।</p> <p>(४) पैतृक सम्पत्तिमा छोरा र छोरीलाई समान हक हुनेछ।</p> <p>२१. सामाजिक न्यायको हक: आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछि परेका महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेसी समुदाय, उत्पीडित वर्ग, गरिब किसान र मजदुरलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको संरचनामा सहभागी हुने हक हुनेछ।</p> <p>२२. बालबालिकाको हक, २३. धर्मसम्बन्धी हक, २४. न्यायसम्बन्धी हक, २५. निवारक नजरबन्द विरुद्धको हक, २६. यातना विरुद्धको हक, २७. सूचनाको हक, २८. गोपनीयताको हक, २९. शोषण विरुद्धको हक, ३०. श्रमसम्बन्धी हक, ३१. देश निकाला विरुद्धको हक, ३२. सबैधानिक उपचारको हक</p>
३	भाग ७: संविधान सभा	<p>६३. संविधानसभाको गठन</p> <p>(४) उपधारा (३) को खण्ड (क) बमोजिम राजनीतिक दलहरूले उम्मेदवार चयन गर्दा समावेशी सिद्धान्तलाई ध्यान दिनु पर्नेछ र खण्ड (ख) बमोजिम राजनीतिक दलहरूले उम्मेदवारहरूको सूचिकृत गर्दा महिला, दलित, उत्पीडित जाति/आदिवासी जनजाति, पिछडिएको क्षेत्र, मधेसीलगायत अन्य वर्ग समेतको कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम समानुपातिक प्रतिनिधित्व गराउनु पर्नेछ।</p> <p>(५) उपधारा (४) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि महिलाको हकमा उपधारा (३) को खण्ड (ख) बमोजिम समानुपातिक प्रतिनिधित्वमा हुने सङ्ख्यामा सो उपधाराको खण्ड (क) अनुसार दिइने उम्मेदवारीको सङ्ख्या जोडेर कुल सङ्ख्यामा न्यूनतम एक तिहाई उम्मेदवारी दिनु पर्नेछ।</p>

क्रस	भाग	व्यवस्था
४	भाग १८: राजनीतिक दलहरू	१४२. राजनीतिक दलको रूपमा निर्वाचनको लागि मान्यता प्राप्त गर्न दर्ता गराउनुपर्ने (३)(ग) विभिन्न स्तरका कार्यकारिणी समितिमा महिला, दलितलगायत उपेक्षित र उत्पीडित क्षेत्रका सदस्यहरूसमेत रहने समावेशी व्यवस्था गरिएको हुनु पर्छ, (४) कुनै राजनीतिकदलको सदस्यता प्राप्त गर्न केवल धर्म, जात, जाति, भाषा वा लिङ्गको आधारमा नेपाली नागरिकउपर भेदभावपूर्ण बन्देज लगाइएको वा कुनै राजनीतिक सङ्गठन वा दलको नाम, उद्देश्य, चिन्ह वा झण्डा मुलुकको धार्मिक वा साम्प्रदायिक एकतालाई खलल पार्ने वा मुलुकलाई विखण्डित गर्ने प्रकृतिको वा त्यस्तो दलको विधान वा नियमावलीमा निर्दलीय वा एकदलीय व्यवस्थाको सम्बर्धन र संरक्षण गर्ने उद्देश्य रहेछ भने निर्वाचन आयोगले त्यस्तो सङ्गठन वा दललाई दर्ता गर्ने छैन।

स्रोत: CEDPA नेपाल, संविधानमा महिलाको अवस्था र नेपालको कानुनमा सुधार, अध्ययनको पुनरावलोकन, काठमाडौं २००८

७. संविधानसभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०६४			
क्रस	कानुनहरूको नाम	दफा	व्यवस्था
४	संविधानसभा निर्वाचन ऐन २०६४	७	(४) दफा ६ को समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम दिइने महिला उम्मेदवारको सङ्ख्यामा दफा ५ को पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीअनुसार दिइने महिला उम्मेदवारको सङ्ख्या जोडेर कुल सङ्ख्यामा न्यूनतम एक तिहाई महिला उम्मेदवार हुनु पर्नेछ। (३)(१) राष्ट्रिय तहमा महिलाको प्रतिनिधित्वको व्यवस्था गरेको।

क्रस	कानुनहरूको नाम	दफा	व्यवस्था
		उपदफा ३ मा उम्मेदवारको बन्दसूचीमा महिलाको प्रतिनिधित्वको व्यवस्था गरेको	<p>► महिला ५०% त्यसमा</p> <ol style="list-style-type: none"> १. मधेसी महिला १५.६%, पुरुष १५.६% २. दलित महिला ६.५%, पुरुष ६.५% ३. उत्पीडित जाति/आदिवासि जनजाति महिला १८.९%, पुरुष १८.९% ४. पिछडिएको क्षेत्र महिला २%, पुरुष २% ५. अन्य समूह महिला १५.१%, पुरुष १५.१%
	स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५	८, १२, ७५, ७६, ८०, १७२, १७६	<p>वडासदस्यमा एक जना महिलाको प्रतिनिधित्वको व्यवस्था गरेको, दुई जना सदस्यमा एक जना महिला सदस्य गाउँ विकास समितिमा हुनु पर्ने व्यवस्था, गाउँ परिषद् र जिल्ला परिषदमा कम्तीमा एक जना महिला सदस्य हुनुपर्ने, कम्तीमा ४ सय ५ सदस्य नगरपालीका परिषदमा नियुक्ती हुनुपर्ने, जसमा जिल्ला विकास परिषद र गाउँ विकास समितिबाट छ जनामध्ये एक जना हुनुपर्ने।</p> <p>► स्थानीय तहमा एक-तिहाइ महिलाको प्रतिनिधित्वलाई सुरक्षित गरेको छ।</p>

७. स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन (चौथो संशोधन) २०६६, विकास समिति ऐन २०१३, शिक्षा ऐन २०२८ को दफा १६, स्वास्थ्य सेवा ऐन २०५३ को दफा ८, छात्रवृत्तिसम्बन्धी नियमावली २०६० को नियम १०क. को उपनियम (ख) मा

► महिलाका लागि ३३% आरक्षणको व्यवस्था सुनिश्चित गरेको छ।

८. प्रहरी ऐन, २०६३ ले

► महिलाको लागी २०% आरक्षणको व्यवस्था गरेको छ।

९. महिलाहरूको प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी व्यवस्था

- ▶ महिलाले ६० दिनको सुत्केरी विदा सुत्केरी हुनु भन्दा अगाडि वा पछाडि पूरा तलबी विदा पाउने भनी विभिन्न ऐन तथा नियमहरूमा व्यवस्था गरेको छ।

१०. व्यवस्थापिका संसद् सचिवालय कर्मचारी प्रशासन नियमावली, २०६५, निजामती सेवा नियमावली २०६४, श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी (पहिलो संशोधन) नियमावली, २०६५

- ▶ यदि महिलाले अन्य ६ महिना विदा लिन चाहेमा विना तलब विदा लिन पाउँदछ भने त्यो विदा अन्य विदामा जोडिने छैन।
- ▶ सुत्केरी महिलाले बच्चाको स्याहारको लागि रु. ५०००/- पाउँदछ भन्ने व्यवस्था श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी (पहिलो संशोधन) नियमावली, २०६५ मा रहेको छ।

११. वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६३

- ▶ **लैङ्गिक विभेद नगरिने:** वैदेशिक रोजगारमा कामदार पठाउँदा महिला र पुरुषबीच विभेद गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ। तर, वैदेशिक रोजगारमा जाने महिलालाई नेपाल सरकारले विशेष सुविधा प्रदान गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्थाको साथै वैदेशिक रोजगारमा कामदार पठाउँदा नेपाल सरकारले तोकेबमोजिमको सङ्ख्यामा महिलालाई आरक्षण प्रदान गर्नुपर्दछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ।
- ▶ **विशेष व्यवस्था (सुविधा):** वैदेशिक रोजगारीमा जाने महिलालाई नेपाल सरकारले विशेष सुविधा प्रदान गर्न सक्नेछ। वैदेशिक रोजगारीमा पठाउने संस्थाले नेपाल सरकारले तोकेबमोजिमको महिलालाई आरक्षण प्रदान गर्नुपर्नेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ।

१२. राष्ट्रिय महिला आयोग ऐन, २०६३

- ▶ **नीति कार्यक्रमको अनुगमन, मूल्याङ्कन र विश्लेषण गर्ने:** महिलालाई राष्ट्रिय विकासको मूल प्रवाहमा समाहित गर्नका लागि तर्जुमा भएका र मन्त्रालयहरूसँग सम्बन्धित नीति तथा कार्यक्रम लागू भए नभएका अनुगमन, मूल्याङ्कन गर्ने र लैङ्गिक दृष्टिकोणले प्रभावकारी भए नभएको विश्लेषण गर्ने गराउने र कार्यान्वयनका लागि सरकारलाई सुझाव दिने।
- ▶ **राष्ट्रिय कानूनको अध्ययन गर्ने:** महिलासँग सम्बन्धित राष्ट्रिय कानूनको अध्ययन अनुसन्धान गरी कानूनमा गर्नुपर्ने सुधार भए सम्बन्धित निकायमा सिफारिस गर्ने र त्यसको अनुगमन गर्ने।

- ▶ **भौतिक सुविधा र काम कारबाहीको बारेमा सुझाव दिने:** कुनै सरकारी कार्यालय, निकाय, सरकारी गैरसरकारी वा निजी संस्थाको अवलोकन भ्रमण गरी महिला अधिकारको संरक्षण गर्ने खालको काम कारबाही र भौतिक सुविधाको विषयमा सुधार गर्नुपर्ने भए सरकार र सम्बन्धित निकायलाई सुझाव दिने।
- ▶ **जाँचबुझ गर्न सक्ने:** महिला पीडित भएको मुद्दाको उजुरको सम्बन्धमा जाँचबुझ गर्न सक्ने।

१३. **प्रहरी नियमावली, २०४९ को बाह्रौँ संशोधन:**

- ▶ **प्रहरी सेवामा २० प्रतिशत आरक्षणको व्यवस्था:** महिला सहभागिता सुनिश्चित गर्न प्रहरी सेवामा भर्ना गर्दा २० प्रतिशत सिट महिलालाई छुट्याउनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।

१४. **निजामती सेवा ऐन, २०४९:**

- ▶ **सीमान्तकृत वर्गको सहभागिता सुनिश्चित गर्न आरक्षण:** त्यसैगरी दफा ७ को उपदफा ७(१) मा निजामती सेवालार्ई समावेशी बनाउन खुल्ला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति गरिने पदमध्ये ४५ प्रतिशत पद छुट्याई सो प्रतिशतलाई शतप्रतिशत मानी महिलाका लागि ३३ प्रतिशत, आदिवासी जनजातिका लागि २७ प्रतिशत, दलितका लागि नौ प्रतिशत, अपाङ्गको लागि पाँच प्रतिशत र पिछडिएका वर्गका लागि चार प्रतिशत आरक्षण संरक्षित गरिएको छ।
- ▶ **सरकारी आयोजनामा काम गर्ने महिलाको हकमा निजामती सेवा प्रवेशमा उमेरको बन्देज नरहेको:** निजामती सेवामा महिला सहभागिता सुनिश्चित गरी समानताको प्रत्याभूति गर्न दफा १० को उपदफा २ मा नेपाल सरकारको विकास आयोजनाको वा विकासतर्फको कुनै पदमा कम्तीमा पाँच वर्षदेखि अस्थायी नियुक्ती पाई अविछिन्नरूपमा सेवा गरिरहेका महिला कर्मचारीको हकमा खुल्ला प्रतियोगिताको लागि हुने लोक सेवा आयोगको विज्ञापनमा उम्मेदवार हुन उमेरको बन्देज रहेकोमा अब नलाग्ने व्यवस्था गरेको छ।
- ▶ **महिलाको लागि परीक्षणकालमा छुट:** निजामती सेवामा सहभागी बढाउन सो विधेयकको दफा १६ को परीक्षणकालसम्बन्धी व्यवस्थामा महिलालाई छ महिना र पुरुषको हकमा एक वर्षको परीक्षण काल रहने।
- ▶ **महिला विकास अधिकृतलाई स्थायी गर्ने व्यवस्था:** कम्तीमा पाँच वर्ष अस्थायी सेवा गरेका महिला विकास अधिकृतलाई लोक सेवा आयोगद्वारा निर्धारित प्रतिस्पर्धात्मक परीक्षण लिई स्थायी नियुक्ती गर्ने।

- ▶ **महिला र अपाङ्गको लागि छुट्टै पदको व्यवस्था:** खास प्रकृतिको कार्य वा पदका लागि महिला महिलावीच मात्रै प्रतिस्पर्धा गर्न पाउने गरी नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी पद तोक्न सक्ने।
- ▶ **विशेष व्यवस्था कार्यान्वयनमा निरीक्षण प्रणालीको व्यवस्था:** प्रत्येक १० वर्षमा महिलालगायत सीमान्तकृत वर्गको लागि निर्धारित प्रतिशतद्वारा पदपूर्ति गर्नुपर्ने व्यवस्था आएको छ। यसले गर्दा परिणाममा समानता सुनिश्चित भयो भएन भनी निरीक्षण गर्ने प्रणालीको व्यवस्था गरेको छ।
- ▶ **सीमान्तकृत वर्गको लागि कम सेवा अवधिमा बढुवाको व्यवस्था:** ऐनको दफा २१(२) ले महिलालगायत सीमान्तकृत वर्गको बढुवाको लागि एक वर्ष कम सेवा अवधि रहे पनि योग्य हुने व्यवस्था। यस व्यवस्थाले पुरुषलाई चार वर्ष लाग्ने भएमा महिलालाई तीन वर्ष।

१५. विभिन्न आयोग तथा समिति गठनसम्बन्धी व्यवस्था

आयोग तथा समितिहरूको गठन तथा पुर्नगठनमा कम्तीमा एकजना महिलाको सहभागिता सुनिश्चित गराउने कुरालाई आयोगसँग सम्बन्धित कानुनी व्यवस्था एवम् गठन आदेशहरूमा रहेको पाइन्छ। विशेष गरी पाटन विज्ञान प्रतिष्ठान ऐन, २०६४, बेपत्ता आयोगसँग सम्बन्धित अध्यादेश, २०६५, वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४ रहेका छन्।

१६. लैङ्गिक समानता कायम गर्न बनेको केही नेपाल संशोधन ऐन, २०६३

महिलाको सहभागितासँग सम्बन्धित गरिएका व्यवस्थाहरू निम्न रहेका छन्:

१६.१ मुलुकी ऐन ९ संशोधनसहित)

१६.१.१ अदालती बन्दोबस्तको महलमा

- क) दफा ११ मा ४ पछि ४ क थप गरी “विधवा महिला वादी वा पुनरावेदक भएको मुद्दालाई प्राथमिकता दिई कारवाही गर्दै जानु पर्दछ” भन्ने वाक्यांश राखिएको।
- ख) दफा ७३ मा ... को छोरा, छोरी वा पत्नी” भन्ने शब्दको ठाउँमा “..... को छोरा, छोरी, पति वा पत्नी” भन्ने व्यवस्था भएको।
- ग) दफा १०७ मा “..... बाबु वा आमा” भन्ने ठाउँमा “.....बाबु वा आमा वा पति वा पत्नी” भन्ने व्यवस्था भएको।
- घ) दफा ११० मा “..... पुरुषलाई, छैन भने महिलालाई बुझाउनुपर्दछ” भन्ने ठाउँमा “.....उमेर पुगेका कुनै पनि व्यक्तिलाई” भन्ने वाक्यांश प्रयोग गरेको पाइन्छ।

- ड) दफा १२८ मा “..... फलानाको छोरा, छोरी वा पत्नी” भन्ने शब्दको ठाउँमा “..... को छोरा, छोरी, पति वा पत्नी” भन्ने वाक्यांश प्रयोग गरेको पाईन्छ।
- च) दफा १५२ मा “... तिम्रो बुबा” भन्ने ठाउँमा “..... तिम्रो बाबुआमा भए बाबुआमा, नभए संरक्षकको” भन्ने व्यवस्था भएको।
- छ) दफा १६१ मा “... तिम्रो बुबा” भन्ने ठाउँमा “..... तिम्रो बाबुआमा भए बाबुआमा, नभए संरक्षकको” भन्ने व्यवस्था भएको।

१६.१.२ लोग्ने स्वास्तीको महलमा

- क) दफा १ को उपदफा १ मा “.....विवाह भएको १० वर्षसम्म पनि स्वास्तीबाट सन्तान नभएको भन्ने नेपाल सरकारबाट मान्यता प्राप्त मेडिकल बोर्डबाट प्रमाणित भएमा” भन्ने वाक्यांश संशोधनद्वारा भिकिएको।
उपदफा २ मा “....दुवै थरीको मन्जुरी....” भन्ने वाक्यांशमा थप गरी “.....जबर्जस्ती करणीको महलको ३ नम्बरको दफा ६ बमोजिम लोग्नेले स्वास्तीलाई जबर्जस्ती करणी गरेमा” भन्ने वान्यांश थप गरिएको।
- ख) दफा ३ को उपदफा १ मा “.....त्यस्तो सन्तान पाँच वर्ष नपुगेका सन्तान पाँच वर्ष नपुगेसम्म” भन्ने वाक्यांशमा थप गरी “.... नाबालक....” भन्ने शब्द राखिएको।

उपदफा २ संशोधन गरी भिकिएको।

उपदफा ३ मा भएको उपदफा २ को व्यवस्था भिकिएको।

१७. सशोधन भएको नेपाल कानून व्याख्यासम्बन्धी ऐन २०१०

दफा २ को “म” मा थप गरि “म” मा “पुत्री (छोरी)-यो शब्दले ऐनमा धर्मपुत्री राख्न पाउनेले राखेको धर्मपुत्रीलाई समेत जनाउँछ” भन्ने वाक्यांश राखिएको।

१८. संशोधन भएको प्राईभेट फर्म रजिस्ट्रेशन ऐन २०१४

दफा ४ को उपदफा १(घ) मा भएको “....बुबा, बाजे” भन्ने शब्दको ठाउँमा “.....बाबुआमा र बाजे, बज्यैको नाम....” भन्ने वाक्यांश थप गरेको।

१९. संशोधन भएको भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१

- दफा २ मा उपदफा ग(२) मा “.... छोरा ...” भन्ने ठाउँमा “..... छोरा, छोरी” भन्ने शब्द राखिएको। साथै (३) भिकिएको।

► दफा २६ मा उपदफा १ मा “...एकासगोलका पति, पत्नी, छोरा, छोरी, आमा, बाबु, धर्मपुत्र, धर्मपुत्री, छोरा, बुहारी, नाति, नातिनी, नातिनी बुहारी, दाजुभाइ वा ३५ वर्ष पूरा गरेको अविवाहित दिदीबहिनीहरूमध्ये ...” भन्ने वाक्यांशको ठाउँमा “... एकासगोलका पति, पत्नी, छोरा, छोरी, आमा, बाबु, धर्मपुत्र, धर्मपुत्री, छोरा, बुहारी, नाति, नातिनी, नातिनी बुहारी, दाजुभाइ दिदीबहिनीहरूमध्ये ...” भन्ने वाक्यांश राखिएको।

२०. विवाह दर्ता ऐन, २०२८

► दफा ४ को उपदफा ३ मा संशोधित भई “पुरुष र स्त्री दुवैको उमेर बीस वर्ष पूरा भएको” वाक्यांश रहेको।

२१. संशोधन भएको जन्म, मृत्यु तथा अन्य व्यक्तिगत घटना (दर्ता गर्ने) ऐन, २०३३

► दफा ४ को उपदफा १(क) मा भएको “...उमेर पुगेका लोग्ने मान्छे...” भन्ने शब्द भिकिएको।

२२. संशोधन भएको पुनरावेदन तथा जिल्ला अदालतका न्यायाधीशहरूको पारिश्रमिक, सुविधा तथा सेवाका अन्य शर्तसम्बन्धी ऐन २०४८

► दफा १५ को उपदफा १ को (छ) पछि (ज) थप गरिएको छ जसमा “सुत्केरी स्याहार विदा” वाक्यांश रहेको छ।

► दफा २१ को उपदफा १ मा “..साठी..” को सट्टामा “... नब्बे दिन...” भन्ने शब्द राखिएको।

► दफा २१ पछि दफा २१क थप गरी उपदफा १ मा कुनै न्यायाधीशको पत्नी प्रसूती भएमा निजले पन्ध्र दिनको पारिश्रमिकसहितको प्रसूती स्याहार विदा पाउनेछ।” उपदफा २ मा प्रसूती स्याहार विदा सेवा अवधिमा दुई पटक मात्र लिन पाइनेछ भन्ने व्यवस्था राखिएको

► दफा ३२ को उपदफा ३ मा “... सन्तान र धर्मपुत्र....” भन्ने ठाउँमा “... सन्तान” भन्ने राखिएको।

► उपदफा ४ मा “...सन्तान र धर्मपुत्र....” भन्ने ठाउँमा “... विधुर पति वा सन्तान” भन्ने राखिएको।

► उपदफा ५ भिकिएको।

► उपदफा ६ मा “... सन्तान र धर्मपुत्र....” भन्ने ठाउँमा “... सन्तान” भन्ने राखिएको।

२३. संशोधन भएको श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी ऐन २०५१

▶ दफा २(४) मा भएको “अविवाहित” भन्ने शब्द भिक्तिएको।

२४. संशोधन भएको महान्यायधिवक्ताको पारिश्रमिक, सेवाको शर्त र सुविधासम्बन्धी ऐन २०५२

▶ दफा १० को उपदफा २ मा भएको “... श्रीमती...” भन्ने ठाउँमा “श्रीमान्” शब्द थप्नुका साथै “..... श्रीमती वा श्रीमान् ...” भन्ने शब्द संशोधन गरिएको।

२५. संशोधन भएको संवैधानिक निकायका पदाधिकारीहरूको पारिश्रमिक, सेवाको शर्त र सुविधासम्बन्धी ऐन २०५३

▶ दफा ११ को उपदफा २ मा भएको “... श्रीमती...” भन्ने ठाउँमा “श्रीमान्” शब्द थप्नुका साथै “..... श्रीमती वा श्रीमान् ...” भन्ने शब्द संशोधन गरिएको।

निजामती सेवालार्ई समावेशी बनाउनका लागि नेपाल सरकारले केही नेपाल संशोधन अध्यादेश, २०६५ ल्याएको थियो। यस अध्यादेशले विशेष गरी प्रहरी ऐन, २०१२, विकास समिति ऐन २०१३, शिक्षा ऐन, २०२८, नेपाल विशेष सेवा ऐन २०४२, स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३, सशस्त्र प्रहरी ऐन, २०५८, र नेपाल सैनिक ऐन, २०६३ लाई संशोधन गरेको थियो। नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी, नेपाल सैनिक ऐनमा २० प्रतिशत महिलालाई आरक्षण दिने व्यवस्था गरेको छ। अन्य ऐनहरूमा खुला प्रतिस्पर्धाका लागि छुट्याइएका सिट सङ्ख्याहरूमा ३३ प्रतिशत महिलाका लागि आरक्षण गरिएको छ।

३.१ नेपालको विकास र नीतिगत मुद्दा: महिलाका विषय तथा सहभागिताको सबाल

सन् १९५० मा नेपालमा प्रजातन्त्रको अभ्युदय भएको थियो भने सन् १९५५ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सदस्य भएको थियो। नेपालले क्रमबद्ध विकासको लागि सन् १९५६ मा पहिलो पञ्चवर्षीय योजना लागू गरी आर्थिक विकासका लागि प्रारम्भ गर्‍यो। यस योजनाले नेपालको आधुनिकीकरण गर्न औद्योगिक विकास तथा संरचनागत विकास गर्न जोड दिएको थियो। यी विकासका प्रक्रियामा महिलालाई सेवाग्राहीको रूपमा र उनीहरूलाई प्रजनन प्रक्रियाको माध्यमको रूपमा लिइएको थियो। पहिलो पञ्चवर्षीय योजनाअन्तर्गत चालिएका आर्थिक विकासका गतिविधि पञ्चायत मन्त्रालयअन्तर्गत राखिएको थियो। महिला तालिम केन्द्रहरूको स्थापना गरिएको थियो। यस्ता तालिम केन्द्रहरूले बालबालिकाको हेरचाह, परिवार नियोजन, पोषण, पशुपालन, सिलाई बुनाई तथा घरेलु क्रियाकलापसँग सम्बन्धित थियो। सन् १९७५ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घले अन्तर्राष्ट्रिय महिला वर्ष घोषणा गरी नेपालले यसअन्तर्गतका क्रियाकलापहरूमा भाग लिँदै महिलासँग सम्बन्धित मुलुकी ऐनका व्यवस्थाहरूमा संशोधन गरेको थियो। सन् १९७७ मा महिलाका लागि कल्याणकारी क्रियाकलाप र विकासको गतिविधिलाई विस्तार गर्ने उद्देश्यले सामाजिक सेवा समन्वय राष्ट्रिय परिषद्अन्तर्गत पञ्चायत विकास समितिले महिला सेवा समन्वय समिति (Women's Services Coordination Committee) स्थापना गर्ने निर्णय गरेको थियो।

सन् १९७९ मा त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत आर्थिक विकास तथा प्रशासन केन्द्रले पहिलोपटक महिलाको स्थिति विषयक अन्तर्राष्ट्रिय विकाशका लागि संयुक्त राज्यको निकाय (USAID) सहयोगमा अध्ययन गरेको थियो। यस दस्तावेजले आर्थिक विकासमा महिलाको उत्पादनशील भूमिकालाई मान्यता दिनुपर्ने कुरालाई विकास योजनाकार तथा नीतिनिर्माताको ध्यान खिचन सफल भएको थियो। यस अध्ययनले छैठौँ पञ्चवर्षीय योजनामा विकासमा महिलासँग सम्बन्धित नीतिको सन्दर्भमा छुट्टै परिच्छेद राख्नका लागि र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा महिलाका विषयलाई वकालत गर्नका लागि महत्वपूर्ण दस्तावेजको रूपमा उपयोगी भएको थियो। परिणामस्वरूप सातौँ तथा आठौँ पञ्चवर्षीय योजनामा विकासमा महिला नीति अझ बढी विस्तार गरिएको थियो। छैठौँ पञ्च वर्षीय योजनामा महिलाको क्षमता विकास गरेको अवस्थामा राष्ट्रिय

विकासमा योगदान दिन सकिन्छ भन्ने कुराको पहिचान गरिएको थियो, जुन योजनाले महिलाको दक्षता विकासको अभिवृद्धि गर्नका लागि जोड दिएको थियो। यही कारण हुन सक्छ -छैठौँ पञ्चवर्षीय योजनामा महिलाको दक्षता र उत्पादन क्षमता बृद्धि गर्न समान सहभागिता र क्रियाकलापलाई जोड दिएको थियो। यसरी महिलालाई राष्ट्रिय विकासमा सहभागी गराउन महिला सेवा समन्वय समिति सन् १९८२ मा स्थापना गरिएको थियो र महिलालाई नीति निर्माण तहमा सहभागिता सुनिश्चित गरिएको थियो। सन् १९९० को जनआन्दोलनले विकासमा महिला र यससँग सम्बन्धित सरोकारलाई परिवर्तन ल्याएको थियो। प्रजातान्त्रिक राजनीतिक प्रणालीले महिलाका सबलताहरू र सरोकारहरूलाई व्याख्या गर्दै नेपाली महिलाहरूलाई अवसर प्रदान गर्न सहज वातावरण निर्माण गर्‍यो। २०४७ सालको प्रजातान्त्रिक संविधानले महिला र पुरुषलाई समान अधिकार प्रदान गर्ने प्रयत्न गरेको थियो। महिला महासन्धिको विना कुनै आरक्षण अनुमोदन गर्नुले अझ यसलाई पुष्टि गरेको थियो। सरकारी तहमा आठौँ पञ्चवर्षीय योजनाले महिलाको सबाललाई मूल प्रवाहीकरण गर्न विकासमा महिलसँग सम्बन्धित परिच्छेद समेटिएको थियो। परिणामस्वरूप राष्ट्रिय योजना आयोग र विभिन्न मन्त्रालयहरूमा विकासमा महिला एकाइहरूको गठन र यसका क्रियाकलापहरू सञ्चालन भयो। सन् १९९२ मा कृषि मन्त्रालयअन्तर्गत महिला किसान विकास डिभिजनको स्थापना गरिएको थियो। सन् १९९३ मा राष्ट्रिय योजना आयोगमा बालबालिका तथा महिला विकास शाखा स्थापना गरियो। जलश्रोत मन्त्रालयअन्तर्गत पानी र शक्ति आयोग सचिवालयमा विकासमा महिला एकाइ स्थापना गरियो। सन् १९९५ मा राष्ट्रिय योजना आयोगमा महिला तथा बालबालिका विकास राष्ट्रिय परिषद्को गठन गरिएको थियो।

यी परिवर्तनहरूसँगै नेपाल चीनको बेइजिङमा सन् १९९५ मा भएको विश्व महिला सम्मेलनमा सहभागी भएको थियो। बेइजिङ विश्व सम्मेलनपश्चात् सन् १९९५ मा महिला तथा समाज कल्याण मन्त्रालय स्थापना गरिएको थियो। यसको स्थापनापश्चात् लैङ्गिक समानता र महिला सशक्तीकरण नीति जारी गरिएको थियो र यसले विभिन्न कार्यक्रमहरूको तयार गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने, विधेयकहरूको मस्यौदा गर्ने सचेतना मूलक क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने कार्य गरेको थियो। सन् १९९६ मा महिला समानाता विधेयकको मस्यौदा गरी कानून तथा न्याय मन्त्रालयमा पठाएको थियो (जुन संसद्बाट पास हुनका लागि ६ वर्ष जस्तो लागेको थियो)। यसै वर्ष मन्त्रालयले राष्ट्रिय महिला सम्मेलनको आयोजना गरेको थियो। जसमा ७५ वटै जिल्लाका करिब पाँच सय महिलाहरू सहभागी थिए। यस मन्त्रालयले सन् १९९६ मा बेइजिङ्ग कार्ययोजना कार्यान्वयनका लागि लैङ्गिक समानता र महिला सशक्तीकरण राष्ट्रिय कार्ययोजना जारी गरेको थियो। नवौँ पञ्चवर्षीय योजनाले महिलाको मूल प्रवाहीकरण लैङ्गिक

समानता र महिला सशक्तीकरण कार्यनीति ल्याएको थियो।

सन् १९९० मा त्रिभुवन विश्व विद्यालयअन्तर्गत स्नातकोत्तर तहको पाठ्यक्रममा विकासमा महिला विषय समावेश गरेको थियो। यसै गरी थुप्रै गैरसरकारी संस्थाहरू र निजी कम्पनीहरूले लैङ्गिकता र विकाससम्बन्धी प्रशिक्षण कार्यक्रम र अनुसन्धान गरेका थिए। शैक्षिक क्रियाकलापहरूले लैङ्गिक समानता र विकासको बुझाइमा निरन्तर सकारात्मक योगदान गर्दै आएका छन्।

३.२ महिलाको सहभागिता स्थिति

नेपालमा राजनीतिमा महिला सहभागिताको शुरुवात सन् १९१८ देखि भएको देखिन्छ। जुन समय निरकुंश राणा शासनको समय थियो। ती दिनहरूमा महिला नेतृ दिव्यादेवी कोइराला र योगमाया न्यौपानेले निरङ्कुश शासनका विरुद्धमा महिलाहरूका बीचमा सचेतना जगाउने तथा तत्कालीन समाजका कुसंस्कृति तथा अभ्यासहरू जस्तै बहुविवाह, बाल विवाहका सम्बन्धमा सचेतना जगाएका थिए। सन् १९४८ मा मङ्गलादेवी सिंहको नेतृत्वमा महिला सङ्घको गठन भएको थियो। यसले महिलाको मतदानको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न सङ्घर्ष गरेको थियो। सन् १९४९ मा स्थापित नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको पाँच सदस्यीय संस्थापकमध्ये मोतीदेवी श्रेष्ठ रहेकी थिइन्। सन् १९५२ मा काठमाडौं नगरपालिकाको पहिलो सदस्यको रूपमा साहना प्रधान नियुक्त हुनु भएको थियो। सन् १९६० मा द्वारिकादेवी ठकुरानी पहिलो महिला मन्त्री हुनु भयो। सोही वर्ष कमला राणा राष्ट्रियसभामा नियुक्त हुनु भयो र पछि राष्ट्रियसभाको उपसभापति पनि हुनु भयो।

महिलाहरूले राजनीतिक आन्दोलनमा अग्रपङ्क्तिमा रहेर जस्तै, कालो भण्डा देखाउने शासकका विरुद्धमा प्रदर्शन गर्ने क्रियाकलापहरूमा प्रभावकारीरूपमा क्रियाशील रहे तापनि महिलाहरूलाई राजनीतिमा सीमित भूमिका दिइन्थ्यो। पञ्चायतकालमा महिलाको सहभागिता गौण विषय थियो। प्रजातन्त्रको स्थापनापश्चात् पनि महिलाको राजनीतिमा सहभागिताको विषय प्रथमिकतामा पर्न सकेन। तथापि सन् १९९० को जनआन्दोलनमा उनीहरूको सहभागिता सशक्त र राजनीतिक स्वतन्त्रताको लागि अग्रणी भूमिका रहेको थियो।

सन् १९५९ को संसदीय निर्वाचनमा ६ जना महिलाले उम्मेद्वारी दिएका थिए जसमध्ये कसैले पनि निर्वाचन जितेको अवस्था थिएन। तर सन् १९९० को संविधानले प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनमा कम्तीमा ५ प्रतिशत महिलाको उम्मेद्वारी आवश्यक हुने कुरालाई बाध्यकारी बनाएको थियो। फलस्वरूप महिलाको उमेद्वारी क्रमशः विस्तार हुँदै गयो। सन् १९९१, सन् १९९४ र १९९९ संसदीय निर्वाचनमा कुल महिलाको

उमेदवारी क्रमशः ८१, ८६ र १४३ थियो। तर २०५ सदस्य संसदमा जम्मा ६ जना (२.९ प्रतिशत), ७ (३.४ प्रतिशत), र १२ (५.८) प्रतिशत) महिलाहरू क्रमशः सन् १९९१, १९९४ र १९९९ मा निर्वाचित भएका थिए। सन् १९९४ देखि सन् २००८ सम्म ४१ पटक मन्त्रिमण्डल गठन वा पुनर्गठन गरिएको थियो जसमा ४३ जना (४.८ प्रतिशत) महिलाहरू मन्त्रिमण्डलमा सहभागी भएको देखिन्छ (WDN and RSN 2009)। २००८ देखि २०१२ सम्म पाँच वटा मन्त्रिमण्डल गठन भएकोमा एक जना महिला मात्रै मन्त्रपरिषद्मा रहेको पाइन्छ।

ऐतिहासिक संविधानसभाको निर्वाचन २००८ मा भएको थियो। जसमा ३३ प्रतिशत महिलाहरूको सहभागिता रहेको थियो। ६ सय १ सदस्यीय संविधानसभामा १ सय ९७ जना महिलाको विभिन्न जाति, जनजातिहरूबाट प्रतिनिधित्व भएको थियो। संविधानसभामा ३३ प्रतिशत महिलाको प्रतिनिधित्व हुनुले अन्तरिम व्यवस्थापिका संसद् मा २००६ मा रहेको १७.५ प्रतिशतमा ऐतिहासिक परिवर्तन थियो। संविधानसभामा ठूलो सङ्ख्यामा महिला सहभागिता हुनु निर्वाचन प्रणालीमा अपनाइएको समानुपातिक प्रणालीबाट सम्भव भएको थियो।

३.२.१ शासनमा महिलाको सहभागिता

मन्त्रिमण्डलमा महिलाको सहभागिता सन् २००८ सम्म नै अत्यन्तै न्यून देखिन्छ। उनीहरूको सहभागिता विरलै र प्रतिविम्बको रूपमा रहँदै आएको छ। तथापि उनीहरूको १९९० को प्रजातान्त्रिक आन्दोलन तथा २००६ को जनआन्दोलनमा समेत सक्रिय सहभागिता रहेको थियो। यसरी शासकीय क्रियाकलापहरूमा महिलालाई नाटकीयरूपमा बाहिर राखिँदै आइयो। उदाहरणको लागि सन् २००६ मा गरिएको तत्कालीन नेकपा माओवादी र सात राजनीतिक दलहरूको बीचमा सम्पन्न शान्ति सम्झौता जसले एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वलाई अन्त्य गरेको थियो यस्तो महत्वपूर्ण अवसरमा समेत महिलालाई सहभागी गराइएन। फलस्वरूप संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव नं. १३२५ र १८२० द्वारा उठाइएको द्वन्द्व रूपान्तरणमा महिलाका फरक आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न शान्ति सम्झौता असफल रहयो। (CEDAW Shadow Report 2008) को यसैगरी संविधानसभाको निर्वाचनपश्चात् २००८ मा प्रचण्डको नेतृत्वमा गठन भएको पहिलो मन्त्रपरिषद्मा २४ सदस्यमा चार जना महिलाहरू मन्त्री भएका थिए भने डा. बाबुराम भट्टराईले नेतृत्व गरेको ४९ सदस्य ठूलो मन्त्रिमण्डलमा महिलाको सहभागिता मात्र २०.४१ प्रतिशत रहयो। तलको तालिकाले मन्त्रिमण्डलमा महिला प्रतिनिधित्वको यथार्थ चित्रण गरेको छ।

मन्त्रिमण्डलमा महिला सहभागिता

वर्ष (विक्रम सम्बत्)	पुरुष	महिला	कूल	% पुरुष	% महिला
२००७	१०	०	१०	१००.००	०.००
२०१५	१८	१	१९	९४.७४	५.२६
२०४८	१४	१	१५	९३.३४	६.६६
२०५१	१५	०	१५	१००.००	०.००
२०५८	३०	२	३२	९३.६५	६.३५
२०६२	२३	२	२५	९२.००	८.००
२०६८	३९	१०	४९	७९.५९	२०.१४
२०६९	१४	१	१५	९३.३३	६.६६

स्रोत: दिदी बहिनी, २०६९, राजनीतिक दलहरूमा लैङ्गिक समानता, अपेक्षा र आवश्यकता

३.२.२ अदालतमा महिलाको सहभागिता

नेपालका अदालतहरूमा महिलाको अवस्था

अदालतमा पद	जम्मा	महिला	पुरुष	% महिला
सर्वोच्च अदालतका प्रधानन्यायाधीश	१	०	१	०
सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशहरू	१८	१	१७	५.५
पुनरावेदन अदालतका मुख्य न्यायाधीश	०	०	०	०
पुनरावेदन अदालतका न्यायाधीशहरू	१०७	४	१०३	३.७३
जिल्ला अदालतका न्यायाधीशहरू	११२	१	१११	०.८९
विशेष अदालतका न्यायाधीशहरू	३	०	३	०
महान्यायाधिवक्ता	१	०	१	०
सहमहान्यायाधिवक्ता	४	०	४	०
न्यायाधिवक्ता	८	०	८	०
सहन्यायाधिवक्ता	९	०	९	०
जिल्ला न्यायाधिवक्ता				

स्रोत: GNWP; सुरक्षा परिषदको प्रस्ताव नं. १३२५; नागरिक समाज अनुगमन प्रतिवेदन २०११

सर्वोच्च अदालतमा १८ माननीय न्यायाधीशहरूमध्ये एकजना मात्र महिला न्यायाधीश हुनुहुन्छ। त्यसैगरी पुनरावेदनका १ सय ७ जना न्यायाधीशहरूमध्ये जम्मा चारजना मात्र महिला र १ सय १२ जिल्ला न्यायाधीशहरूमध्ये एकजना मात्र

महिला हुनुले न्यायिक क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता अत्यन्त न्यून रहेको देखाउँछ। त्यसैगरी विशेष अदालतमा एकजना पनि महिला न्यायाधीशको उपस्थिति पनि छैन, महान्यायधिवक्ताको पदमा अहिलेसम्म एक जना महिला पनि नियुक्त हुनु सकेको अवस्था छैन। नेपाल सरकारका ४९ विभागहरूमध्ये मात्रै एउटा विभागमा महिला प्रमुख रहेको पाइन्छ। यसैगरी ३२ वटा समिति/आयोग/परिषद्/कोषहरूमध्ये २९ वटामा पुरुषले नेतृत्व गरिरहेका र तीन वटामा मात्र महिलाले नेतृत्व गरेको देखिन्छ। यस प्रकारका तथ्याङ्कहरूले नेपाल सरकारका अधिकार प्राप्त उच्च निकायमा महिलाको सहभागिता अत्यन्त न्यून रहेको देखिन्छ।

३.२.३ स्थानीय निकायमा महिला सहभागिता

विगत १० वर्षदेखि स्थानीय निर्वाचन नभएको अवस्था छ। सन् १९९७ मा स्थानीय सरकारमा महिलाको २० प्रतिशत सहभागिता रहेको थियो। प्रत्येक गाविसको वडामा कम्तीमा एक जना महिला नियुक्ती गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ। फलस्वरूप नेपालभरीका गाविसहरूमा ३६ हजार महिलाहरू निर्वाचित भएका थिए। तत्कालीन समयमा ३ हजार ९ सय १३ गाविसहरूमध्ये महिलाले नेतृत्व गरेका गाविसहरू २ सय ८९ रहेका थिए। तर, जिल्ला विकास समिति र नगरपालिकाहरूका प्रमुखहरूमा महिलाहरूको उपस्थिति हुन सकेन। सन् १९९७ को स्थानीय निर्वाचनमा गाविस, नगरपालिका र जिल्ला विकास समितिका निर्वाचनमा महिलाको उम्मेदवारी क्रमशः ७.७, ६.७ र १९.५ प्रतिशत रहेको छ। यद्यपि यस प्रकारको आरक्षणको व्यवस्थाले महिलाको सङ्ख्यात्मक प्रतिनिधित्वको अभिवृद्धिका लागि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको थियो। तथापि उनीहरूको अर्थपूर्ण भूमिकाको लागि लैङ्गिकमैत्री वातावरण सिर्जना गर्नु आवश्यक छ।

नेपालका ७५ वटै जिल्लाहरूमा प्रमुख जिल्ला अधिकारी र स्थानीय विकास अधिकृत रहेका छन्। सबै ७५ वटै जिल्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरू पुरुष रहेका छन्। ७१ वटा स्थानीय विकास अधिकारीहरूमध्ये एक जना मात्र महिला रहेका छन् भने चारवटा स्थानीय विकास अधिकारीको पद रिक्त रहेको छ। सबै प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरूका पदमा महिलाको अनुपस्थिति रहनु र स्थानीय विकास अधिकारीका पदहरूमा महिलाको नगण्य उपस्थिति भएबाट महिलाको सहभागिताको स्थिति छायाँमा पर्न गएको देखिन्छ। यसप्रकारको अवस्थाले जिल्ला तथा सामुदायिक स्तरमा गरिने निर्णय निर्माणमा लैङ्गिक सम्वेदनशीलता हुन सक्ने स्थितिमा छैन। (UN Security Council Resolution 1325, Nepal: Civil Society Monitoring report, 2011)

३.२.४ अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा महिलाको सहभागिता

अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा नेपाली महिलाको सहभागिता दुरावस्थामा रहेको छ। प्रत्येक अन्तर्राष्ट्रिय नियुक्तीहरू राजनीतिक निर्णयका आधारमा गरिने गरिन्छ। अत्यन्तै न्यून महिलाले (१ जना मात्र) राजदूत सेवामा सहभागी हुने मौका पाएको देखिन्छ। हालसम्म भारत र म्यान्मारमा मात्र नेपाली महिलाहरूले राजदूतको रूपमा काम गर्ने मौका पाएको देखिन्छ। यद्यपि अरु दुई जना महिलाहरू राजदूतको लागि प्रस्तावित गरिएको थियो। तथापि हालसम्म यो हुन सकिरहेको छैन। (राष्ट्रिय महिला आयोग प्रतिवेदन, २०११)

सन् २००८ मा नेपाल सरकारले १० जना राजदूतहरू जसमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको स्थायी प्रतिनिधि समेत गरी नियुक्ती गरेको थियो। दुर्भाग्यवश ती १० जनामा एक जना पनि महिला पर्न सकेनन्। नेपाल सरकारले परराष्ट्र मन्त्रालयअन्तर्गत विभिन्न देशहरूमा रहेका ३२ वटा कुटनीतिक नियोगमा एक जना उपसचिव, चार जना अधिकृत महिलाहरू कार्यरत छन्। यसले के देखाउँछ भने वैदेशिक सेवाहरूमा महिलाको सहभागिता नगण्य छ।^१

३.२.५ संवैधानिक निकायहरूमा महिलाको सहभागिता

संवैधानिक समितिमा महिलाको सहभागिता

क्रस	संवैधानिक समिति	पुरुष		महिला		जम्मा
		सङ्ख्या	%	सङ्ख्या	%	
१	सार्वजनिक सेवा आयोग	३	७५	१	२५	४
२	निर्वाचन आयोग	३	१००	०	०	३
३	राष्ट्रिय योजना आयोग	४	१००	०	०	४
४	अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग	०	-	०	-	०
५	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय	१	१००	०	०	१
६	राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग	४	८०	१	२०	५

स्रोत: जागरण नेपाल, महिला श्रोत केन्द्र २०११

३.२.६ राजनीतिक दलहरूको केन्द्रीय समितिहरूमा महिलाको सहभागिता

प्रत्येक राजनीतिक दलहरूले ३३ प्रतिशत महिलाहरूको सहभागिता सुनिश्चित गराउने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका छन्। तर यी दलहरूको केन्द्रीय समितिहरूमा महिलाको सहभागिता १६ प्रतिशत मात्र देखिन्छ र जिल्ला समितिहरूमा २१ प्रतिशत देखिन्छ (Status of women in political parties and CSOs, Jagaran Nepal, 2011)। तथापि महिलाको सहभागिता विस्तारै अभिवृद्धि हुँदै गएको तथ्याङ्कले देखाउँछ। नेतृत्वमा

१. Gorkhapatra, Editorial, "Few Women in the Foreign Service, by Anjan Shakya, 2008; www.gorkhapatra.org.np

महिलाको सहभागिता शून्यप्रायः छ। सबै राजनीतिक दलहरूको प्रमुख व्यक्ति पुरुष रहेका छन्। केन्द्रीय कमिटीमा महिलाको सहभागिता २००७ मा ९.३० रहेकोमा २०११ मा आउँदा १६ प्रतिशत पुगेको देखिन्छ। उनीहरूको प्रतिबद्धताअनुसार ३३ प्रतिशत प्रत्येक कमिटीमा सहभागिता गराउनुपर्नेमा तथ्याङ्कले जम्मा १६ प्रतिशत मात्र केन्द्रीय समितिमा प्रतिनिधित्व गराएको देखिन्छ भने जिल्लास्तरमा २१.६ प्रतिशत मात्र (Status of women in political parties and CSOs, Jagaran Nepal, 2011)। तर जनमोर्चा नेपालले मात्र जिल्ला समितिमा ३३ प्रतिशत महिलाको प्रतिनिधित्व गराएको देखिन्छ।

विभिन्न राजनीतिक दलमा महिला सहभागिता

क्रस	राजनीतिक दल	केन्द्रीय कमिटीमा जम्मा सदस्य	पुरुष सङ्ख्या	महिला सङ्ख्या	महिला %
१	एकीकृत नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)	१४५	१३४	१४	२.४६
२	नेपाली काङ्ग्रेस	६५	५१	१४	२१.५४
३	नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एमाले)	११६	९५	२१	१८.१०
४	मधेसी जन अधिकार फोरम	५१	४५	६	११.७६
५	तराई मधेसी लोकतान्त्रिक पार्टी	५५	४३	१२	२१.८२
६	राष्ट्रिय प्रजातान्त्रिक पार्टी	६५	५७	८	१२.३१
७	नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माले)	३५	३०	५	१४.२९

स्रोत: जागरण नेपाल: सम्बन्धित पार्टीहरूको तथ्याङ्क ८ डिसेम्बर २०१० देखि २० फेब्रुवरी २०११ सम्म केन्द्रीय कार्यालयबाट सङ्कलन गरेको।

३.२.७ राजनीतिक दलहरूको जिल्ला समितिमा महिलाको सहभागिता

जिल्लाका विभिन्न राजनीतिक पार्टीहरूमा महिला सहभागिता

राजनीतिक पार्टी	महिला %	पुरुष %
एकीकृत नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)	२१.४०	७८.६०
नेपाली काङ्ग्रेस	१८.००	८२.००
नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एमाले)	२२.००	७८.००
जनमोर्चा नेपाल	३३.३०	६६.७०
मधेसी जनअधिकार फोरम, लोकतान्त्रिक	२८.६०	७१.४०
राष्ट्रिय प्रजातान्त्रिक पार्टी - नेपाल	२८.१०	७१.९०
नेपाल सद्भावना पार्टी (आनन्दीदेवी)	२७.१०	७२.९०

स्रोत: जागरण नेपाल, महिला श्रोत केन्द्र, २०११

३.२.८ सेवा क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता

सरकारी निकायका पदाधिकारीहरूमा महिला सहभागिता

क्रस	पद	जम्मा सङ्ख्या	पुरुष	महिला	महिला %
१	सचिव	७७	७३	४	५.१९
२	सहसचिव	४९३	४८४	९	१.८३
३	उपसचिव	२७६८	२६७१	९७	३.५०
४	शाखा अधिकृत	८८२५	८१४५	६८०	७.७१
	जम्मा	१२१६३	११३७३	७९०	६.४९

स्रोत: सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, अगष्ट, २०११

सरकारी निकायमा महिला सहभागिता

क्रस	पद	पुरुष		महिला		जम्मा
		सङ्ख्या	%	सङ्ख्या	%	
१	राजपत्राङ्कित	११,६३१	९३	८८९	७	१२,५२०
२	विशिष्ट श्रेणी	८०	९५	४	५	८४
३	राजपत्राङ्कित - पहिलो श्रेणी	४५३	९७	१४	३	४६७
४	राजपत्राङ्कित - दोश्रो श्रेणी	२६८४	९६	११६	४	२,८००
५	राजपत्राङ्कित - तेश्रो श्रेणी	८४१४	९२	७५५	८	९,१६९

स्रोत: जागरण अभियान, २०६८, १५ विषय

माथि उल्लेखित तालिकाबाट निजामती सेवाको नीति निर्माण तहमा महिलाको सहभागिता अत्यन्त न्यून रहेको देखिन्छ। यद्यपि, विभिन्न सेवामा गरिएको आरक्षणको व्यवस्थाले महिलाको सहभागिता विस्तारै बृद्धि हुँदै गइरहेको देखिन्छ। निजामती सेवाका १२ हजार १ सय ६३ उच्च पदहरूमा ७ सय ९० महिलाहरू रहेको देखिन्छ। समग्र निजामती सेवामा महिलाको सहभागिता १२ प्रतिशत रहेको छ भने अधिकृत तहमा जम्मा सात प्रतिशत रहेको पाइन्छ। निजामती सेवाको वरिष्ठ पदहरूमा (सचिव र सहसचिव) ५ सय ५७ जना पुरुषहरूको अनुपातमा महिला जम्मा १३ जना रहेका छन्। नेपाली समाजमा महिलाको तुलनामा पुरुषहरूको गुणस्तरीय शिक्षामा पहुँच राम्रो रहेकोले लोकसेवा आयोगको परीक्षामा सफल भएका छन्। त्यसैगरी महिलाहरू जो शहरी क्षेत्रमा रहेका छन्, उनीहरूको लोकसेवा आयोगको परीक्षाको प्रतिस्पर्धामा सहभागी हुन- तालिम दिने, विभिन्न सूचना तथा जानकारीहरूमा पहुँच प्राप्त गर्न सक्ने तथा विश्व परिवेशसँग सम्बन्धित सूचनाहरू प्राप्त गरेका छन् भने यो ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने महिलाहरू यस किसिमको अवसरबाट वञ्चित रहेका छन्।

३.२.९ शिक्षा क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता

सन् १९४५ मा पहिलो छात्रा विद्यालय चन्द्रकान्त मल्लद्वारा स्थापित गरिएको थियो। तर, शैक्षिक क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता अभूतसम्म पनि न्यून रहेको छ। त्यसैगरी महिलाको साक्षरता दर ४४.५ प्रतिशतको तुलनामा पुरुषको साक्षरता ७१.६ प्रतिशत रहेको छ (NLSS, 2011)। महिला र पुरुषको बीचमा शैक्षिक अवसर तथा विविधता रहेको छ। उपरोक्त साक्षरता दरले पुरुषको तुलनामा महिलाको शैक्षिक स्थिति न्यून देखाउँछ। न्यून शैक्षिक स्थितिले नेपाली महिलाको जीवनमा नकारात्मक परिणामहरू ल्याउँछ। युनेस्कोको सन् २००७ को प्रतिवेदनमा विभिन्न तहमा महिला र पुरुष छात्र-छात्राहरूको भर्ना दर निकै फरक देखाउँछ। यस भिन्नताले नेपाली समाजको शिक्षामा महिला प्रतिको दृष्टिकोणलाई प्रतिबिम्बित गरेको छ। महिलाहरूले आफ्नो शैक्षिक क्रियाकलापलाई बीचैमा छोड्नुको मुख्य कारणको बारेमा NLSS, 2011 को प्रतिवेदनले २५ प्रतिशत न्यून शैक्षिक प्रगति, २२ प्रतिशत घरायसी कामकाजले, १७ प्रतिशत विवाहका कारणले तथा अन्य या त अभिभावकले पठाउन नचाहनु आदी देखाउँछ।

विभिन्न तहमा भर्ना भएका विद्यार्थीहरूको प्रतिशत

लिङ्ग	प्राथमिक	निम्नमाध्यमिक	माध्यमिक	उच्चमाध्यमिक	विश्वविद्यालय
केटा	५१.७०	५३.४०	५३.९०	५६.७०	६४.८०
केटी	४८.३०	४६.६०	४६.१०	४३.३०	३५.३०

स्रोत: उच्च शिक्षालाई कसरी बढाउन सकिन्छ भन्ने UNESCO/UGC, 2007 को अध्ययन प्रतिवेदन

त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा विभिन्न तहमा रहेका शिक्षकहरूको सङ्ख्या

क्रस	तह	पद	स्थायी		अस्थायी		करार		जम्मा		कुल जम्मा
			पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	
१	१क	प्रोफेसर	२६०	३०	०	०	३९	३	२९९	३३	३३२
२	२क	रिडर	६९८	१५७	०	०	२८	१	७२६	१५८	८८४
३	३क	लेक्चर	२७६१	६५९	३	०	१८४	८	२९४८	६६७	३६१५
४	३क	वरिष्ठ इन्स्ट्रक्टर	४८	२	०	०	०	०	४८	२	५०
५	४क	सहायक लेक्चर	७४	१४	५०	७	०	०	१२४	२१	१४५
६	४क	इन्स्ट्रक्टर	६७	२२	४	३	१२	३	८३	२८	१११
७	४क	सहायक शिक्षक	०	०	०	०	३२३	६०	३२३	६०	३८३

८	४ख	शाखा इन्सट्रक्टर	८२	८	१०	१	२६	८	११८	१७	१३५
९	५	सहायक इन्सट्रक्टर	५०	१३	१२	४	३३	२०	९५	३७	१३२
१०	५	सहायक प्राविधिक	५	१	०	०	१	१	६	२	८
जम्मा			४०४५	९०६	७९	१५	६४६	१०४	५२०४	१०२५	५७९५

स्रोत: तथ्याङ्क बुलेटिन २, भोलुम ३, नं.१, जुलाई २००५, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

तथ्याङ्कले त्रिभुवन विश्वविद्यालयको शिक्षण पेशामा १७.७ प्रतिशत मात्र महिला रहेको देखाउँछ। त्यसैगरी शिक्षण पेशाको उच्चतह जस्तै प्राध्यपक पदमा १० प्रतिशत मात्र महिला रहेका देखाउँछ। यस तथ्याङ्कले एकातिर उच्च शिक्षामा महिलाको उपस्थिति न्यून देखिन्छ भने अर्कोतिर शिक्षण पेशामा पनि महिलाको उपस्थिति न्यून देखिन्छ।

३.२.१०. सुरक्षा सेवामा महिलाको सहभागिता

सुरक्षा निकायको उच्चतहमा महिलाको उपस्थितिको अभाव नै देखिन्छ। नेपाली सेनाको ९२ हजार दरबन्दीमा १ हजार १ सय ३२ जना मात्र महिला रहेका छन्। सशस्त्र प्रहरीमा जम्मा १.३२ प्रतिशत महिला रहेका छन्। त्यसैगरी ट्राफिक प्रहरीमा पनि महिलाको उपस्थिति न्यून देखिन्छ। नेपाल प्रहरीमा महिलाको सहभागिता ५.७५ प्रतिशत रहेकोछ। नेपाली शैत्य सेवामा महिलाको नियुक्तीको सुरुवात वि.सं. २०१८ सालदेखि भएको थियो। तर यसमा महिलाको सहभागिता विशेष गरी प्राविधिक सेवाहरू जस्तै नर्सिङ, चिकित्सक, इन्जिनियर, कानुनी सेवा, प्यारासुट फोल्डर्स आदिमा हुने गरेको थियो। २०६२/६३ को जनआन्दोलनपश्चात् सबै क्षेत्रमा समावेशीकरण तथा र प्रजातान्त्रिकीकरणको सुरुवात गरियो। फलस्वरूप महिलाहरूलाई पनि सैन्य सेवाका अप्राविधिक क्षेत्रहरूमा समेत भर्ना खुला गरियो।

नेपाली सेनामा महिला सहभागिता

दर्जा	जम्मा सङ्ख्या	पुरुष	महिला
नेपाली सेना	९२,०००	९०,८६८	११३२ (१.३२%)
			अफिसर (नेतृत्व गर्ने)* - २४५
			नेतृत्व नगर्ने अफिसर** - १०३
			अन्य - ७८४

*सेकेण्ड लेफ्टिनेन्ट, क्याप्टेन, मेजर आदि जसले युनिट, पल्टून, बटालियन, कम्पनि, ट्रोप्स र ब्रिगेडहरूको नेतृत्व गर्दछ।

** वास्तवमा अफिसर नभए तापनि अरु माथि काम लगाउन तथा अनुगमन गर्न सक्दछ।

स्रोत: सुरक्षा परिषद् १३२५: नेपाल, नागरिक समाजको अनुगमन रिपोर्ट २०११

१०.२ सशस्त्र प्रहरीमा महिलाको प्रतिनिधित्व

सशस्त्र प्रहरीमा महिलाको सहभागिता

दर्जा	जम्मा सङ्ख्या	पुरुष	महिला
सशस्त्र प्रहरी	३१२६५	३०२७७ डिएसपी - २९५ निरीक्षक - ८९१	९८८ (३.१६%) डिएसपी - २ वरिष्ठ अधिकृत - २३ (२१ निरीक्षक र २ सहायक निरीक्षक) कनिष्ठ अधिकृत - ४१

स्रोत: सुरक्षा परिषद् १३२५: नेपाल, नागरिक समाजको अनुगमन रिपोर्ट २०११

ट्राफिक प्रहरीमा महिला सहभागिता

दर्जा	जम्मा सङ्ख्या	पुरुष	महिला
ट्राफिक	२२१३	२०३२	१८१ निरीक्षक - १ नायब निरीक्षक - ५ सहायक निरीक्षक - १४ हवलदार - २३ जवान - १३८

स्रोत: सुरक्षा परिषद् १३२५: नेपाल, नागरिक समाजको अनुगमन प्रतिवेदन २०११

नेपाल प्रहरीमा महिलाको अवस्था

क्रस	दर्जा	जम्मा सङ्ख्या	पुरुष	महिला	महिला %
१	प्रहरी महानिरीक्षक	१	१	०	०
२	प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक	८	८	०	०
३	प्रहरी नायब महानिरीक्षक	३४	३२	२	५.८८
४	प्रहरी वरिष्ठ उपनिरीक्षक	६४	६१	३	४.६८
५	प्रहरी उपनिरीक्षक	१२२	११८	४	३.२७
६	प्रहरी नायब उपनिरीक्षक	३३४	३२२	१२	३.५९
७	प्रहरी निरीक्षक	१,१३०	१,०८५	४५	३.९८
८	प्रहरी नायब निरीक्षक	३,१७१	३,०२९	१४२	४.४७
९	प्रहरी सहायक निरीक्षक	५,७२७	५,५३७	१९०	३.३१
१०	प्रहरी हवलदार	११,१७७	१०,५३८	६३९	५.७१
११	प्रहरी जवान	३५, ८८१	३३,५८७	२,२९४	६.३९
१२	अन्य	२,४७१	२,३४५	१२६	५.०९
	जम्मा	६०,१२०	५६,६६३	३,४५७	५.७५

स्रोत: सुरक्षा परिषद् १३२५: नेपाल, नागरिक समाजको अनुगमन रिपोर्ट, २०११

**३.२.११ नागरिक समाज, निजी क्षेत्र र गैरसरकारी क्षेत्रहरूमा महिलाको सहभागिता
नागरिक समाज, निजी संस्था र गैरसरकारी संस्थामा महिला सहभागिता**

संस्था	केन्द्र	केन्द्रमा महिला सहभागिता %
गैरसरकारी संस्था महासङ्घ	३२ जनामा १२ जना	३७.५
नेपाल बार एशोसियसन	१७ जनामा २ जना	११.७६
नेपाल पत्रकार महासङ्घ	२७ जनामा ३ जना	१५.१५
नेपाल औद्योगिक व्यवसायी महासङ्घ (एफ एन सि सि आई)	७१ जनामा ३ जना	६.४५

स्रोत: राष्ट्रिय योजना तर्जुमाको लागि गरिएको प्रारम्भिक सर्वेक्षण: संयुक्त राष्ट्रसङ्घ सुरक्षा परिषदको प्रस्ताव नं. १३२५ र १८२०

माथि उल्लेखित तालिकाले गैरसरकारी संस्थाको महासङ्घमा ३७.५ प्रतिशत महिला सहभागिता रहेको देखिन्छ। त्यसैगरी नेपाल बार एशोसियसनअन्तर्गत ११.७६ महिलाहरू कानुनी व्यवसायमा रहेको देखिन्छ। पत्रकारिता क्षेत्रमा १५.१५ प्रतिशत महिलाहरू संलग्न रहेको देखिन्छ। उद्योग वाणिज्य महासङ्घअन्तर्गत महिला उद्योगीहरू ६.४५ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। यसरी समग्रमा राज्यका कार्यपालिका, न्यायपालिका र व्यवस्थापिकामा महिलाको सहभागिता माथि उल्लेखित तालिकाअनुसार व्यवस्थापिकामा ३२.७८ प्रतिशत, न्यायपालिकामा २.२७ प्रतिशत देखिन्छ। विशेषगरी न्यायपालिकामा महिलाको मूलप्रवाहीकरणको सबाल अत्यन्त चुनौतीपूर्ण देखिएको छ। यसले पुनः नेपाली समाजको पितृसत्तात्मक सोच एवम् मूल्य मान्यता र महिलाको सशक्तीकरणसँग सम्बन्धित कार्यक्रमको अभाव रहेको कुरालाई पुनर्पुष्टि गरेको छ, जुन महिला महासन्धिको धारा ७ र ८ द्वारा प्रदत्त सहभागिताको अधिकार बर्खिलाप छ।

३.३ सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट भएका महत्वपूर्ण फैसलाहरू

महिला महासन्धि द्वारा प्रदत्त महिलाको सहभागिताको अधिकारको सम्बन्धमा सम्मानित अदालतबाट सशक्त विधिशास्त्रको विकास हुन बाँकी नै छ तर पनि समग्र महिला अधिकारको सम्बन्धमा अत्यन्त महत्वपूर्ण फैसलाहरू भएका छन्। केही महत्वपूर्ण फैसला जुन महिला अधिकारको प्रवर्धनमा फलदायी महिला सहभागिताको सुनिश्चित गर्न उपयोगी हुन्छन्, तिनीहरूको यहाँ उल्लेख गरिएको छ।

नागरिकता व्यक्तिको मानवअधिकार हो। यो प्रत्येक व्यक्तिको पहिचानको अधिकार पनि हो। नागरिकताले व्यक्ति र राज्यबीचको सम्बन्धलाई स्थापित गर्दछ। नागरिकताको आधारमा कुनै पनि व्यक्तिले आफू सम्बन्धित देशको नागरिक बन्दछ।

नागरिकता व्यक्तिको पहिचानको अलावा राज्यबाट प्राप्त गर्ने सेवा, सुविधा तथा अवसरका लागि अनिवार्य हुन्छ। त्यसैले नागरिकताको अधिकारलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरूले मानवअधिकारको मान्यता दिएको पाइन्छ। त्यसैले नागरिकताको अधिकारलाई कुनै वर्ग, जातजाति, लिङ्ग आदिको आधारमा भेदभाव गर्न पाइँदैन। नेपालमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ र नेपाल नागरिकता नियमावली, २०६३ अनुसार नेपाली नागरिकता प्रदान गरिन्छ। विवाहिता महिलाले पनि आफ्नो बाबुको नामबाट नागरिकता लिन सक्ने^१ सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट फैसला भएको छ। बच्चाले रोजेर बाबु वा आमामध्ये कुनै एकबाट नागरिकता लिन सक्ने^२, आमाको नामबाट नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न सकिने,^३ नागरिकताको प्रमाणपत्र दिने सरल, सुलभ र प्रभावकारी व्यवस्था मिलाउनु^४ अन्य नागरिकसरह दलितलाई पनि थर राखी नागरिकता दिने व्यवस्था मिलाउनु^५ भन्नेलगायतका महत्वपूर्ण फैसला भएको छ। त्यसैगरी अल्सड्ख्यक यौनिक समुदाय (Lesbian, Gay, Bi-sexual Transgender and Intra-sex-LGBTI)हरूले आफ्नोपनको अधिकारको आधारमा विना भेदभाव आफ्नै पहिचानसहित नेपाल कानूनले दिएका हकहरू अरुसरह निर्वाधरूपमा उपभोग गर्न पाउनु^६ उनीहरूको अधिकार हो भन्ने, वादी समुदायका बालबालिकाहरूको जन्मदर्तालगायत नागरिकता समेत दिलाउनु भन्ने परमादेश जारी भएको छ^७।

त्यसैगरी सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट महिलाको सम्पत्ति समान अधिकारसम्बन्धी, गोपनीयता सम्बन्धमा, रोजगारी तथा पेशा व्यवसाय सम्बन्धमा, सामाजिक विभेदका सम्बन्धमा थुप्रै महत्वपूर्ण फैसला भएको छ। अंशवण्डाको १६ नं.

३. नक्कली महर्जन वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत, ने.का.प. २०६५ अङ्क ११ पृ. १३४०
३. रञ्जित थापासमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत (रिट नं. २०६५ - WO - ००३५ निर्णय मिति २०६६ असार १२ गते)
४. सविना दमाई वि. जिल्ला प्रशासन कार्यालय दोलखा, (सम्बत् २०६७ सालको रिट. नं.-०६७-WO-०७०३ निर्णय मिति २०६७ फागुन १५)
५. अधिवक्ता सरोजनाथ प्याकुरेल विरुद्ध नेपाल सरकार नि.नं. ८५३६ रि.नं. २०६७-WS- ००१७ आदेश मिति २०६७/१०/२४/२
६. दलित गैरसरकारी संस्था (DNF) विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत (२०६१ सालको रिट नं. ३०२१ निर्णय मिति २०६३ जेठ १)
७. निलहिरा समाजका कार्यकारी निर्देशक सुनिलबाबु पन्त समेतविरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत, नि.नं. २०६४ पौष ६ गते
८. अधिवक्ता टेक ताम्राकार विरुद्ध श्री ५ को सरकार, मन्त्रिपरिषद् सचिवालय समेत ने.का.प २०६२, अङ्क ६, पृ. ६८०, नि.नं. ७५५०

को ३५ वर्ष नाघेकी अविवाहिता छोरीले मात्र छोरासरह अंश पाउने व्यवस्था सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले महिलाको हक सम्बन्धमा एक वर्षमा कानून तयार गरी संसद्मा पेश गर्न निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको थियो^९ अन्य महत्वपूर्ण फैसलाहरू निम्नलिखित रहेका छन्।

१. लिली थापा वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत २०६१,

मुलुकी ऐन अंशबन्डाको २ नं. को व्यवस्था: भिन्न भएको कन्या, सधवा वा विधवा स्वास्नी मानिसले आफ्नो अंश हकको चलमा सबै र अचलमा आधासम्म कसैको मञ्जुरी नभए पनि आफ्नो खुश गर्न पाउँछन्। कन्याले बाबुआमा भए बाबुआमाको र सधवा वा विधवाले उमेर पुगेको छोरा तथा अविवाहिता छोरी भए त्यस्ता छोरा छोरीको मञ्जुरी लिई अचल पनि सबै आफ्नो खुश गर्न पाउँछन्। (स्त्री अंश धनको २ नं. धारा ११ को विपरीत हुँदा अमान्य घोषित गरिएको छ।)

२. चन्दा बज्राचार्य विरुद्ध नेपाल सरकार, ने.का.प २०५३, अङ्क ७

मुलुकी ऐन अंशबन्डाको १२ नं., अपुतालीको २ नं., धर्मपुत्रको ५ नं. र ९ क नं., जारीको ४ नं., विहाबारीको ९ नं. लोगने स्वास्नीको २ नं., पशुकरणीको २ नं. को व्यवस्था लैङ्गिक भेदभावयुक्त भएकोले बदर गरी पाऊँ भन्ने निवेदन रहेकोमा प्रस्तुत विषयमा मीरा दुङ्गानाको मुद्दामा आदेश भएजस्तै उपयुक्त विधेयक पेश गर्न सरकारलाई निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको थियो।

३. यौनजन्य दुर्व्यवहार सम्बन्धमा

शर्मिला पराजुली वि. मन्त्रिपरिषद् सचिवालय, २०६१, (यौनजन्य दुर्व्यवहार सम्बन्धमा कानून बनाउने निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको छ।)

४. सपना प्रधान विरुद्ध प्र.म. तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय ने.का.प. २०६४, अङ्क ९

यस रीट निवेदनमा गोपनीयता कायम राख्नेसम्बन्धी कानून बनाउन निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको छ। कानून नबनेसम्म गोपनीयता कायम राख्नेसम्बन्धी कार्यविधि निर्देशिकासमेत जारी भएको छ।

५. छाउपडी प्रथाको विरुद्ध कानूनको निर्माण गर्ने

डिल्लीबहादुर विश्वकर्मा वि. मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत, २०६१, (तीन महिनाभित्र निर्देशिका निर्माण गर्न आदेश जारी जारी भएको थियो)

९. मीरा दुङ्गाना वि. कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, २०५२ (ने.का.प.०५२, अङ्क ६)

६. बोक्सीको आरोप विरुद्ध कानुन निर्माण गर्ने

बोक्सीको आरोप विरुद्ध प्रभावकारी कानुन निर्माण गर्नु भन्ने निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको थियो, रेशमा थापा वि. मन्त्रपरिषद्को कार्यालयसमेत, २०५८

७. सपना मल्ल विरुद्ध नेपाल सरकार २०६१ सालको रिट नं. ५२

मुलुकी ऐन ज्यानसम्बन्धी महलको २८ नं., २८ क नं. र ३२ नं. मा गर्भपतनसम्बन्धी अपराधमा भएको सजायको व्यवस्था लैङ्गिक भेदभावपूर्ण र महिला अधिकारविपरीत भएको भन्ने निवेदन रहेकोमा गर्भपतन भएको अपराधमा गर्भवती महिलालाई बढी सजाय र अन्यलाई कम सजाय हुने व्यवस्था भेदभावपूर्ण रहेको हुदाँ उक्त कानुनी व्यवस्थामा आवश्यक संशोधन गर्न आदेश जारी भएको थियो।

८. रमा पन्त विरुद्ध मन्त्रपरिषद्को सचिवालय ने.का.प. २०६५, अङ्क ४

दाइजो प्रथाका कारण महिला हिंसामा बृद्धि भएकोले त्यसलाई निरुत्साहित गर्न विधायिकी उपाय अवलम्बन गर्न सम्बन्धित निकायलाई निर्देशन जारी भएको थियो।

९. प्रकाशमणि शर्मा विरुद्ध प्र.म. तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय ने.का.प. २०६५, अङ्क ८

प्रजनन स्वास्थ्यको हकसम्बन्धी व्यवस्थालाई परिभाषित गर्नेलगायत संस्थागत संयन्त्र निर्माण, सुविधा र उपचार सम्बन्धमा कानुनको निर्माण गर्नु भन्ने निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको थियो। सोही निवेदनमा पाठेघरसम्बन्धी समस्याको निराकरण गराउने जनचेतना जगाउने कार्य गर्नु भन्ने आदेश समेत जारी गरिएको थियो।

१०. शर्मिला पराजुली विरुद्ध नेपाल सरकार (ने.का.प) २०६१, अङ्क १०

यौनजन्य दुर्व्यवहार सम्बन्धमा यसका सबै पक्षलाई समेट्ने गरी अध्ययन गरी गराई उपयुक्त कानुन निर्माणको लागि व्यवस्था गर्नु भन्ने आदेश जारी भएको थियो यससम्बन्धी विधेयक संसदमा विचारधीन रहेको छ।

निष्कर्ष तथा सुभावा

४.१ निष्कर्ष

नेपालले मानवअधिकारसम्बन्धी विभिन्न महासन्धिहरूमा अनुमोदन गरेको छ। यीमध्ये महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारको भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि सन् १९९१ मा अनुमोदन र बेइजिङ घोषणापत्र १९९५ पश्चात् महिलाको विकासका लागि लैङ्गिक समानताको मूलप्रवाहिकरण गर्ने कार्यलाई तीव्रता दिएको छ। महिलाको अधिकार सुनिश्चित तथा महिलाको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने सम्बन्धमा विभिन्न कानूनहरूको निर्माण तथा संशोधन गरिएको छ। नेपाल सरकारले लैङ्गिक स्थिति अर्थात् महिलाको सहभागिता अभिवृद्धिका लागि कतिपय संरचनागत सुधारहरू पनि गरेको देखिन्छ। महिलाको विकासका लागि छैठौं पञ्चवर्षीय योजनादेखि नै विशेष कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएको थियो। अन्तरिम तीन वर्षीय योजना २०६७/६८-२०६९/७० ले महिलाको सशक्तीकरण गर्दै उनीहरूको नागरिक, आर्थिक, सामाजिक अधिकार सुनिश्चित गरी कम्तीमा ३३ प्रतिशत महिलाको सहभागिता पुऱ्याउने लक्ष्य लिएको छ। तथापि, राजनीतिक इच्छाशक्तिको अभावमा योजना, नीति, कार्यक्रम र परियोजनाको निर्माण तथा मूल्याङ्कनलगायतका विषयहरूमा महिलाको सहभागिता निराशाजनक रहेको छ।

महिलाहरूलाई विकासको सेवाग्राहीको रूपमा लिइँदै आएको छ। त्यसैगरी महिलालाई प्रजनन संयन्त्रको रूपमा लिइन्छ। पञ्चवर्षीय योजनाको विकासपश्चात् पञ्चायत मन्त्रालयअन्तर्गत विभिन्न क्षेत्रमा उनीहरूको विकासका लागि तालिम तथा प्रशिक्षण कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरियो। सन् १९९० पश्चात् महिला सशक्तीकरण तथा सचेतनामूलक क्रियाकलापहरू विस्तारै विकास हुँदै आएको छ। यसपश्चात् उनीहरूको अधिकार तथा आवाजहरूलाई महत्व दिइने थालेको आभास हुन्छ। महिला अधिकारकर्मी संस्थाहरू तथा व्यक्तिहरूको आन्दोलनपश्चात् महिलाको सम्पत्तिको अधिकार प्राप्त गर्न सफल भएका छन्। १० वर्षको सशस्त्र द्वन्द्वका समयमा ग्रामीणस्तरमा जहाँ राज्यको उपस्थिति शून्यप्रायः थियो, त्यहाँ महिलाका अधिकारको सम्बन्धमा सचेतना निरन्तर प्रवाह भएको थियो। यो अवस्थालाई कानून निर्माताले सहजै अस्वीकार गर्न सक्ने

अवस्था थिएन। फलस्वरूप २०६२/६३ को आन्दोलनपश्चात् जारी गरेको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले महिलाका सरोकारका विषयलाई अत्यन्त महत्त्वका साथ उठाएको छ। राज्यका प्रमुख अङ्गहरू व्यवस्थापिका, न्यायपालिका तथा कार्यपालिका जसले कानूनको निर्माण कार्यान्वयन र व्याख्या गर्दछ; यी माध्यमहरूबाट महिलाको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने सम्बन्धमा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण आयाम हुन सक्छन्। विगतको तुलनामा महिलाहरूको सहभागिता क्रमशः अभिवृद्धि हुँदै गइराखेको र कानुनीरूपमा समेत उनीहरूको अधिकारलाई सुनिश्चित गरिँदै गएको देखिन्छ, तथापि महिलाविरुद्धका विभेदपूर्ण कानुनी व्यवस्था तथा राज्यका संयन्त्रहरूमा महिलाको न्यून सहभागिता हुनुले लैङ्गिक समानताको मर्मलाई अभै पनि साकार पार्न सकिरहेको अवस्था छैन।

महिलाको समान सहभागिता सुनिश्चित गर्नका लागि कार्यपालिकाले कानूनको निर्माण गर्ने, महिला महासन्धिद्वारा प्रदत्त अविभेदको सिद्धान्त तथा धारा ७ र ८ द्वारा प्रदत्त सहभागिताको अधिकारलाई सुनिश्चित गराउन सक्दछ। त्यसैगरी न्यायपालिकाले विभेदपूर्ण कानुनी व्यवस्था तथा अभ्यासहरूलाई संविधानद्वारा प्रदत्त समानताको अधिकारका आधारमा बदर घोषित गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ। जुन नेपालको सम्मानित सर्वोच्च अदालतले थुप्रै विभेदपूर्ण कानुनी व्यवस्थाहरूलाई बदर घोषित गरेको छ। महिलाको सहभागिताको सम्बन्धमा पनि यस किसिमको न्यायिक सक्रियताको आवश्यकता महसुस गरिएको छ।

४.२ सुझाव

यस अध्ययनले महिलाको राज्यका विविध संयन्त्र एवम् राजनीतिक सहभागिता सुनिश्चित गर्ने सम्बन्धमा भएका व्यवस्थापिका, कार्यपालिका तथा न्यायपालिकाको पहलको समीक्षा एवम् विश्लेषण गरी महिलाको सहभागिता क्रमशः अभिवृद्धि हुँदै गइरहेको देखिए तापनि राज्यका संयन्त्रमा महिलाको सम्मानजनक सहभागिता सुनिश्चित गराउन निम्नानुसारको कार्य गर्नुपर्ने सुझाव गरेको छ:

- नेपाल सरकारले विशेषगरी मन्त्रपरिषद्, निजामती सेवाको नीतिनिर्माण तहमा तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा महिला सहभागिता सुनिश्चित गर्नका लागि लैङ्गिकमैत्री राष्ट्रिय नीतिको निर्माण गरी प्रभावकारीरूपमा कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ।
- विद्यमान विभेदपूर्ण कानुनी व्यवस्थाहरूको संशोधन वा खारेज गरिनु पर्दछ।
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले व्यवस्थापिका संसद्मा ३३ प्रतिशत महिलाको सहभागिता सुनिश्चित गराउनुपर्ने कुरालाई उल्लेख गरेको छ। त्यसैगरी व्यवस्थापिका संसद्को घोषणामा राज्यका संयन्त्रहरूमा महिलाको ३३ प्रतिशत

सहभागिता सुनिश्चित गराउने उल्लेख भएकोले राज्यका हरेक संयन्त्रहरूमा कम्तीमा ३३ प्रतिशत महिलाको सहभागिता सुनिश्चित गराउन यथाशीघ्र पहल गराउनु पर्नेछ भने भावी संविधानमा पनि कम्तीमा यी व्यवस्थाहरू राखिनुपर्नेछ।

- राजनीतिक दलहरूले आफ्नो सङ्गठन संरचना एवम् समितिहरूमा कम्तीमा ३३ प्रतिशत महिलाको सहभागिता सुनिश्चित गरिनुपर्दछ। उनीहरूको सहभागिता सुनिश्चित गराउन पार्टीको विधान तथा यसअन्तर्गतका नियम विनियमहरूमा उल्लेख गरिनु पर्दछ।
- नीति निर्माण तहमा महिलाको अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गराउनका लागि र महिलाको समानुपातिक सहभागिता सुनिश्चित गराउनका लागि वकालत एवम् पैरवी गरिनु पर्दछ।
- राजनीतिक दलहरूले निर्वाचनको समयमा महिलाको सहभागिता अभिवृद्धिका लागि महिला उम्मेदवारलाई आर्थिक एवम् निर्वाचनको क्रियाकलापहरूमा सहयोग पुर्याउनु पर्दछ।
- राजनीतिक दलहरूले लैङ्गिक मैत्री वातावरण निर्माणका लागि लैङ्गिक संवेदनशीलतासँग सम्बन्धित तालिमहरू पार्टी जीवनमा सञ्चालन गरिनु पर्दछ।
- राजनीतिमा महिला सहभागिताका लागि महिलाले सामना गर्नुपर्ने आर्थिक तथा सामाजिक चुनौतीहरूलाई राज्यले समेत सम्बोधन गर्नुपर्दछ।
- राज्यका विभिन्न सेवाहरूमा महिलाको सहभागिता अभिवृद्धिका लागि उनीहरूलाई तालिम तथा क्षमता विकाससँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरिनु पर्दछ। यस्ता क्रियाकलापहरू ग्रामीण महिलाहरूसम्म पुर्याइनु पर्दछ।
- नेपाल सरकारले सरकारी विद्यालयहरूको शैक्षिक स्तरलाई गुणस्तरीय बनाउन यथाशीघ्र पहल गरिनु पर्दछ। यस्ता विद्यालयहरूमा ग्रामीण छात्राहरूले अध्ययन गर्ने भएकोले उनीहरूको क्षमता विकासका लागि विद्यालयस्तरबाट नै विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्दछ।
- सुरक्षा निकायका नीति निर्माण तहमा महिला सहभागिता सुनिश्चित गरिनु पर्दछ।
- नागरिक समाजले राज्यका संयन्त्रहरूमा ३३ प्रतिशत सहभागिता सुनिश्चित गराउनका लागि प्रभावकारी पैरवी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनु पर्दछ। यसैगरी सहभागितासँग सम्बन्धित सचेतनामूलक कार्यक्रमहरू स्थानीय स्तरदेखि राष्ट्रियस्तरसम्म सञ्चालन गरिनुपर्दछ।
- महिला विरुद्धको हिंसा जुनसुकै स्थान र स्तरमा रहेकोले महिला हिंसाविरुद्धका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरिनु पर्दछ। यस्ता हिंसा नियन्त्रणका लागि विद्यमान

कानुनी व्यवस्थाहरूको कानुनी कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूलाई जानकारी गराई हिंसा नियन्त्रणको लागि प्रभावकारी कदमहरू चालिनुपर्ने।

- महिला अधिकार सुनिश्चित गराउनका लागि स्थापित संयन्त्र विशेषगरी महिला आयोगलाई साधनसम्पन्न गराई लैङ्गिक सम्बेदनशीलतासँग सम्बन्धित नीतिहरूको निर्माण तथा विद्यमान कानुनहरूको कार्यान्वयन अनुगमन गर्न पर्याप्त अधिकार दिइनु पर्दछ।

सन्दर्भसामग्री

संविधान तथा कानूनहरू

- ▶ नेपालको वैधानिक कानून, २००४
- ▶ नेपाल अन्तरिम शासन विधान, २००७
- ▶ नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५
- ▶ नेपालको संविधान, २०१९
- ▶ नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७
- ▶ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३
- ▶ संविधानसभा निर्वाचन ऐन, २०६४
- ▶ स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५
- ▶ प्रहरी नियमावली, २०४९
- ▶ वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४
- ▶ पाटन विज्ञान प्रतिष्ठान ऐन, २०६४
- ▶ स्थानीय स्वयत्त शासन ऐन (चौथो संशोधन), २०६६,
- ▶ शिक्षा ऐन, २०२८
- ▶ विकास समिति ऐन, २०१३
- ▶ छात्रवृत्तिसम्बन्धी नियमावली, २०६०
- ▶ प्रहरी ऐन, २०१२
- ▶ व्यवस्थापिका संसद् सचिवालय कर्मचारी प्रशासन नियमावली, २०६५
- ▶ निजामती सेवा नियमावली, २०६४
- ▶ श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी (पहिलो संशोधन) नियमावली, २०६५
- ▶ लैंगिक समानता कायम गर्न केही नेपाल ऐन संशोधन गर्न बनेको ऐन, २०६३
- ▶ मुलुकी ऐन २०२०, (संशोधनसहित)
- ▶ वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६३
- ▶ राष्ट्रिय महिला आयोग ऐन, २०६३
- ▶ प्रहरी नियमावली, २०४९ को बाह्रौँ संशोधन
- ▶ निजामती सेवा ऐन, २०४९

Other Books and reports

1. *Nepal's Implementation Status of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW)*, Independent Report prepared by the National Women's Commission of Nepal to supplement the Combined 4th and 5th Periodic Report Submitted to the CEDAW Committee by the Government of Nepal, 2011
2. Central Bureau of Statistics. 2011. www.CBS.gov.np; *Nepal Living Standards Survey Report 2011: Volume one*.
3. Kathmandu, Nepal
4. Government of Nepal, 2007. *The Interim Constitution of Nepal 2007*.
5. Government of Nepal, 1999. *The Local Self Governance Act 1999*.
6. International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IIDEA), 2005. 'Women in Parliament: Beyond Numbers'.
7. Security Council Resolution 1325: Nepal, Civil Society Monitoring Report 2011, A project Report by Global Network of Women Peace builders
8. Jagaran Nepal and UNIFEM, 2008. '*Women leaders' -Mapping of Potential Women Leaders for CA election*'.
9. Jagaran Nepal, 2007. 'Status of Women in Political Parties- A Research Report'.
10. Jagaran Nepal, 2011. 'Status of Women in Political Parties and CSOs (An updated Survey Report -2011)
11. An Article on 'Rajya ka bibhinna angaharuMa kamtima 33 %Mahila ko sababhagita ko prabdhan anurup bibhinna aayogharuMaMahila sababhaguta ko sthiti' Jagaran Abhiyan, 2068. Vol 7, Issue 15, 2068.
12. *Rajya ka NikayaMaMahila ko pratinidhitwa*, Jagaran Nepal. 2067
13. Didi Bahini, 2069. *Rainaitik dal haruMa laingik samanata aapekshya ra awastha*,
14. Didi Bahini, 2007. 'Women's Proportional Participation: Need of Today, Leadership Training for Women in Political Parties'.
15. IDRC Report on Women Political Participation, 2010. A report prepared by Marilyn Waring, The Institute of Public Policy, Auckland University of Technology.

16. Ministry of Peace and Reconstruction, 2009. TOR of Local Peace Committees.
17. Ministry of Women, Children and Social Welfare, 2004. National Plan of Action on Gender Equality and Women Empowerment 2004.
18. Ministry of Women, Children and Social Welfare, 2004. 'National Plan of Action for Implementing the Convention on the Elimination of Discrimination against Women (CEDAW) 2004.
19. Renaissance Society Nepal, Women Democratic Network and UNIFEM, 2009. 'Women's Political Participation, Empowerment and Inclusion,' Survey Report and Strategic Action Plan.
20. An article on "*Women Participation in Present Trade Union Movement*, GEFONT, 2005
21. Ministry of General Administration, Nijamati Kitabkhana and *Inclusion and Participation of Women In Nepalese Civil Service* by Yashoda Acharya (Kafle)
22. Budget Fiscal Year 2068-69, Govt. of Nepal, Ministry of Finance 2068
23. Three-Year Interim Plan Approach (2006-2009) Paper of Nepal
24. Country Briefing Paper-Women in Nepal "*Government Programs and Policies in Nepal*". Kathmandu
25. <http://nepal.unfpa.org/en/programmes/reproductive.php>
26. Nepal Demographic and Health Survey (2011 NDHS)
27. Decentralization and district health services in Nepal: understanding the views of service users and service providers, journal of Public Health, 2011. Krishna Regmi, PH.D
28. *Statistical bulletin2, Vol 3, No 1, July 2005*, Tribhuvan University..
29. www.gorkhapatra.org.np
30. *Advancing Policy Options for Higher Education: Improving Transition and Access to Higher Education in Nepal*, 2007. A study report by UNESCO and UGC

बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९

धारा १२ र ४४

बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९
धारा १२ र ४४

सल्लाहकार

कृष्ण सुवेदी

संयोजक, बालअधिकार समिति, मानवअधिकार सन्धि अनुगमन समन्वय केन्द्र
सचिवालय: चाइल्ड नेपाल

लेखन संयोजन

कपिल अर्याल र मोहन दँगाल

भाषासम्पादन

देवराज सापकोटा

सहयोगीहरू

तोयनाथ तिवारी

अन्जना नेपाल

सलिना धिताल

फुर्बा जाङ्मु शेर्पा

विषयसूची

	पृष्ठ
१. परिचय	१६०-१६८
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१६०
१.२ अध्ययनविधि	१६२
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	१६३
१.४ बालअधिकारको सन्दर्भमा धारा १२ र ४४: अवधारणागत प्रस्टता	१६३
२. नेपालमा बालबालिकाको अधिकार सुनिश्चित गर्ने राज्यका संयन्त्र	१६८-१७१
२.१ सवैधानिक व्यवस्था	१६८
२.२ कानुनी व्यवस्था	१६९
२.३ नीति	१६९
२.४ कार्ययोजना	१७१
३. महासन्धिको धारा १२ माथि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय बालअधिकार समितिको टिप्पणी	१७२-१७३
४. धारा १२ र ४४ अनुकूल नेपालको बालअधिकारको अवस्था: एक परिचय	१७३-१७८
४.१ कार्यान्वयनको अवस्था	१७५
५. घटनाअध्ययन	१७८-१७९
६. विश्लेषण	१७९-१८४
७. निष्कर्ष	१८५-१८६
८. सुभावाव	१८६-१८७
९. अनुसूची १: प्रश्नावली	१८८-१८९
अनुसूची २: बालअधिकार अनुगमन र प्रतिवेदन तयारीमा नेपाली बालबालिकाको अर्थपूर्ण सहभागिता एक अध्ययन प्रश्नावली	१९०-१९१

१. परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

संयुक्त राष्ट्रसङ्घले २० नोभेम्बर १९८९ मा बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि पारित गरेको थियो। संसारमा अहिलेसम्म सबैभन्दा धेरै राष्ट्रले अनुमोदन गरेको महासन्धि पनि यही हो। सन् २०१२ सम्म यस महासन्धिको हस्ताक्षर गर्ने राष्ट्रहरूको सङ्ख्या १९३ पुगेको छ। नेपाल सरकारले यस महासन्धिलाई १४ सेप्टेम्बर १९९० मा अनुमोदन गरेको थियो।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घले सन् २००० मा यसै सन्धिको दुईवटा ऐच्छिक प्रलेखहरू पनि हस्ताक्षरका लागि जारी गरेको थियो। ती हुन् पहिलो: बालबालिकाको बेचबिखन, बाल वेश्यावृत्ति र अश्लील चित्रणसम्बन्धी ऐच्छिक प्रलेख र दोस्रो: सशत्रु द्वन्द्वमा बालबालिकाको प्रयोगसम्बन्धी ऐच्छिक प्रलेख। यी दुवै ऐच्छिक प्रलेखलाई नेपाल सरकारले सन् २००६ मा अनुमोदन गरेको थियो। पछिल्लो चरणमा १९ डिसेम्बर २०११ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाले बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको उजुरी प्रक्रियासम्बन्धी ऐच्छिक प्रलेख पनि स्वीकार गरी सदस्य राष्ट्रहरूको हस्ताक्षर, अनुमोदन र सम्मिलनका लागि खुला गरेको छ। नेपाल सरकारले पनि यस प्रलेखमा पक्षराष्ट्र हुने प्रतिबद्धता जनाए तापनि हस्ताक्षर गरिसकेको छैन।

महासन्धिको धारा ४४ मा पक्षराष्ट्रले अनुमोदन गरेको दुई वर्षभित्र बालअधिकार सुनिश्चित गर्न अपनाइएका व्यवस्थाहरूलाई विस्तृत प्रतिवेदनका रूपमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बालअधिकार समितिमा पठाउनुपर्ने प्रावधान रहेको छ। यस्ता प्रतिवेदनहरू प्रत्येक पाँच-पाँच वर्षमा पठाउनुपर्ने व्यवस्था पनि यसै धारामा उल्लेख गरेको छ। पहिलो ऐच्छिक आलेखको धारा १२ र दोस्रो ऐच्छिक आलेखको धारा ८ ले पनि माथि उल्लिखित व्यवस्था गरेको छ।

धारा ४४ को प्रावधान र दायित्वानुरूप पक्षराष्ट्रहरूले बालअधिकार सुनिश्चित गर्न गरिएका प्रयासहरूको सम्बन्धमा महासन्धि अनुमोदन गरिएको पहिलो दुई वर्षमा प्रारम्भिक प्रतिवेदन र पछि पाँच-पाँच वर्षमा आवधिक प्रतिवेदन संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बालअधिकार समितिमा पठाउने व्यवस्था रहेको छ। नेपाल सरकारले सन् १९९५ मा बालअधिकार महासन्धिको प्रारम्भिक प्रतिवेदन बालअधिकार समितिलाई हस्तान्तरण गरेको थियो जसको सुनुवाइ सन् १९९६ मा भएको थियो। त्यस्तै, नेपाल सरकारले सन् २००३ मा दोस्रो आवधिक प्रतिवेदन हस्तान्तरण गरेको थियो, जसको सुनुवाइ सन् २००५ मा भएको थियो। नेपाल सरकारले तेस्रो, चौथो र पाँचौं आवधिक प्रतिवेदनलाई एउटै प्रतिवेदनको रूपमा तयार गरी सन् २०१२ मा समितिलाई हस्तान्तरण गरेको छ। साथै, नेपाल सरकारले बालबालिकाको बेचबिखन, बाल वेश्यावृत्ति र अश्लील

चित्रणसम्बन्धी बालअधिकार महासन्धिको ऐच्छिक प्रलेखको प्रारम्भिक प्रतिवेदन पनि सन् २००९ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बालअधिकार समितिमा पठाएको थियो।

नागरिक समाजका तर्फबाट पनि नेपालको बालअधिकारको समग्र स्थितिको विवरणसहित छायाँ प्रतिवेदन पठाउने व्यवस्था रहेको छ। नेपालको नागरिक समाजको तर्फबाट बालअधिकार महासन्धिको पहिलो छायाँ प्रतिवेदन सन् २००२ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बालअधिकार समितिमा पठाइएको थियो। साथै, बालबालिकाको बेचबिखन, बाल वेश्यावृत्ति र अश्लील चित्रणसम्बन्धी ऐच्छिक प्रलेखको पहिलो छायाँ प्रतिवेदन मानवअधिकार सन्धि अनुगमन समन्वय समितिको बालअधिकार उपसमितिले सन् २०११ जुलाईमा पठाएको थियो। नागरिक समाजले पनि बालअधिकारका क्षेत्रमा नेपाल सरकारसँग र अन्तर्राष्ट्रिय तहमा पनि पैरवी गरिरहेको छ।

यी सबै प्रक्रियामा बालबालिकाको अर्थपूर्ण सहभागिताको धेरै महत्व रहन्छ। नेपाल सरकार र नागरिक समाज दुवैले पठाउने प्रतिवेदनहरूमा बालबालिकाको अर्थपूर्ण सहभागिता प्रतिवेदन तयारी अवस्थादेखि नै हुनुपर्दछ। नेपालको सन्दर्भमा बालअधिकार महासन्धि प्रतिवेदन (CRC Reporting)मा बालबालिकाको अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित नरहेको अवस्था छ। विज्ञहरूबाट मात्र यस्ता प्रतिवेदनहरू तयार गरिने हुँदा बालबालिकाका वास्तविक विषयवस्तु र अधिकारका कुराहरूलाई ती प्रतिवेदनहरूले समेट्न नसकेको विगतका अनुभवहरूबाट सिकाइ भएको छ। साथै, सरकार र नागरिक समाजबाट हुने परामर्श भेलाहरूमा पनि बालबालिकाको सहभागितालाई अर्थपूर्ण बनाउन नसकिएको अवस्था छ। बालबालिकामाथि नै महासन्धिबारे जानकारी र सूचनाको अभावले गर्दा अर्थपूर्ण सहभागितालाई सुनिश्चित गर्न सकिएको छैन।

यस अध्ययनले बालबालिकाको सहभागिताको अधिकार भनेको के हो ? बालबालिकाको सहभागिताको अधिकारले समेट्ने दायरा कति हो ? र, बालअधिकार महासन्धिको धारा १२ माथि संयुक्त राष्ट्र बालअधिकार समितिले जारी गरेको टिप्पणी नं. १२ ले बालबालिकाको सहभागिताको अधिकारबारे प्रष्ट पारेका कुराहरूलाई व्याख्या र विश्लेषण गर्ने प्रयत्न गरिएको छ। यसका साथै यस अध्ययनले महासन्धि प्रतिवेदन (CRC Reporting)मा बालबालिकाको अर्थपूर्ण सहभागितालाई मुख्य विषय बनाएको छ। यस अध्ययन गर्न मानवअधिकार सन्धि अनुगमन समितिको बालअधिकार समितिले नेतृत्व लिएको हो। अध्ययनका लागि समितिले नेपालका चार जिल्लाहरूलगायत अन्य नौवटा जिल्लाहरूका प्रतिनिधि बालबालिकासँग परामर्श भेला गरेको थियो। बारा, पर्सा, सिन्धुपाल्चोक र काठमाडौँमा परामर्श भेला गरिएको थियो भने पाल्पा, बाजुरा, नवलपरासी, कञ्चनपुर, मोरङ, दाङ, सङ्खुवासभा, सप्तरी, ललितपुर जिल्लाका प्रतिनिधि बालबालिकासँग बाल सहभागितामा कार्यरत संस्थाहरूको साभा सञ्जाल

(कन्सोर्टियम) को बाल सल्लाहकार समितिका बालबालिकासँग परामर्श गरेको थियो। साथै, काठमाडौँस्थित खगेन्द्र नवजीवन विशेष माध्यमिक विद्यालयका अपाङ्गता भएका बालबालिकासँग पनि अध्ययनका लागि परामर्श गरेको थियो। अध्ययन तयार गर्ने परामर्शका क्रममा १३ जिल्लाका ९५ बालबालिका सहभागी भएका थिए।

१.२ अध्ययनविधि

अध्ययनका लागि आवश्यक सूचना सङ्कलन गर्ने क्रममा समितिले निम्नलिखित विधिहरूको प्रयोग गरेको थियो:

► प्रश्नावली विधि

प्रतिवेदनका सन्दर्भमा बालबालिकाले के बुझेका छन् भन्ने सूचना सङ्कलनका लागि समितिले एक प्रश्नावली तयार गरेको थियो (प्रश्नावली अनुसूची १ मा समाविष्ट छ)। परामर्श भेलाका क्रममा सबै सहभागी बालबालिकालाई उक्त प्रश्नावलीको उत्तर लेख्न लगाइएको थियो। बालबालिकालाई असहज भएका प्रश्नहरूलाई सहजकर्ताले बुझाउनु भएको थियो।

► अन्तरक्रिया र छलफल

नेपालको सन्दर्भमा बालअधिकार महासन्धि प्रतिवेदन (CRC Reporting) का सन्दर्भमा बालबालिकासँग अन्तरक्रिया र छलफल पनि गरिएको थियो। छलफलका क्रममा बालबालिकाले बालक्लबमा यस्तो विषयमा बालक्लबहरूमा धेरै कम छलफल हुने कुरा व्यक्त गरेका थिए। साथसाथै, थोरै मात्र बालबालिका राज्यले तयार गर्ने प्रतिवेदन र नागरिक समाजले तयार गर्ने छायाँ प्रतिवेदनको परामर्श भेलाहरूमा सहभागी भएको जानकारी छलफलका क्रममा प्राप्त भएको थियो।

► बालअधिकार हाजिरीजवाफ

यो विधिबाट सहभागी बालबालिकालाई 'नेपालको सन्दर्भमा बालअधिकार महासन्धि प्रतिवेदन (CRC Reporting)' का बारेमा जानकारी पाउन निकै सहज भएको थियो। सहभागी बालबालिकालाई समूहमा विभाजन गरी सहजकर्ताले बालअधिकार हाजिरीजवाफ खेलाउनु भएको थियो। बालअधिकारको उत्पत्ति, अवधारण, सिद्धान्त, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानून, राज्यले पठाउने प्रतिवेदन, छाया प्रतिवेदन आदि जस्ता विषयलाई सहजरूपमा बुझाउने प्रश्नहरू तयार पारिएका थिए जुन हाजिरजवाफका क्रममा बालबालिकालाई सोधिएको थियो। (बालअधिकार हाजिरजवाफका प्रश्नहरू अनुसूची २ मा समाविष्ट छ)

► कानुनी सन्दर्भसामग्रीहरूको अध्ययन

अध्ययन तयारीका क्रममा समितिले बालअधिकारसँग सम्बन्धित कानुनी सन्दर्भसामग्रीहरूको अध्ययन गरेको थियो। यस क्रममा नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०४८, बालबालिकासम्बन्धी नीति २०६९, बालअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय कानुनको तुलना र अन्य स्रोतसामग्रीको अध्ययन गरिएको थियो।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

- क. नेपालको सन्दर्भमा बालअधिकार महासन्धि प्रतिवदेन (CRC Reporting) सम्बन्धी नेपाली बालबालिकालको बुझाइ र त्यससम्बन्धी सूचनाको पहुँचबारे अध्ययन गर्ने।
- ख. नेपालको सन्दर्भमा बालअधिकार महासन्धि प्रतिवदेन (CRC Reporting)मा नेपाली बालबालिकाको अर्थपूर्ण सहभागिता रहे नरहेको सम्बन्धमा जानकारी लिने।

१.४ बालअधिकारको सन्दर्भमा धारा १२ र ४४: अवधारणागत प्रष्टता

बाल सहभागिता

बालअधिकार महासन्धिमा शाब्दिकरूपमा “बालबालिकाको सहभागिताको अधिकार हुनेछ” भनेर लेखिएको छैन। तर धारा १२ देखि १५ सम्मका प्रावधानहरूलाई बाल सहभागिताको व्यवस्थाको रूपमा व्याख्या गर्नुपर्ने हुन्छ। यसका साथै अन्य धाराहरू विशेषगरी धारा १७, २७, २८, २९, ३१, ३७, ४० र ४२ मा पनि बाल सहभागिताको सम्बन्धमा चर्चा गरिएको छ। बालअधिकार महासन्धिमा उल्लेखित प्रावधानहरूलाई अलग्याएर बेगलाबेगलैरूपमा अध्ययन विश्लेषण गरियो भने यो महासन्धिको मर्मअनुसारको बुझाइ नहुने खतरा रहन्छ। बालअधिकारको मुलभूत सिद्धान्तको आधारमा धारा २ (भेदभावविरुद्धको अधिकार), ३ (बालबालिकाको सर्वोत्तम हित) र ६ (बाँच्न पाउने र विकासको अधिकार) लाई जोडेर हेर्नु पर्दछ। नागरिक अधिकार र स्वतन्त्रतालाई विश्लेषण गर्दा धारा १२ लाई धारा १३ (सूचनाको अधिकार), १४ (धर्म र अभिव्यक्तिको अधिकार), १५ (सङ्गठन र शान्तिपूर्ण भेला हुने अधिकार), १६ (गोपनीयताको अधिकार) र १७ (उपयुक्त माध्यमबाट सूचना पाउने अधिकार) सँग जोडेर हेर्नु पर्दछ। बालबालिकाको बढ्दै गरेको क्षमता र उनीहरूको अधिकारको उपभोगको सन्दर्भलाई हेर्दा धारा ५ अभिभावकको कतव्यसँग जोडेर हेर्नु पर्दछ।

बाल सहभागिताको सम्बन्धमा महासन्धिको तल उल्लिखित धाराहरूमा निम्नलिखित अधिकारहरू सुनिश्चित गरिएको पाइन्छ:

बालअधिकार महासन्धि र सहभागिता

- धारा १२: आफ्नो विचार बनाउन सक्ने बालबालिकाको सरोकारका सबै विषयमा निजको दृष्टिकोणलाई स्वतन्त्रतापूर्वक अभिव्यक्त गर्ने अधिकार छ तथा निजको उमेर र परिपक्वताका आधारमा त्यस्ता विचारलाई उचित मान्यता दिइनु पर्नेछ।
- धारा १३: बालबालिकाको अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता छ, यसमा कुनै पनि ठाउँको मौखिक, लिखित वा छपा वा अन्य कुनै पनि विचारहरू खोज्ने, प्राप्त गर्ने र प्रेषण गर्ने अधिकार छ।
- धारा १४: बालबालिकाको विचार, आस्था र धर्मसम्बन्धी स्वतन्त्रताको अधिकार छ। बालबालिकाको क्षमताका आधारमा यस अधिकार प्रयोग गर्नका लागि निजलाई मार्गदर्शन गर्ने आमाबुबा वा कानुनी अभिभावकहरूको कर्तव्यलाई राज्यले सम्मान गर्नेछ।
- धारा १५: बालबालिकाको शान्तिपूर्ण भेला हुने तथा सङ्गठन गर्ने अधिकार छ।
- धारा १७: सामाजिक, आत्मिक र नैतिक समृद्धि तथा शारीरिक र मानसिक सुस्वास्थ्य प्रवर्धन गर्ने विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सूचना र सामग्रीका श्रोतहरूमा बालबालिकाको पहुँचको अधिकार छ।
- धारा २७: प्रत्येक बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक, आत्मिक, नैतिक र सामाजिक विकासका लागि उपयुक्त जीवनस्तरको अधिकार छ।
- धारा २८: समान अवसरका आधारमा शिक्षाको अधिकार, विशेष गरी निःशुल्क र अनिवार्य प्राथमिक शिक्षाको प्रबन्ध, सबै बालबालिकाको विशेष सामान्य र व्यवसायिक माध्यमिक शिक्षामा पहुँचको प्रवर्धन तथा नियमित उपस्थिति र कक्षा छोड्ने दर न्यूनीकरणका लागि उपयुक्त उपायहरूको अवलम्बन।
- धारा २९: बालबालिकाको व्यक्तित्व र प्रतिभा तथा मानसिक र शारीरिक क्षमताको उच्चतम विकासका साथै मानवअधिकार, शान्ति र सहिष्णुता तथा विभिन्न भाषा, धर्म, संस्कृति, जातजाति, लिङ्ग र वातावरणको सम्मानको विकासप्रति शिक्षा केन्द्रित हुनुपर्छ।
- धारा ३१: बालबालिकाको आराम र विश्राम, उमेरअनुसार उपयुक्त खेलकुद र मनोरञ्जनात्मक क्रियाकलाप तथा सांस्कृतिक जीवन र कलामा स्वतन्त्रता र समानतापूर्वक भाग लिने अधिकार छ।
- धारा ३७: बालबालिकाको यातना, क्रूर र अमानवीय वा अनुचित व्यवहार वा दण्ड सजायबाट मुक्त हुने अधिकार छ, जसमा शारिरीकलगायत आजीवन कारावास तथा मनोमानी वा गैरकानुनी ढङ्गले दिइने दण्ड सजायबाट स्वतन्त्रतालगायत कानुनी

कार्यक्रम						
उद्देश्यहरू	कार्यक्रम	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	समया बधि	विकासका सूचकहरू	पुष्टि गर्ने साधनहरू	जोखिमका कारणहरू
बालकलब दर्ता गर्ने प्रक्रियालाई सहज गराउने	<ul style="list-style-type: none"> ▶ बालकलबहरू दर्ता गर्ने सम्बन्धमा सहज कानुनी व्यवस्था गर्ने। ▶ जिल्ला बाल कल्याण समितिहरूमा बालकलब दर्ता गर्ने व्यवस्था मिलाउने। ▶ बालकलब दर्ता गर्ने प्रक्रिया सहज बनाउने 	कानुन तथा न्याय मन्त्रालय, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, केन्द्रीय बाल कल्याण समिति, जिल्ला बालकल्याण समिति	१ वर्ष	कानुनी प्रावधान र दर्ता प्रक्रियाहरू सरल र सहज भएको।	नयाँ कानुन र नीतिहरू	निष्क्रिय सरोकारवालाहरू
बाल सहभागिताको अवधारणालाई विकास र कार्यान्वयन गर्ने	<ul style="list-style-type: none"> ▶ कार्ययोजना निर्माण बालबालिकाको सहभागिता सुनिश्चित गर्न प्रस्ट नीति र निर्देशिका तयार गर्ने र यस क्रममा बालबालिकाको शिक्षामा हस्तक्षेप नगर्ने। ▶ गाउँदेखि राष्ट्रिय तहसम्म आयोगको निर्देशनअनुरूप कार्यक्रम सञ्चालन भए नभएको अनुगमन गर्न बालबालिकाको समूह निर्माण गर्ने। 	केन्द्रीय बालकल्याण समिति, जिल्ला बालकल्याण समिति, दातृ निकायहरू	१ वर्ष	बाल सहभागितासम्बन्धी निर्देशिका र नीतिहरूको विकास भएको।	अध्ययन तथा अनुसन्धानहरू	निष्क्रिय सरोकारवालाहरू

<p>बालकलब र समूहहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▶ बालकलबहरूलाई आवश्यक आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग गर्ने। ▶ सूचना/शिक्षा/सञ्चारसम्बन्धी सामग्री तयार गरी बालअधिकारका सवालहरूबारे सचेतना गराउने ▶ बालकलबहरूलाई बालअधिकार, बाल सहभागिता, बालकलब व्यवस्थापनसम्बन्धी आवश्यक तालिमहरूको व्यवस्था गर्ने। 	<p>केन्द्रीय बालकल्याण समिति, जिल्ला बालकल्याण समिति, दातृ निकायहरू</p>	<p>१ वर्ष</p>	<p>बालकलबहरूलाई दिइने तालिमहरू प्रभावकारी भएको।</p>	<p>अध्ययन, अनुसन्धानहरू तथा अवलोकन</p>	<p>निष्क्रिय सरोकारवालाहरू</p>
<p>बालकलब/समूहहरू र सम्बन्धित सरोकारवालाहरूबीच संयोजन र सहकार्यको अभिवृद्धि गर्ने</p>	<p>बालबालिकासम्बन्धी सबै कार्यक्रमहरूमा उनीहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्न बालकलब र जिल्ला तहका निकाय, गैसस, विकासका साभेदार, जिल्ला बालकल्याण समिति, नगरपालिका, गाविस र अन्य निकायसँगको समन्वयलाई अभिवृद्धि गर्ने।</p>	<p>केन्द्रीय बालकल्याण समिति, जिल्ला बालकल्याण समिति, दातृ निकायहरू, नगरपालिका, गाविसहरू</p>	<p>१ वर्ष</p>	<p>बालकलब र सम्बन्धित निकायहरूको समन्वय सुधार भएको</p>	<p>अध्ययन, अनुसन्धानहरू तथा अवलोकन</p>	<p>निष्क्रिय सरोकारवालाहरू</p>
<p>प्रभावकारी अनुगमनको विकास गर्ने</p>	<p>केन्द्रीय बालकल्याण समिति र जिल्ला बालकल्याण समितिहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्दै आयोगका कार्ययोजनाहरूको अनुगमन गर्ने।</p>	<p>केन्द्रीय बालकल्याण समिति, जिल्ला बालकल्याण समिति, दातृ निकायहरू</p>	<p>१ वर्ष</p>	<p>सक्रिय, प्रभावकारी र नियमित अनुगमन भएको।</p>	<p>प्रतिवेदनहरू</p>	<p>निष्क्रिय सरोकारवालाहरू</p>

सहायता र निष्पक्ष अधिकारीबाट अविलम्ब निर्णय गरिने व्यवस्थासमेत समावेश छ।

- धारा ४०: फौजदारी अभियोग लागेका बालबालिकाको अभियोजन तथा कारबाहीको जानकारी प्राप्त गर्ने, आफ्नो गोपनीयता कायम राख्न पाउने गरी प्रतिरक्षा गर्ने, कानुनी सहायता पाउने तथा बाल इजलासमा सक्षम र निष्पक्ष क्षन्यायिक अधिकारीद्वारा बालबालिकाको सर्वोत्तम हितका आधारमा सुनुवाइको अधिकार छ।
- धारा ४२: महान्धिका सिद्धान्त तथा प्रावधानहरू सम्बन्धमा वयस्कहरूलगायत बालबालिकाहरूले सुसूचित हुने अधिकार छ। तर, यसबाट अरुको अधिकार वा मर्यादामा तथा राष्ट्रिय सुरक्षा वा सार्वजनिक व्यवस्था वा जनस्वास्थ्य र नैतिकतामा आर्चुपुग्ने भएमा रोक लाग्न भने सक्नेछ।

संसारभरिकै बालबालिकाले प्रभावकारी ढङ्गबाट प्रयोग गर्न नपाएको अधिकारहरूमध्ये सहभागिताको अधिकार एक हो। बालबालिकालाई के कस्ता कुरामा कति हदसम्म सहभागी गराउनु पर्छ भन्ने कुरामा अधिकांश व्यक्तिहरूमा अस्पष्टता पाइन्छ न त कुनै दस्तावेज वा कानुनले नै ती सबै कुराहरूलाई एक एक गरी समेट्न सक्छ। धारा १२ ले बालबालिकाको उमेर र परिपक्वताका आधारमा उनीहरूको विचारलाई उचित मान्यता दिइनुपर्ने कुरालाई जोड दिएको छ। अधिकांश समाजहरूमा बालबालिकालाई सधैं अपरिपक्व ठानेर महत्वपूर्ण कुरा हुँदा प्रायः सधैं बाहिर पठाउने, उनीहरूको कुरा नसुन्ने र सुनिहाले पनि महत्व नदिने परिपाटी पाइन्छ। विशेष गरेर बालबालिकाको विचार, आस्था र धर्मसम्बन्धी स्वतन्त्रता सही तरिकाले बुझ्न र प्रयोगमा ल्याउन अत्यन्त जटिलताहरू छन्। एकै घरमा बाबुआमा एउटा धर्म मान्ने र बालबालिकाले आफ्नो इच्छाले अर्को धर्म मान्न चाह्यो भने वास्तविक जीवनमा आउन सक्ने अफठ्यारोलाई कसरी समाधान गर्ने भन्ने एउटा चुनौती हुन सक्छ। अर्कातिर बालबालिकालाई अरूले फकाएर धर्म परिवर्तन गराउने सम्भावना हुने हुँदा यस्तो कार्यबाट बालबालिकालाको संरक्षण गर्नु अभिभावकको कर्तव्य पनि हो। बालबालिकाको भेला हुने तथा सङ्गठित भएर काम गर्न पाउने हकलाई गैरसरकारी संस्थाको रूपमा वा राजनीतिक सङ्गठनको रूपमा लिने परिपाटीले गर्दा बालबालिकाहरू यो अधिकार प्रयोग गर्नबाट वञ्चित भएका छन्। यस सन्दर्भमा तिलोत्तम पौडेल विरुद्ध गृह मन्त्रालय समेतको उत्प्रेषणयुक्त परमादेश मुद्दा चर्चा गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ^१। यस मुद्दाको आदेशको सङ्क्षिप्त व्यहोरा यस्तो रहेको छ।

कानुनको स्पष्ट बन्देज बाहेक नागरिकले उपभोग गर्न पाउने संविधानद्वारा प्रदत्त सङ्घ संस्था खोल्ने स्वतन्त्रताको मौलिक हकबाट बालबालिकालाई नाबालक

१. तिलोत्तम पौडेल वि. गृह मन्त्रालयसमेत, मुद्दा-उत्प्रेषणयुक्त परमादेश, नि.नं. ७०२०, आदेश मिति: २०५८।०४।२५

रहेकै कारणले वन्चित गर्न मिल्दैन। नेपालद्वारा अनुमोदित बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा १५(१) ले बालबालिकाको सङ्गठन खोल्ने अधिकार र शान्तिपूर्वक भेलाहुने अधिकार सुनिश्चित गरेको देखिन आउँछ। निवेदकले दर्ता गर्न खोजेको जागृति बालक्लब कानूनबमोजिम उपयुक्त र मनासिब माफिकको शर्त बन्देजसहित सशर्त वा निशर्त जेजस्तो किसिमले दर्ता गर्न गराउन पर्ने हो सो गर्नु गराउनु भनी परमादेशको आदेश जारी।

यो आदेशपश्चात् बालबालिकाहरू सहभागी भएका वाल क्लब दर्ता हुन थालेको र नेपालमा बालबालिकाले नेतृत्व गरेका संस्थाहरू ८ हजार ८ सय ४७ भन्दा बढी रहेका भन्ने सरकारी अभिलेखबाट देखिएको छ^१।

२. नेपालमा बालबालिकाको अधिकार सुनिश्चित गर्ने राज्यका संयन्त्रहरू

२.१ संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३

बालबालिकाको हक

- प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचान तथा नामको हक हुनेछ।
- प्रत्येक बालबालिकालाई पालनपोषण, आधारभूत स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा प्राप्त गर्ने हक हुनेछ।
- प्रत्येक बालबालिकालाई शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै पनि किसिमको शोषणविरुद्धको हक हुनेछ। यस्तो शोषणजन्य कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुनेछ र त्यस्तो व्यवहार गरिएको व्यक्तिलाई कानूनले निर्धारण गरेबमोजिमको क्षतिपूर्ति दिइनेछ।
- असहाय, अनाथ, सुस्तमनस्थिति, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित एवम् जोखिममा परेका सडक बालबालिकालाई सुनिश्चित भविष्यका लागि राज्यबाट विशेष सुविधा पाउने हक हुनेछ।
- कुनै पनि नाबालकलाई कुनै कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य कुनै जोखिमपूर्ण काममा लगाउन वा सेना, प्रहरी वा द्वन्द्वमा प्रयोग गर्न पाइने छैन।
- प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ।

१. नेपालमा बालबालिकाको स्थिति २०६३, केन्द्रीय बाल कल्याण समितिको प्रकाशन

२.२ कानुनी व्यवस्था

नेपालको बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ 'नेपालको सन्दर्भमा बालअधिकार महासन्धि प्रतिवेदन (CRC Reporting)' मा नेपाली सहभागिताको अधिकारका बारेमा प्रस्ट नभएको देखिन्छ। बालबालिकाको सर्वोत्तम हितका सम्बन्धमा यस ऐनले स्पष्ट व्यवस्था नगरेको देखिन्छ तर, बालबालिकाको शारीरिक एवम् मानसिक विकासलाई अभिवृद्धि गर्ने किसिमबाट निजको पालनपोषण गर्ने र बालकको बौद्धिक विकासमा सघाउ पुऱ्याउने किसिमको शिक्षाको प्रबन्ध गर्ने कुरा ऐनले गरेको छ।

बालबालिकाको बढ्दै गएको क्षमताका सन्दर्भमा पनि ऐनले प्रस्ट व्यवस्था गरेको पाइँदैन। ऐनको भाग-३ ले बालबालिकाको पहिचानको बारेमा व्यवस्था गरेको छ। साथसाथै, बालबालिकाको सूचनाको हक, स्वतन्त्र अभिव्यक्ति र सङ्गठन निर्माण गर्ने जस्ता बाल सहभागिताका विषयबारे ऐन प्रस्ट नभएको देखिन्छ। यसका साथै, नेपालको सन्दर्भमा बालअधिकार महासन्धि प्रतिवेदन (CRC Reporting) का सन्दर्भमा पनि ऐन मौन रहेको छ।

२.३ नीति

नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद्बाट स्वीकृत भएको मिति २०६९।१।४ मा बालबालिकासम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६९ पारित भएको थियो। यस राष्ट्रिय नीतिका पाँच उद्देश्यहरूमध्ये बालसहभागितालाई नै केन्द्रित गरी निम्नलिखित उद्देश्य तय गरिएको छ:

- आफ्नो धारणा बनाउन सक्षम बालबालिकालाई निजसँग सम्बद्ध सबै विषयहरूमा आफ्नो विचार अभिव्यक्त गर्न पाउने अवसर दिई बाल सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने।
यस उद्देश्यअनुरूप राष्ट्रिय नीतिमा बाल सहभागितासम्बन्धी निम्नलिखित व्यवस्थाहरू उल्लेख गरिएको छ:
- उद्देश्य ७.३ सँग सम्बन्धित नीति (७.३ आफ्नो धारणा बनाउन सक्षम बालबालिकालाई निजसँग सम्बद्ध सबै विषयहरूमा आफ्नो विचार अभिव्यक्त गर्न पाउने अवसर दिन बालसहभागिता अभिवृद्धि गर्ने)
- ८.३८ आफ्नो धारणा बनाउन सक्षम भएका बालबालिकालाई सरकारी, गैरसरकारी एवम् समुदायमा आधारित निकाय वा संस्थाहरूबाट कार्यान्वयन गरिने बालबालिकासँग सम्बन्धित कार्यहरूको योजना तथा कार्यक्रम तर्जुमा कार्यान्वयन र मूल्याङ्कनलगायत उनीहरूलाई असर पार्ने विषयमा गरिने निर्णयमा सहभागी हुने व्यवस्था गरिनेछ र त्यसरी निर्णयमा सहभागी हुँदा बालबालिकाले व्यक्त गरेको विचारलाई निजको उमेर र परिपक्वताअनुसार उचित स्थान दिइनेछ।

- ८.३९ बाल सहभागितालाई मूल प्रवाहीकरण गरी प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन गरिनेछ।
- ८.४० जिल्ला तथा समुदायमा गठन गरिने बालबालिकासम्बन्धी कुनै पनि समिति वा समूहमा बालबालिकाको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गरिनेछ। बालबालिकासम्बन्धी नीति, ऐन तथा नियमहरूमा बालबालिकालाई आफ्नो सरोकारको कुनै पनि विषयमा सुसूचित भई विनाभेदभाव परिवारदेखि राष्ट्रिय तहसम्म अर्थपूर्ण सहभागिताको अधिकार सुनिश्चित गरिनेछ।
- ८.४१ बालबालिकासँग सम्बन्धित कुनै पनि न्यायिक वा प्रशासनिक काम कारवाहीमा निजलाई प्रत्यक्षरूपमा, प्रतिनिधिमार्फत वा कुनै उपयुक्त निकायद्वारा सुनुवाइ गर्ने मौका प्रदान गरिनेछ।
- ८.४२ स्थानीयस्तरका सरकारी, निजी, सामुदायिक विद्यालय, छात्रावास, बाल कल्याणगृह, बालगृह, बाल सुधारगृहसमेतमा बाल सहभागिता प्रवर्धन गर्न बालबालिकाको सङ्गठित समूहको स्थापना र परिचालन गर्न प्राथमिकता दिइनेछ।
- ८.४३ बालक्लब तथा बाल संस्था दर्ता गर्ने प्रक्रिया सरल गरिनेछ। विद्यालय, समुदाय, बालगृहलगायत बालबालिका सामूहिक र संस्थागतरूपमा रहने क्षेत्रहरूमा बालक्लब स्थापना गरी केन्द्र, क्षेत्र, जिल्ला, गाउँ विकास समिति तथा नगरपालिकास्तरमा बालक्लब सञ्जालहरू विस्तार गरिनेछ। बालक्लब तथा बाल संस्था सञ्चालनका लागि आवश्यक आचारसंहिता वा निर्देशिका जारी गर्ने व्यवस्था हुनेछ।
- ८.४४ बालबालिकाद्वारा अभिव्यक्त विचार, जानकारी तथा सूचनाको प्रवाहले उनीहरूलाई हुनसक्ने जोखिमबाट जोगाउन गोपनीयता सुनिश्चित गरिनेछ।
- ८.४५ राज्यको तर्फबाट संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय बालअधिकार समितिमा आवधिकरूपमा पठाइने प्रतिवेदनमा बालबालिकाका विचारलाई स्पष्टरूपमा समावेश गर्ने नियमित विधि तथा प्रक्रिया निर्धारण गरी कार्यान्वयन गरिनेछ।
- उद्देश्य ७.३ सँग सम्बन्धित रणनीति (७.३ आफ्नो धारणा बनाउने सक्षम बालबालिकालाई निजसँग सम्बद्ध सबै विषयहरूमा आफ्नो विचार अभिव्यक्त गर्न पाउने अवसर दिने बाल सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने
- ९.३.१ बालबालिकाको सहभागिताको नाममा उनीहरूको समय र श्रमको शोषण नहोस् भन्ने उद्देश्यले उचित र अर्थपूर्ण बाल सहभागिताबारे निर्देशिका तयार गरी समुदायमा पुग्ने गरी प्रचार-प्रसार गरिनेछ।
- ९.३.२ विभिन्न शिक्षण-प्रशिक्षण संस्था (विद्यालय, विश्वविद्यालय, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, प्रहरी प्रशिक्षण प्रतिष्ठान तथा

सैनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, शिक्षक तालिम केन्द्र आदि)को पाठ्यक्रम तथा तालिम पाठ्यक्रममा बालअधिकार तथा बाल सहभागिता विषयलाई समावेश गरिनेछ।

- ९.३.३ राज्यका नीति, कानून एवम् सबै तहका न्यायिक, प्रशासनिक तथा सार्वजनिक सेवाप्रदायक निकायका कार्यविधि र निर्देशिकामा बाल सहभागिताका आधारभूत मापदण्डअनुसार परिमार्जन गर्नुका साथै आवश्यकताअनुसार नयाँ नीति, कानून र संरचनाहरूको निर्माण गरिनेछ।
- ९.३.४ बालसहभागिता प्रवर्धन गर्न राज्यका न्यायिक, प्रशासनिक एवम् सार्वजनिक सेवाप्रदायकलगायत सबै क्षेत्र र तहका निकाय तथा पेसागत/व्यावसायिक समूहहरूको संस्थागत क्षमता सुदृढीकरण गर्ने र दातृनिकाय, सामाजिक सङ्घ-संस्था, सञ्चारमाध्यम एवम् निजीक्षेत्रसँग कार्य मुलुक समन्वय र सहकार्य (१७) गरिनेछ।
- ९.३.५ बालबालिकासम्बन्धी लक्षित कार्यक्रमहरू सीमान्तकृत स्थान र समूहमा सीधै प्रभाव पर्ने गरी र उनीहरूको प्रत्यक्ष संलग्नता र अपनत्व अभिवृद्धि हुने गरी सञ्चालन गर्न प्राथमिकता दिइनेछ।
- ९.३.६ बालबालिकाबारे छलफल गर्न र चेतना अभिवृद्धि गर्न समय-समयमा “बाल संसद्” र यस्तै अन्य मञ्चको विकास गरी नेतृत्व विकासको अवसर प्रदान गरिनेछ र बालसहभागिता अभिवृद्धि गरिनेछ।

२.४ कार्ययोजना

नेपालको राष्ट्रिय योजना आयोगले बालबालिकासम्बन्धी दसवर्षे (२००४/०५ देखि २०१४/१५) कार्ययोजना तयार गरेको छ। यस कार्ययोजनाले बालअधिकारका विभिन्न पक्षहरूलाई आधार बनाई क्रियाकलापहरू तय गरिएको छ। बालसहभागितासम्बन्धी पनि छुट्टै कार्ययोजना यसमा समावेश गरिएको छ। राष्ट्रिय योजना आयोगले केन्द्रीय बालकल्याण समिति र जिल्ला बालकल्याण समितिहरूलाई यस कार्ययोजनाको संयोजन निकायको रूपमा लिएको छ। बाल सहभागितासम्बन्धी यस कार्ययोजनाको प्रमुख उद्देश्यहरू निम्नलिखित रहेका छन्:

- यस कार्ययोजनामा बालबालिकाको अर्थपूर्ण सहभागितालाई प्रवर्धन गर्ने।
- बालसञ्जालहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।

बालसहभागितासम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालनका लागि आयोगले कानुनी तथा प्रशासनिक सुधार गर्ने, सञ्जालीकरण, बालक्लबहरूको क्षमता अभिवृद्धिका साथै विभिन्न निकायहरूसँग सहकार्य गर्ने रणनीति लिएको छ।

३. महासन्धिको धारा १२ माथि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय बालअधिकार समितिको टिप्पणी नं. १२^३

महासन्धिको धारा १२ को अनुच्छेद १ लाई अझ स्पष्ट गर्ने क्रममा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय बालअधिकार समितिले आफ्नो टिप्पणी नं. १२ मा बालबालिकाको सहभागिताको अधिकार भित्र अस्पष्ट रहेका केही कुराहरू जस्तै विचार अभिव्यक्त गर्ने अधिकार सुनिश्चित गर्ने, सबै बालबालिकाले आफ्नो विचार निर्माण गर्ने क्षमता, आफ्नो विचार स्वतन्त्र भएर अभिव्यक्त गर्ने अधिकार, बालबालिकासँग सम्बन्धित सबै विषयमा आफ्नो विचार अभिव्यक्त गर्ने अधिकार र उमेर र परिपक्वताका आधारमा बालबालिकाको विचारलाई उचित स्थान दिने जस्ता विषयहरूलाई स्पष्ट पारेको छ।

त्यस्तै, महासन्धिको धारा १२ को अनुच्छेद २ भित्रका कुराहरू जस्तै न्यायिक र प्रशासनिक कारवाहीको सिलसिलामा बालबालिकाको कुरा सुनिने अधिकार, बालबालिकासँग प्रत्यक्षरूपमा वा उनीहरूको प्रतिनिधिको माध्यमबाट कुरा सुनिने र राष्ट्रिय कानूनको कार्यविधिगत नियमानुकूल हुने गरी प्रतिनिधित्व हुने कुरालाई स्पष्ट पारेको छ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय बालअधिकार समितिले प्रत्येक पक्षराष्ट्रले प्रत्येक बालबालिका आफ्नो विचार निर्माण गर्न सक्षम हुन्छन् भन्ने धारणा लिएर उनीहरूको विचार र अभिव्यक्तिलाई महत्व दिने परिपाटीको थालनी गर्नुपर्छ भनी जोड दिएको छ। बालबालिकाले आफ्नो विचार निर्माण गर्ने, स्वतन्त्र भएर अभिव्यक्त गर्ने जस्ता अधिकार सुनिश्चित गर्न राष्ट्रको कानूनमै यी कुराहरूलाई स्पष्टसँग लेखिनु पर्छ। यी अधिकारहरूलाई सही मानेमा प्रयोग गर्न दिन बालबालिकाले प्रयोग गर्ने भाषा, अभिव्यक्तिको माध्यमहरू समेतलाई ध्यानमा राख्नुपर्छ। बालबालिकाले आफ्ना अभिव्यक्तिहरू शारीरिक हाउभाउ, चित्र, खेल वा लेखको माध्यमबाट गर्न रुचाउन सक्छन्। बालबालिकाको यस्तो अभिव्यक्तिलाई पनि उचित महत्व दिइनु पर्छ। बालबालिकाको यस्तो अभिव्यक्तिलाई बेवास्ता नगरिने कुराको कानूनद्वारा नै सुनिश्चितता गरिनु पर्दछ। बालबालिकाले आफ्नो कुरा राख्दा, भन्दा वा अभिव्यक्त गर्दा अरूले करकाप गर्ने वा प्रभावमा नपार्ने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्छ^४।

बालबालिकाको जीवनसँग सम्बन्धित कुनै कुरा न्यायिक र प्रशासनिक तहमा पुगेको छ भने त्यस्ता कुरामा बालबालिकाको कुरा सुनिनु पर्छ र निर्णय गर्ने अधिकार

३. Every Children's Rights to be Heard: A Resource Guide on the UN Committee on the Rights of the Child General Comment No. 12, Save the Children UK and UNICEF, 2011

४. चाइल्ड नेपाल, सबै अधिकार सबै बालबालिकाको लागि (बालअधिकार महासन्धि १९८९ सम्बन्धी बालमैत्री नेपाली भाषा, चित्र र गीत/कवितासहितको पुस्तिका), २०१२

दिनुपर्छ। विशेषतः अभिभावक छुट्टिने अवस्थामा, अभिभावकत्व छानने विषयमा, धर्मपुत्र वा धर्मपुत्रीको रूपमा जाने सन्दर्भमा, बाल विज्याई भएको अवस्थामा, बालबालिका विरुद्ध हिंसा भएको अवस्थामा, शरणार्थी र द्वन्द्वपीडित भएको अवस्थामा बालबालिकाको कुरा सुनिनु पर्छ र निर्णय गर्ने अवसर दिनुपर्छ।

४. धारा १२ र ४४ अनुकूल नेपालको बालअधिकारको अवस्था: एक परिचय

बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि १९८९ ले बालसहभागिताको सिद्धान्त र बालबालिकाको सङ्गठन निर्माण गर्ने तथा त्यसमा भाग लिन पाउने तथा शान्तिपूर्ण भेला हुन पाउने अधिकारको व्यवस्था गरेको छ। यसअनुरूप नेपालका विभिन्न जिल्लाका गाउँ-गाउँमा बालबालिकाको सहभागिता, नेतृत्व तथा सक्रियता एवम् अभिभावकहरूको संरक्षकत्वमा बालक्लबहरू गठन भई कार्यरत छन्। बालक्लबको गठन र सञ्चालनमा विभिन्न सरकारी निकाय तथा गैरसरकारी संस्थाहरूले सहजीकरण गरिरहेका छन्। नेपालमा बालक्लब, बालसमूह, बालमञ्च, बालसन्जाल आदि नामले बोलाउने बालबालिकाको नेतृत्व गरेका यस्ता संस्थाहरू १२ हजारको हाराहारीमा रहेको छ र यसमा आबद्ध बालबालिका तीन लाखको हाराहारीमा भएको केन्द्रीय बाल कल्याण समितिको तथ्याङ्क रहेको छ।

केन्द्रीय बालकल्याण समितिले तयार गरेको नेपालका बालबालिका स्थिति प्रतिवेदन अनुसार ४९ जिल्लाबाट प्राप्त तथ्याङ्कअनुसार ती जिल्लामा रहेका बालक्लबमा जम्मा २ लाख १५ हजार ७ सय ३७ जना बालबालिका सहभागी भएको देखिएको छ। त्यस्तै ४७ जिल्लाबाट प्राप्त विस्तृत विवरणअनुसार बालक्लबमाएका बालिकाहरूको सङ्ख्या ९४ हजार १ सय ४४ जना र बालकहरूको सङ्ख्या १ लाख १९ हजार ५ सय २४ जना रहेको पाइन्छ। जसअनुरूप बालक्लबमा बालिका सहभागी दर ४४.०६ % र बालकहरूका सहभागिता दर ५५.९४ % रहेको पाइन्छ। यसबाट बालिकाहरू बालकको तुलनामा अझै पनि आफ्नो नागरिक अधिकार उपभोग गर्न सक्षम भइनसकेको अवस्था छ र बालक्लब तथा समुदायमा बालकहरूको सहभागिता कम रहेको देखिएको छ।

नेपालमा भएका बालक्लबहरूलाई व्यवस्थित गर्नका लागि केन्द्रीय बालकल्याण समितिले बालसहभागिता निर्देशिका-२०६२ जारी गरेको छ भने जिल्ला-जिल्लामा जिल्ला बालकल्याण समितिहरूले बालक्लब सञ्चालनसम्बन्धी निर्देशिका जारी गरी बालक्लबहरूलाई जिल्ला बालकल्याण समितिमा आबद्ध गर्ने काम गरिरहेका छन्। गाउँ-गाउँमा बालबालिकाको सहभागिता, सक्रियता र नेतृत्वमा गठन गरिएका बालक्लबहरूले

बालअधिकारसम्बन्धी चेतनामूलक कार्यहरू गरिरहेका छन्। बालक्लबहरूले सञ्चालन गरेका कार्यक्रमहरू (१) जन्मदर्ता प्रचारात्मक अभियान, (२) विद्यालय भर्ना अभियान, (३) बालश्रम न्यूनीकरण कार्यक्रम, (४) बालसहभागिता अभिवृद्धि कार्यक्रम, (५) बालबालिकालाई प्रदान गरिने खोप प्रचार कार्यक्रम, (६) निःशुल्क शिक्षा प्रचारात्मक र प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रम, (७) दण्डरहित वातावरणमा शिक्षा पाउने अधिकारबारे प्रचारप्रसार, (८) वातावरणीय सुधार कार्यक्रम, (९) अभिभावक चेतना/शिक्षा कार्यक्रम र (१०) बालविवाह उन्मूलनसम्बन्धी प्रचारात्मक कार्यक्रम आदि प्रमुख रहेका पाइन्छन्।

सूचना तथा सञ्चारमा बालबालिकाको पहुँच

बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ ले व्यवस्थित गरेको बालबालिकाको जानकारी पाउने हकसम्बन्धी व्यवस्थाअनुसार बालबालिकालाई लक्षित गरेर नेपालका सञ्चारमाध्यमहरूले कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिरहेका छन्। विद्युतीय सञ्चारमाध्यमहरू रेडियो, एफ.एम., टिभीमध्ये अधिकांशमा बालबालिका प्रत्यक्ष सहभागिता अथवा वयस्कहरूद्वारा सञ्चालन गरिएका बालबालिकासम्बन्धी कार्यक्रमहरूका माध्यमबाट बालबालिकालाई सूचना, जानकारी तथा मनोरञ्जन प्रदान गर्ने कार्य भइरहेको अवस्था छ। केही इन्टरनेटका सञ्चालकहरूले आफ्नो वेबसाइटमा बालबालिकासम्बन्धी सूचना तथा जानकारीहरू राख्ने समेत गरेको पाइएको छ; यद्यपि इन्टरनेटमा आम बालबालिकाको सहज पहुँचको अवस्था छैन।

विद्युतीय सञ्चारमाध्यममा जस्तै छापासञ्चार माध्यममा पनि बालबालिकाको पहुँच बढ्दोरूपमा रहेको छ। नेपालमा दुई दर्जनभन्दा बढी बाल पत्रिकाहरू नियमितप्रकाशन भइरहेका छन् भने अधिकांश पत्रपत्रिकाहरूमा पनि बालबालिकालाई सूचना, जानकारी तथा मनोरञ्जन प्रदान गर्ने प्रकारको स्तम्भ राख्ने गरिएको पाइएको छ।

गाउँ-गाउँमा खुलेका बालक्लब तथा विद्यालयहरूमा बालबालिकाले बाल भित्तेपत्रिका प्रकाशन गरी बालबालिकालाई सूचना तथा जानकारी प्रदान गर्ने प्रयास भइरहेको छ। यसका अलावा केही विद्यालयहरूमा विद्यालयको प्रार्थनाको समयमा विद्यार्थीहरूलाई सामान्यज्ञान, स्थानीय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय समाचारहरूबारे जानकारी गराउने अभ्यास गरिएको पाइन्छ। यसमा बालबालिकालाई सहभागी गराइन्छ, जुन आफैमा राम्रो अभ्यास हो।

बालबालिकालाई लक्षित गरेर विभिन्न प्रकाशक, लेखक तथा प्रस्तोताहरूद्वारा सामान्यज्ञान, विशिष्ट व्यक्तित्वको जीवनी, वैज्ञानिक तथ्यहरू, बालसाहित्यसँग सम्बन्धित प्रकाशनहरू, विशेष बाल पाठ्यसामग्रीहरू, मनोरञ्जनात्मक चुटकिला

र कार्टुन चित्रहरू प्रकाशन गरेर बालबालिकाको सूचना, सञ्चार र मनोरञ्जनमा पहुँचको अवस्थालाई बृद्धि गरेका छन्। यस्ता विभिन्न प्रयासहरू भए तापनि यस्ता सञ्चारमाध्यमहरूबाट नेपालको सन्दर्भमा बालअधिकार महासन्धि प्रतिवेदन (CRC Reporting) का सम्बन्धमा बालबालिकालाई जानकारी दिने कम्पै पाइएको छ।

नेपालको तेस्रो/चौथो/पाँचौँ आवधिक प्रतिवेदन तयार गर्ने सन्दर्भमा विराटनगर र नेपालगञ्जमा बालबालिकासँग परामर्श भेलाको आयोजना गरेको थियो। जिल्ला बालकल्याण समितिको सहयोगमा आयोजना गरिएका उक्त भेलाहरूमा बालबालिकाको विचारहरूलाई प्राथमिकताका साथ ग्रहण गरिएको थियो^५। त्यसैगरी सन् २०१० मा बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको बालबालिकाको बेचबिखन, बाल वेश्यावृत्ति र अश्लील चित्रणसम्बन्धी ऐच्छिक प्रलेखको छायाँ प्रतिवेदन तयार गर्ने क्रममा ७२ जना बालबालिकाको सहभागिता रहेको थियो।

४.१ कार्यान्वयनको अवस्था

बालबालिकाका लागि राष्ट्रिय कार्ययोजना (२०६१/६२-२०७१/७२) को नेपाल सरकार महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयअन्तर्गतको केन्द्रीय बालकल्याण समितिले २०६९ सालमा गरेको मध्यावधि समीक्षाका आधारमा कार्यान्वयनको अवस्था निम्नलिखित रहेको पाइएको छ:-

बाल सहभागिताका क्षेत्रमा केही सफलताहरू हासिल भएका छन्। बालबालिकाहरूसँग सम्बन्धित योजना तथा नीति तर्जुमा गर्दा उनीहरूसँग परामर्श लिइनु, १० हजार ३ सय ५७ भन्दा बढी बालकलवहरूको गठन गरिनु, गाविस र नगरपालिकाहरूमा बालमैत्री कार्यक्रमहरूको तर्जुमा र कार्यान्वयन गरिनु, स्थानीय विकास मन्त्रालयले बालबालिकाका अधिकारहरू सुनिश्चित गर्ने खालका लक्षित गतिविधिहरूका लागि आफ्नो बजेटको १५ प्रतिशत रकम छुट्याउन सबै गाविसहरूलाई निर्देशन दिनु र जिल्ला बालकल्याण समिति तथा जिल्ला बालसंरक्षण समितिका गतिविधिहरू तथा समुदाय तहका गाविस/विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरूका बैठक/गतिविधिहरूमा बालबालिकाहरूको सहभागिता हुनुलाई अर्थपूर्णरूपमा लिन सकिन्छ।

बाल सहभागिताका लागि गरिएका सिफारिसहरूमा बाल सहभागिताका बारेमा राष्ट्रिय नीतिका लागि पैरवी तथा विशेष गरी घर, विद्यालय, स्थानीय निकाय, स्वास्थ्य चौकी आदिमा बालबालिकाहरूको व्यवस्थित, आचरणयुक्त तथा संस्थागत सहभागिता,

५. Consolidated Periodic Report on the Convention on the Rights of the Child (Third, Fourth and Fifth) (2010)Nepal(Endorsed by the Cabinet of Ministers on 22 April, 2012/ B.S. 2069.1.22).

बालक्लबहरूको दिगोपनाको सवाललाई सम्बोधन; बालबालिकाका अधिकारहरू सुनिश्चित गर्नका निमित्त कानुन तथा नीतिका बारेमा सामुदायिक सचेतना र केन्द्रस्तरका निकायहरूद्वारा बालअधिकारका सम्बन्धमा लिइएका निर्णयहरूको प्रचारप्रसार गर्नु रहेका छन्।

जिल्लागतरूपमा प्राप्त विवरणअनुसार ४९ जिल्लामा १० हजार ३ सय ७५ वटा बालक्लब भएको देखिएको छ, जसमध्ये ६ हजार ९ सय ८३ वटा बालक्लबहरू जिल्ला बालकल्याण समितिमा आवद्ध भइसकेका छन् भने ३ हजार ३सय७४ वटा बालक्लबहरू आवद्ध हुन बाँकी रहेको देखिएको छ। बालबालिकाद्वारा नेतृत्व गरिएका यस्ता बाल संस्थाहरूलाई जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता गराउनका लागि सम्मानित सर्वोच्च अदालतले आदेश दिएता पनि त्यो प्रभावकारी र व्यावहारिक हुन सकेको छैन। प्राप्त विवरणअनुसार नेपालमा हाल जम्मा २२ वटा बालक्लबहरू मात्र जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता भएको देखिएको छ। पाल्पा जिल्लामा सबैभन्दा बढी बालक्लबहरू रहेको र दोस्रोमा काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लामा रहेको देखिएको छ। बालक्लबको सङ्ख्या बढ्दै जानुमा बालसहभागिताका लागि बालबालिका र वयस्कमा जागरण आउनु र केही जिल्लाहरूका सबै विद्यालयहरूमा अनिवार्यरूपमा बालक्लब गठन गर्नुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था गर्नुसमेत रहेको देखिन्छ। हाल गाउँ-गाउँमा बालक्लबमा बालबालिका सङ्गठित हुँदै त्यसलाई आफ्नो विचार र भावना व्यक्त गर्न थलो बनाउने र समाजमा बालअधिकारसम्बन्धी पैरवी गर्ने माध्यम बनाउन थालेका छन्। बाल सहभागिता प्रवर्धनका लागि बालक्लबहरू उपयुक्त स्थान भएको जसमा बालबालिकाले विभिन्न विषयहरू जस्तै बालअधिकार, बालसहभागिता र अन्य समसायमिक विषयहरूमा छलफल गर्ने गरेको पाइन्छ। यद्यपि, बालक्लबहरूले बालअधिकार महासन्धिसँग सम्बन्धित प्रतिवेदन (CRC Reporting) का सम्बन्धमा प्राय छलफल नहुने गरेको पाइएको छ।

नेपाल सरकारले २०५१ सालमा बालअधिकार महासन्धिको कार्यान्वयनसम्बन्धी प्रारम्भिक प्रतिवेदन संयुक्त राष्ट्रसङ्घमा प्रस्तुत गर्‍यो। उक्त प्रतिवेदन २०५३ सालमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घमा छलफल हुँदा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बालअधिकार समितिले कार्यान्वयन र समस्याबारे खुला र स्पष्ट प्रतिवेदन पेस गरिएकोमा प्रशंसा गरेको थियो। उक्त समितिले उठाएका विषयहरूमा कानुन र यसका कार्यान्वयनबीचको फरक, बालिकाप्रति गरिने विभेदपूर्ण व्यवहार कम गर्न लिइएका अपर्याप्त उपायहरू तथा बाल वेश्यावृत्ति, यौनशोषण र दुर्व्यवहार निराकरणका लागि विशेष नीति र कानुनको अभाव भएको समेत टिप्पणी गरेको थियो। यसैगरी नेपाल सरकारले २०५९ सालमा बालअधिकारसम्बन्धी दोस्रो तथा तेस्रो राष्ट्रिय प्रतिवेदन संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बालअधिकार समितिमा पेस गरेको थियो। उक्त प्रतिवेदनमा विगत पाँच वर्षमा गरिएका

प्रयास, उपलब्धि र समस्याबारे उल्लेख गरिएको थियो।

संस्थागत विकासका क्षेत्रमा पनि उल्लेख्य उपलब्धिहरू हासिल भएका छन्। राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालयमा बाल तथा महिला विकास शाखाको गठन, महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको स्थापना र केन्द्रीय तथा जिल्ला बालकल्याण समितिहरूको गठनलाई केन्द्रीयस्तरमा भएको संस्थागत विकासका रूपमा लिन सकिन्छ। यसैगरी राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग र राष्ट्रिय महिला आयोगको गठन हुनुले पनि बालबालिका तथा महिलाको अधिकार संरक्षण कार्यमा महत्वपूर्ण योगदान पुगेको छ।

राष्ट्रिय कार्ययोजनाको समन्वय, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको क्षेत्रमा हासिल गरिएका प्रमुख सफलताहरूका बारेमा तल चर्चा गरिएको छ। सबै जिल्लामा जिल्ला बालकल्याण समितिको गठन गरिएको छ। पचास जिल्लामा बालअधिकार हेर्ने सम्पर्क अधिकृतहरू तोकिएका छन्। केन्द्रीय बालकल्याण समिति तथा जिल्ला बालकल्याण समितिको संस्थागत क्षमता तथा जिल्लास्तरमा अन्य निकायसँगको समन्वयमा वृद्धि भएको छ। जिल्लास्तरमा बालसंरक्षण समितिहरू गठन गरिएका छन्। केन्द्रीय बालकल्याण समितिले बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको मापदण्डमा आधारित ढाँचाको विकास गरेको छ। जिल्ला बालकल्याण समितिहरूले बालक्लब तथा जिल्लास्तरका बालबालिकासम्बन्धी सञ्जालहरूको दर्ता तथा तिनको नवीकरण गर्ने गरेका छन्। केन्द्रीय बालकल्याण समिति/जिल्ला बालकल्याण समिति, विकासका साभेदार संस्था तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैसहरूद्वारा बालअधिकारसम्बन्धी सबालहरूका बारेमा सर्वसाधारणमा सचेतना अभिवृद्धि गर्ने खालका कार्यक्रमहरूको तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिएको छ।

समन्वय, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलाई सम्बोधन गर्न विभिन्न सिफारिसहरू प्रस्तुत गरिएका छन्। राष्ट्रिय कार्ययोजनाको सम्प्रेषण, बजारीकरण, कार्यान्वयन, समन्वय र मूल्याङ्कनका लागि रणनीति तथा आवधिक/वार्षिक योजना तर्जुमा गर्नुपर्दछ। यसैगरी राष्ट्रिय, क्षेत्रीय, जिल्ला तथा स्थानीय तहमा राष्ट्रिय कार्ययोजनाको सम्प्रेषण, समन्वय र अनुगमन गर्ने सम्बन्धमा महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय र केन्द्रीय बालकल्याण समितिबीचको भूमिका स्पष्ट पारिनु पर्दछ। साथै बालअधिकारका सबालहरूलाई मूलप्रवाहीकरण गर्ने प्रयोजनका लागि महिला विकास अधिकृत र महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयबीच स्रोत बाँडफाँड गर्दा पर्याप्त समन्वय गर्नुपर्दछ। त्यसैगरी अन्य राष्ट्रिय कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्ने निकायसँग समन्वय गरी कार्ययोजनाको समीक्षा गर्नुपर्दछ। यसका अतिरिक्त राष्ट्रिय कार्ययोजनाको समन्वय तथा अनुगमनका लागि केन्द्रीय बालकल्याण समिति र जिल्ला बालकल्याण समितिको परिवर्तित संरचनाअनुरूपको भूमिका र जिम्मेवारी दिने सम्बन्धमा समीक्षा गर्नुपर्दछ।

त्यसैगरी हरेक दुई वर्षमा राष्ट्रिय कार्ययोजनाको समीक्षा गर्नुपर्दछ। साथै महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयअन्तर्गत छुट्टै बालबालिका विभागको स्थापना गर्नुपर्दछ। यसका अतिरिक्त विकासका बाह्य साभेदारहरूकाबीच प्रभावकारी समन्वय गर्ने व्यवस्था मिलाउन महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयअन्तर्गत सशक्त संयन्त्र गठन गरिनु आवश्यक देखिन्छ।

५. घटनाअध्ययन

बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको बालबालिकाको बेचबिखन, वेश्यावृत्ति र अश्लील चित्रणसम्बन्धी ऐच्छिक प्रलेखको छायाँ प्रतिवेदन तयार गर्ने सन्दर्भमा तल उल्लिखित बालबालिका सहभागी भएका थिए। उनीहरूसँग धारा १२ र ४४ सँग आधारित घटनाको अध्ययन विवरण निम्नलिखितरूपमा प्रस्तुत गरिएको छः

प्रवीन देवान, सुन्दर बालक्लब, चितवन

मेरो बालक्लबको नाम सुन्दर बालक्लब हो म अहिले १५ वर्षको भएँ। म यस बालक्लबमा आबद्ध भएको दुई वर्ष भयो। हाम्रो बालक्लबमा धेरै विषयहरू जस्तै; बालअधिकार, बालसहभागिता, बालसंरक्षण, एच.आई.भी., बालमैत्री शिक्षा आदि जस्ता विषयहरूमा छलफल हुने गर्छ। हामी बालक्लबमा रमाइला कार्यक्रमहरू पनि गर्छौं।

बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको बालबालिकाको बेचबिखन, वेश्यावृत्ति र अश्लील चित्रणसम्बन्धी ऐच्छिक प्रलेखको छायाँ प्रतिवेदन तयारीसम्बन्धी परामर्श भेलाको हामीलाई पूर्वजानकारी थियो। तर हाम्रो बालक्लबमा योभन्दा पहिले यस विषयमा चर्चा परिचर्चा भएको थिएन। मलाई बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको बारेमा थोरबहुत जानकारी थियो ऐच्छिक प्रलेख भन्ने विषयमा मलाई केही थाहा थिएन। नेपालबाट यस विषयमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घमा प्रतिवेदन पठाउनुपर्छ भन्ने पनि मलाई थाहा थिएन। त्यसैले यो परामर्श भेलामा आउँदा पनि म अलि अल्मलिएको थिएँ। यहाँ आएर के गर्ने होला ? के भन्ने होला ? भन्ने जस्ता प्रश्न मेरो मनमा आइरहेको थियो। हाम्रो बालक्लबको सहजकर्ता दाइ-दिदीलाई पनि यस विषयमा धेरै जानकारी रहेनछ त्यसैले म प्रायः शून्य जानकारी लिएर आएको थिएँ।

यो परामर्श भेलामा सहभागी भएपछि मैले ऐच्छिक प्रलेख, नेपाल सरकारले पठाउने प्रतिवेदन, छायाँ प्रतिवेदन र यसको संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बालअधिकार समितिमा हुने सुनुवाइको सम्बन्धमा जानकारी पाए। विशेष गरी नेपालमा बालबालिकाको बेचबिखन, वेश्यावृत्ति र अश्लील चित्रणसम्बन्धी मैले प्रस्ट जानकारी पाएँ। नागरिक समाजको तर्फबाट पठाउने यो छायाँ प्रतिवेदनका सबै विषयवस्तुसँग पनि जानकार हुन

पाइयो। त्यसैले म निकै खुसी छु र यहाँ सिकेका सबै कुराहरू म बालकलबका आफ्ना साथीहरूलाई पनि सिकाउँछु।

सपना चौधरी, साथी संस्था, नेपालगञ्ज

नमस्ते, मेरो नाम सपना चौधरी हो। म अहिले १६ वर्षकी भएँ। म साथी संस्थासँग तीन वर्षदेखि आबद्ध छु। साथी संस्थामार्फत हामी साथीहरू बनाउँछौं र आफ्ना भावना र विचारहरू आदानप्रदान गर्छौं। हामीलाई संस्थाका दाइ-दिदीहरूले सहजीकरण गर्नुहुन्छ। हामी सबै साथीहरू भेला हुने र छलफल गर्ने वातावरण पनि संस्थाले मिलाइदिएको छ।

मलाई यस परामर्श भेलाको सम्बन्धमा केही थाहा थिएन। पत्र आएपछि हाम्रो संस्थामा छलफल भयो र म यसमा सहभागी हुने निर्णय सबै साथीहरूमाभ भयो। मलाई बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको बालबालिकाको बेचबिखन, वेश्यावृत्ति र अश्लील चित्रणसम्बन्धी ऐच्छिक प्रलेखको छायाँ प्रतिवेदन तयारीसम्बन्धी मेरो सहजकर्ता दाजुले जानकारी दिनुभयो। त्योभन्दा अघि मलाई यस विषयमा केही पनि थाहा थिएन। नेपाल सरकारले तयार पार्ने प्रतिवेदन र नागरिक समाजले तयार पार्ने छायाँ प्रतिवेदनबारे यहाँ आएपछि म भन्नै प्रस्ट भएँ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सुनुवाइमा हामी बालबालिका पनि सहभागी हुने प्रबन्ध रहेछ, मलाई यसबारे यहाँ आएपछि मात्र थाहा भयो। बालबालिकाको बेचबिखन, वेश्यावृत्ति र अश्लील चित्रणसम्बन्धी ऐच्छिक प्रलेखको नेपालगञ्जमा चर्चा परिचर्चा हुन अत्यावश्यक छ, किन भने यो ठाउँ भारतको सिमानासँग जोडिएको छ र धेरै बालबालिका यहाँबाट बेचबिखनमा परेका धेरै घटनाहरू पनि छन्। मैले पनि आफ्ना विचारहरू परामर्श भेलामा राखेकी छु र यहाँको स्थानीय निकायहरूलाई जस्तै प्रहरी, जिल्ला बालकल्याण समिति र सरोकारवाला संस्थाले थप प्रभावकारी काम गर्नुपर्छ भनी सुझाव पनि दिएको छु।

यहाँ सहभागी हुन पाएकीमा म धेरै खुसी छु यहाँ सिकेका कुराहरू म साथीहरू र बुबा-आमालाई पनि जानकारी दिन्छु।

६. विश्लेषण

यस विषयगत अध्ययन तयार गर्ने क्रममा बालबालिकासँग परामर्श भेला गरिएको थियो र ती भेलाबाट आएका बालबालिकाका विचारहरूलाई निम्नलिखितरूपमा विश्लेषण गरिएको छ:

१. तपाईंले संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिबारे सुन्नु र बुझ्नुभएको छ ?

परामर्शका क्रममा ९५ जना बालबालिकासँग कुराकानी गर्दा, ३२ प्रतिशत बालबालिकालाई मात्र संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिबारे जानकारी रहेको थाहा भयो। साथै, ६१ प्रतिशत बालबालिकालाई महासन्धिको नाम मात्र थाहा रहेको पाइयो भने ७ प्रतिशत बालबालिकालाई केही पनि थाहा नभएको पाइयो। यस तथ्याङ्कले के देखाउँछ भने नेपाली बालबालिकालाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिबारे थप सहजीकरण र सचेत गराउनुपर्ने आवश्यकता देखियो।

क्र.सं.	अवस्था	प्रतिशत
१	महासन्धिबारे जानकारी भएको	३२
२	महासन्धिको नाम मात्र थाहा रहेको	६१
३	महासन्धिको सम्बन्धमा केही थाहा नभएको	७
जम्मा		१००

२) तपाईंले संयुक्त राष्ट्रसङ्घको ऐच्छिक प्रलेखहरू (Optional Protocol) बारे थाहा पाउनुभएको छ ?

परामर्शका क्रममा १९ प्रतिशत बालबालिकालाई ऐच्छिक प्रलेखहरूको बारेमा थाहा भएको पाइयो भने ३३ प्रतिशत बालबालिकाले नाम मात्र थाहा पाएको र ४८ प्रतिशत बालबालिकालाई केही जानकारी नै नभएको पाइयो। तथ्याङ्कअनुसार नेपाली बालबालिकालाई ऐच्छिक प्रलेखसम्बन्धी थोरैमात्र जानकारी रहेको छ। जसलाई थोरै थाहा छ उनीहरूको बुझाइ पनि सही नरहेको पाइएको थियो।

क्र.सं.	अवस्था	प्रतिशत
१	ऐच्छिक प्रलेखहरूको बारेमा जानकारी भएको	१९
२	ऐच्छिक प्रलेखहरूको नाम मात्र थाहा रहेको	३३
३	ऐच्छिक प्रलेखहरूको सम्बन्धमा केही थाहा नभएको	४८
जम्मा		१००

३) तपाईंको घर र समाजमा बालअधिकार हननका घटना भएमा तपाईं अथवा तपाईंको बालबालिकाले के गर्ने गरेको छ ?

नेपाली समुदायमा बालबालिकामाथि विभिन्न किसिमका हिंसा र दुर्व्यवहारहरू बढ्दो छ। यस्ता घटनाहरूलाई स्थानीयरूपमै बालक्लबको अगुवाइमा अनुसन्धान पनि गर्ने गरिएको पाइएको छ। यस्ता विषयवस्तु नेपालको सन्दर्भमा बालअधिकार

महासन्धि प्रतिवेदन (CRC Reporting) ले सोही प्रतिवेदनमा निकै महत्व राख्छ। यस अध्ययन तयारी गर्दा गरिएको परामर्श भेलामा १८ प्रतिशत बालबालिकाले आफ्नो बालक्लबमार्फत घटानाको बारेमा अनुसन्धान गरेर मुख्य कुरा पत्ता लगाउने जानकारी दिएका थिए। ८ प्रतिशतले समुदायसँग मिलेर समाधान गर्न खोज्ने विषयलाई समर्थन गरेका थिए भने १६ प्रतिशतले स्थानीय सङ्घ-संस्था, प्रहरी र अन्य निकायसँग मिलेर दोषीलाई कारबाही गर्ने कार्यमा संलग्न रहने जानकारी दिएका थिए। साथै, ३१ प्रतिशत बालबालिकाले बालबालिकालाई आवश्यक परामर्श गर्ने गरेको जानकारी दिए भने २७ प्रतिशत बालबालिकाले खासै केही गर्ने नगरेको जानकारी दिएका थिए।

क्र.सं	क्रियाकलापहरू	प्रतिशत
१	घटानाको बारेमा अनुसन्धान गरेर मुख्य कुरा पत्ता लगाउन	१८
२	समुदायसँग मिलेर समाधान गर्न खोज्ने	८
३	स्थानीय सङ्घ-संस्था, प्रहरी र अन्य निकायसँग मिलेर दोषीलाई कारबाही गर्ने	१६
४	बालबालिकालाई आवश्यक परामर्श गर्ने	३१
५	खासै केही गर्ने नगरेको	२७
जम्मा		१००

४) तपाईंको घर र समाजमा हुने बालअधिकार हननका घटनाबारे तपाईंको बालक्लबले अनुगमन गर्ने गरेको छ ?

बालबालिकासँगको परामर्शमा सहभागी ९५ बालबालिकामध्ये ३४ प्रतिशत बालक्लबका सहभागी बालबालिकाले बालअधिकार हननको बारेमा खोजीनीति गर्ने गरेको पाइयो भने ६६ प्रतिशतले केही खोजतलास नगर्ने गरेको पाइयो।

क्र.सं.	अवस्था	प्रतिशत
१	बालक्लबले खोजीनीति गर्ने गरेको	३४
२	केही खोजतलास नगर्ने गरेका	६६
जम्मा		१००

५) बालअधिकार हननका घटनाहरूलाई कहाँ उजुरी गर्ने गर्नुहुन्छ वा थाहा दिने गर्नुहुन्छ ?

बालअधिकार हननका घटनाहरू विशेषगरी बालबालिकाले बालक्लबमा बढी थाहा दिने यस अध्ययनले परामर्शका क्रममा पत्ता लगाएको छ। सहभागी बालबालिकालमध्ये ५७ प्रतिशतले आफूमाथि भएका अथवा अरूमाथि भएका घटनाहरू

आफ्नै बालक्लबमा आएर थाहा दिने गरेको पाइयो। त्यस्तै १७ प्रतिशत बालबालिका प्रहरीकहाँ उजुरी गर्न जाने गरेको जानकारी पाइयो भने ११ प्रतिशतले स्थानीय सङ्घ-संस्थाहरूमा घटनाबारे जानकारी दिने गरेको पाइयो। साथै तीन प्रतिशत बालबालिकाले विद्यालयमा यस्ता घटनासम्बन्धी जानकारी दिने गरेको पाइएको छ। यसका साथै १२ प्रतिशत बालबालिकाले विभिन्न ठाउँहरू जस्तै परिवार, साथी आदिलाई जानकारी दिने गरेको पाइएको छ।

क्र.सं.	अवस्था	प्रतिशत
१	बालक्लबमा	५७
२	प्रहरी	१७
३	स्थानीय सङ्घ संस्थाहरू	११
४	विद्यालयमा	३
५	अन्य	१२
जम्मा		१००

६) नेपाल सरकारले संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बालअधिकार समितिमा बालअधिकारको अवस्थाबारे प्रतिवेदन पठाउने गर्छ। यसबारे तपाईंलाई केही थाहा छ ?

परामर्शमा छलफलको क्रममा २२ प्रतिशत बालबालिकालाई नेपाल सरकारले संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बालअधिकार समितिमा बालअधिकारको अवस्थाबारे प्रतिवेदन पठाउने गरेको कुरा थाहा भएको पाइयो तर ७८ प्रतिशत बालबालिकालाई यसबारेमा केही पनि ज्ञान नभएको पाइयो। थाहा भएका २२ प्रतिशत बालबालिकालाई पनि यससम्बन्धी प्रस्ट जानकारी नभएको र सामान्य मात्र जानकारी रहेको पाइएको थियो। यसले पनि प्रस्ट देखिन्छ कि नेपाली बालबालिका नेपालको सन्दर्भमा बालअधिकार महासन्धि प्रतिवेदन (CRC Reporting) को सम्बन्धमा सूचना पाउने सन्दर्भमा पनि धेरै पछाडि रहेका छन्।

क्र.सं.	अवस्था	प्रतिशत
१	थाहा छ	२२
२	थाहा छैन	७८
जम्मा		१००

७) नेपालको नागरिक समाजले (गैरसरकारी संस्था, सञ्जालहरू आदि) पनि सरकारको प्रतिवेदन अध्ययन गरी छुट्टै प्रतिवेदन पठाउछ। त्यसलाई छायाँ प्रतिवेदन भनिन्छ। यसबारे तपाईंलाई केही थाहा छ ?

परामर्शको क्रममा २७ प्रतिशत बालबालिकालाई छायाँ प्रतिवेदनको बारेमा

थाहा भएको पाइयो तर ७३ प्रतिशत बालबालिकालाई यस सम्बन्धमा केही पनि थाहा नभएको पाइयो। यस तथ्याङ्कबाट प्रष्ट अनुमान लगाउन सकिन्छ कि नेपाली बालबालिकालाई अझै पनि बालअधिकार महासन्धिसँग सम्बन्धित प्रतिवेदन (CRC Reporting) र यसको महत्वपूर्ण पक्ष छायाँ प्रतिवेदनबारे निकै कम जानकारी रहेको छ। छायाँ प्रतिवेदन बनाउने सन्दर्भमा बालबालिकाको सहभागिता आवश्यक पर्दछ तर यदि बालबालिकालाई नै छायाँ प्रतिवेदनको सम्बन्धमा जानकारी छैन अथवा कम छ भने छायाँ प्रतिवेदन वास्तवमा नागरिक समाजको प्रतिवेदन बन्न सक्दैन। यसर्थ नागरिक समाजका तर्फबाट सम्बन्धित निकायले स्थानीय संस्थाहरूलाई छायाँ प्रतिवेदनसम्बन्धी क्षमता अभिवृद्धि गर्दै बालबालिकालाई सुसूचित गर्ने सन्दर्भमा परिचालन गर्नुपर्दछ।

क्र.सं.	अवस्था	प्रतिशत
१	थाहा छ	२७
२	थाहा छैन	७३
जम्मा		१००

८) सरकारी प्रतिवेदन र छायाँ प्रतिवेदहरूबारे तपाईंको बालक्लबमा छलफल हुने गर्छ ?

२० प्रतिशत बालबालिकाले आफ्नो बालक्लबमा सरकारी प्रतिवेदन र छायाँ प्रतिवेदनहरूबारे छलफल गरेका रहेछन् भने ८० प्रतिशत बालबालिकाले भने यसबारेमा आफ्नो बालक्लबमा छलफल नगरेको पाइयो। यसबाट प्रष्ट हुन सकिन्छ कि अझै पनि नेपालबाट तयार हुने सरकारी र छायाँ प्रतिवेदन बालबालिकामाभ पुग्न सकेको छैन र उनीहरूलाई यस्ता प्रतिवेदन तयार गर्ने क्रममा अर्थपूर्ण सहभागिता गराइएको छैन।

क्र.सं.	अवस्था	प्रतिशत
१	थाहा छ	२०
२	थाहा छैन	८०
जम्मा		१००

९) बालक्लबका सहजकर्ताहरूले तपाईंलाई बालअधिकारसम्बन्धी सरकारी प्रतिवेदन र छायाँ प्रतिवेदनबारे सुसूचित गर्नुभएको छ ?

६२ प्रतिशत बालबालिकालाई बालक्लबका सहजकर्ताहरूले बालअधिकारसम्बन्धी सरकारी प्रतिवेदन र छायाँ प्रतिवेदनबारे सुसूचित नगरेको पाइयो भने ३८ प्रतिशत बालबालिकाका बालक्लबहरूमा सामान्य जानकारी दिइने गरिएको पाइयो। यस तथ्याङ्कबाट स्पष्ट हुन्छ कि बालक्लबका सहजकर्तामाभ पनि बालअधिकारको राज्य प्रतिवेदन र छायाँ प्रतिवेदनबारे पूर्ण जानकारीको अभाव रहेको छ। यसर्थ यस विषयमा उनीहरूको पनि क्षमता अभिवृद्धि गर्नु अत्यावश्यक रहेको पाइन्छ।

क्र.सं.	अवस्था	प्रतिशत
१	छु	३८
२	छैन	६२
जम्मा		१००

१०) सरकारी प्रतिवेदन र छायाँ प्रतिवेदन तयार गर्ने बेलामा हुने बालबालिकाहरूको परामर्श भेलामा तपाईं अथवा तपाईंको बालक्लब सहभागी भएको छ ?

परामर्शका क्रममा २६ प्रतिशत बालबालिका बालक्लबहरू सरकारी प्रतिवेदन र छायाँ प्रतिवेदन तयार गर्ने बेलामा हुने बालबालिकाहरूको परामर्श भेलामा सहभागी भएका पाइयो तर ७४ प्रतिशत बालबालिका वा बालक्लबको सहभागिता नरहेको पाइयो। यस तथ्याङ्कबाट स्पष्ट देखिन्छ कि नेपालबाट तयार हुने राज्यको प्रतिवेदन र छायाँ प्रतिवेदन तयारीमा बालबालिकाको अर्थपूर्ण सहभागिता हुन सकेको छैन।

क्र.सं.	अवस्था	प्रतिशत
१	सहभागी भएको छु	२६
२	सहभागी भएको छैन	७४
जम्मा		१००

१०) बालअधिकारसम्बन्धी सरकारी प्रतिवेदन र छायाँ प्रतिवेदन तयार गर्ने क्रममा अर्थपूर्ण बालसहभागिता सुनिश्चित गर्न के गर्नुपर्ला ?

यस बालबालिकाको परामर्श कार्यमा बालबालिकाको अर्थपूर्ण बाल सहभागिता हुनुपर्छ त्यसका लागि बाल चेतनाका कार्यक्रम हुनुपर्छ भन्ने धारणा परामर्शका क्रममा सहभागी २५ प्रतिशत बालबालिकाले राखेका थिए। साथै बालक्लब र संस्थाहरूसँग मिलेर काम गर्नुपर्छ भन्ने १९ प्रतिशत बालबालिका पाइयो। यसैगरी १३ प्रतिशतले यसबारेमा छलफल गर्नुपर्ने बताए। १६ प्रतिशतले भने बालबालिकालाई उत्प्रेरणा र राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रियरूपमा अर्थपूर्ण सहभागिता हुनुपर्ने कुरा व्यक्त गरेका थिए। तर २७ प्रतिशतले भने यसबारेमा आफ्ना केही प्रतिक्रिया दिएनन्।

क्र.सं.	विचारहरू	प्रतिक्रिया दिने बालबालिकाको सङ्ख्या	प्रतिशत
१	बाल चेतनाका कार्यक्रम हुनुपर्छ	२४	२५
२	बालक्लब र संस्थाहरूसँग मिलेर काम गर्नुपर्छ	१८	१९
३	छलफल गर्नुपर्ने	१२	१३
४	बालबालिकालाई उत्प्रेरणा र राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रियरूपमा अर्थपूर्ण सहभागिता हुनुपर्ने	१५	१६
५	थाहा छैन	२६	२७
जम्मा		९५	१००

७. निष्कर्ष

यो विषयगत अध्ययन नेपालको सन्दर्भमा बालअधिकार महासन्धि प्रतिवेदन (CRC Reporting) मा बालबालिकाको अर्थपूर्ण सहभागितामा केन्द्रित भएको र अन्य अध्ययनहरूभन्दा यसको विषयवस्तु फरक रहेको छ। यसै कारणले गर्दा पनि यसका लागि पर्याप्त सन्दर्भ सामग्री उपलब्ध हुन सकेको थिएन। तर आवश्यक सूचना र जानकारी सङ्कलनका लागि आयोजना गरिएको जिल्लास्तरीय परामर्श भेलाहरूबाट यस कार्यलाई केही हदसम्म सहज भयो। परामर्शका क्रममा बारा, पर्सा, काठमाडौं, सिन्धुपाल्चोकलगायत अन्य जिल्लाहरूबाट यस अध्ययनका लागि आवश्यक जानकारी सङ्कलन गरियो जुन निकै चुनौतीपूर्ण पनि थियो।

अध्ययनका क्रममा सङ्कलन गरिएको जानकारी र सूचनालाई विश्लेषण गर्दा नेपाली बालबालिकालाई बालअधिकार महासन्धिसँग सम्बन्धित प्रतिवेदन (CRC Reporting)को सम्बन्धमा आवश्यक सूचनाको अभाव रहेको निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ। भेलामा बालअधिकारसम्बन्धी हाजिरजवाफ खेलाइएको थियो र थोरै मात्र बालबालिकाले बालअधिकार महासन्धिसँग सम्बन्धित प्रतिवेदन (CRC Reporting)सँग सम्बन्धित प्रश्नहरूको उत्तर दिन सकेका थिए। अधिकांश बालबालिकालाई यस विषयबारे केही पनि थाहा छैन। थाहा हुनेहरूलाई पनि प्रस्ट छैन। बालअधिकारको अवस्थामासम्बन्धी राज्यले पठाउनुपर्ने विषय बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको आधारभूत विषय हो र यसले के प्रस्ट पार्दछ भने अझै पनि नेपाली बालबालिकाले महासन्धिलाई पूर्णरूपमा बुझ्न सकेका छैनन्।

बाल सहभागिता र बालसंरक्षण र अन्य आधारभूत बालअधिकारबारे बालबालिकासँग जानकारी हुन सकारात्मक पक्ष हो तर सहभागिताको अधिकारअन्तर्गत बालअधिकार महासन्धिसँग सम्बन्धित प्रतिवेदन (CRC Reporting) बारे केही जानकारी नरहेको अवस्थाले नेपाली बालबालिका सूचनाको अधिकारबाट अझै पनि वञ्चित रहेको पाइन्छ। बालक्लबमा यस विषयमा छलफल नहुनु र भए पनि पूर्णरूपमा नहुनु नेपालको सन्दर्भमा बालअधिकार महासन्धि प्रतिवेदन (CRC Reporting)मा नेपाली बालबालिकाको अर्थपूर्ण सहभागितालाई सुनिश्चित गर्न बाधा पुऱ्याउने विषय बनेको छ। साथै बालक्लबमा बालबालिकालाई जानकारी नहुनु भनेको सहजकर्तालाई जानकारी नहुनु हो। बालक्लब सहजीकरण गर्ने सहजकर्ताहरूमाभ यस विषयमा आवश्यक जानकारी र क्षमताको अभावले गर्दा पनि बालअधिकार महासन्धिसँग सम्बन्धित प्रतिवेदन (CRC Reporting) मा बालबालिकाको अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्न नसकिने यस अध्ययनको निष्कर्ष रहेको छ।

यो अध्ययन गर्ने क्रममा अपाङ्गता भएका बालबालिकासँग पनि परामर्श

गरिएको थियो तर उनीहरूलाई यस विषयमा केही पनि जानकारी नभएको पाइयो। यसबाट के निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ भने साधारण बालबालिकालाई मात्र नभई अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई पनि सूचना र सहभागिताको अधिकार सुनिश्चित गर्न राज्य र सम्बन्धित निकायले आवश्यक पहल गर्नुपर्छ। यदि बालअधिकार महासन्धिसँग सम्बन्धित प्रतिवेदन (CRC Reporting) मा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको अर्थपूर्ण सहभागिता भएन भने उनीहरूको सबाल कहिल्यै पनि प्राथमिकतामा पर्दैनन्। यसर्थ, अपाङ्गता भएका नेपाली बालबालिकाको बालअधिकार महासन्धिसँग सम्बन्धित प्रतिवेदन (CRC Reporting) अर्थपूर्ण सहभागिता हुनु आवश्यक हुन्न भन्ने निष्कर्ष यस अध्ययनले निकालेको छ।

सरकारले तयार गर्ने राज्य प्रतिवेदन र नागरिक समाजले तयार गर्ने छायाँ प्रतिवेदन तयारीका क्रममा बालबालिकासँगको परामर्शको ठूलो भूमिका रहन्छ। प्रतिवेदन तयार गरेपछि बालबालिकासँग छलफल गर्नाले उनीहरूका सबालहरू सम्बोधन भए/नभएको पुष्टि हुनुका साथै प्रतिवेदनमा कस्ता विषयवस्तुहरू समावेश भएका रहेछन् भन्नेबारे उनीहरू जानकार हुन पाउँछन्। तर यस अध्ययनबाट के देखिएको छ भने यस्ता परामर्श भेलाहरूमा नेपाली बालबालिकाको सहभागिता अर्थपूर्ण हुन सकेको छैन। उनीहरू विषयवस्तुको पूर्वजानकारी विना नै परामर्शमा भेला हुने गरेको पाइयो जसले गर्दा परामर्श सफल हुन नसकेको पनि पाइयो। यसर्थ आगामी दिनहरूमा यस्ता परामर्श भेलाहरू गर्दा बालबालिकालाई पूर्वजानकारी गराउने र बालमैत्री विधिहरूको प्रयोग गरी प्रतिवेदनमाथि बृहत् छलफल आयोजना गर्नुपर्ने यस अध्ययनको निष्कर्ष रहेको छ।

नेपाल सरकारले बालबालिकासम्बन्धी नीति र कार्यक्रमहरू तय गर्दा बाल सहभागिता भन्ने विषयमा पर्दछ तर बालअधिकार महासन्धिसँग सम्बन्धित प्रतिवेदन (CRC Reporting) मा उनीहरूको सहभागिताको विषय नै राखेको छैन। यसर्थ आगामी राष्ट्रिय योजनाहरू निर्माण गर्दा नेपाली बालबालिकालाई यससम्बन्धी सूचनाका साथै क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरू पनि राख्नुपर्ने निष्कर्ष यस अध्ययनले निकालेको छ।

८. सुभाष

- ▶ बालअधिकार महासन्धि र यसका इच्छाधीन आलेखको सम्बन्धमा बालक्लब र विद्यालयहरूमा विशेष अभिमुखीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने। यसका लागि जिल्लास्थित जिल्ला बालकल्याण समिति, स्थानीय सङ्घ-संस्था, विद्यालय र अन्य सम्बन्धित निकायहरूले समन्वय गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने र आवश्यक स्रोतको व्यवस्था गर्नुपर्ने।

- ▶ बालअधिकार महासन्धिसँग सम्बन्धित प्रतिवेदन (CRC Reporting)मा बालबालिकाको सहभागिता सुनिश्चित गर्न बालबालिकाकै नेतृत्वमा प्रतिवेदन तयार गर्ने (Child led Reporting) संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बालअधिकार समितिमा पठाउने अभ्यास गर्नुपर्ने र बालबालिकासम्बन्धी सबै सुनुवाइहरूमा नेपाली बालबालिकाको सहभागिता सुनिश्चित गर्न नागरिक समाज, अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था र अन्य सम्बन्धित निकायहरूले आवश्यक प्रयास र व्यवस्था गर्नुपर्ने।
- ▶ बालअधिकार महासन्धिसँग सम्बन्धित प्रतिवेदन (CRC Reporting)मा बालबालिकाको सहभागिता सुनिश्चित गर्न र समग्र प्रक्रियालाई सहज, प्रभावकारी र व्यवस्थित गर्न राष्ट्रिय बाल आयोग गठन गर्नुपर्ने अथवा मानवअधिकार आयोगमा बाल आयुक्तको व्यवस्था गर्नुपर्ने वा लोकपालको व्यवस्था गर्नुपर्ने।
- ▶ नागरिक समाजका तर्फबाट सम्बन्धित निकायले स्थानीय संस्थाहरूलाई राज्य प्रतिवेदन र छायाँ प्रतिवेदनसम्बन्धी क्षमता अभिवृद्धि गर्दै बालबालिकालाई सुसूचित गर्ने सन्दर्भमा परिचालन गर्नुपर्ने।
- ▶ बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि १९८९ र यसका ऐच्छिक प्रलेखहरूका बालअधिकार महासन्धिसँग सम्बन्धित प्रतिवेदन (CRC Reporting) बारे बालमैत्री भाषामा बालबालिकाकै लागि सूचना तथा अध्ययन सामग्री तयार गरी नेपालका सबै बालकलबहरू र विद्यालयहरूमा वितरण गर्नुपर्ने।
- ▶ बालकलब सञ्चालन गर्ने सबै सहजकर्ताहरूमा बालअधिकार महासन्धिसँग सम्बन्धित प्रतिवेदन (CRC Reporting) बारे क्षमता अभिवृद्धि गरिनुपर्ने। यसका लागि सहजकर्ताहरूलाई विशेष अभिमुखीकरण तथा तालिमहरूको प्रबन्ध गर्नुपर्ने। सहजकर्ताहरूले पनि बालकलबका बालबालिकालाई बालअधिकार महासन्धिसँग सम्बन्धित प्रतिवेदन (CRC Reporting) बारे बालमैत्री विधिबाट प्रष्ट र विस्तृत जानकारी दिनुपर्ने।
- ▶ नेपाल सरकारले तयार पार्ने राज्य प्रतिवेदन र नागरिक समाजले तयार गर्ने छायाँ प्रतिवेदन तयारीका क्रममा बालबालिकाको अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्न जिल्लास्थित स्थानीय संस्थाहरूलाई परिचालन गरी नेपाल ७५ जिल्लाहरूमा परामर्श गर्नुपर्ने र बालकलबका बालबालिकालाई बढीभन्दा बढी सहभागी गर्नुपर्ने।
- ▶ बालअधिकार महासन्धिसँग सम्बन्धित प्रतिवेदनमा बालबालिकाको सहभागिता प्रवर्धन गर्नका लागि जिल्लास्थित स्थानीय र राष्ट्रियस्तरका सञ्चारमाध्यमहरूको बालबालिकासँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरूमा विशेष छलफल तथा सूचनामूलक कार्यक्रमहरू सम्प्रेषण गर्नुपर्ने।

प्रश्नावली

क्र.सं.	प्रश्नहरू	उत्तरहरू
१	नेपालमा दर्ता भएको सबैभन्दा पहिलो बालक्लब कुन हो ?	जागृति बालक्लब
२	नेपालमा बालबालिकासम्बन्धी काम गर्ने मन्त्रालय कुन हो ?	महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय
३	संयुक्त राष्ट्रसङ्घले बालअधिकारसम्बन्धी तयार पारेको दस्तावेजलाई के भनिन्छ ?	बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि
४	संयुक्त राष्ट्रसङ्घले बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि कहिले पारित गरेको थियो ?	नोभेम्बर २०, १९८९
५	नेपाल सरकारले बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि कहिले अनुमोदन गरेको थियो ?	सेप्टेम्बर १४, १९९०
६	बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिका कतिवटा इच्छाधीन आलेखहरू छन् र ती के के हुन् ?	३ वटा सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको संलग्नता, बालबालिकाको बेचबिखन, वेश्यावृत्ति र अशिल चित्रण, Communication Procedures
७	संयुक्त राष्ट्रसङ्घमा बालअधिकारका मामिला हेर्ने समितिलाई के भनिन्छ ?	UN Committee on the Right of the Child
८	यो समितिमा कति जना सदस्यहरू हुन्छन् ?	१८ जना
९	बालअधिकारको अवस्थाको विवरणसहित नेपाल सरकारले संयुक्त राष्ट्रसङ्घमा पठाउने प्रतिवेदनलाई के भनिन्छ ?	State Report
१०	नेपाल सरकारले पठाएको प्रतिवेदनलाई नेपालमै अध्ययन गरी कमी कमजोरीहरू पत्ता लगाउने काम कसले गर्छ ?	नागरिक समाज (गैरसरकारी संस्था, सञ्जालहरू आदि)
११	नेपाल सरकारको प्रतिवेदन अध्ययन गरेपछि नागरिक समाजले पनि आफ्नो प्रतिवेदन तयार गर्छ, त्यो प्रतिवेदनलाई के भनिन्छ ?	छाँया प्रतिवेदन वा Shadow Report or Alternative Report

१२	UN Committe/e ले पहिले कुन प्रतिवेदनको अध्ययन गर्छ ?	State Report
१३	दोस्रो चरणमा कुन प्रतिवेदन अध्ययन गर्छ ?	Shadow Report or Alternative Report
१४	दुवै प्रतिवेदनहरू अध्ययन पछि नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरूलाई छलफलका लागि UN Committee ले बोलाउँछ। त्यो छलफल बैठकलाई के भनिन्छ ?	Pre-session
१५	Pre-session बाट सरकारका लागि केही विषयमा थप जानकारी माग्छ। त्यसलाई के भनिन्छ ?	List of issues
१६	List of Issues मा सरकारले आफ्नो जवाफ UN Committee लाई पठाउँछ। त्यसलाई के भनिन्छ ?	Written Responses
१७	नेपाल सरकारलाई पनि UN Committee ले प्रश्नहरू सोध्न छलफल बैठकमा बोलाउँछ, त्यो बैठकलाई के भनिन्छ ?	Public Review
१८	छलफल पछि नेपाल सरकारलाई बालअधिकारको अवस्था सुधार गर्न सुझावहरू UN Committee ले दिन्छ। ती सुझावहरूलाई के भनिन्छ ?	Concluding Observations
१९	बालबालिका स्वयंमूले पनि संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बालअधिकार समितिमा बालअधिकार हननका कमेन्टहरू पठाउन पाउँछ कि पाउँदैन ?	पाउँछ
२०	यसरी सरकार र नागरिक समाजले संयुक्त राष्ट्रसङ्घमा प्रतिवेदनहरू पठाउने र बालअधिकारको अवस्था सुधार गर्न सुझावहरू लिने प्रकृतिलाई के भनिन्छ ?	CRC Reporting
२१	बालअधिकारका चार सिद्धान्तहरू के के हुन् ?	भेदभावरहित, बालबालिकाको सर्वोत्तम हित, बाल बचाउ र विकास र बाल सहभागित

बालअधिकार अनुगमन र प्रतिवेदन तयारीमा नेपाली बालबालिकाको अर्थपूर्ण सहभागिता एक अध्ययन

प्रश्नावली

१. तपाईंले संयुक्त राष्ट्रसङ्घको (UN) बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि (UNCRC) बारे सुन्नु र बुझ्नु भएको छ ?
थाहा छ अलिअलि थाहा छ थाहा छैन
२. तपाईंले UN को इच्छाधिन आलेखहरू (Optional Protocols) बारे थाहा पाउनुभएको छ ?
थाहा छ अलिअलि थाहा छ थाहा छैन
३. तपाईंको घर/समाजमा बालअधिकार हननका घटना भएमा तपाईंअथवा तपाईंको बालबलबले क गर्ने गरेको छ ?
.....
.....
३. तपाईंको घर/समाजमा हुने बालअधिकार हननका घटनाबारे तपाईं अथवा तपाईंको बालबलबले अनुगमन गर्ने गरेको छ ?
गरेको छ गरेको छैन
४. गरेको छ भने कसरी गर्नुहुन्छ ?
.....
.....
५. बालअधिकार हननका घटनाहरूलाई कहाँ उजुरी गर्ने गर्नुहुन्छ ?
प्रहरी बालक्लब सङ्घसंस्था अन्य
५. नेपाल सरकारले UN को बालअधिकार समितिमा बालअधिकारको अवस्थाबारे प्रतिवेदन पठाउने गर्छ। यसबारे तपाईंलाई केही थाहा छ ?
थाहा छ अलिअलि थाहा छ थाहा छैन
६. नेपालको नागरिक समाजले (गैर-सरकारी संस्था, सञ्जालहरू आदि) पनि सरकारको प्रतिवेदन अध्ययन गरी छुट्टै प्रतिवेदन पठाउँछ। त्यसलाई छाँया प्रतिवेदन भनिन्छ। यसबारे तपाईंलाई केही थाहा छ ?
थाहा छ अलिअलि थाहा छ थाहा छैन
७. यसरी सरकारी प्रतिवेदन र छाँया प्रतिवेदनहरू बारे तपाईंको बाल क्लवमा छलफल हुने गर्छ ?
हुने गर्छ हुने गर्दैन
८. बालक्लवका सहजकर्ताहरूले तपाईंलाई बालअधिकारसम्बन्धी सरकारी प्रतिवेदन र छाँया प्रतिवेदन बारे सुसूचित गर्नुभएको छ ?

गर्नुभएको छ गर्नुभएको छैन

९. सरकारी प्रतिवेदन र छायाँ प्रतिवेदन तयार गर्ने बेलामा हुने बालबालिकाहरूको परामर्श भेलामा तपाईं अथवा तपाईंको बाल क्लव सहभागी भएको छ ?

छ छैन

१०. बालअधिकारसम्बन्धी सरकारी प्रतिवेदन र छायाँ प्रतिवेदन तयार गर्ने क्रममा अर्थपूर्ण बालसहभागिता सुनिश्चित गर्न के गर्नुपर्ला ?

.....
.....
.....

फारम भर्ने बालबालिकाको नाम:

फारम भरेको मिति:

बालक्लवको नाम र ठेगाना:

बालबालिकाको हस्ताक्षर:

सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन
गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५

धारा २

सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५

धारा २ पक्षराष्ट्रहरूले जातीय विभेदको निन्दा गर्दछन् र कुनै पनि रूपले जातीय विभेद उन्मूलन गर्ने तथा सबै जातिहरूबीच समझदारी अभिवृद्धि गर्ने नीति अपनाउन सम्पूर्ण समूचित उपायअविलम्ब अपनाउने कुराको प्रतिज्ञा गर्दछ

लेखन

अर्जुन बगाले, अधिवक्ता

सहलेखन

सुमन पौडेल

विषयसूची

परिच्छेद- १

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१९६-१९८
१.२ अध्ययनको औचित्य	१९८
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	१९८

परिच्छेद- २

२. महासन्धिद्वारा प्रदत्त अधिकारको कार्यान्वयनमा प्रयाससम्बन्धी सङ्क्षिप्त परिचय	१९९-२००
--	---------

परिच्छेद- ३

३. जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत विरुद्ध संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्थाहरू	२०१-२०८
३.१ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा भएका व्यवस्थाहरू	२०१
३.२ नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा भएका व्यवस्थाहरू	२०४
३.३ नेपालको प्रचलित कानुनी प्रावधानहरू	२०४
३.४ जातीय विभेद विरुद्ध अधिकार संरक्षणका लागि राज्यको नीति तथा घोषणाहरू	२०७
३.५ जातीय विभेद अन्त्यका लागि सरकारी संरचनाहरू	२०८

परिच्छेद- ४

४. जातीय विभेद तथा छुवाछुत विरुद्ध कानूनको कार्यान्वयनको अवस्था	२०९-२१४
---	---------

परिच्छेद- ५

५. राज्यको दायित्व र न्यायपालिका	२१५-२२२
----------------------------------	---------

परिच्छेद- ६

६. निष्कर्ष तथा सुझाव	२२३-२२९
६.१ निष्कर्ष	२२७
६.२ सुझाव	२२८

७. सन्दर्भसामग्री	२३०
-------------------	-----

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रले सबै मानव जाति स्वतन्त्र रूपले जन्मन्छन् र प्रतिष्ठा एवम् अधिकारमा समान छन् तथा प्रत्येक व्यक्ति कुनै किसिमको, खास गरी जाति, वर्ण वा उत्पत्तिको, भेदभाव विना सो घोषणा गरेको कुरा विचार गर्दै सबै मानव जाति कानूनको अगाडि समान छन् तथा कुनै भेदभाव तथा भेदभावका प्रोत्साहन विरुद्ध कानूनका समान संरक्षणका हकदार छन् भन्ने कुरा विचार गर्दै, संयुक्त राष्ट्रसङ्घका महासभाको २१ डिसेम्बर १९६५ को प्रस्ताव नम्बर २१०६ ए(२०) बाट ग्रहण गरी हस्ताक्षर र अनुमोदनका लागि खुला गरिएको हो।^१

मानवअधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त, भावनालाई आत्मसात् गर्दै नेपालले विभिन्न मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, महासन्धिहरूमा हस्ताक्षर गरेको छ। उक्त सन्धि, महासन्धिहरूको अक्षरशः पालना गर्नुपर्ने राज्यको दायित्वसमेत हो। नेपालले सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ लाई नेपालले राज्यको तर्फबाट २०२७ साल माघ २७ गते (३० जनवरी १९७१) सन्धिको रूपमा प्रमाणीकरण गरिसकेको छ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घको वडापत्र मानव समुदायबीचको सम्मान र समानता भन्ने सिद्धान्तमा आधारित छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घका धेरै उद्देश्यहरूमध्ये एउटा महत्वपूर्ण उद्देश्य मानवीय प्रतिष्ठा, अधिकार तथा आधारभूत मानवअधिकारलाई विना कुनै भेदभाव उपभोग गर्नु हो।

सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि १९६५ महासन्धिको धारा २ अनुसार प्रत्येक व्यक्तिले विना कुनै भेदभाव जस्तै जातीय, रङ्गीय, लिङ्गीय, भाषिक, धार्मिक, राजनीतिक, राष्ट्रिय तथा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति तथा अन्यकासम्पूर्ण अधिकार तथा स्वतन्त्रतालाई उपभोग गर्न पाउने छन्। संसारका विभिन्न भागहरूमा कामको आधारमा हुने भेदभाव र वंशको आधारमा हुने भेदभाव समाजको एउटा अङ्ग नै बन्दै आएको छ र यसले संसारको एक महत्व भागलाई प्रभावित तुल्याएको छ। यसले सरकारलाई निश्चित गर्न अनुरोध गर्दछ कि सरकारले सबै आवश्यक वैधानिक, कानुनी तथा प्रशासनिक उपायहरू प्रयोग गरी काम, वंश तथा जातिगत आधारमा हुने भेदभावलाई निषेध गर्नुपर्ने छ। यस्तो उपायलाई सम्पूर्ण

१. सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५

प्रशासनिक क्षेत्रले सम्मान गर्नुपर्ने छ र लागू गर्नुपर्ने छ। साथै काम, वंश तथा जातिगत आधारमा भेदभाव गर्नेलाई निश्चित कानुनी कारबाही अनिवार्य रूपमा गरियोस्। सरकारले कुनै पनि भेदभावको विपक्षमा रहेका संवैधानिक, कानुनी तथा प्रशासनिक उपायहरूलाई प्रभावशालीरूपमा कार्यान्वयन गर्नका लागि प्रस्तावहरू तयार पार्ने तथा जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत हटाउनका लागि अस्तित्वमा रहेका संवैधानिक, कानुनी तथा प्रशासनिक उपायहरूको विश्लेषण गर्ने दायित्वसमेत सरकारको रहेको छ।^१

नेपाल सरकारले महासन्धिको पक्षराष्ट्र भएको हैसियतले संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार समितिमा आवधिक प्रतिवेदन बुझाउनुपर्ने हुन्छ र सोहीबमोजिम सरकारले सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि १९६५ महासन्धिको १५ र १६ औँ राष्ट्रिय प्रतिवेदन सन् २००४ मा पेश गरेको थियो र उक्त सरकारी प्रतिवेदन माथि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार समितिले जातीय विभेद तथा छुवाछुत उन्मूलनका सन्दर्भमा सरकारले चालेका कदमहरूको स्वागत गर्दै सरकार पक्षलाई केही सल्लाह सुझावहरू दिएको थियो। जुन यसप्रकार छन्: महासन्धिका प्रावधानहरूलाई राष्ट्रको कानूनको अभिन्न अङ्ग बनाउन र त्यसलाई बाध्यात्मकरूपमा लागू गर्न अदालतलाई जोड दिनुपर्ने कुरामा ध्यानाकर्षण गराएको थियो। महासन्धिले गरेको व्यवस्थालाई प्रभावकारी रूपमा लागू गराउन आवश्यक कदम चाल्नुपर्ने, अधिकारका सम्बन्धमा के कस्ता प्रावधानहरू रहेका छन् भन्ने कुरा कानून व्यवसायी, न्यायाधीशहरू, अदालतलगायत अन्य सरकारी कर्मचारीहरू र सर्वसाधारण जनताहरूले समेत जान्नुपर्ने भएकोले त्यसको लागि महासन्धि र ऐच्छिक प्रलेखलाई नेपालमा जति भाषामा बोलिन्छ त्यति नै भाषामा अनुवाद गरी प्रचार प्रसार गर्न आवश्यक देखिन्छ। साथै धारा २ र ३ लाई प्रभावकारीरूपमा लागू गर्नको लागि उचित कदम चाल्नुपर्ने कुरामा जोड दिँदै नेपाली महिला तथा पीडित समुदायको सामाजिकस्तर उठाउनको लागि परम्परागत शिक्षापद्धति र प्रशासनमा व्यापक सुधार गर्न र सामाजिक कुप्रथा र कुपरम्परालाई हटाउन आवश्यक छ। बन्धुवा मजदुर, चेलीबेटी बेचबिखन, बालश्रमलाई अन्त्य गर्नको लागि उचित सूचनाको सङ्कलन र आवश्यक शिक्षाप्रणालीको व्यवस्था गर्न आवश्यक छन् जस्ताखाले सरकारलाई सल्लाह सुझाव दिएको थियो ^२।

यस अध्ययनमा विशेषगरी महासन्धिले प्रदान गरेको हक अधिकारको कार्यान्वयनको अवस्था कस्तो र सरकार पक्षले जातीय विभेद अन्त्यका लागि के कस्ता खालका कानून बनाएर लागू गरेको छ र कस्ता खालका संयन्त्रहरूको विकास

१. सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि १९६५ धारा २

२. संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार समितिमा नेपाल सरकारले पठाएको प्रतिवेदनउपर समितिको टिप्पणी र सुझावहरू २००४

गरेको छ। राज्यका संयन्त्रहरूको प्रभावकारिकता कस्तो रहेको छ र दलित समुदायका नागरिकहरूले कतिको मानवअधिकारको उपभोग गर्न पाएका छन्, यसै कुरालाई मध्यनजर राखी यस महासन्धिको धारा २ र ३ द्वारा प्रदान गरिएको अधिकारका सम्बन्धमा अध्ययन गरिएको छ।

१.२ अध्ययनको औचित्य

मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रले सबै मानव जाति स्वतन्त्ररूपले जन्मन्छन् र प्रतिष्ठा एवम् अधिकारमा समान छन् तथा प्रत्येक व्यक्ति कुनै किसिमको, खासगरी जाति, वर्ण वा उत्पत्तिको, भेदभाव विना सो घोषणा गरेको कुरा विचार गर्दै सबै मानव जाति कानूनको अगाडि समान छन् तथा कुनै भेदभाव तथा भेदभावका प्रोत्साहन विरुद्ध कानूनका समान संरक्षणका हकदार छन् भन्ने कुरा विचार गर्दै, संयुक्त राष्ट्रसङ्घका महासभाको २१ डिसेम्बर १९६५ को प्रस्ताव नम्बर २१०६ ए(२०) बाट ग्रहण गरी यो महासन्धि हस्ताक्षर र अनुमोदनको लागि खुला गरिएको हो।

सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ लाई नेपालले राज्यको तर्फबाट २०२७ साल माघ २७ गते (३० जनवरी १९७१) मा सन्धिको रूपमा प्रमाणीकरण गरेको हो।

राज्यको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता तथा कानुनी प्रावधान तथा छुवाछुत र विभेद विरुद्ध राज्यको व्यवहारिक रूपान्तरको अवस्था, कानुनी संयन्त्रको विकास र कार्यान्वयनको अवस्थाबारे जानकारी लिनु नै यो अध्ययनको औचित्य हो।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

- जातीय छुवाछुत र विभेद विरुद्धका कानुनी प्रावधानहरूको कार्यान्वयनको अवस्थाहरूको विश्लेषण गर्ने।
- जातीय छुवाछुत र विभेदका मुद्दाहरूमा अदालतको फैसलाहरूको विश्लेषण गर्ने।
- जातीय छुवाछुत र विभेदका घटनाहरूको अवस्थाको विश्लेषण।

महासन्धिप्रदत्त अधिकार कार्यान्वयन प्रयास

मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रले सबै मानव जाति स्वतन्त्ररूपले जन्मन्छन् र प्रतिष्ठा एवम् अधिकारमा समान छन् तथा प्रत्येक व्यक्ति कुनै किसिमको, खासगरी जाति, वर्ण वा उत्पत्तिको, भेदभाव विना सो घोषणा गरेको कुरा थियो सबै मानव जाति कानूनको अगाडि समान छन् तथा कुनै भेदभाव तथा भेदभावका प्रोत्साहन विरुद्ध कानूनका समान संरक्षणका हकदार छन् भन्ने कुरालाई आत्मसात गर्दै मानवअधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त, मान्यता र भावनालाई आत्मसात गर्दै मानवअधिकारको संरक्षण र प्रवर्धनका लागि नेपालले विभिन्न मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, महासन्धिहरूमा हस्ताक्षर गरेको छ उक्त सन्धि, महासन्धिहरूको अक्षरस पालना गर्नुपर्ने राज्यको दायित्वसमेत हो। नेपालले सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ लाई नेपालले राज्यको तर्फ बाट २०२७ साल माघ २७ गते (३० जनवरी १९७१) मा सन्धिको रूपमा प्रमाणीकरण गरिसकेको छ।^४

नेपालमा विद्यमान जातपातको व्यवस्था हजारौं वर्षअघि भारतीय उपमहाद्वीपमा उत्पत्ति भएको थियो। नेपालको पहिलो मूल कानून वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐनले सबै नेपालीहरूलाई चार जातमा बाँडेको थियो, जुन यस प्रकार थियो- १. तागाधारी, २. मतवाली, ३. पानी नचल्ने, छोइछिटो हाल्नु नपर्ने र ४. पानी नचल्ने, छोइछिटो हाल्नुपर्ने। वि.सं. २०२१ मा संशोधन गरिएको नयाँ मुलुकी ऐन जातीय छुवाछुतका बारेमा मौन बसिदिएकोले विगतका जातीय छुवाछुतले निरन्तरता पाएको हो।

नेपालमा जातीय भेदभावको सुरुआत राजा जयस्थिति मल्लले चौधौं शताब्दीमा काठमाडौं उपत्यकाका नेवार समाजको पुनर्संरचना गरेपछि सुरु भएको हो। भारतबाट निम्त्याइएको पाँचजना ब्राह्मण विशेषज्ञहरूको रायसल्लाहअनुसार नेवार समाजलाई पेशा अर्थात् श्रमको विभाजनका आधारमा ६४ जातमा बाँड्ने काम भएको थियो। पछि भारतको जातीय भेदभावको बढ्दो प्रभावले गर्दा जातीय भेदभाव बढेर पोडे, च्यामे, कुसुले, कसाईजस्ताहरूलाई कथित तल्लो जातको व्यवहार गर्न थालियो। पृथ्वीनारायण शाहले नेपालको भौगोलिक एकीकरण गरे पनि “नेपाललाई असली हिन्दूस्तान” बनाउने

४. सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५

क्रममा “नेपाल चार वर्ण छत्तीस जातको फूलबारी हो” भने। १०४ वर्ष लामो जहानियाँ राणाशासनका प्रवर्तक जङ्गबहादुर राणाले वि.सं. १९१० मा जारी गरेको मुलुकी ऐनद्वारा नेपालका आदिवासी जनजाति र मुसलमानलगायतका सबै जातजातिहरूलाई चार वर्णको ढाँचामा विभाजन गर्ने काम भएको थियो।^५

चार वर्ण, जन्मको आधारमा जातको हैसियतको निर्धारण, उँचनीच, पानी, खाना र शरीरमा छुवाछुत र जातको आधारमा श्रमको विभाजन जातव्यवस्थाका मुख्य विशेषताहरू हुन्। परम्परागत चार वर्ण तराईमा पाइन्छ, तर पहाडमा भने वैश्य पाइँदैन र ब्राहमणलाई बाहुन र शुद्रको सट्टा दलित भनेर वर्गीकरण गरेको देखिन्छ। राष्ट्रिय दलित आयोगको प्रस्तावित विधेयक, २०५६ मा दलितको परिभाषा यसरी गरिएको छ:

“दलित समुदाय” भन्नाले जातीय भेदभाव र छुवाछुतको मारमा परी सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक र राजनीतिक एवम् धार्मिक क्षेत्रमा समाजको सबैभन्दा पछाडि पारिएको र मानवीय सम्मान एवम् सामाजिक न्याय पाउन नसकेको अनुसूची १ मा उल्लेखित जात-समुदायलाई जनाउनेछ” (राष्ट्रिय दलित आयोग, २००४: २३९)।

उक्त प्रस्तावित विधेयकमा जातीय छुवाछुतको परिभाषा यसरी गरिएको छ:

“जातीय छुवाछुत” भन्नाले नेपाली समाजमा अछूत जात, छोइछिटो हाल्नुपर्ने, छुन नहुने जात भनी भेदभाव गर्ने गरिएको समुदाय वा नयाँ मुलुकी ऐनमा अछूत जात भनी किटान गरिएको समुदायलाई कुनै पनि प्रकारको भेदभावपूर्ण दृष्टिले गरिएको व्यवहारलाई जातीय छुवाछुत जनाउनेछ” (राष्ट्रिय दलित आयोग, २००४: २३९)।^६

परम्परागतरूपमा समाजमा जकडिएर रहेको जातीय छुवाछुत जस्तो कुसंस्कारले नेपाली समाजको संरचना र धार्मिक तथा सांस्कृतिक आस्थामा थुप्रै विसङ्गति जन्माएको छ र कतिपय अवस्थामा यस्तो कुरीतिले हिंसाजन्य अपराधलाईसमेत प्रशय दिएकोले दलित समुदायहरूको मानवअधिकारको उल्लङ्घन हुनुका साथै मर्यादित भएरसमेत बाँच्न पाइरहेका छैनन्। समाज मा व्याप्त अशिक्षा, कुरीति, कुसंस्कार, असमानत र सामाजिक न्यायको अभाव जस्ता कार्यहरूले गर्दा नेपालमा अझै पनि जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत जस्तो अमानवीय व्यवहार रहदै आएको छ। यस तथ्यलाई दृष्टिगत गर्दै जातीय आधारमा समाजमा हुने सबै प्रकारका भेदभावको अन्त्य तथा जातीय भेदभाव छुवाछुत जस्तो सामाजिक अपराधको नियन्त्रणका लागि नेपाल सरकार प्रतिबद्ध रहँदै आएको छ सोहीअनुरूप विभिन्न समय-समयमा जातीय विभेदलाई निरुत्साहन गर्न विभिन्न ऐन कानूनहरूको निर्माणसमेत हुँदै आएको छ।

५. नेपालमा जातीय भेदभाव, २०६५, प्रकाशक दलित गैरसरकारी संस्था महासङ्घ समेत

६. राष्ट्रिय दलित आयोग, २००४: २३९

जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत विरुद्ध सवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्थाहरू

३.१ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा भएका व्यवस्थाहरू प्रस्तावना

देशमा विद्यमान वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिक समस्याहरूलाई समाधान गर्न राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचना गर्ने सङ्कल्प गर्दै,

१२. स्वतन्त्रताको हक

(१) प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ र मृत्युदण्डको सजाय हुने गरी कुनै कानून बनाइने छैन।^७

१३. समानताको हक

(१) सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन्। कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरिने छैन।^८

(२) सामान्य कानूनको प्रयोगमा कुनै पनि नागरिकमाथि धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात, जाति, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक आस्था वा तीमध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव गरिने छैन।

१४. छुवाछुत तथा जातीय भेदभाव विरुद्धको हक

(१) कुनै पनि व्यक्तिलाई जात, वंश, समुदाय वा पेशाका आधारमा कुनै किसिमको छुवाछुत तथा जातीय भेदभाव गरिने छैन। यस्तो भेदभावपूर्ण व्यवहार दण्डनीय हुनेछ र पीडित व्यक्तिले कानूनद्वारा निर्धारण भएबमोजिमको क्षतिपूर्ति पाउनेछ।

(२) कुनै पनि व्यक्तिलाई जात जातिको आधारमा सार्वजनिक प्रयोगमा रहेका सेवा, सुविधा वा उपयोगका कुराहरू प्रयोग गर्नबाट वा सार्वजनिकस्थल वा सार्वजनिक धार्मिकस्थलमा प्रवेश गर्न वा धार्मिक कार्य गर्नबाट वञ्चित गरिने छैन।

७. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा १२

८. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा १३

- (३) कुनै वस्तु, सेवा वा सुविधा उत्पादन वा वितरण गर्दा त्यस्तो सेवा, सुविधा वा वस्तु कुनै खास जात, जातिको व्यक्तिलाई खरिद वा प्राप्त गर्नबाट रोक लगाउने वा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात, जातिको व्यक्तिलाई मात्र बिक्री वितरण गरिने छैन।
- (४) कुनै जात, जाति वा उत्पत्तिका व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको समूहको उच्च नीच दर्शाउने, जात, जातिको आधारमा सामाजिक विभेदलाई न्यायोचित ठहराउने वा जातीय सर्वोच्चता वा घृणामा आधारित विचारको प्रचार प्रसार गर्ने वा जातीय विभेदलाई कुनै पनि किसिमले प्रोत्साहन गर्न पाइने छैन।^९

१५. प्रकाशन, प्रसारण तथा छापाखानासम्बन्धी हक

- (१) विद्युतीय प्रकाशन, प्रसारण तथा छापालगायतका अन्य जुनसुकै माध्यमबाट कुनै समाचार, सम्पादकीय, लेख, रचना वा अन्य कुनै पाठ्य, श्रव्य दृश्य सामग्रीको प्रकाशन तथा प्रसारण गर्न वा छाप्न पूर्व प्रतिबन्ध लगाइने छैन। तर नेपालको सार्वभौमसत्ता वा अखण्डता वा विभिन्न जात, जाति वा सम्प्रदाय बीचको सुसम्बन्धमा खललपर्ने, राज्यद्रोह, गाली बेइज्जती वा अदालतको अवहेलना हुने वा अपराध गर्न दुरुत्साहन गर्ने वा सार्वजनिक शिष्टाचार वा नैतिकता प्रतिकूल हुने कार्यमा मुनासिव प्रतिबन्ध लगाउने गरी कानून बनाउने रोक लगाएको मानिने छैन।^{१०}

१७. शिक्षा तथा संस्कृतिसम्बन्धी हक

- (१) प्रत्येक समुदायलाई कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा आधारभूत शिक्षा पाउने हक हुनेछ।
- (२) प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ।^{११}

२१. सामाजिक न्यायको हक

- आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछि परेका महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेसी समुदाय, उत्पीडित वर्ग, गरीब किसान र मजदुरलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको संरचनामा सहभागी हुने हक हुनेछ।^{१२}

९. नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, धारा १४

१०. नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, धारा १५

११. नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, धारा १७

१२. नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, धारा २१

२२. बालबालिकाको हक

(१) प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचान तथा नामको हक हुनेछ।^{१३}

२९. शोषण विरुद्धको हक

(१) प्रत्येक व्यक्तिलाई शोषण विरुद्धको हक हुनेछ।

(२) प्रथा, परम्परा र प्रचलनको नाममा वा कुनै पनि किसिमले कसैलाई शोषण गर्न पाइने छैन।

(३) मानिसलाई बेचबिखन गर्न, दास वा बाँधा बनाउन पाइने छैन।

(४) कसैलाई पनि निजको इच्छा विरुद्ध काममा लगाउन पाइने छैन।

तर यस उपधारामा उल्लिखित व्यवस्थाले सार्वजनिक प्रयोजनको लागि नागरिकलाई अनिवार्य सेवामा लगाउन सकिने कानून बनाउन रोक लगाएको मानिने छैन।^{१४}

राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू

३३. राज्यको दायित्व

(घ) वर्गीय, जातीय, भाषिक, लैङ्गिक, सांस्कृतिक, धार्मिक र क्षेत्रीय भेदभावको अन्त्य गर्दै महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेसी, उत्पीडित, उपेक्षित र अल्पसङ्ख्यक समुदाय, पिछडिएका क्षेत्रलगायतका समस्याहरूलाई संबोधन गर्न राज्यको वर्तमान केन्द्रीकृत र एकात्मक ढाँचाको अन्त्य गरी राज्यको समावेशी, लोकतान्त्रिक र अग्रगामी पुनर्संरचना गर्ने,

(घ१) मुलुकको राज्य संरचनाका सबै अङ्गहरूमा मधेसी, दलित, आदिवासी जनजाति, महिला, मजदूर, किसान, अपाङ्ग, पिछडिएका वर्ग र क्षेत्र सबैलाई समानुपातिक समावेशीको आधारमा सहभागी गराउने,

(झ) सुकुमबासी, कमैया, हलिया, हरवा चरवालगायतका आर्थिक सामाजिकरूपले पछाडि परेका वर्गलाई जग्गालगायत आर्थिक सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था गर्ने नीति लिने,

(ढ) सबै विभेदकारी कानूनको अन्त्य गर्ने,^{१५}

१३. नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, धारा २२

१४. नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, धारा २९

१५. नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, धारा ३३

३.२ नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा भएका व्यवस्थाहरू

मौलिक हक

- धारा ११. समानताको हकः(१) सबै नागरिक कानूनका दृष्टिमा समान हुनेछन्। कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरिने छैन।
- धारा ११. समानताको हकः(२) राज्यले नागरिकहरूका बीच, धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जातजाति वा वैचारिक आस्था वा तीमध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव गर्ने छैन। तर महिला, बालक, वृद्ध वा शारीरिक वा मानसिकरूपले अशक्त व्यक्ति वा आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पिछ्छिएको वर्गको संरक्षणको लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न सकिने छ।
- धारा ११ (४) कुनै पनि व्यक्तिलाई जातिपातिका आधारमा छुवाछुतको भेदभाव गरिने वा सार्वजनिकस्थलमा उपस्थित हुन वा सार्वजनिक उपयोग का कुराहरूको प्रयोग गर्नबाट वञ्चित गरिने छैन। त्यस्तो कार्य कानूनबमोजिम दण्डनीय हुनेछ।^{१६}

३.३ नेपालको प्रचलित कानुनी प्रावधानहरू

जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत (कसुर र सजाय) ऐन, २०६८

नेपाल सरकारले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियरूपमा गरेको प्रतिबद्धता, अन्तरिम संविधानको भावनाअनुसार जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत (कसुर र सजाय) ऐन, २०६८ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ८३ को उपधारा (१) बमोजिम संविधानसभाले जातीय विभेद तथा छुवाछुत (कसुर र सजाय) ऐन २०६८ बनाएको छ। जातीय कारणले मानव मयार्दा (Human Dignity) र संविधानले संविधानले प्रत्याभूत गरेको मौलिक अधिकार (Fundamental Rights) उपभोग गर्नबाट वञ्चित समुदायलाई उनीहरूको मौलिक अधिकार तथा मानवअधिकार संरक्षणका लागि मुलुकी ऐन अदलको १० (क)लाई खारेज गरी जातीय विभेद विरुद्धको अधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न आएको यो विशेष ऐन जारी गरिनु आफैमा सकारात्मक कदम हो।^{१७}

नागरिक अधिकार ऐन, २०१२

- दफा ३ कानूनको दृष्टिमा समानता: प्रचलित नेपाल कानूनको अधीनमा रही कानूनको अगाडि समानता र कानूनको समान संरक्षणमा कुनै नागरिकलाई पनि इन्कार नगरिने।

^{१६}. नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७

^{१७}. जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत (कसुर र सजाय) ऐन, २०६८

- दफा ४ धर्म, जात, जाति, वा लिङ्गको आधारमा भेदभाव नगर्ने।^{१८}

गाली र बेइज्जती ऐन, २०१६

प्रस्तावना सर्वसाधारणको इज्जत र मानमर्यादा कायम राख्न पाउने अधिकारको रक्षाको लागि बनेको ऐन।

- दफा ३ द्वारा बेइज्जती मानिने कार्यहरू: कसैले अरु कुनै व्यक्तिको इज्जतमा धक्का पुऱ्याउने नियतले वा धक्का पुग्ला भन्ने जानी जानी वा विश्वास गर्ने कारण भई लेखेर वा वचनले वा सङ्केतले वा बुझिने गरी आकार चिह्नद्वारा सो व्यक्तिलाई कुनै दोष लगाए वा त्यस्तो कुरा प्रकाशन गरेमा।
- दफा ५ द्वारा अरु कसैको बेइज्जती गरेमा वा कुनै कुरा छापे वा खोदेमा अरु कसैको बेइज्जती हुन्छ भन्ने जानीजानी विश्वास गर्ने मनासिब कारण नभई सो कुरा छापे वा खोदेमासमेत बेइज्जती गरेको मानिन्छ।^{१९}

मुलुकी ऐन २०२० अदलको १०(क)

- कसैले कसैलाई जातिपातिको आधारमा छुवाछुतको भेदभावपूर्ण व्यवहार गरेमा वा सार्वजनिकस्थलमा उपस्थित हुनु वा सार्वजनिक उपयोगका कुराहरूको प्रयोग गर्नबाट वञ्चित गरेमा एक वर्षसम्म कैद वा ३ हजार रुपियाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुन सक्ने।

नोट: माथि उल्लेखित व्यवस्था तल उल्लेख गरेबमोजिम संशोधन गरिको हो ।

मुलुकी ऐन २०२० अदलको १०(क)

- कसैले कसैलाई जातीपातिको धर्म, वर्ण, वर्ग वा कामको आधारमा छुवाछुतको भेदभावपूर्ण व्यवहार वा वहिष्कार वा निषेध गरेमा तिन महिनादेखि तीन वर्षसम्म कैद वा १ हजार रुपियाँदेखि २५ हजार रुपियाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुन सक्ने छ।^{२०} संशोधन मिति २०६३।६।२८
- जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत (कसुर र सजाय) ऐन २०६८ लागू भएपश्चात् मुलुकी ऐन अदलको १० (क) व्यवस्थालाई खारेज गरिएको छ।

१८. नागरिक अधिकार ऐन, २०१२

१९. गाली बेइज्जती ऐन, २०१६

२०. मुलुकी ऐन, २०२०

चलचित्र (निर्माण, प्रदर्शन तथा वितरण) ऐन, २०२६

- दफा ८(३) विभिन्न वर्ग वा जातिका बीचका सुसम्बन्धमा विरोध पर्ने देखिएमा त्यस्तो चलचित्रलाई प्रदर्शन गर्न चलचित्र जाँच समितिले अनुमति दिने छैन।^{११}

केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय) ऐन, २०२७

- दफा २(अ) ले कसैलाई डर त्रास वा दुःख दिने अपमान वा बेइज्जत गर्ने वा हैरानी गर्ने हेतुले टेलिफोन, चिठीपत्र वा कुनै साधन वा माध्यमद्वारा धम्की वा गाली दिने वा जिस्क्याउने वा अन्य कुनै अनुचित काम कुरा गर्नेलाई पनि सार्वजनिक अपराधको रूपमा लिएको।^{१२}

महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय ऐन, २०४३

- दफा १२ धर्म, जात जाति, वर्ण लिङ्ग, वा जातको आधारमा भेदभाव नगरिने:
धर्म, जात, जाति, वर्ण, लिङ्ग वा कुनै मतको आधारमा कुनै व्यक्तिलाई विश्व विद्यालयको कुनै पद वा कुनै स्नातकोत्तर उपाधि, स्नातक उपाधि, प्रमाणपत्र वा अन्य शैक्षिक उपाधि हासिल गर्न वा अध्ययन गर्न वा सुविधा पाउनबाट वञ्चित गरिने छैन।^{१३}

नेपाल सन्धि ऐन, २०४७

दफा ९ सन्धिमा व्यवस्था कानुनसरह लागू हुने:

- (१) संसद्बाट अनुमोदन, सम्मेलन, स्वीकृति वा समर्थन भई नेपाल अधिराज्य वा श्री ५ को सरकार पक्ष भएको कुनै सन्धिको कुरा प्रचलित कानुनसँग बाँझिएमा सो सन्धिको प्रायोजनको लागि बाँझिएको हदसम्म प्रचलित कानुन अमान्य हुनेछ।
- (२) संसद्बाट अनुमोदन, स्वीकृति वा समर्थन नभएको वा सम्मेलनको स्वीकृति नपाएको तर नेपाल अधिराज्य वा श्री ५ को सरकार पक्ष भएको कुनै सन्धि छ नेपाल अधिराज्य वा श्री ५ का सरकारउपर कुनै थप दायित्व वा भार पर्न जाने र त्यसको कार्यान्वयनको लागि कानुनी व्यवस्था गर्नुपर्ने रहेछ भने त्यस्ता सन्धि कार्यान्वयनका लागि श्री ५ को सरकाले यथासम्भव चाँडो कानुन बनाउने कारबाही चलाउनुपर्दछ।^{१४}

^{११}. चलचित्र (निर्माण, प्रदर्शन तथा वितरण) ऐन, २०२६

^{१२}. केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय) ऐन, २०२७

^{१३}. महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय ऐन, २०४३

^{१४}. नेपाल सन्धि ऐन २०४७ दफा ९

प्रहरी नियमावली, २०४९ को बाह्रौँ संशोधन

- प्रहरी सेवामा २० प्रतिशत आरक्षणको व्यवस्था: दलित सहभागिता सुनिश्चित गर्न प्रहरी सेवामा भर्ना गर्दा १५ प्रतिशत सिट दलितलाई छुट्याउनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।^{१५}

निजामती सेवा ऐन, २०४९

- सीमान्तकृत वर्गको सहभागिता सुनिश्चित गर्न आरक्षण: त्यसैगरी दफा ७ को उपदफा ७(१) मा निजामती सेवालार्ई समावेशी बनाउन खुल्ला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति गरिने पदमध्ये ४५ प्रतिशत पद छुट्याई सो प्रतिशतलाई शतप्रतिशत मानी महिलाका लागि ३३ प्रतिशत, आदिवासी जनजातिका लागि २७ प्रतिशत, दलितका लागि ९ प्रतिशत, अपाङ्गका लागि ५ प्रतिशत र पिछ्छडिएका वर्गका लागि ४ प्रतिशत आरक्षण संरक्षित गरिएको छ।^{१६}

३.४ जातीय विभेद विरुद्ध अधिकार संरक्षणका लागि राज्यको निति तथा घोषणाहरू

क) नीति तथा घोषणा

- २०५८ श्रावणमा समाजिकरूपमा परम्परादेखि जातीय विभेद तथा छुवाछुत जस्तो अमानवीय व्यवहारको अन्त्यको लागि तत्कालीन प्रधानमन्त्री श्री शेरबहादुर देउवा नेतृत्वको सरकारले आठ बुँदे नीति तथा कार्यक्रमको घोषणा गरेको थियो।^{१७}
- २०६० सालमा जातीय विभेद तथा छुवाछुत कसुरको गाम्भीर्यता र प्रभावलाई मध्यनजर गरी सरकारवादी मुद्दाको रूपमा अनुसूची १ मा समावेश गर्ने निर्णय गरेको थियो।^{१८}
- २०६३ जेष्ठ १० गते पुनःस्थापित प्रतिनिधि सभाले नेपाललाई जातीय विभेद तथा छुवाछुत मुक्त राष्ट्रको रूपमा घोषणा गरेको थियो।^{१९}
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ जारी भएपश्चात् गठित श्री भलनाथ खनालको नेतृत्वको सरकारले जेष्ठ १० गतेलाई छुवाछुत मुक्त दिवसको रूपमा मनाउने घोषणा गरेको छ।^{२०}

१५. प्रहरी नियमावली २०४९ को बाह्रौँ संशोधन

१६. निजामती सेवा ऐन, २०४९

१७. २०५८ साउन आठ बुँदे नीति तथा कार्यक्रमको घोषणा

१८. २०६०/४/१२ गते राजपत्रमा प्रकाशित सूचना

१९. २०६३ जेष्ठ १० गते पुनःस्थापित प्रतिनिधि सभाबाट छुवाछुत मुक्त राष्ट्रको घोषणा

२०. २०६३ जेष्ठ १० गतेलाई छुवाछुत मुक्त दिवसको रूपमा मनाउने घोषणा

३.५ जातीय विभेद अन्त्यका लागि सरकारी संरचनाहरू

मानवअधिकार आयोग ऐन, २०५३

- २०५७ सालमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको स्थापना स्वतन्त्र र स्वायत्त रूपमा मानवअधिकारको उल्लङ्घन वा त्यस्तो कार्यमा दुरुत्साहन गर्ने वा त्यस्तो कार्य रोक्ने सम्बन्धमा कुनै व्यक्ति, संस्था वा निकायले लापरवाही वा हेलचेक्र्याई गरेमा सो उपर आवश्यक छानबिन तथा अनुसन्धान गर्ने, गराउने र मानवअधिकार संरक्षण सम्बर्द्धनका लागि सरकारलाई आश्यक सिफारिस गर्ने वा सुझाव दिने अधिकार रहेको छ।^{३१}
- २०५८ चैत्र ६ गतेको मन्त्रपरिषद्को निर्णयअनुसार राष्ट्रिय दलित आयोगको स्थापना भएको थियो। दलित वर्गको हक, अधिकारको निर्वाध उपभोग गर्न पाउने वातावरण सिर्जना गर्न आवश्यकपर्ने कार्यहरू गर्ने, यसका लागि आवश्यकपर्ने प्रचलित कानून र सरकारको नीति नियममा समायानुकूल संसाशोधन गर्न सिफारिस गर्ने र दलित वर्गप्रति समाजमा कुनै भेदभावपूर्ण एवम् गैरकानुनी कार्य भएमा सोको उजुरी सुनी प्रचलित कानूनबमोजिम गर्ने गराउने र उक्त आयोगसम्बन्धी उपयुक्त कानुनी व्यवस्थागर्न आवश्यक विधेयक मसौदा गर्नेसमेत अधिकार र जिम्मेवारी आयोगलाई रहेको छ।^{३२}

३१. मानवअधिकार ऐन, २०५३ दफा ९

३२. २०५८।१२।६ गते राजपत्रमा सूचना प्रकाशित

जातीय विभेद तथा छुवाछुत विरुद्ध कानून कार्यान्वयनको अवस्था

नेपाली समाजको बहुलतावादी संरचनाभिन्न रहेको जातीय छुवाछुतले कथित दलित समुदायलाई हिनतापूर्ण जीवन बाँच्न बाध्य बनाएको कारण दलित समुदाय अहिलेसम्म विविधखाले समस्याहरूमा पिल्सिन बाध्य भएका छन्। दलित समुदायले भोग्दै आएका समस्याहरूमा क्रमशः सार्वजनिकस्थलमा प्रवेश निषेध, सार्वजनिक उपभोगका कुराको प्रयोग गर्नबाट वञ्चित हुनुपर्ने, समावेशीकरण र सामञ्जस्यता (Social assimilation, inclusion and harmonization) नभई असमावेशीकरण जस्ता समस्याबाट पीडित हुँदै आएको कुरा सर्वविदितनै छ।

नेपालमा अहिलेसम्म पनि व्यवहारमा जातीयताको आधारमा छुवाछुतको भेदभाव कायमै छ। जात लेखिएकै र जातकै आधारमा समाजमा छुवाछुतको भेदभावबाट नेपालको करिब एक चौथाई जनसङ्ख्या पीडित रहेको छ। जातकै कारणले समाजको दोश्रो दर्जाको नागरिकको रूपमा बाँच्न नेपालका दलित समुदायलाई बाध्य बनाइएको छ। परम्परागतरूपमा समाजमा विद्यमान जातीय छुवाछुतको भेदभाव जातीयता भल्काउने पेशागत जात लेखन बाध्य गराइएको कारण विद्यमान रहेको स्पष्ट छ।

हाम्रो देशको कानुनी इतिहासलाई हेर्दा पहिलो संहिताबद्ध कानून तकालीन श्री ५ सुरेन्द्र विक्रम शाहको शासनकाल वि.सं १९१० मा आएको ऐन (यसपछि मुलुकी ऐन भनिएको)ले माथिल्लो जात, तल्लो जात, भातमा बोर्याको, छिटो हाल्नु पर्याको, पानी नचल्न्याको जस्ता विभेदकारी कानुनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ।^{३३} उक्त ऐनले कथित तल्लो जात भनिएकाहरू समुदायलाई आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक प्रतिबन्धहरू लगाई उनीहरूको मौलिक अधिकार र मानवअधिकारबाट वञ्चितीकरण गरेको पाइन्छ।

नेपालको संवैधानिक पृष्ठभूमितर्फ नियाल्दा नेपाल सरकारको वैधानिक कानून २००४ ले, कानुनी स्वतन्त्रताको उल्लेख गरेको पाइन्छ^{३४}। अन्तरिम शासन विधानमा

३३. मुलुकी ऐन, गोरखापत्र छापाखाना सम्बत् २००९

३४. वैधानिक शासन विधान, २००४

कुनै नागरिकलाई विभेद नगरिने कुरा उल्लेख गरेको थियो। यसै गरी नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५^{३५} विधान २००७ अनुसार राज्यले धर्म, जाति, जात (वर्ण), लिङ्ग, जन्मस्थान वा तीमध्ये कुनै कुराको आधको धारा ४ र नेपालको संविधान २०१९^{३६} को दफा १० समानताको हकअन्तर्गत सबै नागरिकलाई कानूनको समान संरक्षणको हक प्रत्याभूत गरेको थियो। तर उल्लेखित मौलिक हक औपचारिक समानता (Formal Equality)को हक मात्र थियो। सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिकरूपमा पछाडि पारिएका समुदायका लागि तीमध्ये कुनै पनि संविधानबाट सारभूत समानता (Substantive Equality)को अधिकार प्रत्याभूत हुन सकेको थिएन।

नेपालमा अहिलेसम्म पनि व्यवहारमा जातीयताको आधारमा छुवाछुतको भेदभाव कायमै छ। जात लेखिएकै र जातकै आधारमा समाजमा छुवाछुतको भेदभावबाट नेपालको करिब एक चौथाई जनसङ्ख्या पीडित रहेको छ। जातकै कारणले समाजको दोश्रो दर्जाको नागरिकको रूपमा बाँच्न नेपालका दलित समुदायलाई बाध्य बनाइएको छ। नेपालमा जातीय भेदभाव एक सोचनीय संवेदनशील समस्या भए पनि यो सामाजिक कुरुतीलाई उन्मूलन गर्नको लागि सामूहिकरूपमा जोडदार आवाज उठ्न सकिराखेको छैन। मानवले मानवलाई जातीय आधारमा गर्ने छुवाछुत दलित वर्गको मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भए तापनि दलित समुदायलाई पानीको श्रोतको उपयोग गर्नबाट प्रतिबन्ध लगाउने, होटल, मन्दिरलगायत सार्वजनिकस्थल प्रवेशमा रोक लगाउने, जातकै कारण गाउँ निकाला गर्ने, अन्तर्जातीय विवाहका कारण गाउँबाटै विस्थापित हुनुपर्ने खालको परम्परा र व्यवहार हालसम्म कायमै रहेको छ। कानुनी दृष्टिकोणबाट दलित समुदाको उत्थानको लागि राज्यलाई दुईप्रकारको दायित्व रहेको हुन्छ। राष्ट्रिय कानूनहरूद्वारा सृजित दायित्व र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनद्वारा सृजित दायित्व। यस्ता दायित्वहरूको पालना राज्यले तीन प्रकारले पूरा गर्न सक्दछ एक कानूनको तर्जुमा द्वारा दोस्रो कार्यकारिणीको माध्यमबाट नीति निर्माण गरेर र न्यायपालिकाको माध्यमद्वारा व्याख्या गरेर। दलित, गरिब र निमुखा विभिन्न जातजातिको आवाजलाई राष्ट्रको मूलधारमा आबद्ध गराउने जिम्मा राज्य व्यवस्थाका हरेक अङ्ग र तहको हो, जसलाई राष्ट्रिय कानूनद्वारा व्यवस्थित गरिएको हुन्छ। आज कानूनमा छुवाछुतको वैधानिकताको विषय कतै भेट्टिँदैन तर पनि समाजमा यो कुपथा उस्तै छ। अन्य जातीय भेदभाव कानूनले स्वीकार गरेको छैन तर पनि सामाजिक वास्तविकतामा त्यो अझै विद्यमान छ। यसको दीर्घकालीन निराकरणको प्रति राजनीतिक वृत्तमा देखिएको इच्छाशक्तिको अभाव, कार्यगत तथा नीतिगत अन्यायलता र सरकारी क्षेत्रको व्यापक

३५. नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५

३६. नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१९

उदासीनताका कारण सामाजिक न्यायको क्षेत्रमा राज्यका न्यायिक अङ्गहरूले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिकामा पनि अन्यौलता र अस्पष्टता देखिएको छ। हाम्रा न्यायिक निकायहरू समानताको हक र अधिकारको कतिपय कानुनी व्यवस्थाको सबालमा दलित समुदायको हक अधिकारको कार्यान्वयनको प्रश्नमा उदार हुन सकेका छैनन्।

जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत विरुद्धको कानुनको निर्माण आफैमा प्रशंसनीय कार्य भए तापनि यसको कार्यान्वयन विना यसको वास्तविक अर्थ रहन सक्दैन भन्ने कुरामा विमति रहन सक्दैन। कानुनको कार्यान्वयनका लागि राज्यका प्रत्येक निकायलगायत न्यायपालिकाको भूमिका आफैमा अग्रणी रहने गर्दछ। साथसाथै नागरिक समाजलगायत नेपाल बार एशोसियेशन लगायतका जनताको विश्वास प्राप्त स्वायत्त संस्थाहरूको जिम्मेवारी अझ बढी नै हुने गर्दछ। जनतालाई यस्तो कानुनका बारेमा जानकारी प्रवाह गरेर उनीहरूको अन्याय विरुद्ध दाबीको अधिकार संरक्षणमा त यस्ता संस्थाहरूको कर्तव्य हुन्छ नै साथसाथै कानुन प्रचलन निकायका अङ्गहरूलाई जवाफदेही बनाउने तथा पीडितलाई कानुनी प्रतिनिधित्व उपलब्ध गराउने कार्यमा सरकारको पहलकदमी एक कदम हुनुपर्ने हुन्छ।

संविधान र कानुनमा लेखिएका विषयहरू आफै क्रियाशील हुने होइनन्, त्यसलाई लागू गर्न राज्यव्यवस्था न्यायपालिकासहितका सबै अङ्गहरू दृढ अटोटका साथ क्रियाशील हुनु आवश्यक हुन्छ। तर शताब्दियौँदेखि चलेको वर्णवादी राज्य व्यवस्था र त्यसले जन्माएको र हुर्काएको सामाजिक कुसंस्कारका कारण कतिपय असमानता र विभेदका विषयहरूमा सरकारी संयन्त्रहरूबाट अपेक्षित इतिहास कोर्ने काम अझै हुन सकेको छैनन्। प्रायः त्यसखाले सबालमा वर्णवादले हुर्काएको सङ्कुचित विचारधारा र सामाजिक परिवेशले उम्कनै नसक्ने गरी थोपरेको सङ्किर्णताले आजको समय र मान्यतामा आधारित सामाजिक मूल्यहरू कोरल्न सिकिएको छैन।

जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत मुद्दा सरकारवादी भइसकेपछि जातीय छुवाछुतका घटनाहरू उपर उजुरी लिने, अनुसन्धान गर्ने र तहकिकातका लागि सहयोग गर्ने प्रमुख जिम्मेवारी प्रहरीलाई दिएको छ। अहिलेसम्मका अनुभवहरूले प्रहरीको यो महत्वपूर्ण जिम्मेवारीमा ठूलो प्रश्नचिह्न खडा भएको छ। जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतको मुद्दालाई २०६२ सालमा सरकारवादी बनाएपछि एकदमै न्यूनरूपमा मात्रै मुद्दा दर्ता भएको पाइएको छ। सन् २००६ (२०६२ माघ देखि २०६३ माघ)मा इन्सेकको अभिलेख अनुसार कम्तीमा ३१ वटा जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतका घटनाहरू भएकोमा केवल एउटा घटनाको उजुरी मात्र दर्ता गरिएको थियो। यसले स्पष्टरूपमा जातीय विभेदका

घटनाहरूमा सरकारी तर्फबाट कार्यान्वयन फितलो छ भन्ने स्पष्ट देखिन्छ।^{३७}

जहिले पनि नेपालमा आलोचना गर्दा धेरै कोणबाट आउने आलोचना के हो भने राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दबाबका कारण कानुनी, नीति-नियमहरू बनाउने भए पनि कार्यान्वयनको पक्ष अत्यन्तै निराशाजनक अवस्थामा रहेको कारण सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक परिवर्तन र विकास ढिलो गतिमा भएको छ। छुवाछुत विरुद्धका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुन कानुन र राष्ट्रिय कानुनहरू हुँदा पनि तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुँदा जातीय छुवाछुत जस्तो घृणित अभ्यासलाई बलियोसँग दुरुत्साहन गर्न सकिएको छैन। मुलुकी ऐन २०२०, २०४७ सालका संविधान, २०६० सालमा छुवाछुतको मुद्दा सरकारी मुद्दा हुने कानुनी प्रावधान, मुलुकी ऐनको १२ औं संशोधन र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत (कसुर र सजाय), ऐन २०६८ सम्म आइपुग्दा राज्यले समानताको हक मात्र हैन जातीय छुवाछुत विरुद्धका हक अधिकारको कानुनीरूपमा व्यवस्था भएको पाइन्छ।

जातीय विभेद तथा छुवाछुत मुद्दा सरकारवादी मुद्दा भएपश्चात् अथवा २०६० सालदेखि २०६४ सालसम्म परेका मुद्दाहरूको बारेमा गरिएको अध्ययन अनुसार जम्मा १९ वटा जिल्ला अदालतमा र ४ वटा पुनरावेदन अदालतमा मात्र जातीय विभेद तथा छुवाछुतसम्बन्धी मुद्दा परेको तथ्याङ्क भेटिएको छ।^{३८}

जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतको घटनाको अपराधीलाई केही जरिवाना गराइएको छ भने नगन्यमात्रामा अहिलेसम्म कैदको सजाय गरेको पाइन्छ। यसरी कानुनी व्यवस्था भएको सजायको हदसम्म कार्यान्वयनमा नआनुको पछाडि कार्यान्वयनकर्ताको मनोवृत्ति, दलितहरूको सशक्तीकरण दलितहरूको शक्तिको पहिचान मुख्य जिम्मेवारी रहेको देखिन्छ। यस प्रवृत्तिको छुवाछुतको अभ्यास गर्नेलाई सशक्तरूपमा दण्ड जरिवाना गरिदैन भने छुवाछुतको घटनामा न्यूनीकरण आउन सक्दैन कारण पीडकहरूको मनोबल बढ्दै जाने देखिन्छ। अर्कोतर्फ कठिनले कानुनको ढोकामा पुगेका दलितहरूले उचित न्याय नपाउने स्थिति रहन्छ। यसले अर्कोतिर के कुरामा पनि सङ्केत गर्दछ भने दलितको छुवाछुतसम्बन्धी मुद्दामा न्यायिक क्षेत्र कतिको संवेदनशील छ भनेर।

जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतको सबालमा न्यायिक निकायहरू पनि अबै परम्परागत शैलीमा नै देखिन्छन्। राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधानप्रति अद्यावधिक नभएको अनुमान गर्न सकिन्छ। २०६० मा सरकारवादी मुद्दा एवम् जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत (कसुर र सजाय) ऐन, २०६८ आएपश्चात् छुवाछुतको मुद्दामा प्रहरी प्रशासनको

३७. लयर्स नेशनल क्याम्पियन फर द इलिमिनेशन अफ कास्ट डिस्क्रिमिनेशन (ल्यानकाउ) नेपाल, जातीय विभेदसम्बन्धी मुद्दाहरूमा जिल्ला, पुनरावेदन तथा सर्वोच्च अदालतका फैसलाहरू, २०६६, पृ. १७

३८. ल्यानकाउ नेपाल, जातीय विभेदसम्बन्धी मुद्दाहरूमा जिल्ला, पुनरावेदन तथा सर्वोच्च अदालतका फैसलाहरू, २०६६, पृ. १७

सशक्त भूमिका तोकिएको छ। तर प्रहरी प्रशासन एवम् सम्बन्धित निकायहरूमा भएको कानुनी व्यवस्थाहरूप्रति प्रर्याप्त मात्रामा सचेत र संवेदनशील हुन नसकेको देखिन्छ। धेरै घटनाहरू प्रहरी प्रशासनको रोहबर, मध्यस्थतामा मिलापत्र गराउने प्रयत्न हुँदा अदालतमा कमै मात्र मुद्दा पुग्छन्। प्रहरी प्रशासनमा पुगेका जाहेरीमध्ये कतिपय त कुनै कारबाहीविना रद्द भएको देखिन्छ^{३९}। यसको पछाडिको कारण कानुनी क्षेत्रअधिकारप्रति अनविज्ञता, पूर्वाग्रह, विपक्षीको दबाव, सामाजिक प्रभाव, छुवाछुतको मुद्दालाई गम्भीररूपमा नलिने प्रवृत्ति प्रमुखरूपमा रहेको कुरा दलित मानवअधिकार सङ्गठनका प्रतिवेदनले देखाउँछ।

समग्ररूपमा मानवअधिकारको उल्लङ्घनसम्बन्धीको घटना, जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतलगायतका विषयहरूमा सरकारी संयन्त्रको उदासिनता र कानुनी शासनको उपहास गर्ने प्रवृत्तिले प्रणय पाएजस्तै देखिन्छ। कारण कानुनबमोजिम नभई पहुँच र आपसी मिलोमतो र फाइदाका आधारमा मुद्दालाई हेर्ने गरिन्छ। (ह्यूमन राइट्स वाच, २०१०)। कार्यान्वयनका लागि प्रभावकारी संयन्त्रको व्यवस्था नहुनु जातीय छुवाछुतको मुद्दालाई सरकारवादी भइसकेपछि सरकारी पक्षबाट पत्रपत्रिकाको सूचनाको आधारमा मात्रै पनि प्रहरीले मुद्दा अनुसन्धान वा तहकिकात गर्न सक्छ तर आजका मितिसम्म त्यस्तोखालको उदाहरण आजका मितिसम्म पनि फेला परेको छैन। पीडित आफैले जातीय छुवाछुतको घटनामा जाहेरी लिएर जाँदासमेत प्रहरी प्रशासनले जाहेरी दर्ता गर्न इन्कार गर्ने र मुद्दा दर्ता गर्नुको साटो पीडकलाई बोलाएर जबरजस्ती मुद्दा मिलापत्र गराउनलाई दबाव दिने र मुद्दा दर्ता गरिहाले पनि अनुसन्धान एवम् तहकिकात गर्न ढिलासुस्ती गर्ने र प्रहरी प्रशासन कार्यलयबाटसमेत अप्रत्यक्ष असहयोग गर्ने खालको कार्यशैलीले दलित समुदायहरूले प्रहरी प्रशासन बाट न्याय पाउने कुरामा विश्वस्त देखिँदैनन्। वास्तवमा भन्ने हो भने छुवाछुतसम्बन्धी मुद्दा सरकारवादी भएपछि अदालतमा मुद्दाको सङ्ख्या घटेको देखिन्छ। जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत ऐन आइसकेपछि पनि जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतको घटना अझ पहिलेको भन्दा चरमरूपमा बढी घटेको पाइन्छ।

जातीय विभेद तथा छुवाछुत कसूर तत्काल आवेशले घटने कसूर नभई यो परम्परागत जातीवादी अहमताको चिन्तन तथा विछिप्त सामान्तवादी मनोगत सोचको परिणामको रूपमा घट्ने अपराध हो। यस्तो अपराधमा अभियुक्तको विभेदकारी आशय (Discriminatory Intention) वा अपराध मनशाय (Mens rea) अत्यन्तै सबल हुने भएकोले अपराधिक कार्य (Actus reas)को स्वरूप र प्रकारमा पनि विविधता रहन सक्छ साथै पीडक एकल र सामूहिक (Individual and Group)रूपमा अपराधिक कार्यमा संलग्न हुन सक्छ।

३९. दलित मानवअधिकार सङ्गठन, २०५५

जातीय विभेद तथा छुवाछुत अपराध प्रायः कथित आफूलाई जातीयरूपमा उपल्लो (So called high caste) मान्ने समुदायका व्यक्तिहरूले जातीयरूपमा निम्न वा तल्लो मानिएका समुदाय (Dominated Community)लाई गर्ने मानवता विरुद्धको अपराध भएकोले अभियुक्त पीडितलाई उजुरी गर्नबाट रोक्न हरसम्भव प्रयत्नशील रहन्छ। यस्तो अवस्थामा असुरक्षाकै कारण पीडित उजुरी गर्नबाट वञ्चित हुने अवस्था आएको खण्डमा निजलाई न्याय प्रदान गर्ने परिकल्पनासमेत गर्न सकिन्न। त्यसैले अपराधको सूचना प्राप्त गरेपश्चात् उक्त सूचनाको स्रोत, पीडित र साक्षीको सुरक्षा तथा संरक्षणमासमेत प्रहरीको जिम्मेवारीलाई सुनिश्चित नगरेसम्म पनि जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतका घटनाका उजुरीहरू कम हुनको पछाडि कारण हुन सक्दछ।⁸⁰

हाल सालै पुनरावेदन अदालत हेटौंडाले सपना खातीको जाहेरीले नेपाल सरकार वादी र प्रतिवादीहरू सुकुमाया स्याङतानसमेत रहेको जातीय विभेद तथा छुवाछुत मुद्दामा जिल्ला अदालत मकवानपुरको फैसला उल्टाउँदै प्रतिवादीहरूलाई दोषी ठहर गरे तापनि फैसलामा उल्लेखित सजाय तत्काल कार्यान्वयन नहुने र प्रतिवादीहरूले जाहेरवालालाई भविष्यमा गर्ने व्यवहारमा निर्भर रहने हुँदा हाललाई उक्त सजाय कार्यान्वयनलाई मुलतवीमा राख्ने गरी फैसला भएको सार्वजनिक भएको छ।⁸¹

80. जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८, एक विश्लेषण, कार्यपत्र प्रस्तुत, भोजमान लाम्गादे

81. कान्तिपुर दैनिक २०६८ मङ्सिर २६ गते प्रकाशित समाचार

राज्यको दायित्व र न्यायपालिका

लोकतन्त्रमा संविधानको सर्वोच्चता हुने गर्छ र संविधानले गरेका व्यवस्थाहरूको उचित व्याख्यामा अदालतको महत्वपूर्ण भूमिका हुने गर्दछ। अदालत नागरिकका मौलिकहरूको रक्षक पनि हो। त्यसैले सर्वोच्च अदालतको उपस्थिती जनहितका पक्षमा हुनुपर्दछ। नेपालमा दलित जातीय आन्दोलनले अधि सारेका विभिन्न मागहरूको संवैधानिकताको प्रश्नलाई नेपालको सर्वोच्च अदालतले गरेका संवैधानिक व्याख्या र आदेशलाई विश्लेषण गरेर मात्र न्यायिक प्रवृत्तिको पहिचान गर्न सकिन्छ। न्यायिक प्रवृत्तिलाई हेर्दा कतिपय मागहरूमा अदालत अनुदार पनि सावित भएको छ भने कतिपय फैसलाहरू समाज र समयको मूल्य र मान्यताअनुसार भएका पनि छन्।

जातीय विभेद तथा छुवाछुतमा राज्य संलग्न हुन नहुने र जातीय विभेदका सबै रूपहरूको उन्मूलनका लागि आवश्यक सबै उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने जातीय विभेदसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको दायित्व र संविधानको समानताको अधिकार तथा जातीय विभेदलाई दण्डनीय बनाएको भए पनि विभिन्न कानून तथा व्यवहारमा जातीय विभेदलाई प्राथमिकता दिइएका कानूनलाई सर्वोच्च अदालतले बदर गरेको र व्यवहारमा जातीय विभेद हुन नदिन आवश्यक सबै उपायहरू अपनाउनसमेत सरकारलाई निर्देशन दिएको पाइन्छ। जातीय विभेदलाई बन्देज गर्ने र जातीय विभेद गर्नेलाई सजाय गर्ने कार्यमा अदालतको सकारात्मक कदम नै देखिन्छ। सर्वोच्च अदालतले विशेषगरी निम्न मुद्दाहरूमा ऐतिहासिक निर्णय दिएको देखिन्छ।

सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट भएका महत्वपूर्ण फैसलाहरू

अधिवक्ता रत्न वा बागचन्दसमेत, विरूद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयसमेत (रिट नं. ३१३८ सम्बत् २०६१)^{४२}

निवेदकको मुख्य माग

पानीका सार्वजनिक स्रोतहरू जस्तो नल, कुवा धारा आदि जातीयताका आधारमा छुट्टाछुट्टै प्रयोग हुने गरी विपक्षीहरूबाट कथित जातीयताको उच्चताको आधारमा, दलित

४२. २०६१ सालको रिट नं. ३१३८

उपभोक्तालाई छुनसमेत नदिने र बाहुन क्षेत्री जातिका लागि बनाइएका त्यस्ता पानीका स्रोतहरूको सञ्चालनमा विपक्षीहरूमध्येबाट संरक्षण दिने कार्य भइरहेकाले सविधानले व्यवस्था गरेको धारा ११, को समानताको हकको हनन भएको हुँदा, पानीका सार्वजनिक स्रोतको वितरण र सञ्चालनमा कुनै पनि भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्न नपाउने गरी आवश्यक व्यवस्था गरिपाउँ। साथै छुवाछुतसम्बन्धी ऐन, नियम तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा महासन्धिबमोजिम कार्य गर्न प्रभावकारी नीतिसमेत बनाउनु भनी परमादेशसमेत जारी गरी पाउँ।

निवेदनमा उल्लेख गरेको कानुनी प्रश्नहरू नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ११ (१) (२) र (३) मा कानूनका दृष्टिमा सबै नागरिक समान हुने, सामान्य कानूनको प्रयोगमा कुनै पनि नागरिकमाथि जातजातिका आधारमा भेदभाव नगरिने र राज्यले नागरिकहरूका बीच जातजातिका आधारमा भेदभाव नगर्ने तथा छुवाछुत व्यवहार दण्डनिय हुने कुराको प्रत्याभूत गरेको छ। त्यसैगरी संविधानले राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूको व्यवस्थागरी धारा २६ (२) मा राज्यले विभिन्न जातजातिहरूका बीच स्वस्थ एवम् सुमधुर सामाजिक सम्बन्ध विकसित गरी राष्ट्रिय एकतालाई सुदृढ गर्ने नीति अपनाउनुपर्ने भन्ने पनि उल्लेख गरिएको छ।

अदालतको आदेश

“निवेदन दावीबमोजिम खानेपानीको स्रोतको निर्माण, वितरण र उपभोगमा भेदभावजन्य कार्य भएको कुराको निवेदकले तथ्यगतरूपमा पुष्टी गर्न सकेको देखिँदैन। साथै मिसिल प्रमाणबाटसमेत सो तथ्यको पुष्टी भएको पाइँदैन। दलित समुदायको उत्थान गर्न उनीहरूको हक हित र अधिकारको संरक्षण गरी राज्यको मूल प्रवाहमा ल्याई अन्य वर्गसरह दलितहरूलाई देश विकासमा सहभागी गराउने समेत उद्देश्यले २०५८।१२।०६ मा राष्ट्रिय दलित आयोग स्थापना भएको र यो आयोगले दलित वर्गको उत्थान र विकासको लागि सामाजिक भेदभाव, छुवाछुत र परम्परागत संस्कारलाई हटाउन सामाजिक जागरणका कार्यक्रम बनाई गैरसरकारी संस्था मार्फत कार्यान्वयन गराउने, दलित वर्गप्रति समाजमा कुनै भेदभाव पूर्ण एवम् गैरकानुनी कार्य भएमा सोको उजुरी सुनी प्रचलित कानूनबमोजिम गर्न अधिकार पाएको देखिन्छ।”

मानबहादुर विश्वकर्मा, विरूद्ध कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयसमेत (रिट नं. २५०५, आदेश मिति (२०४९।११।१४)^{४३}

४३. २०४९ सालको रिट नं. २५०५ निर्णय मिति २०४९ फागुन १४

निवेदकको मुख्य माग

नेपाल अधिराज्यको संविधानले जातिपातिको आधारमा, छुवाछुत भेदभाव गरिने, सार्वजनिकस्थलहरूको उपस्थितिमा बन्देज लगाउने वा सार्वजनिक साधनहरूको उपभोगमा रोक लगाउने जस्ता भेदभावपूर्ण कार्यलाई अस्वीकार गरेको अवस्थामा, कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयका तर्फबाट सचिव बलराम सिंह मल्लले संसदले बनाएको ऐन भनी मुलुकी ऐन २०२० को अदलको १० (क) थप गरी, सोही दफाको स्पष्टीकरणमा, कुनै मन्दिर वा धार्मिकस्थलहरूमा परम्परागतदेखि चलिआएको व्यवहारलाई भेदभावपूर्ण मानिने छैन भन्ने वाक्यांशसमेत सामावेश गरेका कारण, संविधानले व्यवस्था गरेको धारा ११ को समानताको हक र धारा १९ को धर्मसम्बन्धी हकको व्यवस्थाविपरीत भएकोले सो मुलुकी ऐन अदलको १० (क)को स्पष्टीकरण को वाक्यांश खारेज गरी पाउँ। मन्दिर र धार्मिकस्थल सार्वजनिकस्थलहरू हुन्। आफ्नो धर्मसम्बन्धी कार्यमा समान सहभागी तथा पूजा आराधना गर्न उक्त उल्लेखित स्पष्टीकरणले विवाद खडा गरी एकै धर्म वा अनुयायीबीच आपसी द्वन्द्व हुने सम्मको स्थिति सृजना गरीदिएको हुँदा सो कानुनी व्यवस्था लागू नगर्नु नगराउनु भन्ने आदेश जारी गरी पाउँ।

अदालतको आदेश

विवादित अदलको १० क. मा “कसैले कसैलाई जातिपातिको आधारमा छुवाछुतको भेदभावपूर्ण व्यवहार गरेमा वा सार्वजनिक स्थलमा उपस्थित हुन वा सार्वजनिक उपयोगका कुराहरूको प्रयोग गर्नबाट वञ्चित गरेमा एक वर्ष सम्म कैद वा ३ हजार रुपियाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुन सक्नेछ।” भन्दै सोही दफाको स्पष्टीकरण खण्डमा “कुनै हुन सक्नेछ” भन्दै सोही दफा स्पष्टीकरण खण्डमा “मन्दिर वा धार्मिकस्थलमा परम्परादेखि चलिआएको व्यवहारलाई भेदभावपूर्ण व्यवहार मानिने छैन भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ। उक्त सन्दर्भमा अदलको महलको १० क नं. हेर्दा मूल दफा नम्बरले कसैलाई जातिपातिको आधारमा छुवाछुतको भेदभावपूर्ण व्यवहार गरेमा वा सार्वजनिक स्थलमा उपस्थित हुन वा सार्वजनिक उपयोगका कुराहरूको प्रयोगबाट वञ्चित गरेमा त्यस्तोलाई दण्डनीय अपराध मानेको छ भने सो १० क नं. को स्पष्टीकरणले परम्परादेखि चलिआएको व्यवहारलाई भेदभावपूर्ण नमानि सार्वजनिक स्थल जस्तो मन्दिर वा धार्मिक स्थलमा भेदभावपूर्ण व्यवहारलाई प्रश्रय दिएको छ। उक्त १० क नं. को विवादित स्पष्टीकरण अंशले यस्तो व्यवहारलाई भेदभावपूर्ण व्यवहार मानिने छैन भनी भेदभावपूर्ण कार्यको परिभाषा गरी मूल दफा नम्बरको दायरा सङ्कुचित र सीमित गर्ने कार्य गरेको देखिन्छ। यसो गर्न मिल्ने कुरा होइन। यो कार्य

कुनै सारवान दफा वा उपदफाको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले गर्ने काम हो। दफा १० क. संविधानको धारा ११(४) मा निषेध गरिएका कार्य गरेमा यो यति सजाय हुने भनी सजाय तोक्ने कार्यसम्मको लागि बनेको देखिँदा १० क. नं. ले उक्त धारा ११(४) को दायरा फराकिलो वा सङ्कुचित गर्ने कार्य सन्दर्भयुक्त पनि हुन आउँदैन। जस्तो नाम छ सो र जे जति तात्पर्यको लागि ऐन बनेको हो सो कार्य गरेको हुनुपर्दछ। उक्त १० क.नं. को स्पष्टीकरणले प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको कार्य गरेको देखिन आउँछ।

यदि यसरी कानुनले संविधानको व्यवस्थामा अपवाद गर्न सक्ने भन्ने हो भने संविधान र कानुनका बीचको मौलिक भिन्नता लोप हुन गई संवैधानिक सर्वोच्चतामा आँच आउन जाने स्थिति सृजना हुन पुग्छ। जसको परिणाम मौलिक हकको व्यवस्था गर्ने धाराहरूलाई अपरिवर्तनीय बनाउने संवैधानिक प्रावधान परास्त हुन जान्छ। संविधानको संशोधन कानुनले गर्न पुग्छ। फलतः संवैधानिक शासनमा अन्योलता उत्पन्न हुन जान्छ। यसरी संविधानको धारा ११(४) को व्यवस्थाको अपवादको परिणाम निस्कने कार्य गरी संविधानको धारा ११(४) को व्यवस्थालाई साधुन्याउने अपवादित गर्ने कार्य गरेको देखिँदा धारा ११(४) सँग सो हदसम्म अदल १० क. को उक्त स्पष्टीकरण बाँझिएको देखिन आयो। यसर्थ उपरोक्त लेखिएअनुसार उक्त १० क. को स्पष्टीकरण नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ८८(१)अन्तर्गत यस अदालतमा निहित अधिकार प्रयोग गरी आजका मितिदेखि अमान्य र बदर घोषित गरिएको छ।

डीलबहादुर विश्वकर्मा, विरुद्ध श्री ५ को सरकार, मन्त्रिपरिषद् सचिवालयसमेत (रिट नं. ४४, २०६२, फैसला मिति - २०६२।१०।६)^{८८}

तीनधारा संस्कृत छात्रावाससम्बन्धी विनियम, २०४८ को विनियम १४.८.६ को खण्ड (ख) मा उक्त छात्रावासमा प्रवेश गर्नको लागि व्रतबन्ध गरेको, २४ वर्ष ननाघेका बटुक हुनुपर्ने व्यवस्था नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ११ तथा महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय ऐन, २०४३ को दफा १२ सँग समेत बाझिएको देखिएकोले तीनधारा संस्कृत छात्रावाससम्बन्धी विनियम २०४८ को विवादित विनियम १४.८.६ (ख)को व्यवस्था संविधानको धारा ८८ को उपधारा १ अनुसार आजका मितिले अमान्य घोषित गरिएको छ।

दलित गैरसरकारी संस्था महासङ्घसमेत विरुद्ध मन्त्रिपरिषद् सचिवालयसमेत २०५७ सालको रिट नं. ३६४३ निर्णय मिति २०५८ असोज १२^{८९}

सिराहामा सिनो फाल्नुपर्ने भनी जबरजस्ती जातीय पेशा गर्न बाध्य पार्ने कार्य

८८. २०६२ सालको रिट नं. ४४ निर्णय मिति २०६२ माघ ६

८९. २०५७ सालको रिट नं. ३६४३ निर्णय मिति २०५८ असोज ४

विरुद्ध सर्वोच्च अदालतले दायित्व निर्वाह गर्नु पर्ने कर्तव्य भएका निकायहरूले आफ्नो दायित्व निर्वाहमा सदैव क्रियाशील रहनुपर्ने भनी निर्णय गरेएको थियो।

ल्यानकाउ नेपालसमेत विरुद्ध मन्त्रपरिषद्को कार्यालयसमेत २०६१ सालको रिट नं. ४६ निर्णय मिति २०६२ वैशाख ८।^{४६}

जातिपातिको आधारमा गरिने छुवाछुतको व्यवहारलाई दण्डनीय बनाउने संविधान र CERD को उद्देश्य पूर्तिका लागि उपयुक्त कानून निर्माणका लागि सरकारलाई निर्देशनात्मक आदेश दिइएको थियो।

दलित गैरसरकारी संस्था महासङ्घसमेत विरुद्ध मन्त्रपरिषद्को कार्यालयसमेत २०६१ सालको रिट नं. ३०२१ निर्णय मिति २०६२ वैशाख २०।^{४७}

विनाकारण विनाउद्देश्य दलित समुदायलाई नागरिकता प्रदान गर्दा थरको पछाडि अथवा थरको ठाउँमा जातसमेत उल्लेख गर्दा संविधान तथा कानूनको उद्देश्य र भावना विपरीत हुन जान्छ। तसर्थ दलित जातिका मानिसहरूलाई नागरिकता प्रदान गर्दा, नागरिकता सच्याई दिँदा अथवा नागरिकता सिफारिस गर्दासमेत अन्य नागरिकसरह थर राखी सिफारिस दिने, थर राखी नागरिकता दिने व्यवस्था मिलाउनुको साथै थर राखी नागरिकता सच्याउने समेतको कार्य कानूनबमोजिम गर्नु गराउनु भनी विपक्षी निकायहरूको नाममा परमादेशको आदेश जारी गरिएको थियो।

दलित गैरसरकारी संस्था महासङ्घसमेत विरुद्ध मन्त्रपरिषद्को सचिवालयसमेत

२०६२ सालको रिट नं. ४४ निर्णय मिति २०६२ माघ ६^{४८}को मुद्दामा तीनधारा संस्कृत छात्रावास विनियमको प्रावधानअनुसार छात्रावास प्रवेश गर्नका लागि ब्रतबन्ध गरेको २४ वर्ष ननाघेको बटुक हुनु पर्ने व्यवस्था विभेदकारी भएको र संविधानसँग बाभिएको भन्दै अमान्य र बदर घोषित गरिएको थियो।

दलित गैरसरकारी संस्था महासङ्घसमेत विरुद्ध कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयसमेत^{४९}

२०६२ सालको रिट नं. ३८०२ निर्णय मिति २०६३ पुष ९, को पानी र पानीका स्रोतमा जातीय विभेद मुद्दामा जातीय विभेदलाई अपराध मानी दण्डनीय बनाएको भए पनि जातिपातिको आधारमा छुवाछुत एवम् भेदभावपूर्ण व्यवहार अझै कायम रहेको

४६. २०६१ सालको रिट नं. ४६ निर्णय मिति २०६२ वैशाख ८

४७. २०६१ सालको रिट नं. ३०२१ निर्णय मिति २०६२ फागुन २०

४८. २०६२ सालको रिट नं. ४४ निर्णय मिति २०६२ माघ ६

४९. २०६२ सालको रिट नं. ३८०२ निर्णय मिति २०६२ पौष ९

छ। यसको अन्त्यका लागि जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु भनी परमादेशको आदेश जारी गरिएको थियो।

रुद्री नेपाली विरुद्ध शान्ति दुग्ध उत्पादन सहकारी संस्था लि.का प्रजापति सापकोटासमेत मुद्दा छुवाछुतको भेदभावपूर्ण व्यवहार चितवन जिल्ला अदालतको सम्वत् २०५२ सालको सा.फौ.नं. २१/१६० नि.नं. १३० फैसला मिति २०५३ असोज २२। वादीले ल्याएको दुध लिन अस्वीकार गर्ने प्रतिवादीहरूले युक्तिसंगत ठोस प्रमाण प्रस्तुत गर्न नसकेका हुदा प्रतिवादीहरूले वादीलाई जातीय विभेद गरेकोले अदलको १० क नं.बमोजिम सजाय हुने।^{५०}

विगतमा जातीय भेदभाव मुद्दामा न्यायिक निरोपण

हाम्रो समाजको विगतको सामाजिक संरचना, मानवीय चेतना र प्रतेक व्यक्तिको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक अवस्थाका कारण जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत जन्म अपराधको उत्पत्ति र विकास हुने भएको पाइन्छ। सामाजिक चेतना कै कारण सम्बन्धित पक्षले पीडाबोध गर्ने र जातीय विभेद विरुद्धको अधिकार संरक्षणका लागि पीडितले उजुरी दर्ता गरेता पनि पूर्णरूपमा न्याय प्राप्त भने गर्न नसकेको अवस्था देखिन्छ।

जातीय विभेद तथा छुवाछुत मुद्दा सरकारवादी मुद्दा भएपश्चात् अथवा २०६० सालदेखि २०६४ सालसम्म परेका मुद्दाहरूको बारेमा गरिएको अध्ययन अनुसार जम्मा १९ वटा जिल्ला अदालतमा र ४ वटा पुनरावेदन अदालतमा मात्र जातीय विभेद तथा छुवाछुतसम्बन्धी मुद्दा परेको तथ्याङ्क भेटिएको छ।

यो तथ्याङ्कको आधारमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतसम्बन्धी मुद्दा प्रतिवर्ष करिब ४ देखि ५ वटा मात्र अदालतसम्म आइपुगेको देखिन्छ। जबकी (२०६२ माघ देखी २०६३ माघ) इन्सेकबाट प्रकाशित मानवअधिकार वर्षपुस्तकमा ३१ वटा जातीय विभेद तथा छुवाछुतसम्बन्धी घटनाहरू भएको तथ्य प्रकाशित भएको देखिन्छ जसबाट जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतका घटनाका पीडितहरूको न्यायमा पहुँच अत्यन्तै न्यून रहेको स्वतः पुष्टि हुन्छ।^{५१}

यद्यपी कतिपय जिल्ला तथा पुनरावेदन अदालतले न्यायिक निरोपण गर्दा, तथ्य प्रमाण, संविधानको भावना, सम्मानित सर्वोच्च अदालतद्वारा प्रतिपादन सिद्धान्त, न्यायाधिक मर्म तथा मानवअधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्भौताहरूलाई समेत

५०. २०५२ सालको सा.फौ.नं. २१/१६० नि.नं.१३० फैसला मिति २०५३ असोज २२

५१. ल्यानकाउ नेपाल, जातीय विभेदसम्बन्धी मुद्दाहरूमा जिल्ला, पुनरावेदन तथा सर्वोच्च अदालतका फैसलाहरू २०६६ पृ ४

मध्यनजर नगर्दा पीडितले न्याय प्राप्तिको अनुभूति गर्न नसकेका बताउने गरेको छन्। हाल सालै पुनरावेदन अदालत हेटौँडाले सपना खातीको जाहेरीले नेपाल सरकार वादी र प्रतिवादीहरू सुकुमाया स्याडतानसमेत रहेको जातीय विभेद तथा छुवाछुत मुद्दामा जिल्ला अदालत मकवानपुरको फैसला उल्टाउँदै प्रतिवादीहरूलाई दोषी ठहर गरे तापनि फैसलामा उल्लेखित सजाय तत्काल कार्यान्वयन नहुने र प्रतिवादीहरूले जाहेरवालालाई भविष्यमा गर्ने व्यवहारमा निर्भर रहने हुँदा हाललाई उक्त सजाय कार्यान्वयनलाई मुलतवीमा राख्ने गरी फैसला भएको सार्वजनिक भएको छ।^{५१}

यो फैसलाबाट जातीय विभेद तथा छुवाछुत अपराधमा पीडितले प्राप्त गरेको न्यायको सन्दर्भमा आज न्यायिक जगतमा चर्चाको विषय बनेको पाइन्छ। वास्तवमा प्रहरी प्रशासन र न्यायिक निकायभित्र प्रायः उपस्थिति शून्य रहेको जातीय विभेदबाट पीडित समुदायले सम्बन्धित क्षेत्रको न्यायिक सक्रियताविना न्यायको अनुभूति गर्न नसक्ने हुनाले जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत विरुद्धको मौलिक अधिकार संरक्षणमा सम्बन्धित सबैको ऐक्यवद्धताको जरुरी देखिन्छ।

नमुना मुद्दा

जातीय विभेद तथा छुवाछुतसम्बन्धी भएका घटनासम्बन्धी स्थलगत अध्ययन

धाडिङ जिल्ला पिडा गाविस-५ मूलाखर्क, जातीय विभेदको कारण दलित बस्तीमाथि भएको आक्रमण तथा विस्थापनसम्बन्धी स्थलगत अध्ययन प्रतिवेदन, आषाढ २७ र २८, २०६९

धाडिङ, पिडा गाविस वडा-५, मूलाखर्क निवासी नवराज सुनार र सोही गाउँ निवासी सम्भना सुवेदी स्थानीय डोलभञ्ज्याङ उच्च माविमा अध्ययन गर्दै आइरहेका थिए। सोही क्रममा एक वर्षदेखि दुवैबीच प्रेम सम्बन्ध रहँदै आएको थियो। यो कुरा सम्भना सुवेदीको घरका सदस्य एवम् आफन्तहरूलाई थाहा भएपछि आउदो मङ्सिर मा केटीको विवाह गरिदिने र सम्भना सुवेदीको दाजुले नवराज सुनारलाई पटक-पटक बाटोमा जहाँ भेट्यो त्यही मार्ने धम्कीसमेत दिने गरेको त्यही भएर दुवै जनाले विवाह गर्ने निधो गरी दुवै जनाको राजीखुसीका साथ मिति २०६९ असार १७ गते गाउँबाट दुवै जना प्रेम विवाह गरेर आफन्त कहाँ गएको। सोही दिनको बेलुका नै केटी पक्षलगायत गाउँका मानिसहरू नवराज सुनारको घरमा गएर नवराजको आमालाई भोली असार १८ गतेसम्म सम्भना सुवेदीलाई गाउँमा फिर्ता न ल्याए ज्यान मार्ने धम्की दिएर गएको र सोपश्चात् नवराजकी आमाले नजिकका आफन्तलगायत गाउँभरमा खोजतलास गर्दासमेत नभेटेको। २०६९ असार १९ गते स्थानीय बेलुका ८ बजेतिर केटीका दाजु

५१. कान्तिपुर दैनिकमा २०६८ मङ्सिर २५ गते प्रकाशित समाचार

रामचन्द्र सुवेदी, डोलभञ्ज्याङ उच्च माविका शिक्षक कृष्ण सुवेदी र रामबहादुर सुवेदीको नेतृत्वमा गाउँका सुवेदी एवम् सापकोटा परिवारका स्थानीय दुईसय सङ्ख्यामा लाठी, घरेलु हातहतियारसहित जम्मा १० परिवार रहेको दलित बस्तीमा गई सुरुमा हरिबहादुर विक र विन्दा विकको घरमा आक्रमण गरी तोडफोड गरेको, विन्दा विक र हरिबहादुर विक घाइते अवस्थामा ज्यान जोगाउन घर छोडी भागेको, घरमा रहेका बालबालिकालाई समेत हतियार देखाएर आतङ्कित बनाउने र घर तोडफोड गरेको। नवराजको घरमा गई घरभित्रबाट केटाको आमालगायत घरमा भएका परिवारलाई घरबाहिर बोलाई 'दलित सानो जातले हाम्रो छोरीबेटीलाई विवाह गर्ने यो गाउँमा भएका दलितहरूलाई यहाबाट भगाउनु पर्छ' भनी एककासि केटाको आमालाई टाउकोमा प्रहार गर्दा बेहोस भई लडेको र घरमा भएका अन्य सदस्यलाई समेत कुटपिट गरी उक्त गाउँमा रहेका १० घर दलितको घर घरमा गई साङ्घातिक आक्रमण गरी कुटपिट गर्न थालेपछि दलित बस्तीका मानिसहरू ज्यान जोगाउन खेतबारीतिर भागा भाग गरेको र केही मानिसहरू हरिबहादुर विकको घरमा लुकी भित्रबाट ढोकामा अग्लो लगाई बसेकोमा पनि केही गैरदलितले घरको ढोकामा लात हानी बाहिर निस्की भनी गाली गलौज गर्दै घर बाहिर घर घेरी बसेको र अरु हुल चाहिँ अन्य दलितको घर-घरमा गई कुटपिट गरेको। सो दिनको आक्रमणमा कुटाइ खाए पनि आफ्नो ज्यान बचाउन मकैबारीतिर भागेको आमाबुबा भागेपछि दलित बालबालिकाहरूको दयनीय अवस्थामसमेत रहेको र उक्त सामूहिक आक्रमणबाट पाँच वर्षदेखि माथिका बालबालिका एवम् महिलाहरू आक्रमणको सिकार भएका थिए। असार १९ गते रातभरि दलित बस्तीमा नै बस्ती घेरेर बसेको र असार २० गते बिहान स्थानीय १०-११ बजेसम्म पनि घर घरमा गई कुटपिट गरी आक्रमणकारी आ-आफ्नो घर फर्केका थिए। उक्त आक्रमणबाट इन्दिरा सुवेदी विक जसले तीन वर्ष अघि सोही गाउँका दलित बाबुलाल विश्वकर्मासँग विवाह गरेकी थिइन्। उनलाई पनि सबैभन्दा पहिला अन्तरजातीय विवाह गरेको भन्दै सख्त घाइते हुने गरी कुटपिट गरेको। उक्त कुटाइबाट इन्दिरा सुवेदी पनि गम्भीर घाइते भएको र उनको टाउकोमा चार वटा टाँका लागेको छ भने खुट्टामा पलास्टर लगाइएको छ। अध्ययनका दिनसम्म पनि उनको गजुरी अस्पतालमा उपचार भइरहेको छ। उक्त साङ्घातिक आक्रमणबाट नवराज सुनारकी आमा कौशिला विक, शङ्कर विक, रेशमा विक, प्याउली विक, सीता विकलगायत घाइते भएका छन्। उनीहरूको पनि उपचारका लागि गजुरी अस्पताल भर्ना भई डिस्चार्ज गरिको भए तापनि आन्तरिक चोटका कारण राम्रोसँग हिँडडुल गर्न समेत सकिराखेका थिएनन्।^{५३}

५३. स्थलगत अध्ययन प्रतिवेदन, आषाढ २७ र २८, २०६९, दलित गैसस महासङ्घ

निष्कर्ष तथा सुभावा

घटनाको स्थलगत अध्ययनअनुसार धादिङ पिडा गाविस वडा नं. ५ मूलाखर्कका स्थानीय दलित बस्तीमा मिति २०६९ असार १९ र २० गतेका दिन अन्तर्जातीय विवाहका कारण जातीय विभेद गरी स्थानीय गैरदलितहरूबाट सामूहिकरूपमा साङ्घातिक आक्रमण एवम् कुटपिट गरी दलित बस्तीमा अशान्ति फैलाई दलित बस्तीलाई नै विस्थापित गरिएको पाइएको जसको कारण आहिलेसम्म पनि दलितहरू आफ्नो घर जानसम्म सकेका थिएनन्।

उक्त घटनामा दलित समुदायमाथि अन्याय, अत्याचार एवम् अमानवीय व्यवहार भएको जानकारी गराउँदै दोषीमाथि कानुनी कारबाही गरी न्याय पाऊँ भनी जिल्ला प्रहरी कार्यलयमा असार २४ गते किटानी जाहेरी दरखास्त दर्ता गराएको भए तापनि हालसम्म सरकारले दोषीहरूलाई पक्रन सकेको छैन र दलित बस्तीहरूमा सुरक्षाको प्रत्याभूतिसम्म गराउन सकेको छैन।

यस घटनाले मानवअधिकारको चरम उल्लङ्घन गर्नुका साथै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको पूर्णरूपमा उल्लङ्घन गरेको छ। घटनामा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, सबै प्रकारका जातीय विभेद उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि १९६५, लगायत अन्य अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू, २०६३ जेठ २१ गतेको प्रतिनिधिसभाको छुवाछुत मुक्त राष्ट्रको घोषणा र भर्खरै मात्र पारित जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत (कसुर र सजाय ऐन २०६८)समेतको उल्लङ्घन भएको छ। घटनाका दोषीहरूलाई पक्राउ गरी कारबाही गर्नुको साटो राज्य मौन भएर बसेको पाइएकोले राज्य आफै मानवअधिकार उल्लङ्घनमा सामेल भएकोछ। घटनाको तत्काल छानबिन गरी दोषीहरूलाई कारबाही गरिनु पर्दछ। सार्वजनिक पद धारण गरेका सरकारी कर्मचारी तथा शिक्षकहरूसमेत उक्त घटनाका प्रमुख योजनाकारको रूपमा संलग्न भएको हुँदा सबै दोषीहरूलाई यथाशीघ्र कारबाही गरिनु पर्दछ।

सरोकार पक्षहरूलाई यस दलित मानवअधिकार समिति तपसीलका सुभावाहरू प्रस्तुत गर्दछः

- मूलाखर्क घटनामा संलग्न सम्पूर्ण दोषीहरूलाई तत्काल पक्राउ गरी कानुनी कारबाही अगाडि बढाई पीडित पक्षलाई न्याय दिनुपर्ने।

- उक्त घटनामा घाइते भएकाहरूलाई निःशुल्क औषधोपचारको व्यवस्था गरिनुपर्ने।
- घटनामा संलग्न सार्वजनिक पद धारणा गरेको शिक्षकहरूलाई सेवाबाट निलम्बन गरी थप कानुनी कारबाही अगाडि बढाउनुपर्ने।
- पीडित पक्षहरूलाई आवश्यक सुरक्षा प्रदान गरी घर फर्कने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने।
- दलित विद्यार्थीहरूलाई सहज वातावरणमा स्कुलमा पठनपाठनको व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ।
- यस प्रकारका घटनाहरू दोहरिन नदिनको लागि सामाजिक सदभाव कायम गर्ने खालका कार्यक्रमहरू सञ्चालन पर्दछ।

सप्तरीका शिव शङ्कर दाससम्बन्धी हत्या घटना र स्थलगत अध्ययन प्रतिवेदन, २०६८ फागुन १६ देखि २० सम्म

नेपाली समाजमा वर्षौंदेखि कायम रहेको जातीय विभेद र छुवाछुत प्रथाका कारण एक चौथाइ जनता दलित समुदायको नाममा तल्लोस्तरको जीवन जीउन बाध्य भएका छन्। उनीहरूको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक तथा शैक्षिक अवस्था अत्यन्तै नाजुक रहेको छ। समाजमा उनीहरूले विभिन्न बहानामा विभिन्न किसिमका विभेद तथा अपमान सहँदै आएका छन्। नेपाली समाजमा दलितहरूले भोग्दै आएका विभेदहरूको अन्त्यका लागि विभिन्न समयमा आन्दोलन हुँदै आए पनि विभेद घटेको छैन बरु बढेको छ। पछिल्लो समयमा राज्यले दलितहरूका सबाललाई सम्बोधन गर्ने सीमित प्रयास गरेको भए पनि त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनको अभावमा दलितहरूले छुवाछुतको दुर्व्यवहार मात्र होइन मृत्युवरण गर्न बाध्य छन्। जातीय विभेद तथा छुवाछुतका कारण दैलेखका सेते दमाई तथा कालीकोटका मनवीर सुनारको हत्या प्रकरणले यसलाई पुष्टि गर्छ। यी दुई घटनाको कानुनी कारबाही सम्पन्न हुन नपाउँदै सप्तरीको पन्सेरा गाविसमा अन्तरजातीय प्रेम सम्बन्धका कारण एक दलित युवकको निर्ममतापूर्वक हत्या गरिएको छ। पन्सेरा गाविस वडा नं ३ घर भएका २१ वर्षीय शिवशङ्कर दास र सोही स्थान निवासी सीता चौधरीबीच प्रेम सम्बन्ध रही आएको थियो। केटीका परिवारले सो कुरा जानकारी पाएपछि केटाका बाबुराजकुमार दास, दाजु भोला दासलगायतलाई विभिन्न समयमा धम्की दिँदै आएका थिए। घटना हुनुभन्दा केही समय अगाडि शिवशङ्करको मोबाइल सीताले लगेकोमा २०६८ माघ १६ गते बेलुकी करिब ६ बजेतिर मोबाइल लिन घरमा बोलाई केटीका दाजुहरूले नियोजितरूपमा कुटपीट गरी विष खुवाएर छोडिदिएका थिए। त्यसपछि लुगा च्यातिएको, लछारपसार गरेको जस्तो र अर्धचेत अवस्थामा घरमा आएर शिवशङ्करले मलाई सीता चौधरीका दाजुहरूले कुटपीट गरी विष खुवाए भनेको, अवस्था गम्भीर भएपछि उसलाई लाहान सप्तकोशी नर्सिङ्ग होम

लगिएको, उक्त अस्पतालले त्यहाँबाट विपी कोइराला मेमोरियल अस्पताल धरानमा रिफर गरेकोमा उपचारकै क्रममा बिरामीको विपी क्याममा मिति २०६८ माघ १८ गते मृत्यु भएको थियो। घटनाको जानकारी स्थानीय पत्रपत्रिकाहरू र सङ्घसस्थाहरूले बाहिर ल्याएपछि दलित गैरसरकारी संस्था महासङ्घ (डिएनएफ)को केन्द्रीय टोली घटनास्थल पुगी प्रारम्भिक प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेको थियो। त्यसपछि घटनाको विस्तृत विवरणको आवश्यकता महसुस गरी डिएनएफ केन्द्रीय कार्यालयले राष्ट्रिय दलित आयोग, इन्सेक, तथा अन्य सङ्घ संस्था र सञ्चारकर्मीहरूसँग समन्वय गरी घटनाको स्थलगत अध्ययन गर्न २०६८ फागुन १७ गते संयुक्त टोली घटनास्थल पुगेको थियो। घटनाको सत्यतथ्य बुझ्न प्रमुख जिल्ला अधिकारी, जिल्ला प्रहरी प्रमुख, स्थानीय राजनीतिक दलका नेताहरू, पीडित परिवार, सञ्चारकर्मी, अधिकारकर्मीलगायत अन्य सरोकारवालासँग भेटघाट र छलफल गरी त्यसकै आधारमा यो प्रतिवेदन पारिएको हो।^{५४}

छलफलका सुझाव

- यस घटनाको सत्य तथ्य छानबिनका लागि न्यायिक आयोग गठन गरी छानबिन गर्न जरुरी देखिन्छ।
- पीडितपक्षको आर्थिक अवस्था ज्यादै नाजुक भएको हुँदा आर्थिकरूपले सहयोग गर्न जरुरी देखिन्छ।
- पीडित परिवारको सुरक्षाको व्यवस्था गर्न आवश्यक छ। घटना हत्याका साथै जातीय विभेद र छुवाछुतसँग सम्बन्धित भएकोले जिल्ला, केन्द्र सबै निकायबाट प्रभावकारी भूमिका खेल्न जरुरी रहेको छ। घटनामा राजनीतिक हस्तक्षेप गरी माथिल्लो निकायबाट आरोपितलाई संरक्षण गर्ने प्रयाससमेत देखिन्छ।
- यस्ता घटना भइरहेको हुँदा दलित सभासद् मञ्च, राष्ट्रिय दलित आयोग, दलित भातृ सङ्गठन, दलित गैरसरकारी संस्था महासङ्घलगायत मानवअधिकारकर्मी सङ्गठन, पत्रकार सबैले यो घटनालाई गम्भीररूपमा लिएर तत्काल अगाडि बढ्न जरुरी रहेको छ।
- घान्द्रुक गाविस ३ का ४८ वर्षीय कर्णबहादुर नेपाली र सोही गाविस १ का ३७ वर्षीय नुमा विकलाई २०६८ कात्तिक २६ गते सेही ठाउँका किसिम गुरुडलगायतले जातका दलितले बनाएको खाना खाँदैनौं भनी अस्वीकार गरे र गुरुडले पकाएको पनी हामी दलितहरूले खाँदैनौं भनी अस्वीकार गरेकै कारणले दलितहरूमाथि कुटपिट एवम् गाली गलौज गर्दै जातीय विभेद गरेको भन्दै नजिकैको घान्द्रुक

५४. स्थलगत अध्ययन प्रतिवेदन, २०६८ फागुन १६ देखि २०, दलित गैसस महासङ्घ

चौकीमा उजुरीसमेत दिई प्रहरीको संरक्षणमा बसेको र २०६८ कात्तिक २७ गते सोही चौकीमा छलफल गरी जबरजस्ती प्रहरीले मिलापत्र गएको।^{५५}

- बागलुङ जिल्ला भिमपोखरा गाविस वडा नं १ तीनपाटे सतिपोखरी बस्ने यामबहादुर चर्मकारकी छोरी वर्ष १६ की सरस्वती बोहरालाई सोही स्थानमा बस्ने देवी केसीले यही मिति २०६९ साल मङ्सिर ५ गते दिनको अन्दाजी १.०० बजेको समयमा बिहानको खाना खाई भाँडा धुने पानी चाहिएको, धारामा पानी नआएको र उक्त घटनास्थलमा पानीको ट्याङ्की भएकाले त्यतैतर्फ पानी लगाउन गएकी थिएँ। उक्त घटनास्थलमा हाम्रो घरतर्फ पानी आउने पानीको पाइप काटी विपक्षीले पानीको भाँडा थाप्नुभएको रहेछ र उक्त पानीको भाँडा भरिसकेकाले पानीको पानीको भाडा भिक्री पाइप जोडी घरतर्फ हिँड्न लागेका बखत देवी केसी आई मलाइ रण्डी, वेश्या, अछुत, अधर्मीजस्ता तथानाम गाली गरी जातीय विभेद गरेको।^{५६}
- २०६९ कात्तिक ७ गते दशैंको नवमीको दिनमा ओखलढुङ्गा जिल्ला कुडभिर गाविसका लालबहादुर भुजेलले सोही ठाउँमा बसोवास गर्ने बेनबहादुर दर्जीका सबै परिवारलाई भुजेलले घरमै बोलाएर खानपानको गराएको र खानपानपश्चात् दर्जी परिवार आफ्नो घरमा आएर गीत गाएर रमाइलो गरिरहेको अवस्थामा स्थानीय राती ११ बजे तिर लालबहादुर भुजेलका छोराहरू भक्त भुजेल, कोमल भुजेललगायत स्थानीय प्रवेश राई, गोविन्द कोइरालासहित ११ जनाको समूहले दर्जी परिवारले भुजेलको घरमा प्रवेश गरेको भन्दै सामूहिक रूपमा भाटा, लाठीले आक्रमण गरेको सोही आक्रमणबाट बेनबहादुर दर्जी, मनीस परियार, दिपेन्द्र परियार र नगेन्द्र परियारलगायत छोरी, भान्जाहरूसमेत घाइते भएको र सोही घटनाबाट ५२ वर्षीय कृष्णमाया दर्जीमाथि हातपात गरी लगाएको चोलोसमेत च्यातेको र घाइतेहरूको सामुदायिक अस्पताल ओखलढुङ्गामा उपचार भइरहेको थियो।^{५७}
- पछिल्लो समयमा कालीकोट जिल्लामा मनवीरे सुनारले होटलको चुलोमा चुरोट सल्काएको कारण मीनबहादुर शाहीसमेतको समूहले निर्घात कूटपिट गर्दा मनवीर सुनारको ज्यान गएको समाचार आएको छ। कान्तिपुर दैनिकीमा २०६८ मङ्सिर २५ गते प्रकाशित समाचार त्यसैगरी दैलेखलगायतका जिल्लाहरूमा अन्तरजातीय विवाह गरेकै कारण कूटपिट गरी हत्या गरिएको समाचारले जातीय विभेद तथा छुवाछुतको अपराधले विकराल रूप लिँदै गएको देखिन्छ।^{५८}

५५. मानवअधिकार वर्षपुस्तक २०१२, पेज नं ३३८)

५६. बागलुङ जिल्ला प्रहरी कार्यलयमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत निवेदन दर्ता मिति २०६९ मङ्सिर ८ गते

५७. गोरखापत्र, प्रकाशित मिति २०६९/०७/१७

५८. कान्तिपुर दैनिकीमा २०६८ मङ्सिर २५ गते प्रकाशित समाचार

६.१ निष्कर्ष

मानव भएर जन्मिएपछि स्वतन्त्ररूपमा आत्मसम्मानपूर्वक आफूखुसी बाँचन पाउनु पर्दछ त्यो नै उसको नैसर्गिक मानवअधिकार हो। तर नेपालमा जातीय वर्ण व्यवस्था, विभिन्न धार्मिक परम्परागतरूपमा सामाजिक अन्धविश्वास एवम् कुरितीको रूपमा रहेका कुसंस्कारहरूले गर्दा व्यक्तिलाई जातका आधारमा वर्गीकरण गरी नेपालमा जातीय विभेद तथा छुवाछुत तथा जातीय भेदभावजन्य व्यवहारबाट दलित समुदाय उत्पीडित हुनु परेको छ अवस्था छ। मानवीय स्वतन्त्रता, समानता र आत्मसम्मान जस्ता मानवअधिकारका आधारभूत सिद्धान्त र मान्यताहरूको उपहाससमेत भइरहेको स्थिति विभिन्न घटनाक्रमहरूले देखाइरहेको छ। मानव भएर जन्मिए पनि दलित समुदायले दोस्रो दर्जाको नागरिकको रूपमा जीवन बिताउन परेको छ, जुन अत्यन्त दर्दनाक, मार्मिक र मानवअधिकार एवम् कानुनविपरीत छ।

नेपालको अन्तरिम संविधानलगायत विभिन्न कानुनहरूले मानवअधिकारको रूपमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत विरुद्धको अधिकारलाई स्थापित गरेको छ। त्यस्तै दलित समुदायलगायतहरूका लागि विशेष व्यवस्थालगायत समाजिक न्यायको अधिकारलाई समेत प्रष्टसँग मौलिक अधिकारअन्तर्गत उल्लेख गरेको पाइन्छ। त्यस्तै राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र नीतिअन्तर्गत पनि सामाजिक न्यायको व्यवहारिक प्रयोगका लागि राज्यका सबै अङ्गहरूलाई सक्रिय रहन आह्वान मात्र होइन राज्यका विभिन्न तह र तप्काका निकायहरू 'कर्तव्यनिष्ठ' बन्नुपर्ने कुरासमेतको उल्लेख गरिएको छ।

नेपालले पक्ष राज्य भई अविभेदीय अधिकारसँग सम्बन्धित कतिपय मानवअधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा हस्ताक्षर गरिसकेको अवस्था छ। त्यस्तै मानवअधिकारका अनुगमन संयन्त्रहरूले जातीय भेदभाव विरुद्धको महासन्धिको पालनाको स्थिति र कयौं सुभावहरू न्याय प्रशासन र न्यायमा पुहुँचसँग सम्बन्धित छन्। संविधानद्वारा उपेक्षा गरिएका व्यवस्थाहरू तथा मानवअधिकारका दस्तावेजहरूको कार्यान्वयनको अनुगमन तथा न्याय प्रशासन र न्यायमा पुहुँचका लागि सरकारको भूमिकालाई विभिन्न तरीकाले विश्लेषण गर्नु आवश्यक छ भनिरहनु नपर्ला, कानुनव्यवसायीलगायत नागरिक समाजका अगुवा, समाज परिवर्तनका वाहक हरेक नेपाली नागरिकहरू जातीय विभेद विरुद्धको अभियानमा योजनाबद्धरूपमा लाग्नुपर्ने देखिन्छ।

कानुनी विकासको आधारलाई हेर्ने हो भने जातीय विभेद, जातीय छुवाछुत जस्तो जघन्य अपराध यो समाजबाट कानुनीरूपमा निर्मूल भइसकेको छ। सबै नागरिक कानुनको दृष्टिमा समान छन्, कसैले कसैलाई जात, वर्ण, धर्म, लिङ्ग क्षेत्रको आधारमा विभेद गर्न पाइदैन गरे कानुनबमोजिम दण्डनीय हुनेछ भनिए तापनि कानुनको कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्र र सरकारको इच्छाशक्ति विना निर्मितले मात्रै कानुन बन्नुको

उद्देश्य पूरा हुन सक्दैन। बरु यसले जनतामा निराशा र राज्यका अङ्गप्रति अविश्वास सिर्जना गर्ने गर्दछ। मुलुक अहिले सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा गइसकेको अवस्था र विभिन्न बेलावखतमा भएका सामाजिक आन्दोलन र सरकारले चालेका कदम र कानुनी व्यवस्थाका बावजुद, विश्व २१ औं शताब्दीमा छ र नेपालमा भने आजका मितिसम्म पनि जात, धर्म, लिङ्गका आधारमा नै विभेद छ। सम्मान, मर्यादित एवम् स्वतन्त्ररूपमा आफ्नो जीवनयापनसमेत गर्न पाइरहेका छैनन्। जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत दलितको मात्र समस्या नभई सिङ्गो देशको समस्याको रूपमा राज्यले बुझ्नुपर्दछ र राज्यले कानुनीरूपमा स्वीकार गरेका जति पनि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू छन् त्यसको अक्षरशः पालना गरी निर्मित कानूनहरूको व्यवहारिक कार्यान्वयन गर्नेतर्फ सरकारले प्रभावकारी संयन्त्रको निर्माण गरी जातीय विभेद तथा छुवाछुतका सबालमा एकदमै संवेदनशील भई सरकारले विभिन्न सरोकारवालाहरूसँग सहकार्य गरी जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतलाई कानुनीरूपमा मात्र नभई व्यवहारिकरूपमा निर्मूल गर्नुपर्दछ।

६.२ सुभावाव

- १) जातीय भेदभाव विरुद्धको कानून कार्यान्वयनमा देहायबमोजिकको सुभावावहरू तयार गरिएको छ।
 - कानून कार्यान्वयनका लागि राज्यका सम्पूर्ण कानुनी निकायको भूमिका प्रमुख रहने गर्दछ र राज्यका कार्याकारी निकायको सक्रिय भूमिका विनाकानूनको कार्यान्वयन सम्भव नहुने हुँदा, उक्त कानूनको बारेमा जनचेतना जगाउने कार्यक्रम अनिवार्य छन्।
 - कानुनी सहायताको महत्वपूर्ण कडी कानुनी जागरण पनि भएको हुँदा जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत विरुद्धको अधिकारका लागि पीडित दलित समुदायमा यस कानूनका बारेमा जागरण फैलाउने कार्यमा सक्रियता देखाउनु अति आवश्यक हुन्छ।
 - न्यायमा पहुँच सिर्जना तथा भेदभाव विरुद्ध उपचारको हक प्रत्याभूतिका लागि कानुनी सहायता तथा अनुगमनका लागि आवश्यक काम कारवाही अघि बढाउनु पनि त्यति नै आवश्यक हुन जान्छ।
 - जातीय छुवाछुत विरुद्ध राज्यका अनुसन्धान तथा कानुनी संरचनालाई सक्रिय र चनाखो बनाउनु पनि आवश्यक संयोजन तथा सहकार्यलाई अघि बढाउनेदेखि लिएर निरन्तर अनुगमन पनि त्यति नै आवश्यक देखिन्छ।
 - कानुनी सहायताका लागि स्थापित कानुनी सहायता विभाग तथा एकाईमा दलित समुदायका कानूनव्यवसायीहरूको प्रतिनिधित्वलाई अनिवार्य गरिनु आवश्यक

हुन्छ। यसरी गरिने प्रतिनिधित्वले यस समुदायका कानुन व्यवसायीको क्षमता अभिवृद्धि तथा कानुनव्यवसायीमा आफूलाई तिर्खान सहयोग पुग्न सक्दछ। दलित समुदायका कानुनव्यवसायीहरूको क्षमता अभिवृद्धिले निश्चितरूपमा यस्ता कानुन कार्यान्वयनका लागि सहयोग पुग्न सक्दछ।

- जातीय भेदभावसँग सम्बन्धित विवाद तथा उजुरीमा आवश्यक कानुनी सहयोग र सल्लाह जुटाउन मानवअधिकारका संस्थाहरूसँग समायोजन गर्ने काम पनि यो ऐन कार्यान्वयनको लागि सहयोगी साबित हुनपुग्दछ।
- कानुन कार्यान्वयनका लागि सम्बन्धित निकायको ध्यान आकर्षण गरेर पनि कानुनको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सहयोगी हुन सक्छ।
- त्यस्तै वाह्यरूपमा सम्पूर्ण राजनीतिक तथा विधायिकी अड्गप्रत्यङ्गहरूलाई यस सबालप्रति संवेदनशील बनाउनुपर्ने आजको समयको माग हो।
- जातीय भेदभाव विरुद्ध निरन्तर कानुनी शिक्षा तथा व्यवसायिक विकासका लागि आवश्यक कार्यक्रम बनाउनुपर्ने देखिन्छ।
- अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय निकाय (संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय तथा सार्कलगायत क्षेत्रीय अन्तरसरकारी निकाय, राष्ट्रिय सरकार, स्थानीय सरकार, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय नागरिक समाज (निजी क्षेत्रलगायत जस्तो संस्थान, विद्यालय, श्रम सङ्गठन, सञ्चारकर्मीलगायत)ले विभेद र छुवाछुत उन्मूलन अन्त्यको गर्न सहयोग पुऱ्याउने कार्य गर्नुपर्दछ।
- राष्ट्रिय दलित आयोगअन्तर्गत उच्चस्तरीय छुवाछुत उन्मूलन अनुगमन कार्यलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ।
- प्रहरी प्रशासन, स्थानीय प्रशासन तथा न्यायिक निकायको व्यक्तिहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुनी तथा राष्ट्रिय तथा स्थानीय कानुनी नीति तथा संरचनागत व्यवस्था र प्रकृयागत सन्दर्भमा निरन्तर अभिमुखीकरणलगायत तालिमहरू उपलब्ध गराउने।
- जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत (कसुर र सजाय) ऐन २०६८ बारे व्यापक प्रचार प्रसार गर्ने र उक्त ऐनको नियमावली बनाउन सम्बन्धित निकायहरूलाई ध्यानाकर्षण गराउने।

सन्दर्भसामग्री

- १) मुलुकी ऐन, २०२०
- २) नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७
- ३) नेपालमा दलित मानवअधिकारको अवस्था २००४ र कानुनी व्यवस्था, जनउत्थान प्रतिष्ठान
- ४) जातीय विभेद विरुद्धको महासन्धि र सम्बन्धित प्रतिवेदनहरू, जनउत्थान प्रतिष्ठान, दलित गैरसरकारी संस्था महासङ्घ
- ५) नेपालमा जातीय भेदभाव २०६५, दलित गैरसरकारी संस्था महासङ्घसमेत
- ६) जातीय विभेदसम्बन्धी मुद्दाहरूमा जिल्ला, पुनरावेदन तथा सर्वोच्च अदालतका फैसलाहरू, २०६६
- ७) नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३
- ८) सबै किसिमको जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५
- ९) नागरिक अधिकार ऐन, २०१२
- १०) गाली बेइज्जती ऐन, २०१६
- ११) मानवअधिकार: ठूला ६ महासन्धि, अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)
- १२) जातीय विभेद विरुद्धको अधिकार विषयगत पुस्तिका, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग
- १३) सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग।
- १४) दलित सबालमा सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाहरू र सर्वोच्च अदालतको भूमिका: (दलित गैरसरकारी संस्था महासङ्घ)। डिएनएफ, मिति नभएको

यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा
अपमानजनक व्यवहार वा सजाय विरुद्धको
अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९८४

धारा २: यातना अन्त्यका लागि राज्यको
दायित्व

यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय विरुद्धको
अन्तराष्ट्रिय महासन्धि, १९८४
धारा २: यातना अन्त्यका लागि राज्यको दायित्व

सल्लाहकार
डा. भोगेन्द्र शर्मा

अनुसन्धान/लेखन
माधवकुमार बस्नेत
जमुना पौड्याल

सदस्य संस्थाहरू
यातनापीडित सरोकार केन्द्र, सिभिकट नेपाल, संयोजक
एड्भोकेसी फोरम, सदस्य
जन अधिकार संरक्षण मञ्च (पिपिआर), सदस्य

विषयसूची

	पृष्ठ
१. पृष्ठभूमि	२३४-२३६
२. उद्देश्य	२३६
३. नेपालका सन्दर्भमा महासन्धिको धाराहरूले निश्चित गरेका अधिकारहरूको परिचय	२३७-२३८
४. राष्ट्रिय संरक्षणका संयन्त्रहरू	२३८-२४४
४.१ संवैधानिक व्यवस्था	२३८
४.२ कानुनी व्यवस्था	२४१
५. कार्यान्वयनको अवस्था	२४४-२४८
६. संरक्षणका उपाय वि. वास्तविकता	२४९
७. न्यायिक निर्णय / हस्तक्षेप	२४९-२५१
८. नमुनात्मक मुद्दाहरू	२५१-२५७
९. विश्लेषण	२५७-२६१
१०. निष्कर्ष	२६१-२६२
११. सुझाव	२६२

१. पृष्ठभूमि

नेपालको कानुनी इतिहासको अवलोकन गर्दा यातना फौजदारी न्याय प्रशासनको एक अभिन्न अङ्गका रूपमा कानुनीरूपमा नै रहेको देखिन्छ। विगतका कानूनमा यातनालाई मुद्दा अनुसन्धान तथा सजाय दुवैको भाग बनाइएको छ। जसको उदाहरणका रूपमा निम्नबमोजिमका व्यवस्थालाई लिन सकिन्छ:

अनुसन्धानको भागका रूपमा

“पक्रिँदा दसी भएको र अधि सजाय पाएको चोर पनि रहेछ भने तेस्तालाई कुट पिट नगरी नहुने भए नेपालमा भए मुखत्यार साधी र मध्येश पाहाडमा भए नजिवका गौडा गोश्वाराका मुख्य हाकिम सँग साधी ज्यू नमर्ने गरी सन्धि बचाई कुट पिट गरी केरकार गर्नु नसाधी कुटता ज्यू मर्न गए बात् लाग्छ”^१

सजायका रूपमा

“बाहुन र स्वास्नीमानिस औ २० रुपियाँ मुनिका चोर बगलीमाराहरू जारी मुद्दामा ऐनले चोर ठहर्ने जारसमेतलाई जतिसुकै पटकको भए पनि र अरू चोरमा अबउप्रान्त तेसा पटकमा सजाय चोरलाई खोप्नुपर्दैन. सोबाहेक चौथा पटकदेखिका चोरालाई र डाँकूलाई पहिलो पटकदेखि खोप्नुपर्छ. खोप्दा मुद्दाको टुङ्गो लागी फैसला भै अपीलको म्याद गुज्रेपछि बायाँहातको पाखुरामा डाँ. भन्ने १ अक्षर र सजाय पाएको पटकको अङ्कसमेत खोपिदिनु. अधि खोपिएका चोर डाँकूलाई खोप्नुपर्दा भने अक्षर खोप्नुपर्दैन माथि लेखिएबमोजिम अब खोपिने पटक पुगेको चोर र डाँकूलाई आखिरी पटकको अङ्क मात्र खोप्नु. खोपेको पटक जाँच्नुपर्दा आखिरी ठूलो अङ्क जुन खोपिएको छ, सोही कायम गर्नुपर्छ. त्यस्तो खोपिएका अक्षर अङ्क केही तवर गरी मेटेछ भने सोबापत् त्यस्तालाई १२ रुपियाँ जरिवाना गर्नु।”

यस किसिमका सजाय २००७ सालमा प्रजातन्त्र आएपछि पनि अदालतबाट कार्यान्वयन भइरहेकै थिए। उदाहरणका लागि नेपे दमाइको मुद्दालाई लिन सकिन्छ।^१ त्यस मुद्दामा प्रतिवादी कृष्णबहादुर खड्का क्षेत्रीले काली दमिनीलाई करणी गरेको ठहर्‍याई “जनै भिकी, अभक्ष्य खुवाई, द. भन्ने खोपी दमाई जातमा मिली बसूला भन्ने

१. मुलुकी ऐन, १९९२, तथा २००५ को चोरीको महल, १३ नं.। यस्तै व्यवस्था त्यसअघिको १९८० र १९८४ को चोरीको महलको ४ नं. मा पनि थियो।
२. नेपे दमाई वि. कृष्णबहादुर खड्का क्षेत्री, मुद्दा: जबरजस्ती घटिबढी करणी, नेपाल कानून पत्रिका २०१५ पु. प्र. पृ. ५, नि. नं. २।

कागज गराउने ठहर भएको थियो। र, यो मुद्दा नै एक मात्र मुद्दा होइन, केवल एक उदाहरण मात्र हो।

तर, यता संयुक्त राष्ट्रसङ्घले १० डिसेम्बर १९४८ मा मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र जारी गरेपछि त्यसको धारा ५ ले यातनाविरुद्धको अधिकारलाई विश्वव्यापी मानवअधिकारका रूपमा घोषणा गर्‍यो। यो घोषणा भएकाले अबन्धनकारी (Soft Law) भए पनि संयुक्त राष्ट्रसङ्घका सदस्य राष्ट्रहरूले यसको पालना गर्नु सदस्य राष्ट्रहरूको नैतिक कर्तव्य हुन्छ र हुन्थ्यो। नेपाल वि.सं. २०१३ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सदस्य भइसकेपछि मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको सम्मान र पालना गर्नुपर्ने थियो। तर, हरेक वर्ष १० डिसेम्बरमा राजाले मानवअधिकार दिवसको उपलक्ष्यमा वक्तव्य निकाल्नमा मात्र सीमित थियो^३। त्यसैले मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा ५^४ ले यातनालाई प्रष्ट रूपमा रोकेको भए पनि त्यसको नेपालमा पालना भएन।

२०१९ सालको संविधान जारी भए पनि यसमा यातनाको विषयमा कुनै कुरा उल्लेख गरेको थिएन। यसमा केवल कानूनबमोजिम बाहेक कुनै व्यक्तिको ज्यान र वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण हुने छैन^५ भन्ने अस्पष्ट (Vague) व्यवस्था थियो। तर, जब २०२० भदौ १ गतेदेखि नयाँ मुलुकी ऐन आयो, त्यसपछि भने अनुसन्धान तथा सजायमा निकै क्रान्तिकारी परिवर्तन आएको थियो। अर्कोतर्फ त्यही मुलुकी ऐनले बेरीतसँग थुन्न नपाउने गरी गैरकानुनीरूपमा थुनेको खण्डमा थुनामा राख्ने पदाधिकारीलाई सजाय गर्ने जस्ता कानुनी व्यवस्था गर्‍यो।

३. माधवकुमार बस्नेत, मानव अधिकार र नेपाल: इतिहास, प्रयोग र प्रचलन, कानून, अङ्क ४९, पृ ३-७, फागुन २०६१।

४. यस विषयमा थप जानकारीका लागि हेर्नुस्- JohannesMorsink, THE UNIVERSAL DECLARATION OF HUMAN RIGHTS: ORIGIN, DRAFTING AND INTENT, University of Pennsylvania Press: US at p. 42 et seq. (1999), John Peters Humphrey, HUMAN RIGHTS AND THE UNITED NATIONS: A GREAT ADVENTURE, Transnational Publishers, Inc: NY (1984). Manfred Nowak and ElizabethMcArthur, THE UNITED NATIONS CONVENTION AGAINST TORTURE: A COMMENTARY, Oxford University Press: Oxford; at. P. 17-25 (2008). J. Herman Burgers and Hans Danelius, THE UNITED NATIONS CONVENTION AGAINST TORTURE: A HANDBOOK ON THE CONVENTION AGAINST TORTURE AND OTHER CRUEL, INHUMAN OR DEGRADING TREATMENT OR PUNISHMENT; Martinus Nijhoff Publishers: Dordrecht, The Netherlands, esp. Chapter 1 (1988).

५. धारा ११ (१)।

यातनाकै सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले पहिलोपटक गैरकानुनी थुनामा राख्नु पनि यातना हो भनेर बोल्यो। साँच्चै भन्ने हो भने यो फैसला यातनाविरुद्धको अधिकारमा धेरै उत्साहजनक छ। तर, हालसम्म पनि यसतर्फ पर्याप्त ध्यान प्रायः कसैको पनि पुगेको छैन। त्यस फैसलामा सर्वोच्च अदालतले “यस सम्मानित अदालतको विचारमा यदि कुनै अनियमितताको कारणबाट कुनै व्यक्तिले कारागारको यातना भोग्नु परी वैयक्तिक स्वतन्त्रता गुमाउनु परेको छ भने त्यो अनियमितता सानो होइन भनी मान्न करै लाग्छु”^६ भनेर अनियमितरूपमा थुनामा राख्नुलाई पनि यातना हो भनियो।

२०३१ सालमा बनेको प्रमाण ऐनले पनि यातनालाई न्यूनीकरण गर्ने केही प्रयास गरेको पाइन्छ। त्यसको दफा ९ को उपदफा (२) को खण्ड (क) ले यातना दिएर तयार गरेका प्रमाणलाई प्रामाणिक मूल्य नदिने व्यवस्था थियो। यस दफाकै आधारमा सर्वोच्च अदालतबाट धेरै सिद्धान्त कायम भएका छन् र तिनीहरू छुट्टै अध्ययनको विषय हुन सक्छन्।

यस विषयमा एउटा सत्य के हो भने, नेपालमा यातनाको विषयमा समग्र र विस्तृत अध्ययन हालसम्म भएकै छैन। त्यसै कारणले यस्ता धेरै कुरा अबै पनि इतिहासको गर्तमा डुबेका छन्। यातनाको विषय २०४७ को संविधानमा यातनाविरुद्धको अधिकार प्रत्याभूति गरेपछि मात्र चर्चाको विषय बन्यो।

२. उद्देश्य

नेपालले यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरुद्धको महासन्धि, १९८४ (यसपछि “यातनाविरुद्धको महासन्धि” मात्र भनिएको) लाई १४ मे १९९१ मा सम्मिलन गर्‍यो। त्यही मितिमा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ लाई पनि सम्मिलन गर्‍यो। त्यसको पनि धारा ७ मा यातनाविरुद्धको अधिकार प्रत्याभूत गरिएको छ। यातनाविरुद्धको महासन्धि यातनाविरुद्धको अधिकारका सम्बन्धमा पूर्ण सन्धि भएका कारणले यस अध्ययनमा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको विषयमा यहाँ केही चर्चा छैन। यो अध्ययनको मूल उद्देश्य नेपाल यातनाविरुद्धको महासन्धिको पक्षराष्ट्र भएको हुनाले यातनाविरुद्धको महासन्धि, १९८४ को धारा २ बमोजिमको दायित्व प्रभावकारी रूपमा पालना गरेको छ कि छैन भन्ने र विद्यमान समस्या र समाधानका सम्भाव्य उपाय के के छन् भनेर अवलोकन गर्ने हो।

६. श्रीकृष्ण श्रेष्ठ वि. वाग्मती अञ्चलका मुख्य अञ्चलाधीश सरदार विष्णुमणि आचार्यसमेत, ने. का. प. २०२८, निर्णय नं. ५९०, पु. प्र. पृ. ९५।

३. नेपालका सन्दर्भमा महासन्धिक धाराहरूले निश्चित गरेका अधिकारहरूको परिचय

नेपालमा यातनालाई अनुसन्धानको सहयोगी, राजनीतिमा पकड कायम राख्ने, विपक्षीहरूलाई तर्साउने तथा कानुनी सजाय समेतको रूपमा प्रयोग गरिएको छ। यसको अर्थ यातनालाई कानुनी, राजनीतिक तथा प्रशासनिक सबै उद्देश्य प्राप्त गर्ने वा कायम राख्ने माध्यमको शासक तथा कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीका रूपमा प्रयोग गरियो। दुईवटा ऐनमा बाहेक कानुनी सजायका रूपमा यातनालाई मान्यता दिइएको छैन। प्रहरी ऐन, २०१२ तथा सैनिक ऐन, २०६३ मा भने अझै पनि यातनालाई कानुनी मान्यता दिइराखिएको छ। यातनाविरुद्धको महासन्धि, १९८४ ले कुनै पनि रूप र चरणमा यातनालाई मान्यता दिदैन। त्यसको प्रमाण यो महासन्धिको नाम नै छ। यो महासन्धिमा रहेको “यातना वा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार तथा दण्डविरुद्धको” भन्नेबाट यो महासन्धिको के कस्ता व्यवहारलाई समेट्छ, भन्ने स्पष्ट छ। एकातर्फ नेपालले यातनालगायतका सजाय र व्यवहारलाई निर्मूल पार्ने प्रतिबद्धताका साथ यातनाविरुद्धको महासन्धिमा सम्मिलन गर्‍यो। अर्कोतर्फ, यातनालाई सजायकै रूपमा पनि कायम राख्नु विरोधाभाषपूर्ण छ।

प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा ९ (४) (ख) मा “सजायको कवाज, थप गाई वा फ्याटिग (शारीरिक थकाई हुने) वा अरू ड्युटी गराई वा नगराई १५ दिनसम्म क्वार्टरमा नजरबन्द राख्ने” भन्ने र प्रहरी नियमावली, २०४९ को नियम ८४ (छ) मा “शारीरिक थकाइ हुने (फटिक) सजाय गर्ने वा गारदमा नजरबन्द राख्ने” भन्ने व्यवस्था कायमै छन्। त्यस्तै, सैनिक ऐन, २०६३ को दफा १०४ मा रणभूमि सजाय र १०५ को उपदफा (१) खण्ड (क) (११) मा रणभूमि सजाय दिने भन्ने व्यवस्था कायमै राखिएको छ। यी व्यवस्थाले यातनाविरुद्धको महासन्धिको धारा (२) को व्यवस्थाको प्रत्यक्ष उल्लङ्घन गरेका छन्। उक्त धारामा निम्नबमोजिमको व्यवस्था रहेको छ:

- “(१) प्रत्येक पक्षराष्ट्रले आफ्नो अधिकारक्षेत्र अन्तर्गतको कुनै पनि ईलाकामा यातनाका कार्यहरूमा रोक लगाउन प्रभावकारी कानुनी, प्रशासनिक, न्यायिक वा अन्य उपायहरू अवलम्बन गर्नेछ।
- (२) युद्धको स्थिति वा युद्धको धम्की वा आन्तरिक राजनीतिक अस्थिरता वा अन्य कुनै सार्वजनिक सङ्कटकाल जस्ता कुनै पनि अपवादजनक परिस्थितिहरूलाई यातनाको औचित्य पुष्टि गर्न उपयोग गर्न सकिने छैन।
- (३) माथिल्लो तहको अधिकारी वा सार्वजनिक निकायको आदेशलाई यातनाको औचित्य पुष्टि गर्न उपयोग गर्न सकिने छैन।”

एकातर्फ महासन्धिको धारा २ ले राज्यले उल्लेखित दायित्व निर्धारण गरेको

र त्यसको कुनै पनि अपवाद राखेको छैन र त्यसलाई नेपालले स्वीकार गरेको छ। तर, अर्कोतर्फ व्यवहारमा मात्र नभई कानूनमा नै, त्यसमा पनि अझ यातनाविरुद्धको महासन्धिमा सम्मिलन गरिसकेपछि बनेका कानूनमा नै यातनालाई वैधता दिनु राज्यका तर्फबाट नै यातना कायम राख्न उद्यत रहेको स्थापना भएको छ। यथार्थमा यातनाविरुद्धको अभियानमा राज्यको व्यवहार नै अवरोधकारी रहेको छ।

४. राष्ट्रिय संरक्षणका संयन्त्रहरू

४.१ संवैधानिक व्यवस्था

प्राज्ञिक र दार्शनिक पक्षबाट भन्ने हो भने यातनाविरुद्धको अधिकार जीवनको अधिकारको एक भाग हो। नेपालका संविधानमा शुरुदेखि नै यो अधिकार थियो। शुरुदेखिकै संविधानमा कुनै न कुनै रूपमा यसलाई प्रत्याभूत गरिएको थियो। तर, अहिलेजस्तो छुट्टै अधिकारका रूपमा प्रत्याभूत नभएका कारणले त्यो अधिकार वैयक्तिक स्वतन्त्रता वा जीवनको अधिकारमा समाहित थियो।

यातनाविरुद्धकै अधिकार भनेर छुट्टै अधिकारका रूपमा नेपालको इतिहासमा पहिलोपटक नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १४ (४) ले स्वीकार गर्‍यो। यातनाविरुद्धको अधिकारलाई संवैधानिक व्यवस्था गरेपछि मात्र ३१ वैशाख २०४८ (१४ मे १९९१) मा यातनाविरुद्धको महासन्धिमा सम्मिलन गरेको हो। यसको धारा १४ (४) ले यस सम्बन्धमा “अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरू कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिइने वा निजसँग निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गरिने छैन। त्यस्तो व्यवहार गरिएको व्यक्तिलाई कानूनले निर्धारित गरेबमोजिम क्षतिपूर्ति दिइनेछ” भन्ने व्यवस्था गरेको थियो। त्यो नै यातनाविरुद्धको हकका लागि नेपालमा भएको ठूलो उपलब्धि थियो।

यसरी संविधानले यातनाविरुद्धको मौलिक अधिकार दिए पनि समयमा यातना क्षतिपूर्ति ऐन नबनेका कारणले व्यक्तिहरूले उपचार प्राप्त गर्न सकेनन्। त्यसैले अधिकार २०५३ सालमा यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन नबनुन्जेलसम्म यो अधिकार पदनुयोग्य तर प्रचलन अयोग्य अधिकारका रूपमा रह्यो।

२०४७ सालको संविधानको आयु १६ वर्ष लामो भए पनि त्यसमा कुनै पनि संशोधन नभई नै यसलाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले विस्थापित गर्‍यो र हाल ६ वर्ष बितिसक्दासम्म पनि यही अन्तरिम संविधान लागू रहेको छ। वर्तमान संविधानले यातनाविरुद्धको अधिकारलाई छुट्टै स्थान दिई धारा २६ मा राखिएको छ। हुन त संविधानको छुट्टै धारामा राख्नुको अर्थ बढी महत्त्व दिइएको भन्ने बुझिए पनि यथार्थमा संविधानको व्यवस्थालाई सम्बोधन गर्ने गरी कानून नबनेको कारणले त्यसको

स्तर २०४७ सालको संविधान हुँदाकै बखतको जस्तो छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा यो अधिकारलाई यसरी राखिएको छ:

“२६. यातनाविरुद्धको हक

- (१) अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरू कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिइने वा निजसँग निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गरिने छैन।
- (२) उपधारा (१) बमोजिमको कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुनेछ र त्यस्तो व्यवहार गरिएको व्यक्तिलाई कानूनले निर्धारण गरेबमोजिमको क्षतिपूर्ति दिइनेछ।”

०४७ सालको संविधानको धारा १४ को उपधारा (४) मा यातनाविरुद्धको हक भएकामा हाल आएर दुईवटा उपधारासहितको छुट्टै धारा बनाई पहिलाभन्दा बढी महत्व दिइएको छ। २०६३ सालको संविधानबाट यातनाको क्षेत्रमा प्राप्त उपलब्धि भनेको अहिलेको व्यवस्थाअनुसार यातनालाई फौजदारी अपराधका रूपमा घोषणा गरी “दण्डनीय” बनाइएको छ। पहिलाको संविधानमा “दण्डनीय हुनेछ” भन्ने व्यवस्था थिएन, केवल क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने हक मात्र सुनिश्चित थियो। कुनै पनि कार्य (Act) वा अकार्य (Omission) लाई दण्डनीय बनाउनुको अर्थ त्यसलाई फौजदारी कसुर घोषणा गर्नु हो। यस अर्थमा यसलाई सकारात्मक र यातनाविरुद्धको महासन्धिलाई कार्यान्वयन गर्नेतर्फ एक कदम थप महत्वपूर्ण विकास भन्न सकिन्छ।

तर, यसैको अर्को पाटो व्यावहारिक पक्षबाट हेर्दा यसलाई खालि शब्दको चालबाजी मात्र पनि भन्दा पनि फरक नपर्ने भएको छ। किनभने, अन्तरिम संविधान बनेको ६ वर्ष पूरा हुन लागेको छ। तर, अहिलेको व्यवस्थामा यातना दिइने कार्य “कानूनद्वारा दण्डनीय हुनेछ” भन्ने नयाँ देखिए पनि त्यसलाई कार्यान्वयन गर्ने यही उद्देश्य रहेको कानून हालसम्म बनेको छैन। कानूनबमोजिम दण्डनीय हुने भनेर संवैधानिक घोषणा भएपछि त्यसलाई कार्यान्वयन गर्नका लागि तत्कालै कानून बनाइनु पर्दथ्यो। अनि मात्र त्यो संवैधानिक घोषणाको अर्थ हुन्थ्यो। अन्तरिम संविधानको घोषणा भएपछि कैयौं ऐनलाई संविधानबमोजिम अनुकूलन गरियो। कैयौं नयाँ ऐन जारी भए तर यातनालाई दण्डनीय बनाउनेतर्फ कुनै पनि कदम चालिएको छैन। नागरिक समाजबाट नयाँ ऐन बनाउनुपर्छ भनेर जोडदार आवाज उठाइएको छ। त्यति मात्र नभई नागरिकका तर्फबाट २०६५ सालमै नमुना विधेयक मस्यौदा पनि तयार गरियो^७। तर पनि हालसम्म त्यस संवैधानिक व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्नका लागि कानून नबनाइएको हुनाले व्यावहारिक

७. हेर्नुस्— यातनासम्बन्धी ऐन, २०६५: नागरिक मस्यौदा, मानव अधिकार तथा प्रजातान्त्रिक मञ्च: काठमाडौं (२०६५)।

पक्षबाट उल्लेखित संवैधानिक व्यवस्थाको अर्थ २०४७ सालको संविधानको धारा १४ (४) भन्दा बढी महत्वको हुन सकेको छैन।

यातनाको कार्यलाई संविधानले “दण्डनीय” बनाई फौजदारी कसुर घोषणा गरेपछि त्यसलाई कार्यान्वयन गर्ने कानून निर्माण गरेको भए शायद यातना धेरै हदसम्म न्यूनीकरण हुने थियो। किनभने, पहिलाको संविधानले फौजदारी कसुर घोषणा नगरी पीडितले क्षतिपूर्ति र उपचार मात्र प्राप्त गर्ने र पीडकलाई विभागीय कारबाही मात्र हुने व्यवस्था भएको भए पनि त्यो कानूनको प्रयोग हुँदा पनि यातना दिने कार्य केही हदसम्म न्यूनीकरण भएको छ भने फन् दण्डनीय बनाई कानून निर्माण गरिएको भए फौजदारी सजाय पनि भोगनुपर्ने भएको हुनाले पीडकहरू यातना दिन हच्कित थिए।

प्रस्तावित नयाँ संविधानमा यातनाविरुद्धको हक

संविधानसभाबाट प्रस्ताव गरिएको नयाँ संविधानको व्यवस्थामा पनि हालको अन्तरिम संविधानकै व्यवस्थालाई निरन्तरता दिइएको छ। त्यसमा यातनासम्बन्धमा निम्न व्यवस्था गरिएको छ:

- “(१) अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरू कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिइने वा निजसँग निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गरिने छैन।
- (२) उपधारा (१) बमोजिमको कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुनेछ र त्यस्तो व्यवहारबाट पीडित व्यक्तिलाई उचित क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ।”

संविधानसभाबाट प्रस्तावित उक्त संवैधानिक विधेयकको व्याख्यात्मक टिप्पणी यसरी गरिएको छ:

“यातनाविरुद्धको हक अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरू कुनै किसिमले थुनामा रहेको जुनसुकै व्यक्तिलाई प्राप्त हुने हक हो। यातना दिने कार्य मानव मर्यादा र प्रतिष्ठा विपरीतको अपराध तथा अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन हो। राज्यको नियन्त्रणमा रहेको व्यक्ति उपर शारीरिक वा मानसिक यातना, निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार हुन सक्ने सम्भावना र यातनाको कारण अपराधमा साबित भई कुनै व्यक्तिको जीवन र स्वतन्त्रता खतरामा पर्न सक्ने भएकाले मानवीय स्वतन्त्रता, न्याय र शान्ति तथा मानवीय गरिमालाई बचाई राख्न, राज्यलाई स्वेच्छाचारी हुन नदिन र व्यक्तिको आधारभूत अधिकारको रक्षाका लागि राज्य वा यसका निकायहरूबाट अनुसन्धान तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अन्य कुनै किसिमले थुनामा रहेको अवस्थामा यातना नदिने, निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार नगर्ने विषयको संवैधानिक प्रत्याभूतिको लागि यो व्यवस्था गरिएको छ।

अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरू कुनै कसिमले थुनामा रहेको व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना, निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार भएमा राज्य तथा त्यस्तो कार्यमा संलग्न अधिकारीलाई अवस्थाअनुसार व्यक्तिगत रूपमा समेत उत्तरदायी र जवाफदेही बनाउँदै त्यस्तो कार्य कानुनबमोजिम दण्डनीय बनाउन एवम् यातनाबाट पीडित व्यक्तिलाई उचित क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने अवस्था सुनिश्चित गर्न यो व्यवस्था गरिएको छ।^६

यो प्रस्तावित व्यवस्थाको एउटा महत्वपूर्ण उपलब्धिका रूपमा पीडकलाई व्यक्तिगतरूपमा पनि उत्तरदायी र जवाफदेही बनाउने भन्ने संविधान निर्माताको लक्ष्य हो। अब आउने संविधानमा यो व्यवस्था रहेको खण्डमा पछि यो अधिकारलाई कार्यान्वयन गर्न ऐन बनाउँदाको अवस्थामा यो व्याख्यात्मक टिप्पणी आधार बन्न सक्छ। र, यदि कुनै कारणले कानुनमा व्यवस्था नरहेको अवस्थामा पनि अदालतलाई व्याख्या गर्नका लागि यो व्यवस्था एउटा आधार बन्छ। त्यसैले यसलाई सकारात्मक व्यवस्था नै भन्नुपर्छ।

४.२ कानुनी व्यवस्था

(१) प्रमाण ऐन, २०३१

यातना दिएर वा जबरजस्ती दबाव दिएर बनाएका प्रमाणलाई प्रामाणिक मूल्य नदिने भनेर २०३१ सालदेखि नै कानुनी व्यवस्था छ। त्यसैले यातनाविरुद्धको अधिकारका सम्बन्धमा यो व्यवस्था उल्लेखनीय छ। उक्त ऐनको दफा ९ को उपदफा (२) को खण्ड (क) मा निम्न व्यवस्था छ:

“फौजदारी मुद्दामा कुनै अभियुक्तले निजलाई लगाइएको अभियोगको सम्बन्धमा अदालतबाहेक अन्यत्र व्यक्त गरेको कुरा अदालतले देहायबमोजिम ठहर्‍याएमा प्रमाणमा लिन हुन्छ:

- (१) सो कुरा व्यक्त गर्दा अभियुक्त सचेत अवस्थामा र आफूले भनेको र गरेको कुरा बुझ्न सक्ने अवस्थामा थियो।
- (२) निजलाई बाध्य गरी वा निज वा अरू कसैलाई यातना दिई वा यातना दिने धम्की दिई वा निजलाई आफ्नो इच्छाविरुद्ध सो कुरा व्यक्त गर्ने स्थितिमा पारी सो कुरा व्यक्त गरेको होइन।
- (३) सो अभियोगबारे सार्वजनिक अधिकारीले गर्ने कारबाहीका सम्बन्धमा यस्तो धम्की वा विश्वास पर्ने आश्वासन दिएको थिएन, जसबाट निजले सो कुरा असत्यरूपमा व्यक्त गर्ने सम्भावना थियो र जुन धम्की वा आश्वासन कार्यान्वित गर्न सक्ने

६. संविधानसभा, मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समिति, विषयगत अवधारणापत्र तथा प्रारम्भिक मस्यौदाको प्रतिवेदन, २०६६, पृष्ठ २९, १।

अधिकार र शक्ति सो अधिकारीलाई थियो भन्ने कुरा निजले युक्तिसङ्गत रूपमा विश्वास गरेको थियो।”

यहाँनेर स्पष्ट हुनुपर्ने कुरा के छ भने यातनाविरुद्धको हालको संवैधानिक व्यवस्था वा यातनाविरुद्धको महासन्धिले यातनाविरुद्धको अधिकारका रूपमा स्थापना गरेको हो भने यो उल्लेखित कानुनी व्यवस्था भने प्रमाणको नियम हो। त्यसैले यो मूल भिन्नताबाहेक अन्य खास कुनै भिन्नता छैन। त्यसैले यो व्यवस्थालाई अत्यन्त उत्कृष्ट व्यवस्था भन्न हिचकिचाउनुपर्ने अवस्था छैन। फेरि यो व्यवस्था यातनाविरुद्धको महासन्धिभन्दा मात्र होइन, यातनाविरुद्धको घोषणा, १९७५ भन्दा पनि धेरै जेठो भए पनि यो व्यवस्था र महासन्धिको धारा १५ को व्यवस्थासँग धेरै हदसम्म सामञ्जस्यता राख्छ।

(२) यातना क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १४ (४) ले यातनालाई निषेध गरेर यातना दिइएको खण्डमा क्षतिपूर्ति दिइने घोषणा गरी मौलिक हककै रूपमा व्यवस्था गरेपछि यातनाविरुद्धको अधिकारले संवैधानिक हैसियत नेपालले यातनाविरुद्धको महासन्धिमा सम्मिलन गर्नुभन्दा अघि नै प्राप्त गरिसकेको थियो। एकातर्फ मौलिक हकको हैसियतमा यातनाविरुद्धको अधिकार जन्मिएको र अर्कोतर्फ त्यही संविधानको धारा १२६ बमोजिम यातनाविरुद्धको महासन्धिमा पनि सम्मिलन गरिसकेको हुनाले त्यसको धारा २ को उपधारा (१) ले नेपाललाई “प्रत्येक पक्षराष्ट्रले आफ्नो अधिकारक्षेत्र अन्तर्गतको कुनै पनि इलाकामा यातना कार्यहरू रोक लगाउन प्रभावकारी कानुनी, प्रशासनिक, न्यायिक वा अन्य उपायहरू अवलम्बन गर्नेछ” भनेर दायित्वाधीन गराएको हुनाले छुट्टै कानून बनाउनुपर्ने बाध्यता थियो। यातनाविरुद्धको मौलिक अधिकारलाई कार्यान्वयन गर्नका लागि राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय दबाब बढिरहेको थियो। यसरी धेरैतिरको धेरै दबाब परेपछि यातना क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ बनेको हो।

यातना क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ मा धेरै कमी-कमजोरी छन्, तापनि यो पहिलो प्रयास भएको र यसले थुप्रै कमी-कमजोरीका बाबजुद पनि यातनाका विरुद्धमा लड्नका लागि राम्रो पृष्ठभूमि भने तयार गरिदिएको छ। अहिलेसम्म यातनाविरुद्धको अधिकारले जेजति बाटो पार गरेको छ, त्यसलाई यही ऐनले बाटो देखाएको छ। जेजति पीडितले उपचार पाए, त्यसमा यही ऐनले भरथेग गरेको छ। कानुनी आधार दिएको छ। नेपालमा यातनाविरुद्धको अधिकारको जे जत्रो भवन बन्यो, त्यो यही ऐनको जगमा बनेको हो। त्यसैले यातनालाई न्यूनीकरण गर्नका लागि यस ऐनको महत्वपूर्ण देन छ।

यातना क्षतिपूर्ति ऐन बनेपछि नेपालमा यातनाविरुद्ध एक किसिमको लहर नै चल्यो, जसका दुईवटा परिणाम स्पष्ट देखिए: (१) यातना दिनमा केही न केही कमी

आयो। (२) अनुसन्धान अधिकारीहरूले यातना दिए पनि त्यसबाट जोगिने कानुनी नयाँ तरिका अपनाउन थाले। अर्थात अनुसन्धान गर्ने निकाय, खासगरी प्रहरी, ले अनुसन्धानका क्रममा गराइने बयानको पनि स्वरूप परिवर्तन गरे। अचेल जतिसुकै यातना दिइएको भए पनि प्रहरीले अभियुक्तको बयान लिँदा शारीरिक वा मानसिक अवस्थाको विषयमा पनि प्रश्न गर्ने गरेको छ। तपाइँलाई यातना दिइएको छ कि छैन भन्ने प्रश्न राखेर छैन भन्ने उत्तर लेखाउने गरिएको छ। त्यस्तै, तपाइँले कानुनव्यवसायी राख्न पाउनुहुन्छ भनेर जानकारी दिएजस्तो गरी बयानमा लेखाइन्छ र अभियुक्तबाट अहिले राख्दिन, पछि आवश्यक परे राख्छु भनेर लेखाउने गरिएको छ। यो पछिल्लो पाटोको विश्लेषण गर्दा निस्कने उत्तर के हो भने अझै पनि राज्य आफू कानुनी कारबाहीबाट जोगिने तर यातनालाई भने अनुसन्धानको एक पाटोका रूपमा कायमै राख्न अझै उद्दत छ।

(३) सैनिक ऐन, २०६३

तत्कालीन सरकारले सैनिक ऐन, २०१६ अन्तर्गत यातनाको रोकथामका लागि व्यवस्था छ भनेर उल्लेख गरे पनि^९ वास्तवमा सैनिक ऐन, २०१६ मा यातनाको रोकथामसम्बन्धी कुनै पनि व्यवस्था थिएन। सैनिक ऐन, २०१६ लाई विस्थापन गर्दै आएको सैनिक ऐन, २०६३ मा भने यातनाविरुद्धका केही व्यवस्था रहेका छन्। तिनीहरूलाई यहाँ उल्लेख गरिएको छ:

दफा १३ **अयोग्यता:** देहायको व्यक्ति नेपाली सेनामा नियुक्त हुन अयोग्य मानिनेछ:

(घ) मानवअधिकारको हननमा कसुरदार ठहरिएको।

यो व्यवस्थाले यातना भनेर प्रस्ट उल्लेख नगरे पनि यातना पनि मानवअधिकारभित्रको एक अवयव भएको कारणले यदि कुनै पनि व्यक्ति मानवअधिकार उल्लङ्घनमा परेको छ भने त्यो व्यक्तिले नेपाली सेनामा प्रवेश नपाउने भन्ने किटानी व्यवस्था गर्‍यो। तर, यसको व्यावहारिक पक्षलाई ध्यान दिइयो भने यथार्थ चित्र भने अलि फरक देखिन्छ। किनभने, नेपाली सेनामा भर्ना हुनका लागि निश्चित उमेरभित्र भर्ना भइसक्नु पर्छ। मानवअधिकारको उल्लङ्घन गरेको ठहर हुनका लागि जुन व्यक्ति सेनामा भर्ना हुन जान्छ, ऊ पहिल्यै कुनै सरकारी वा सार्वजनिक सेवामा रहेको हुनुपर्छ। यदि दुईवटा व्यक्तिका बीचमा भगडा भएर वा अन्य कुनै कारणले एक व्यक्तिले अर्को व्यक्तिको मानवअधिकारको उल्लङ्घन हुने कार्य गर्‍यो भने त्यो व्यक्ति सरकारी

९. नेपाल सरकारले बुझाएको दोस्रो, तेस्रो र चौथो आवधिक प्रतिवेदनमा सैनिक ऐन, २०१६ को दफा ४२ लाई उल्लेख गरेको थियो। हेर्नुहोस्- सोही प्रतिवेदनको पृष्ठ ५।

सेवामा नरहेको कारणले अन्य फौजदारी अपराध बन्न सक्छ तर मानवअधिकारको उल्लङ्घन हुन सक्दैन। फेरि सानो उमेरमा सेनामा प्रवेश गरिसक्नुपर्ने भएको हुनाले त्यो अवधिभित्र अर्को सरकारी सेवामा गई मानवअधिकारको उल्लङ्घन गर्ने सम्भावना पनि अत्यन्त न्यून रहन्छ। यी कारणहरूले गर्दा सैनिक ऐनको यो व्यवस्थाको प्राज्ञिक महत्व मात्र देखिन्छ।

(४) दफा ६२. भ्रष्टाचार, चोरी, यातना र बेपत्ताको कसुरसम्बन्धी विशेष व्यवस्था

(१) प्रचलित कानूनबमोजिम भ्रष्टाचार, चोरी, यातना र बेपत्ता गरेको ठहरिने कार्य गरेमा भ्रष्टाचार, चोरी, यातना र बेपत्तासम्बन्धी कसुर गरेको मानिनेछ।

यो सैनिक ऐनमा रहेको सजायसम्बन्धी व्यवस्था हो। यस हदसम्म यो व्यवस्थालाई सकारात्मक व्यवस्था मान्नुपर्छ। फेरि यस सम्बन्धमा हेक्का राख्नैपर्ने कुरा के हो भने सैनिक ऐन, २०६३ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को पूर्ववर्ती कानून हो^{१०}। यो ऐन बन्ने बेलासम्म यातना दिने कार्य फौजदारी कसुरका रूपमा परिभाषित भइसकेको थिएन।

(५) बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८

७. क्रूर वा यातनापूर्ण व्यवहार गर्न नहुने: बालकप्रति क्रूर वा यातनापूर्ण व्यवहार गर्न हुँदैन। तर, बाबु, आमा, परिवारका सदस्य, संरक्षक वा शिक्षकले बालकको हितका लागि हप्काएको या सामान्य पिटाइ गरेकामा यस दफाको उल्लङ्घन गरेको मानिने छैन।

प्रस्तावित फौजदारीसंहिता

१६९. यातना दिन नहुने:

(१) कानूनबमोजिम अधिकार प्रयोग गर्ने अधिकारीले कसैलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिन वा क्रूर, निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गर्न हुँदैन।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई कसुरको गम्भीरता हेरी पाँच वर्षसम्म कैद वा पचास हजार रुपियाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ।

५. कार्यान्वयनको अवस्था

यातना क्षतिपूर्ति ऐन र त्यसपछि बनेका केही ऐनमा यातना दिने कार्यलाई प्रतिबन्ध लगाइएको छ, जसको उदाहरण अगाडि उल्लेख गरिसकिएको छ। अन्तरिम

१०. सैनिक ऐन २०६३ साल असोज १२ गतेदेखि लागू भएको हो भने अन्तरिम संविधान, २०६३ साल माघ १ गतेदेखि लागू भएको हो।

संविधानले २०६३ सालमा यातनालाई फौजदारी अपराधका रूपमा घोषणा गर्‍यो^{११}। तर, यो संवैधानिक व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गराउने कानुनी व्यवस्था अहिलेसम्म नभएको हुनाले यातनाविरुद्धको अधिकारको कार्यान्वयनको स्थितिको जाँच/पडताल गर्दा पुरानै कानुनी व्यवस्थाबमोजिमका व्यवहारलाई हेर्नुपर्ने बाध्यता छ र यसमा पनि त्यहीबमोजिम गरिएको छ।

संरक्षणका संयन्त्र र वास्तविकता

संरक्षणका थुप्रै संयन्त्रहरू तयार गरिएका छन्। तर, कतिपय प्रभावशाली र सफल छन् भने कतिपय देखावटीरूपमा छन्। जस्तै: अदालती संयन्त्र राज्यका तर्फबाट खडा गरिएका संयन्त्रमध्ये सबैभन्दा कामयावी संयन्त्रका रूपमा स्थापित छ भने त्यसपछि मानवअधिकार आयोग दोस्रो कामयावी संयन्त्र हो। प्रशासनिक क्षेत्रमा पनि मानवअधिकारको प्रवर्धनका लागि संयन्त्रहरू निर्माण गरिएका छन्। ती संयन्त्रको छोटोछोटो जानकारी यस खण्डमा दिइएको छ।

(क) अदालत

यातना क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को दफा ५ (१) ले यातना क्षतिपूर्तिसम्बन्धी मुद्दा हेर्ने एकलौटी कानुनी अधिकार जिल्ला अदालतलाई दिएको छ। जिल्ला अदालतले यातना क्षतिपूर्ति मुद्दामा नेपाल सरकारबाट पीडितलाई बढीमा १ लाख रुपियाँसम्म क्षतिपूर्ति भराउन^{१२}, पीडकलाई विभागीय कारबाही गर्नका लागि आदेश दिने अधिकार छ^{१३}। त्यस्तै जिल्ला अदालतले यदि कसैले गलत नियतले उजुरी गरेको खण्डमा उजुरवालालाई ५ हजार रुपियाँसम्म जरिवाना गर्ने व्यवस्था पनि गरेको छ^{१४}। अदालतले कारबाही गर्दा सङ्क्षिप्त कार्यविधि ऐन, २०२८ बमोजिमको कार्यविधि अपनाउँछ^{१५}। अदालतले यातनाको गम्भीरता हेरी यातनापीडितलाई क्षतिपूर्ति दिन र उपचार खर्च दिनसक्ने अधिकार दिएको छ। हालसम्म नेपालमा यही ऐनबमोजिम यातनाका विरुद्ध कानुनी लडाइँ लडिएको छ।

११. अन्तरिम संविधानको धारा २६ को उपधारा (२) ले “दण्डनीय हुनेछ” भनेर घोषणा गरेको छ। दण्डनीय हुनुको अर्थ फौजदारी कसुर हो। फौजदारी बाहेक अन्य कानुनविपरीतका कार्य वा अकार्य दण्डनीय हुँदैनन्।

१२. दफा ६ (१)।

१३. दफा ७।

१४. दफा ६ (२)।

१५. दफा ६ (२)।

अदालती संयन्त्रलाई पनि समग्रमा हेर्दा खासै प्रभावकारी देखिँदैन। त्यसको प्रमुख कारणमा पीडितको संरक्षण नहुनु र पुनःपीडित हुने सम्भावना रहनु, साक्षीको सुरक्षा नहुनु, यातना प्रायशः अनुसन्धान गर्ने कार्यालयभित्र दिइने हुनाले साक्षीको उपलब्धता नहुनु, पीडितले मुद्दा चलाइहालेको खण्डमा पनि अदालतबाट सकारात्मक व्यवहार प्राप्त नगर्नु, अदालत प्रायशः नकारात्मक प्राविधिक पक्षमा अडेस लागेर पीडितलाई थप मर्कामा पार्नु, यातना क्षतिपूर्ति ऐनले सङ्क्षिप्त कार्यविधि ऐन, २०२८ अन्तर्गत मुद्दा चल्ने भनी निश्चित गरे पनि त्यस ऐनले तोकेको अवधिभित्र मुद्दा फैसला नभई अनावश्यक रूपमा लामो समयसम्म पीडितले अदालत धाउनुपर्ने जस्ता कारणले पीडितहरू अदालत जान त्यति रूचाएको पाइँदैन। यसको एउटा नमुना मुद्दा तत्कालीन प्रहरी नायब निरीक्षक होमबहादुर बगालेको मुद्दालाई लिन सकिन्छ। २०५९ पुसमा दर्ता गरेको मुद्दा अहिलेसम्म पनि छिनोफानो नहुनु एउटा ज्वलन्त उदाहरण हो। अदालती संयन्त्र उत्साही भएर चलेको भन्दा पनि कानुनी बाध्यता भएर चलेको भनेजस्तो देखिएको छ।

(ख) राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग

यातनाका लागि मात्र नभई समग्र मानवअधिकारको रक्षाका लागि भनेर स्थापित संस्था राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग हो। यसको स्थापनाको उद्देश्य मानवअधिकार आयोग ऐन, २०५३ को “संविधान तथा अन्य प्रचलित कानूनद्वारा प्रदत्त मानवअधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयन एवम् संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने सम्बन्धमा स्वतन्त्र र स्वायत्त” संस्था स्थापना गर्ने उद्देश्य राखेर मानवअधिकार आयोगको स्थापना गरिएको हो। २०६३ सालपछि भने राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग संवैधानिक आयोगको हैसियतमा पुगेको छ। संविधानको धारा १३२ मा यसका निम्नबमोजिमका काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको छः

- (१) मानवअधिकारको सम्मान, संरक्षण र सम्बर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको कर्तव्य हुनेछ।
- (२) उपधारा (१) मा उल्लिखित कर्तव्य पूरा गर्नका लागि राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले देहायका काम गर्नेछः
- (क) कुनै व्यक्ति वा समूहको मानवअधिकार उल्लङ्घन वा त्यसको दुरुत्साहन भएकामा पीडित व्यक्ति आफैँ वा निजका तर्फबाट कसैले आयोगसमक्ष प्रस्तुत वा प्रेषित गरेको निवेदन वा उजुरी वा कुनै स्रोतबाट आयोगलाई प्राप्त भएको जानकारी वा आयोगको आफ्नै स्वविवेकमा त्यसको छानबिन तथा अनुसन्धान गरी दोषीउपर कारवाही गर्न सिफारिस गर्ने।

- (ख) मानवअधिकारको उल्लङ्घन हुनबाट रोक्ने जिम्मेवारी वा कर्तव्य भएको पदाधिकारीले आफ्नो जिम्मेवारी पूरा नगरेमा वा कर्तव्य पालन नगरेमा वा जिम्मेवारी पूरा गर्न वा कर्तव्य पालना गर्न उदासीनता देखाएमा त्यस्तो पदाधिकारीउपर विभागीय कारबाही गर्न सम्बन्धित अधिकारीसमक्ष सिफारिस गर्ने।
- (ग) मानवअधिकार उल्लङ्घन गर्ने व्यक्तिका विरुद्ध मुद्दा चलाउनुपर्ने आवश्यकता भएमा कानुनबमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सिफारिस गर्ने।
- (घ) मानवअधिकारको सचेतना अभिवृद्धि गर्न नागरिक समाजसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने।
- (ङ) मानवअधिकारको उल्लङ्घनकर्तालाई विभागीय कारबाही तथा सजाय गर्न कारण र आधार खुलाई सम्बन्धित निकायसमक्ष सिफारिस गर्ने।
- (च) मानवअधिकारसँग सम्बन्धित प्रचलित कानुनको आवधिक रूपमा पुनरावलोकन गर्ने तथा त्यसमा गर्नुपर्ने सुधार तथा संशोधनका सम्बन्धमा नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने।
- (छ) मानवअधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौताको नेपाल पक्ष बन्नुपर्ने भएमा त्यसको कारणसहित नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने र पक्ष बनिसकेका सन्धि वा सम्झौताको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गरी कार्यान्वयन नभएको पाइएमा सोको कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने।
- (ज) मानवअधिकारको उल्लङ्घनका सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले गरेको सिफारिस वा निर्देशन पालना वा कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारी, व्यक्ति वा निकायको नाम कानुनबमोजिम सार्वजनिक गरी मानवअधिकार उल्लङ्घनकर्ताका रूपमा अभिलेख गर्ने।
- (३) राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले आफ्नो कार्य सम्पादन गर्दा वा कर्तव्य पालना गर्दा देहायको अधिकार प्रयोग गर्न सक्नेछः
- (क) कुनै व्यक्तिलाई आयोगसमक्ष उपस्थित गराई जानकारी वा बयान लिने वा बकपत्र गराउने, प्रमाण बुझ्ने, दशी प्रमाण दाखिला गर्न लगाउने सम्बन्धमा अदालतलाई भएसरहको अधिकार प्रयोग गर्ने।
- (ख) मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन हुन लागेको वा भइसकेको सूचना आयोगले कुनै किसिमबाट प्राप्त गरेमा कुनै व्यक्ति वा निजको आवास वा कार्यालयमा विनासूचना प्रवेश गर्ने, खानतलासी लिने तथा त्यसरी खानतलासी लिँदा

मानवअधिकारको उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित लिखत, प्रमाण वा सबुत कब्जामा लिने।

- (ग) कुनै व्यक्तिको मानवअधिकार उल्लङ्घन भइरहेको कुरा जानकारी भई तत्काल कारबाही गर्नुपर्ने आवश्यक देखिएमा विनासूचना सरकारी कार्यालय वा अन्य ठाउँमा प्रवेश गर्ने र उद्धार गर्ने।
- (घ) मानवअधिकारको उल्लङ्घनबाट पीडित भएको व्यक्तिलाई कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति दिन आदेश दिने।
- (ङ) कानुनमा व्यवस्था भएबमोजिम अन्य अधिकारको प्रयोग र कर्तव्यको पालना गर्ने वा गराउने।

संविधानको यो व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्ने प्रयोजनका लागि राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग ऐन, २०६८ बनेको छ^{१६}। यस ऐनले संविधानको धारा १३२ ले दिएको अधिकार र कर्तव्यबाहेक अन्य कानुनी अधिकार र कर्तव्य पनि दिएको छ^{१७}। आयोग संवैधानिक तथा कानुनीरूपमा पहिलाको भन्दा धेरै नै सशक्त बनेको छ। तर, दुःखसाथ भन्नुपर्छ जब यसले संवैधानिक अडगको हैसियत हासिल गर्‍यो, त्यसपछि यसमा भाँडभैलो थप भएको छ। आफ्नो कर्तव्यप्रति कानुनी हैसियतमा रहँदाभन्दा पनि अहिले कम प्रभावकारी रहेको छ। आयोगको आन्तरिक व्यवस्थापनमा रहेको कमजोरीका कारणले गर्दा अहिले यो मानवअधिकारको रक्षार्थ जति सशक्त र प्रभावकारी हुनुपर्ने हो, त्यति हुन सकेको छैन। संविधान स्वयंले नै समग्र मानवअधिकार रक्षाका लागि यसको स्थापना गरेको छ। आन्तरिक व्यवस्थापनमा प्रभावकारीता बढेपछि यसले प्रभावकारी कार्य गर्न सक्छ।

(ग) अन्य प्रशासनिक संयन्त्रहरू

यातना नियन्त्रणका लागि भनेर नभए पनि समग्र मानवअधिकारका लागि भनेर थुप्रै प्रशासनिक संयन्त्रहरू निर्माण गरिएका छन्। जस्तै: नेपाल प्रहरीले पनि मानवअधिकार एकाइ नामक संयन्त्र २०५९ माघ २ गते (३ जनवरी २००३) मा स्थापना गरेको छ। नेपाली सेनाले पनि २४ असार २०५९ (८ जुलाई २००२) मा मानवअधिकार सेल गठन गरेको छ। यी दुईवटै संयन्त्रको निर्माण नेपाल द्वन्द्वको अवस्थामा रहेको र राज्यका तर्फबाट मानवअधिकारको अत्यन्तै धेरै उल्लङ्घन भएको भन्ने आवाज उठेका बेलामा गठन गरिएका थिए। त्यसैले यसको गठन एक अर्थमा सार्वजनिक उपभोगका लागि गरिएको थियो। त्यसैले यी संयन्त्रले मानवअधिकारको रक्षाका लागि खासै केही गरेको देखिएको छैन। यता प्रधानमन्त्रीको कार्यालयमा पनि मानवअधिकार शाखा भनेर

१६. नेपाल राजपत्र, खण्ड ६१, अतिरिक्ताङ्क ४१, २०६८ माघ ६।

१७. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८, दफा ४।

छुट्टै सेलको गठन छ। तर, यी संयन्त्रले यातनालाई न्यूनीकरण गर्नेतर्फ खासै महत्वपूर्ण कार्य गरेका छैनन्।

६. संरक्षणका उपाय वि. वास्तविकता

संरक्षणका उपायका रूपमा कानुनी रूपमा यातनालाई निषिद्ध र दण्डनीय कसुर ठहर्‍याए पनि वास्तविकरूपमा यातना रोकिएको छैन। सबैभन्दा बढी यातना मानिसले मुद्दाको अनुसन्धानका क्रममा पाइरहेका छन्। मुद्दाको अनुसन्धान गर्दाका बखतमा उनीहरूबाट अपराधको सूचना लिने उद्देश्यबाट बढी प्रेरित देखिन्छ। अहिले खास गरी प्रहरीले अभियुक्तसँग बयान लिने क्रममा नै बढी यातना दिएको पाइएको छ। यसको प्रमाण यातनाविरुद्धमा परेका मुद्दाहरूको उठानको कारणलाई अध्ययन गर्दा पूर्णरूपमा पुष्टि हुन्छ। यसो हुनुका मुख्य कारणमा राज्यले यातनालाई निर्मूल गर्न नचाहनु नै हो। यदि राज्यले यातनालाई निर्मूल गर्न चाहेको भए, यातनालाई संविधानले फौजदारी कसुर घोषणा गरेको ६ वर्ष बितिसक्दा पनि त्यसलाई कार्यान्वयन गर्न ऐन बनी सक्नुपर्ने हो। त्यो बनाइएको छैन। कतिपय यातना दिने अधिकारीहरूलाई यस विषयमा जानकारीसमेत नरहेको पाइएको छ। यसको अर्थ राज्यले यससम्बन्धी शिक्षा प्रदान गरेको छैन। अर्थात् यातनाविरुद्धको महासन्धिको धारा १० को कार्यान्वयनका लागि आवश्यक ध्यान नदिएको पुष्टि हुन्छ। हाल नेपाली सेना तथा प्रहरीमा तालिमका सन्दर्भमा मानवअधिकारसम्बन्धी केही कक्षा लिइने भए पनि यातनामै केन्द्रित भएर कक्षा लिने गरिएको छैन।

७. न्यायिक निर्णय/हस्तक्षेप

यातनाको रोकथामका लागि अदालतको भूमिका अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन्छ। अदालतले सक्रिय भएर लाग्ने हो भने यातनाका विरुद्धमा निरोधात्मक र उपचारात्मक दुवै कार्य गर्न सक्छ। अदालत मात्र पनि सकारात्मक भएर लागेको भएमा भएकै कानुन अन्तर्गत पनि धेरै सकारात्मक वातावरण सिर्जना हुन सक्थ्यो। तर, यातनाविरुद्धको अधिकारमा अदालतको भूमिका हालसम्म पनि उत्साहजनक र सकारात्मक रहेको देखिएको छैन। एउटा मुद्दामा अदालतले यातना आवश्यक छ भनेर मान्यता पनि दिएको छ^{१८}। यातना क्षतिपूर्तिका सम्बन्धमा नीतिलाई लिएर परेका मुद्दालाई हेर्न सकिन्छ। यातना क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ ले यातनापीडितलाई बढीमा १ लाख रुपियाँसम्म क्षतिपूर्ति दिने भन्ने कानुनी व्यवस्था भएकामा यातनाका पीडितले पाएको यातनाको मात्राबमोजिम क्षतिपूर्तिका लागि खुला हुनुपर्छ, १ लाख रुपियाँमा सीमित हुनु हुँदैन। यातनाविरुद्धको

१८. रवीन्द्र भट्टराई वि. श्री ५ को सरकार, मन्त्रपरिषद् सचिवालयसमेत, आदेश मिति २०५८।१।१४।१। यसको विषयमा विस्तृत मुद्दाको अध्ययन शीर्षकमा गरिएको छ।

महासन्धिको धारा १४ (१) ले उचित र पर्याप्त क्षतिपूर्ति दिने व्यवस्था गरेको छ भनेर दाबी गरिएकामा महासन्धिको धारा १४ (२) को गलत अर्थ लगाउँदै निम्नबमोजिमका आधारमा मुद्दा खारेज गरियो:

“यातना तथा क्रूर अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरुद्धको महासन्धि, १९८४ को धारा १४ (१) बमोजिम उचित र पर्याप्त क्षतिपूर्ति दिइने व्यवस्था गरेकामा ऐनको सो एक लाख रुपियाँको सीमा उपयुक्त भएन भन्ने र संविधानको प्रतिकूल भएको भन्ने जिकिरका सम्बन्धमा कति क्षतिपूर्ति उचित र पर्याप्त हो भन्ने कुरा प्रत्येक मुद्दाका तथ्य र परिस्थितिवमोजिम मुद्दैपिच्छे (Case by Case) फरक-फरक हुन सक्ने भई कति रकम उचित र पर्याप्त भन्ने कुरा व्यक्ति र समाजसापेक्ष हुने।”

“यातना तथा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरुद्धको महासन्धि १९८४ को धारा १४ (२) मा “Nothing in this article shall effect any right of the victim or other persons to compensation which may exist under national law” भनी उल्लेख गरेको देखिँदा प्रचलित नेपाल कानूनको प्रावधानलाई उक्त धाराले प्रतिकूल असर गरेको नदेखिई उक्त महासन्धिमा भएका व्यवस्थाले राष्ट्रिय कानूनमा बाध्यात्मक दायित्व सिर्जना गरेको भन्न नमिल्ने।”

“कुनै कानूनलाई असंवैधानिक भनी अमान्य घोषित गर्नुभन्दा पहिले त्यो कानून वस्तुतः संविधान प्रतिकूल छ वा छैन भनेर गम्भीरतापूर्वक मनन गर्न आवश्यक हुनाले केवल वाञ्छनीयता वा उपयुक्ततासम्बन्धी निजी धारणाका आधारमा त्यसलाई संवैधानिक वा असंवैधानिक भन्न नमिल्ने।”^{१९}

अदालतको यो व्याख्या यातना क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को दफा ८ को सम्भव भासम्मको साँघुरो व्याख्या हो। किनभने, उक्त दफामा यातनापीडितका लागि क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्दा ख्याल राख्नुपर्ने तत्वलाई उल्लेख गरेको छ।

फेरि महासन्धिको धारा १४ (२) को पनि अपव्याख्या हो। धारा १४ को उपधारा (२) को अर्थको विषयमा उक्त महासन्धिको मस्यौदाकारसमेत रहेका J. Herman Burgers and Hans Danelius ले त्यसको अर्थ निम्नबमोजिम रहेको उल्लेख गरेका छन्:

“*Paragraph 2* indicates that where there is a wider right to compensation under domestic law, this right shall not be affected by the provisions of article 14. It May be, for instance, that under some legal systems a victim of torture enjoys a right to considerably higher

१९. अधिवक्ता जयप्रसाद पौडेलसमेत वि. श्री ५ को सरकार, मन्त्रिपरिषदसमेत, नेपाल कानून पत्रिका २०६०, संयुक्ताङ्क ५ र ६, पृष्ठ ४१९, प्रकरण नं. ७ र ८।

amount of compensation than can reasonably be derived from the *Convention*, and it is also possible that persons who have assisted a victim of torture could be compensated for their expenses under certain national laws. Any such rights remain unaffected by article 14.⁹⁰

पीडितलाई क्षतिपूर्ति गर्न र यातनालाई रोकथाम गर्न न्यायपालिकाको भूमिका उत्साहजनक देखिँदैन। यो कुरा सबै तहका अदालतमा समानरूपले लागू हुन्छ। कोही कोही न्यायाधीश सक्रिय पनि छन्। तर, तिनीहरू समग्र न्यायाधीशलाई साथैमा राखेर मूल्याङ्कन गर्दा अपवादका रूपमा देखा पर्छन्। यस कुराको थप पुष्टि अदालतमा परेका मुद्दाको सङ्ख्याबाट पनि हुन्छ। यातनाविरुद्धको मुद्दाको सङ्ख्यालाई आधार मानेर नेपालमा यातना दिइन्छ कि दिइँदैन भनेर जाँच गर्ने हो भने नेपाल सबैभन्दा उत्कृष्ट देशमा पर्न सक्छ। किनभने, यातनालाई संविधानले नै निषिद्ध गरेको २२ वर्ष पुगिसकेको छ भने यातना क्षतिपूर्ति ऐन लागू भएको पनि १६ वर्ष पुगिसकेको छ। तर, मुद्दाको सङ्ख्या भने नेपालभरिमा मुस्किलले ५०० वटा होलान्। त्यसमा पनि दावीकर्ताले क्षतिपूर्ति पाएका मुद्दाको सङ्ख्या भने केही दर्जन मात्र होलान्। त्यसमा पनि सर्वोच्च अदालत पुगेर पनि क्षतिपूर्ति पाएका पीडितको सङ्ख्या भने अहिलेसम्म शून्य हुनुले नै धेरै कुरा प्रस्ट्याउँछ।

८. नमुनात्मक मुद्दाहरू

न्याय प्राप्त गर्ने सर्वोच्च अङ्ग सर्वोच्च अदालतको यातनाविरुद्धको अधिकारका सम्बन्धमा प्रवृत्तिको अध्ययन गर्दा एउटा अनौठो चित्र देखा पर्छ। सर्वोच्च अदालतले हालसम्म पनि एक जनालाई पनि यातनापीडित भनेर क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराएको देखिएको छैन। जति पनि पीडितले क्षतिपूर्ति पाए, ती सबै तल्लो अदालतका फैसलाबाट मात्र प्राप्त गरेका हुन्। यातनाविरुद्धका मुद्दा सर्वोच्च अदालतमा अत्यन्त थोरै मात्र

90. J. Herman Burgers and Hans Danelius, THE UNITED NATIONS CONVENTION AGAINST TORTURE: A HANDBOOK ON THE CONVENTION AGAINST TORTURE AND OTHER CRUEL, INHUMAN OR DEGRADING TREATMENT OR PUNISHMENT, Martinus Nijhoff Publishers: Dordrecht: The Netherlands, at p. 147 (1988). यसबारे थप जानकारी, पछिल्ला व्याख्या र मुद्दाका नजिरसमेतको लागि हेर्नुहोस्—: anfred Nowak and Elizabeth McArthur, THE UNITED NATIONS CONVENTION AGAINST TORTURE: A COMMENTARY, Oxford University Press: Oxford, at pp. 490-2 (2008).

पुगेका छन्। जति पनि मुद्दा सर्वोच्च अदालतमा पुगेका छन्, तीमध्ये धेरै सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाको रूपमा पुगेका छन् र ती मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले पीडकको पक्षमा मात्र फैसला गरेको छ। पीडितको पक्षमा गरेको छैन। सार्वजनिक सरोकारको मुद्दामा पनि एउटा मुद्दामा निवेदकको मागबमोजम भनेर गरिएको छ^{११}। तर, त्यसमा पनि अदालतले तथ्यको भूल भएर गरेको छ। यस विषयमा विश्लेषण खण्डमा उल्लेख गरिएको छ। यातनाविरुद्धको अधिकारको अध्ययन वा मूल्याङ्कनका सम्बन्धमा नेपाली प्रवृत्तिलाई भल्काउने किसिमका दुईवटा मुद्दालाई यस सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ (धेरै उदाहरण छन्। तर, स्थानको सीमितताले गर्दा यति उल्लेख गरिएको हो। यी छनोट गरिएका मुद्दालाई एउटा अदालतले यातना कायम राख्न गरेको फैसला र अर्को तल्लो तहबाट गरिएको अत्यन्त उत्कृष्ट फैसलालाई छनोट गरिएको छ)। ती मुद्दाका फैसलाले नेपालमा यातनालाई कसरी हेरिएको वा व्यवहार गरिएको छ भन्ने भल्को दिन्छन्।

१. अधिवक्ता रवीन्द्र भट्टराई वि. श्री ५ को सरकार, मन्त्रपरिषद् सचिवालयसमेत^{१२}: निवेदनको सङ्क्षिप्त बेहोरा:

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १४ (४) ले यातना अमानवीय व्यवहारविरुद्धको अधिकारलाई संरक्षित गरिरहेको अवस्थामा अनुशासनात्मक सजायका रूपमा शारीरिक सजाय दिन संविधानतः मिल्दैन। बन्दीप्रति गरिनुपर्ने व्यवहारको न्यूनतम मापदण्डको नियमावली, १९५५ को नियम ३१ ले अनुशासनात्मक सजायका रूपमा शारीरिक सजाय (Corporal Punishment) दिन निषेध गरेको छ। प्रहरी ऐनको दफा ९ (४) (ख) को व्यवस्थामा स्पष्टरूपमा शारीरिक थकावट हुने (फ्याटिग) थप गार्ड, सजायको कवाज गराएर १५ दिन नजरबन्दमा राख्ने गरी गरेको व्यवस्था नेपालले स्वीकार गरेका अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको साथै संविधानको धारा १४ (४) सँग बाभिएको छ, त्यस्तै गरी संविधानको धारा १५ (१) ले नजरबन्दविरुद्धको हकको प्रत्याभूति गरिरहेकामा प्रहरी कर्मचारीलाई सजायस्वरूप १५ दिन नजरबन्द राख्ने प्रहरी ऐन तथा नियमावलीको व्यवस्था धारा १५ (१) र (२) सँग पनि बाभिएको छ। उल्लेखित ऐनको दफा ९(४) (ख) को सजायमा पुनरावेदनसमेत बन्द गरी संविधानको प्रस्तावनाको भावनाविपरीतको व्यवस्था गरिएको छ। त्यसैगरी, प्रहरी ऐन २०१२ को दफा ९ (४)

११. अधिवक्ता राजेन्द्र घिमिरे वि. श्री ५ को सरकार, मन्त्रपरिषद् सचिवालयसमेत, नेपाल कानुन पत्रिका २०६६ अङ्क ३ पृ ४५२, नि. नं. ८१०१।

१२. अधिवक्ता रवीन्द्र भट्टराई वि. श्री ५ को सरकार, मन्त्रपरिषद् सचिवालयसमेत, २०५७ सालको रि. नं. ३५७२, फैसला गर्ने न्यायाधीशहरू केदारनाथ उपाध्याय, गोविन्दबहादुर श्रेष्ठ र मीनबहादुर रायमाझी, आदेश मिति २०५८।५।१४।

(ख), त्यही खण्डको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश, प्रहरी नियमावली २०४९ को नियम ९४ (ख), नियम ९३ को देहाय १ (क), २ (क) र ३ (क) मा उल्लेखित सजायको कवाज, थप गार्ड वा फटिक (शारीरिक थकान) ड्युटी गराई वा नगराई १५ दिनसम्म गारदमा नजरबन्द राख्ने कुरा संविधानको धारा १४ (४) तथा १५ समेतसँग बाझिएकोले ती व्यवस्थालाई अमान्य र बदर घोषणा गरिपाउँ भनी निवेदन दिइएको थियो।

त्यस मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको विशेष इजलासले “प्रहरी ऐन २०१२ को विवादित दफा ९ (४) को खण्ड (ख) मा रहेको उल्लिखित व्यवस्थालाई हेर्दा प्रहरी सङ्गठनको शान्ति सुरक्षासम्बन्धी सख्त जिम्मेवारीलाई दृष्टिगत गर्दा तदनुकूल प्रहरी कर्मचारीमा हुनुपर्ने तदारुकता, अनुशासनशीलताको पक्षहरूलाई ध्यानमा राखी कानुन निर्माण गरिएको देखिन्छ। विशेष गरेर शारीरिक श्रम लाग्ने प्रकृतिको ड्युटीमा रहनुपर्ने तल्लो तहका प्रहरी कर्मचारीहरू शारीरिक रूपमा सधैं तन्दुरुस्त र सक्रिय रहनु अत्यावश्यक हुने हुनाले उनीहरूलाई आफ्नो कर्तव्यप्रति समर्पित तथा सजग गराउन र अनुशासनको परिधिभित्र नियन्त्रित राख्ने अभिप्रायले केही कठिन प्रकृतिको शारीरिक र मानसिक अवस्था भोग्न लगाउने व्यवस्था गर्नु सेवागत अनुशासनको आवश्यकता अनुकूल स्वाभाविक देखिन आउँछ। यस्तो अनुशासनको कारबाहीको निहुँमा सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीउपर बर्बरताका साथ व्यवहार गर्ने, यातना र उत्पीडन दिने, दिलाउने (Torturous) प्रकृतिको कारबाही र सजायको परिकल्पना कानुनद्वारा गरिएको हुन्छ भन्न सकिँदैन। सेवाको कामको प्रकृति हेरी तदनुकूल सेवागत अनुशासनात्मक कारबाहीका रूपमा गरिएको व्यवस्थालाई बर्बरताका साथ व्यवहार गर्ने वा यातनामूलक (Torturous) कारबाही वा सजायका रूपमा लिन सकिने कानुनी व्यवस्था नभएको तथा कानुनद्वारा त्यस्तो परिकल्पना गरिएको समेत पाइँदैन। यस स्थितिमा उल्लिखित सजायको व्यवस्था नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १४ (४) मा उल्लेख भएको शारीरिक वा मानसिक यातना दिइने वा निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहारको स्थिति देखिन नआउने स्पष्ट छ। यस्तो किसिमको सेवागत अनुशासन र कर्तव्यनिष्ठता अभै प्रखर गराउने उद्देश्यले सार्वजनिक प्रकृतिको कुनै सजाय नगरी प्रहरी गारदभित्रै गरिएको सेवाको अनुशासनात्मक कारबाही अपमानजनक भन्न नमिल्ने भएबाट नेपाल अधिराज्यको संविधानको धारा १४ र १५ द्वारा व्यवस्थित हक हनन हुनेसमेत देखिन आउँदैन।”^{३३}

अदालतको यो फैसलाले यातनाविरुद्धको महासन्धिको धारा १, तत्कालीन संविधानको धारा १४ (४) तथा यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को दफा ३ को

३३. पृष्ठ ५ र ६।

प्रस्ट विरुद्धमा यातनालाई कायमै राख्ने गरी फैसला गरेको छ र यो व्यवस्था हालसम्म पनि विद्यमान छ।

२. प्र. ना. नि. गम्भीराप्रसाद साहसमेत वि. अमरनारायण लोनिया

यो मुद्दा पुनरावेदन अदालत बुटवलबाट फैसला भएको भए पनि यो धेरै उदार फैसला हो। यस्तै किसिमका फैसला हुँदै जाने हो भने यातनालाई निमित्त्यान्न पार्न नसकिए पनि न्यूनीकरण गर्न अवश्य सहयोग पुग्छ। त्यसैले यहाँनेर यसलाई नमुना अध्ययनको रूपमा राखिएको हो।

मुद्दाको तथ्य

पीडित अमरनारायण लोनियाका विरुद्धमा मल्लु लोनिया भन्ने व्यक्तिले नागरिकता मुद्दामा जाहेरी दर्ता गरेका थिए। प्रतिवादीहरूले २०५७।२।२३ मा पक्राउ गरी सात दिनसम्म गम्भीर यातना दिई २०५७।२।३० मा मात्र सोही दिन पक्राउ गरिएको भनी हिरासतमा राख्ने पुर्जा दिइएको थियो। यातनाबाट वादीको शरीरमा गम्भीर चोट लागेको थियो र उसको खुट्टामा असर परेको कारणले लट्टीको सहाराले मात्र हिँड्न सक्ने भएका थिए। त्यसैका विरुद्धमा नवलपरासी जिल्ला अदालतमा यातना क्षतिपूर्ति मुद्दा पत्थो। जिल्ला अदालतबाट ५० हजार रुपियाँ क्षतिपूर्ति पाउने गरी फैसला भयो। त्यसका विरुद्धमा प्रतिवादीहरूले कानुनी प्राविधिक त्रुटि देखाउँदै पुनरावेदन अदालत बुटवलमा पुनरावेदन गरे। पुनरावेदनमा मुख्यतः उनीहरूले मुद्दा चलाउँदा प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा ३७^अ र नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ को दफा १९^अ को प्राविधिक त्रुटि देखाएका थिए।

३४. कर्तव्य पालन गर्दा असल नियतले काम गरेमा कर्मचारी दोषी नहुने: प्रमुख जिल्ला अधिकारी वा प्रहरी कर्मचारीले यस ऐन वा अरू प्रचलित ऐनबमोजिम गर्नुपर्ने कर्तव्यपालन गर्दा वा पाएको अख्तियार प्रयोग गर्दा वा अदालतले दिएको वा जारी गरेको आज्ञा, आदेश वा बारेण्ट तामेल गर्दा असल नियतले गरेकोमा सजायको र हर्जाना तिर्ने भागी हुँदैन।

३५. मुद्दाको सूचना: नेपाल सरकार उपर या सरकारी काम काजमा कुनै सरकारी कर्मचारी उपर कुनै किसिमको मुद्दा दायर गर्दा २ महीना अगावै देहायबमोजिम सो कर्मचारीलाई या सम्बन्धित कार्यालयमा लिखित सूचना बुझाउनु वा हुलाकद्वारा रजिष्टरी गरी पठाउनु पर्छ।

(१) नेपाल सरकार विरुद्ध मुद्दा चलाउनु परेमा नेपाल सरकारको सचिव, र

(२) सरकारी कर्मचारी उपर मुद्दा चलाउनु परेमा सोही सरकारी कर्मचारी, सो सूचनामा उजूरवालाले नाम, थर, बतन मुद्दा गर्नु पर्ने कारण र कुन कुराको दावी गर्छ, सो समेत खोली दिनु पर्दछ।

त्यस मुद्दामा पुनरावेदन अदालत बुटवलबाट फैसला हुँदा सुरु नवलपरासी जिल्ला अदालतबाट ५० हजार रुपियाँ क्षतिपूर्ति पाउने गरी भएको फैसलालाई सदर गऱ्यो भने प्रतिवादीले उठाएको कानुनी प्राविधिक त्रुटिलाई अस्वीकार गर्दै निम्न कुरा बोल्यो:

“फिराद दर्ता गर्दा प्रहरी ऐन, २०१२ अनुसारको कार्यविधि नअपनाएको तथा प्रहरी हिरासतबाट म्याद थपको लागि अदालत लैजाँदा घाउजाँचका लागि निवेदन गर्न नसकेकाले दाबी खारेज हुनुपर्छ भन्नेसमेत प्रतिउत्तरपत्र तथा पुनरावेदन जिकिरतर्फ विचार गर्दा प्रहरी कर्मचारीले प्रचलित कानूनबमोजिम आफ्नो कर्तव्य पालना गर्ने सिलसिलामा असल नियतले गरेको कामका सम्बन्धमा फिराद गर्दा मात्र प्रहरी ऐन, २०१२ को कार्यविधि अवलम्बन गर्नुपर्छ। कानूनविपरीत कार्य गर्ने प्रहरी कर्मचारीको हकमा उक्त प्रावधान आकर्षित हुन सक्दैन। अपराध अनुसन्धान वा सोधपुछ गर्दा अभियुक्तलाई यातना दिने वा कुटपिट गर्ने छुट प्रहरी कर्मचारीलाई छैन। त्यसो गर्नु प्रहरी कर्मचारीको दायित्वभित्र पर्दैन। यातना दिने वा कुटपिट गर्ने कामलाई प्रहरी कर्मचारीले आफ्नो कर्तव्यपालनाका सिलसिलामा गरेको भनी अनुमान गर्न नमिल्ने हुनाले प्रतिवादीले ऐनको उपरोक्त संरक्षण प्राप्त गर्न नसक्ने हुनाले जिकिर निरर्थक छ। साथै, अदालतमा म्याद थप गर्न ल्याउँदा घाउजाँच माग नगरेका कारणले मात्र यातनापीडितले क्षतिपूर्तिको दाबी गर्न वा क्षतिपूर्ति पाउने अधिकारबाट वञ्चित हुन सक्दैन।”

(३) प्र. स. नि. विष्णुप्रसाद सोती वि. प्रहरी नायब महानिरीक्षक कृष्ण बस्नेतसमेत सङ्क्षिप्त तथ्य

प्रहरी सहायक निरीक्षक विष्णुप्रसाद सोती क्षे. प्र. इ. का., वागमती, महेन्द्र पुलिस क्लबमा कार्यरत थिए। सुराकीले केमिकल बनाउने कारखाना फेला परेको भनेर सुराक दिएपछि उनलाई पनि सहयोग गर्नका लागि भनेर पठाइयो। प्रहरी गएको थाहा पाएपछि त्यो कारखाना भनिएका मानिस भोला बोकेर भागेका र विष्णु सोतीले भोला बरामद गरी प्र. ना. उ. पूर्णचन्द्र जोशीलाई बुझाई आफू कार्यरत कार्यालयमा आएको। २०५९।६।३ को घटनाको विषयमा पछि एउटा पत्रिकाले “प्रहरी अधिकृतहरूको संलग्नतामा आठ किलो सुन लुटिएको रहस्योद्घाटन” भनी समाचार प्रकाशन भएपछि प्रहरीले एउटा छानबिन समिति गठन गर्‱यो। विष्णु सोतीलाई छानबिन समितिसमक्ष जानु भनी २०५९।९।१ मा पठाइयो र उक्त छानबिन समितिले उनलाई ६७ दिनसम्म थुनामा राखेर गम्भीररूपमा शारीरिक तथा मानसिक यातना दिइयो। ६८औँ दिन (२०५९।१२।१२) मा उनी थुनामुक्त भई यातनाविरुद्ध मुद्दा दर्ता गरे। त्यसमा

प्रतिवादीहरूले प्रहरी ऐनको दफा ३८ बमोजिमको प्रक्रिया पूरा नगरेको भनेर दावी लिइएको थियो।

प्रतिवादीको त्यस दावीलाई अस्वीकार गर्दै अदालतले पहिलोपटक मानसिक यातना दिएको ठहर्‍याई मानसिक यातनाको क्षतिपूर्ति दिँदै निम्न कुरा उल्लेख गर्‍यो:

“कुनै व्यक्तिले कानुनले निषेध गरेका कार्यहरू गर्न सक्दछ, त्यस्ता व्यक्तिलाई आवश्यक (ता) अनुसार राज्यले अधिकार प्राप्त निकायबाट छानबिनका क्रममा पक्राउ गर्ने, थुनछेक सोधपुछ गर्ने अनुसन्धान तहकिकात गर्न सक्दछ। तर, सो काम गर्दा कानुनको मर्यादालाई कायम राखेर गर्नु पर्दछ। वादीले प्रहरी अधिकृत पदको दुरुपयोग गरी कसुर गरेको भए त्यस उपर छानबिन गरी कानुनबमोजिम सजाय दिलाउन सकिन्छ तर छानबिन गर्ने क्रममा संविधान ऐन, कानुन, नियम विपरीत कसैलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिन पाइँदैन। नेपालको संविधान, राष्ट्रिय तथा नेपाल सरकारका तर्फबाट हस्ताक्षर गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, महासन्धि र मानवअधिकारलगायत यातना तथा क्षतिपूर्ति ऐन २०५३ ले दण्डहीनताको अवस्थालाई अन्त गर्ने व्यवस्था गरेको छ। अनुसन्धान तहकिकातको सिलसिलामा कुटपिट गर्ने शारीरिक वा मानसिक यातना दिने छुट छानबिनमा संलग्न प्रहरी अधिकृत यी प्रतिवादीहरूलाई छैन। अतः असल नियतले आफ्नो कर्तव्य पालना गरेको सम्बन्धमा सम्म प्रहरी ऐन, २०१२, को दफा ३८ को कार्यविधि आकर्षित हुने हो, कानुनविपरीत कार्य गर्ने प्रहरी कर्मचारीहरूका हकमा उक्त दफा आकर्षित हुन सक्दैन। कुनै पनि व्यक्तिलाई हिरासतमा राख्दा वा छोड्दा निजको शारीरिक जाँच गराई अभिलेख खडा गरी राख्नुपर्ने व्यवस्था यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को दफा ३ को दफा ३ को उपदफा (२) ले गरेकामा प्रतिवादी पक्षले यस्तो कुनै अभिलेखको प्रमाण प्रस्तुत गर्न सकेको देखिँदैन। जस्तोसुकै कसुरको अभियुक्त होस्, निजलाई अनुसन्धान तहकिकात वा पुर्पक्षका लागि हिरासतमा रहँदा शारीरिक वा मानसिक यातना दिनु जस्तो अमानवीय कार्य अरू हुन सक्दैन। वादीलाई खाना पानी नदिनु, सरसफाइ गर्न नदिनु, बोलचाल गर्न र आफन्तसँग भेटघाट गर्नसमेत नदिनु मानवअधिकारको स्वतः उल्लङ्घन भएको मान्नुपर्ने हुन्छ। यो नै वादीलाई दिइएको शारीरिक र मानसिक यातना हो। हालसम्म कायम रहेको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १४ को उपधारा ४ मा अनुसन्धान तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरू कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक यातना दिइने वा निजसँग निर्मम अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गरिने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। त्यस्तै, नेपालसमेत पक्ष रहेको यातनाविरुद्धको महासन्धि (Convention Against Torture and Other Cruel Inhuman or Degrading Treatment or punishments 1984) ले पनि अनुसन्धान तहकिकात वा पुर्पक्षको

सिलसिलामा अन्य प्रकारले थुनामा रहेको व्यक्तिलाई कुनै किसिमले यातना दिन नहुने भनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ। उक्त महासन्धि र संवैधानिक व्यवस्थालाई मूर्त रूप दिन हाम्रो व्यवस्थापिकाले यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ बनाई व्यक्तिको मानवअधिकारको संरक्षणको प्रत्याभूति गरेको छ। जस्तोसुकै कसुरको अभियुक्त होस्, निजले अनुसन्धान तहकिकात वा पुर्पक्षका लागि हिरासतमा रहँदा सुरक्षायुक्त र यातनामुक्त रहन पाउनुपर्छ। यो उसको नैसर्गिक अधिकार हो। वादीले उपभोग गर्न पाउने अधिकारबाट वञ्चित गरिएको र आफूले पाएको यातनाको कानुनी उपचारका लागि अदालतमा प्रवेश गरेको देखिन्छ। माथि प्रकरणहरूमा विवेचना गरिएअनुसार वादीउपर छानबिन गर्ने क्रममा प्रतिवादीहरूबाट भएको कार्यबाट वादीले शारीरिक र मानसिक यातना पाएको देखिँदा यातना क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को दफा ६ बमोजिम १० हजार रुपियाँ क्षतिपूर्ति भराई लिन पाउने ठहर्छ।”

५. विश्लेषण

संवैधानिक रूपमा यातनालाई २०४७ सालदेखि नै निषिद्ध कार्य घोषणा गरिएको भए पनि यसलाई कार्यान्वयनमा ल्याउन थप ६ वर्ष पर्खिनुपऱ्यो। ६ वर्ष पर्खिसकेपछि पनि यातनाविरुद्धको महासन्धिका धाराहरूलाई कार्यान्वयन गराउने किसिमले ऐन बन्न सकेन। २०६३ माघ १ गतेसम्म नेपालमा यातनालाई फौजदारी अपराध भनेर घोषणा नै गरिएन। यातनाविरुद्धको क्षतिपूर्तिको पहिलो मुद्दा दर्ता गर्न जाँदा अदालतबाट समेत कोर्ट फि लिएर दर्ता गर्नु भनेर श्रेस्तेदारबाट आदेश भयो र त्यस आदेशलाई चुनौती दिएर फेरि अर्को निवेदन दर्ता गरेर त्यसलाई बदर गराउनुपऱ्यो। यसको अर्थ अदालतमा कार्यरत श्रेस्तेदारजस्तो पदाधिकारीलाई पनि यातना मुद्दा फौजदारी कसुर हो भन्ने जानकारी रहेन। यो उदाहरणले के कुरा पुष्टि गर्छ भने नेपाल अधिराज्यको संविधानको धारा १४ (४) ले यातनालाई निषिद्ध कार्यका रूपमा घोषणा गर्‱यो र यातनाबाट पीडितलाई कानुनले तोकेबमोजिम क्षतिपूर्ति दिने गरी घोषणा गरी यातना क्षतिपूर्ति ऐनको निर्माण भयो। तर, न्याय प्रदान गर्ने निकायका पदाधिकारीलाई नै यसका बारेमा पर्याप्त ज्ञान रहेन। यसले विगतमा नेपालमा कस्तो अवस्था थियो भन्ने राम्रो चित्रण गर्दछ।

यातनालाई रोकथाम गर्नका लागि कानुन ल्याउनका लागि मानवअधिकारकर्मी तथा सङ्घसंस्थाबाट लामो लडाइँ लडेपछि यातना क्षतिपूर्ति ऐन त ६ वर्षपछि आयो। तर, यसले पनि यातनाविरुद्धको महासन्धिको भावनालाई आत्मसात् गर्न सकेन। जसको कारणले यातनाविरुद्ध लड्न अति नै कठिन भयो। त्यसका केही प्रमुख कारणमध्ये यातनाको यातनापीडितको सुरक्षा नहुनु, पीडकलाई फौजदारी कसुरमा सजाय गर्नका लागि कानुनी व्यवस्था नहुनु बरू त्यसको सट्टामा पीडकको प्रतिरक्षार्थ सरकारकै

तर्फबाट सरकारी वकिल खटाउने व्यवस्था हुनु^{१६}, क्षतिपूर्ति सरकारले नै तिरिदिनु^{१७} र पीडकले बेहोर्नुपर्ने नहुनु आदि हुन्।

यस्ता किसिमका कानुनी व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि यातनाविरुद्धमा जति पनि सङ्घसंस्था तथा व्यक्तिहरू लागेर आवाज उठाए, त्यसबाट पनि यातनाको मात्रा केही हदसम्म घटेको हो। यसको अर्थ के होइन भने द्वन्द्वका पक्षले एकअर्कालाई दिने यातना भने घटेको होइन, बरू बढेको हो। तर, द्वन्द्वबाहेक अरू अपराधको अनुसन्धानका सम्बन्धमा भने केही न्यूनीकरण भएको कुरालाई यहाँ उल्लेख गर्नुपर्छ। द्वन्द्व एक विशिष्ट परिस्थिति भएका कारणले यसका पक्षले भने यातनालाई खुबै प्रयोग गरे। यो स्वतःसिद्ध कुरा हो।

द्वन्द्वको अन्त्यसँगै २०४७ सालको संविधानको पनि अन्त्य भयो। त्यसलाई २०६३ सालको नेपालको अन्तरिम संविधानले प्रतिस्थापन गर्‍यो। यो संविधानले यातनाविरुद्धको अधिकारलाई पहिलाको संविधानले जस्तो फौजदारी न्यायको हकको भागबाट छुट्याई छुट्टै मौलिक हकका रूपमा स्थान दियो। यो आफैमा साह्रै ठूलो उपलब्धि नभए पनि यसको सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्षचाहिँ के हो भने यसले यातना दिने कार्यलाई दण्डनीय हुने भनी यातना दिने कार्यलाई फौजदारी कसुरको दर्जामा राख्यो। अर्थात् यस अर्थमा २०६३ माघ १ गतेदेखि यातना दिने कार्य फौजदारी अपराधको कोटीमा परे पनि यातना क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ मा संशोधन गर्ने वा त्यसलाई विस्थापन गर्ने कार्य नभएको हुनाले संवैधानिक रूपमा यातना फौजदारी अपराधको कोटीमा परे पनि व्यवहारमा हालसम्म खाली कोर्ट फि ऐन, २०१७ को कानुनी व्यवस्थाका कारणले कोर्ट फि नलाग्ने भई फौजदारीमा गनिनुमा बाहेक यातना दिएको कारणले कुनै पनि पीडकले फौजदारी दायित्व वहन गर्नुपरेको छैन। त्यसैले यातनाविरुद्धको सङ्घर्षमा सबैभन्दा ठूलो कमजोरी विधायिकी असहयोग नै रहेको छ। यसको परिणामस्वरूप नेपालले यातनाविरुद्धको महासन्धि १९८४ को धारा २ को उपधारा (१) बमोजिमको दायित्व पूरा गरेको छैन।

प्रशासकीय दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्ने प्रधानमन्त्रीको कार्यालयमा मानवअधिकार शाखा, नेपाल प्रहरीले मानवअधिकार एकाइ तथा नेपाली सेनाले मानवअधिकार सेल खडा गरेका छन्। र, सबैभन्दा बढी यातना पनि प्रहरीबाटै दिइन्छ। त्यसको कारण सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान र तहकिकात गर्ने कर्तव्य मुख्यतः नेपाल प्रहरीलाई नै सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐनले तोकेको छ। त्यसैले मुद्दाको अनुसन्धानका क्रममा बढी यातना दिइएको छ। तर, प्रहरीले गठन गरेको मानवअधिकार एकाइले यातना रोक्नका लागि कुनै खास उल्लेखनीय कदम चालेको पाइँदैन। बरू यातना दिने

१६. यातना क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को दफा १०।

१७. दफा ६ (१)।

प्रहरी कर्मचारीलाई विभागीय सजाय गर्नु भनेर अदालतले आदेश दिएका मुद्दामा पनि ती पीडक प्रहरीलाई विभागीय कारवाही गर्नुको साटो सरुवा गरेर विभागीय कारवाही गरेको भनी अदालतलाई भुक्त्याएको समेत पाइएको छ।

अहिले पछिल्लो समयमा आएर प्रहरीले आफ्ना कर्मचारीलाई प्रशिक्षणका क्रममा मानवअधिकार तथा मौलिक अधिकारको विषयमा पनि प्रशिक्षण दिने गरेको छ। यसलाई भने स्वागतयोग्य र प्रशंसनीय नै मान्नुपर्छ। तर, यसको प्रभाव अहिलेसम्म खासै देखिएको छैन। बरु विगत केही समयअघिसम्मको व्यवहारलाई हेर्ने हो भने प्रहरीको यातनाबाट प्रहरी स्वयं नै सुरक्षित छैनन्। त्यसको ज्वलन्त उदाहरण होमबहादुर बगाले^{१८} र विष्णुप्रसाद सोती^{१९}को मुद्दालाई लिन सकिन्छ।

यातनाविरुद्ध लड्ने क्रममा अदालतको भूमिकाको मूल्याङ्कन गर्दा अदालतको भूमिका पनि सन्तोषप्रद छैन। हालसम्म सर्वोच्च अदालतमा यातनाका पीडितले दिएका मुद्दाहरू अत्यन्त नगण्य रूपमा पुगेका छन् र ती पनि पीडितको पक्षमा फैसला हुन सकेका छैनन्। अर्कोतर्फ यातनाका विरुद्धमा लड्ने क्रममा सार्वजनिक सरोकारको विवादका रूपमा पुगेका मुद्दामा पनि सर्वोच्च अदालतले खेलेको भूमिका सन्तोषप्रद छैन। त्यसको उदाहरणका लागि अर्जुन पुरीको मुद्दालाई लिन सकिन्छ^{२०}। त्यस मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले व्यक्त गरेका कुरा कति साँघुरा र यातनालाई अभिवृद्धि गर्ने खालका छन् भन्ने प्रस्ट भल्किन्छ:

“यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ तत्कालीन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १४ (४) मा गरेको व्यवस्थाअनुसार “अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरू कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिइने वा निजसँग निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक

१८. होमबहादुर बगाले नेपाल प्रहरीका साबिकका प्रहरी नायव निरीक्षक हुन्। उनलाई २०५९ साल मङ्सिर १३ गतेदेखि १७ गतेसम्म जिल्ला प्रहरी कार्यालय, हनुमानढोकामा थुनामा राखी हालका प्रहरी महानिरीक्षक कुबेरसिंह रानासमेतले मरनासन्न हुने गरी यातना दिएका थिए। त्यसको विरुद्धमा निजले दर्ता गरेको यातनाको मुद्दा हालसम्म पनि विचाराधीन छ। उनले यातना मुद्दा दर्ता गरेको भनेर उनलाई मुद्दा फिर्ता लिन दबाव दिइयो। तर उनले मुद्दा फिर्ता नलिइसकेपछि पुनः चारपाटे मुडेर यातना दिइयो र सेवाबाट समेत हटाइयो। हाल उनका दुबै मुद्दा सर्वोच्च अदालतमा विचाराधीन छन्। उनलाई नेपालका दुबै तहका अदालतले न्याय दिएका छैनन्। हेरौं, सर्वोच्च अदालतले के गर्छ ?

१९. तत्कालीन प्रहरी सहायक निरीक्षक विष्णुप्रसाद सोतीलाई ओटू सुन काण्ड नामक घटनामा मुछी ६७ दिनसम्म गैरकानुनी हिरासतमा राखी यातना दिइयो। उनले पनि यातनाको मुद्दा दिइएका थिए। उनलाई थुनाको शुरूमा यातना दिइएकोले यातनाका घाउहरू थुना मुक्त हुनु अघि नै बिसेक भैसकेका थिए। यद्यपि त्यस मुद्दामा काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट मानसिक यातना दिएको भनी रु. १०,०००। क्षतिपूर्ति दिने फैसला भयो। उनले मुद्दा जितेर हाल उनी प्रहरी निरीक्षक छन्।

२०. अर्जुनराज पुरी वि. प्रहरी निरीक्षक वासुदेव शर्मा पण्डित, फैसला मिति २०६६।१।१३।

व्यवहार गरिने छैन भनी परिभाषित गरिएको छ। यस्ता व्यवहार गरिएको व्यक्तिलाई कानुनले निर्धारित गरेबमोजिम क्षतिपूर्ति दिइनेछ” भन्ने व्यवस्थालाई मूर्त रूप दिन आएको देखिन्छ। तत्कालीन संविधानको उक्त प्रावधानलाई यो ऐनले कार्यान्वयन गरेको भए पनि यसका केही सर्त उल्लेख छन्। त्यो भनेको अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षका सिलसिलामा वा अरू कुनै किसिमले थुनामा राख्ने कार्य राज्यले आफ्नो कर्तव्य निर्वाह गर्ने क्रममा गरेको हुनुपर्ने देखिन्छ। नितान्त निजी वा व्यक्तिगत भैभ्रगडाको सिलसिलामा कसैले कसैलाई थुनामा राखी यातना वा अमानवीय व्यवहार वा अपमानजनक व्यवहार गरेकामा यो ऐन आकर्षित हुने देखिन्छ। प्रस्तुत मुद्दामा प्रत्यर्थी प्रतिवादी राज्यको जिम्मेवार सरकारी निकायको सार्वजनिक कार्यको दायित्व निर्वाह गर्ने पदाधिकारी हुन् भन्ने देखिए तापनि निजले पुनरावेदक वादीलाई न त गैरकानुनी तरिकाबाट पक्राउ गरेको पाइन्छ न त कुनै गम्भीर फौजदारी अभियोगको सिलसिलामा हिरासतमा राखिएको देखिन्छ। यी पूर्वावस्थाको अभावमा नितान्त दुवै पक्षबीच व्यक्तिगत मामलामा भए गरिएका कानुनविपरीतका काम कारबाहीमा छुट्टै कानुनअनुरूप कारबाही चलाउनुपर्नेमा यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को सहारा लिई पुनरावेदकवादी अदालतसमक्ष प्रवेश गरेको उक्त कानुन अनुरूपको मान्न मिल्ने देखिन्छ।^{३१}”

अदालतको यो बुझाइले तत्कालीन संविधानको धारा १४ (४) र यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को दफा ३ मा रहेको वा अरू कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई” भन्ने वाक्यांश नै नभएसरह भएको छ। फेरि मुद्दाको सम्पूर्ण मिसिल अध्ययन गर्दा अदालतले भनेजस्तो व्यक्तिगत रिसइवी वा कारणले भ्रगडा परेको कहींबाट पनि देखिँदैन। यस्ता किसिमको अदालती व्यवहारबाट यातनालाई नियन्त्रण र न्यूनीकरण गर्न सहयोग पुग्दैन।

यो मुद्दामा जस्तै, अदालतको आदेश सकारात्मक भए पनि संविधानका शब्दहरू नै ख्याल नगरी अर्को आदेश पनि जारी गरिएको छ। आदेश सकारात्मक हुनु मात्रले पनि यदि अदालतबाट संविधानका शब्दहरूलाई ख्याल गरिँदैन भने त्यसलाई न्यायिक हेलचेक्रयाई भन्नुपर्ने हुन्छ। राजेन्द्र घिमिरे वि. प्रधानमन्त्री श्री ५ को सरकार, मन्त्रपरिषद् सचिवालयसमेत^{३२} भएको मुद्दा अर्को आश्चर्यलाग्दो मुद्दा हो। त्यो मुद्दा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ कायम रहेको बेलामा २०६२।१२।४ मा परेको थियो। त्यस मुद्दामा निवेदकको माग “संविधानको धारा २३ तथा ८८ (२) तथा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय यातनाविरुद्धको महासन्धिको धारा १ र ४ बमोजिम यातनालाई फौजदारी अपराधका

३१. पृष्ठ ५-६।

३२. अधिवक्ता राजेन्द्र घिमिरे विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय समेत, नेपाल कानुन पत्रिका २०६६ अङ्क ३, पृ. ४५३, नि. नं. ८१०१।

रूपमा परिभाषित गरी पीडकलाई उचित दण्ड सजाय र पीडितलाई पुनःस्थापना गर्ने व्यवस्था गर्नु भनी परमादेशको आदेश जारी गरिपाऊँ” भन्ने मागदावी थियो। त्यसको तत्कालपछि अर्थात् २०६३ सालमा निवेदकले आधार लिएको संविधानलाई अन्तरिम संविधानले विस्थापन गर्‍यो र त्यो संविधानले यातनालाई फौजदारी अपराधका रूपमा घोषणा गर्‍यो। निवेदकले मुद्दा दर्ता गर्दाको अवस्था र फैसला हुने अवस्थामम्म मा संविधान नै परिवर्तन गरेको कुरा ख्याल गरेको फैसलाबाट देखिन्छ। अदालतले फैसला लेख्दा “प्रस्तुत निवेदन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ लागू रहँदा परेको र हाल उक्त संविधान खारेज भए पनि तत्कालीन संविधानको धारा १४ (४० र वर्तमान संविधानको धारा २६ को व्यवस्था एकै प्रकारको भएकाले निवेदकले उल्लेख गरेको तत्कालीन संविधानको धारा १४ को सबै व्यवस्था हेर्नुपर्ने हुन्छ^{३३}” भन्थो। तर, पहिलाको संविधानमा यातनालाई दण्डनीय बनाइएको थिएन। वर्तमान संविधानले यातनालाई दण्डनीय बनाएको छ भन्ने अदालतले ख्यालै गरेन। हो, यस मुद्दामा अदालतले सरकारका नाममा यातनालाई फौजदारी कसुर मानी कानून बनाउनु भनी निर्देशनात्मक आदेश जारी गर्‍यो, यसलाई सकारात्मक नै मान्नुपर्छ। तर, प्रश्न सर्वोच्च अदालतले तथ्यको विश्लेषण नै त्रुटिपूर्ण रूपमा गरेको छ।

१०. निष्कर्ष

नेपालले यातनाविरुद्धको महासन्धिमा सम्मिलन गरेको पनि यातना सबै मानवअधिकार उल्लङ्घनको जननी हो। अन्य मानवअधिकारहरूको उल्लङ्घन नै यातनाबाट सुरु हुन्छ भन्ने कुरा अब निर्विवाद सत्यका रूपमा स्थापित भइसकेको छ। तर, नेपालमा भने यातनाविरुद्धको अधिकारको उपभोगको स्थिति भने निराशाजनक छ।

पहिलो कुरा त यातनालाई संविधानले दण्डनीय घोषणा गरे पनि हालसम्म पनि यातनाविरुद्धको महासन्धिको प्रावधानलाई कार्यान्वयन गर्ने गरी कानून नबनाउनुले राज्य यसप्रति आवश्यकताअनुसार गम्भीर छैन भन्ने स्थापित छ। जसबाट राज्य आफूले वहन गर्न कबूल गरेको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व वहन गर्नबाट चुकेको छ। एकातर्फ संविधानले यातनाविरुद्धको अधिकार भनेर मौलिक अधिकारमा समावेश गरेको छ तर त्यो उपभोग्य रहेको छैन। त्यसैले यातनापीडितका लागि यसको खास महत्व रहेन।

३३. प्रकरण ५, पृष्ठ ४५६।

अदालतको भूमिका पनि हालसम्मको स्थितिलाई मनन गर्दा केही केही न्यायाधीशबाहेक समग्र पद्धतिलाई नै विचार गर्दा यातनापीडितको पक्षमा भन्दा भिनामसिना प्राविधिक त्रुटि खोजेर यातनापीडितलाई न्याय दिलाउने भन्दा हच्काउनेतर्फ नै उद्वत देखिएको छ।

११. सुभाब

उल्लेखित अध्ययन तथा निष्कर्षका आधारमा निम्नबमोजिम सुभाब प्रस्तुत गरिएको छः

१. अन्तरिम संविधानको धारा २६ (२) र यातनाविरुद्धको महासन्धिको व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्न तत्काल विस्तृत कानूनको तत्काल निर्माण गर्नुपर्छ। हाल विधायिका नभएको भए पनि संविधानले नै प्रत्याभूति गरेको हक कार्यान्वयन गर्नका लागि अध्यादेशबाट भए पनि विस्तृत कानून ल्याइनुपर्छ।
२. यातनाको निर्मूलीकरणका लागि अनुसन्धान गर्ने निकायका पदाधिकारीहरूका लागि प्रशिक्षण दिँदा यातनाको विषयमा विस्तृत जानकारी दिनका लागि नयाँ भर्ना हुनेका लागि सुरुमै र अघि नै भर्ना भइसकेकाका लागि पुनःप्रशिक्षण दिनका लागि सेवासम्बन्धी कानूनमै अनिवार्य व्यवस्था गर्नुपर्छ।
३. अदालतको भूमिका अहिलेसम्मको व्यवस्थालाई हेर्दा निराशाजनक छ। न्यायाधीश र न्यायपालिकासँग सम्बन्धित अधिकारीहरूलाई दिइने प्रशिक्षणमा यातना कानुनी पक्ष मात्र नभई र यसका प्राविधिक पक्षहरू जस्तोः यातना असर, यातनाको असर देखिन लाग्ने समय र त्यसको हदम्यादसँगको तादात्म्यता आदि विषयमा पनि प्रशिक्षण दिइनुपर्छ।
४. अहिलेको अदालती प्रणाली पीडितप्रिय छैन। त्यसलाई अदालतले तत्कालै सुधार गर्नुपर्छ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको
अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि,
२००६
धारा २४

**अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि,
२००६
धारा २४**

सल्लाहकार

सुदर्शन सुवेदी
जगदीशप्रसाद अधिकारी

अनुसन्धान/लेखन

महेश्वर घिमिरे
रामकृष्ण पराजुली

सदस्य संस्थाहरू

राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ, संयोजक
नेपाल अपाङ्ग मानवअधिकार केन्द्र, सदस्य
राष्ट्रिय शारीरिक अपाङ्ग सङ्घ, सदस्य
नेपाल अपाङ्ग महिला सङ्घ, सदस्य
राष्ट्रिय बहिरा महासङ्घ, सदस्य
नेपाल अपाङ्ग समाज, सदस्य

विषयसूची

	पृष्ठ
१. अध्ययनको पृष्ठभूमि	२६६-२६८
२. उद्देश्य	२६८-२६९
२.१. बृहत् उद्देश्य	२६८
२.२. विशेष उद्देश्य	२६९
३. नेपालको सन्दर्भमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (युएनसिआरपिडि)को धारा २४ बाट सुनिश्चित अधिकार कार्यान्वयन	२६९-२७२
४. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको धारा २४ अनुसार अधिकार सुनिश्चित गर्न राष्ट्रिय सुरक्षा संयन्त्र	२७२-२८९
४.१. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षाको अधिकारकासम्बन्धी अन्तरिम संविधान, २०६३	२७८
४.२. कानुनी व्यवस्था	२७९
४.३. नीतिगत व्यवस्था	२८०
५. कार्यान्वयनको अवस्था	२८९-२९५
६. संरक्षण संयन्त्र र वास्तविकता	२९५-२९६
७. न्यायिक निर्णय र कार्यान्वयन	२९६-२९८
८. घटना अध्ययन	२९८-३०१
९. उपलब्धिहरूको सङ्क्षिप्त विश्लेषण	३०१-३०८
१०. निष्कर्ष	३०८-३०९
११. सुझाव	३१०-३१२

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (UNCRPD)को सन्दर्भमा शिक्षासम्बन्धी नीति तथा व्यवहारिक पक्षको सङ्क्षिप्त अध्ययन

१. अध्ययनको पृष्ठभूमि

मानवअधिकारको विश्वव्यापी (१० डिसेम्बर १९४८) जारी घोषणापत्रको धारा २६ ले शिक्षाको अधिकारलाई मानवअधिकारको एक अभिन्न अङ्ग बनाएको छ। नेपालमा तत्कालीन अवस्थासम्म शिक्षाको योजनालाई कल्याणकारी प्रणालीमा शिक्षाको विकासलाई हेरिन्थ्यो। राज्यले त्यसलाई दायित्वका रूपमा लिने गरेको थिएन। विशेषगरी शिक्षालाई अधिकारको रूपमा मनोगतरूपमा नीति निर्माताहरूमा यसको व्यवहारिक असर देखिन धेरै समय लाग्यो। अझ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि शिक्षाको अधिकारका सबालमा भने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू आफ्ना अधिकारका लागि सङ्गठित हुन थालेपछि पनि अहिलेसम्म पनि अधिकारको रूपमा स्थापित भएको छैन। किनकि नेपालका अधिकांश शैक्षिक संस्थाहरू अपाङ्गता मैत्री छैनन्। जसका कारण अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू पहुँचभन्दा बाहिर छन्। २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि भने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू विभिन्न संस्थाहरूमार्फत सङ्गठित हुन थाले। शिक्षाको अधिकारप्रति जनतामा जागरुकता पैदा भयो। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सामाजिक आन्दोलनमार्फत शिक्षा अधिकारको रूपमा जनपैरवी हुन थालेको हो। राज्यमा दबाव बढ्न थालेको हो।

विश्व मानवअधिकारको घोषणापछि मानवअधिकारसँग सम्बन्धित विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूमा नेपालले हस्ताक्षर गरेको छ। तिनीहरूमा १३ डिसेम्बर २००६ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको ६१ औँ महासभाबाट पारित अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारसम्बन्धी महासन्धि २००६ को नेपाल २७ डिसेम्बर २००९ मा पक्षराष्ट्र भइसकेको छ। महासन्धिको धारा २४ ले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूसहित अन्य व्यक्तिहरू राज्यबाट विना कुनै भेदभाव समान अवसरको आधारमा निःशुल्क तथा अनिवार्य प्राथमिक शिक्षा वा माध्यमिक शिक्षाबाट उपेक्षित हुन नहुने कुरा उल्लेख गरेको छ। उपधारा ५ मा उल्लेख भएअनुसार “पक्षराष्ट्रहरूले भेदभाव विना र अन्य व्यक्तिहरूसरह समान आधारमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सामान्य शिक्षा, व्यवसायिक प्रशिक्षण, प्रौढ शिक्षा तथा आजीवन अध्ययनमा पहुँच प्राप्त गर्न सक्षम भएको सुनिश्चित गर्नेछन्” भनिएको छ।

नेपालको पक्षबाट भएको सहश्राब्दी विकास लक्ष्यप्रति गरेको प्रतिबद्धताअनुसार सन् २०१५ सम्म आधारभूत प्राथमिक शिक्षाको पहुँचभित्र नेपालका सबै बालबालिकाहरूलाई ल्याउन पर्नेछ। सरकारको तर्फबाट त्यसका लागि निरन्तर योजनाहरू बनाउने र पुनरावलोकन भइरहेको छ। विद्यालय भर्ना कार्यक्रमका लागि सामाजिक परिचालनका विविध गतिविधिहरू धेरै सञ्चालन गरिँदै आएको। सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय दातृसंस्थाहरूबाट प्राप्त आर्थिक सहयोग शिक्षा मन्त्रालयमार्फत पर्याप्त मात्रामा लगानी गरिएको छ। सन् २०१५ मा पुग्न अब दुई वर्ष बाँकी छ। यसै विद्यालय भर्ना वर्ष १५ प्रतिशत पुऱ्याए पनि तिनीहरूले प्राथमिक शिक्षाको तह पूरा गरेका हुने छैनन्। अझ विडम्बना छ कि, अधिकांश विद्यालयहरूको भौतिक संरचना अपाङ्गता बालमैत्री छैन। धेरै विद्यालयहरू अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू सहजरूपमा पुग्न सकिने स्थानमा छैनन्। त्यसैले गर्दा पनि अपाङ्गता भएका अधिकांश बालबालिकाहरू विद्यालय शिक्षाबाट वञ्चित हुन परेको छ। नेपालमा २ लाख १८ हजार अपाङ्गता भएका बालबालिका र सिमान्तकृत समुदायका बालबालिका विद्यालय शिक्षाबाट वञ्चित भएको नेपाल सरकार र संयुक्त राष्ट्रसङ्घले स्वीकारेको छ^१। स्वभाविकै देखिन्छ कि अपाङ्गता भएका अधिकांश बालबालिकाहरू शिक्षाको अधिकारबाट वञ्चित हुनुपरेको छ। यसै कारणले पनि नेपालले गरेको सहश्राब्दी लक्ष्यमा आधारभूत प्राथमिक शिक्षाप्रतिको प्रतिबद्धता अपाङ्ग बालबालिकाहरूको शिक्षाको पहुँच नहुनाले पनि अधुरो रहने निश्चित प्रायः छ।

अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन २०३९, को दफा ६(१) मा “कुनै पनि अपाङ्गता भएको व्यक्ति कुनै पनि शिक्षण संस्थामा भर्ना हुन चाहेमा कुनै पनि किसिमको शुल्क लिने छैन” भनिएको तर अपाङ्गता पहिचानको आधारमा निःशुल्क शिक्षाबाट प्रायः सबै अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरू वञ्चित थिए। “नेपाल अपाङ्ग मानवअधिकार केन्द्र” (DHRC Nepal) को तर्फबाट २०५७ सालमा परेको रिट निवेदन माथि सर्वोच्च अदालतले वि.सं. २०६० साल कार्तिक २८ नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद् सचिवालय र शिक्षा मन्त्रालयसमेत ११ वटा विपक्षीहरूलाई समेत ऐनअनुसार निःशुल्क शिक्षाको पक्षमा आदेश जारी गर्‍यो।^१ त्यसपछि केही बाहेक अधिकांश सरकारी तथा सार्वजनिक क्याम्पसहरूले निःशुल्क शिक्षा दिइरहेका छन्। साथै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि शिक्षण संस्थाहरूका भौतिक पूर्वाधारहरू अपाङ्गमैत्री नभएकोले बीचमा छोड्नु परिरहेको घटनाहरू पनि प्रशस्त छन्। त्यसका

१. खोसिएको भविष्य, ह्युमन राईट वाच

२. अपाङ्गहरूको निःशुल्क शिक्षाको सबालमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट ईति सम्बत् २०६० कार्तिक २८ मा भएको फैसला, नेपाल अपाङ्ग मानवअधिकार केन्द्र।

साथै शिक्षण प्रणाली, पाठ्यसामग्री र अध्ययन गराउने अधिकांश शिक्षक/प्राध्यापकहरू तालिम प्राप्त नहुने आदि कारणहरूले गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू शिक्षा हासिल गर्ने अधिकारबाट वञ्चित हुन परेको उनीहरूको भोगाई छ।^१

विगतलाई फर्केर हेर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षामा अधिकार धेरै आशा लाग्दो नभए पनि केही उपलब्धिमूलक, केही चुनौतीपूर्ण र सङ्घर्षमय रह्यो। त्यसका केही तथ्याङ्क हेर्नु जरुरी छ। विशेष गरी १३ डिसेम्बर २००६ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको ६१ औं महासभाबाट पारित अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारसम्बन्धी महासन्धिमा नेपाल पक्षले २७ डिसेम्बर २००९ मा अनुमोदन गरेपछि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षाको अधिकारको अवस्थालाई हेर्न र लिपिबद्ध गर्न जरुरी छ। त्यसकारण यसलाई सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

अध्ययनको औचित्यका सम्बन्धमा, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिमा नेपालले हस्ताक्षर गरेपछिको अवस्थामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षामा अधिकारसम्बन्धी विश्लेषणत्मक अध्ययन हुनसकेको छैन। त्यसकारण मानवअधिकार सन्धि अनुगमन समन्वय केन्द्र, काठमाडौं अन्तर्गतको युएनसिआरपिडी (अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि) समितिले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पक्षमा महासन्धि र त्यसको व्यवहारिक कार्यान्वयनको अवस्थाबारे अध्ययन गर्न र यस अध्ययनले प्रमुख मुद्दाहरूको पहिचान गर्न आवश्यक छ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घको ६१ औं महासभाबाट पारित अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारसम्बन्धी महासन्धि २००६ लाई नेपाल राष्ट्रको पक्षबाट २७ डिसेम्बर २००९ मा अनुमोदन भइसकेपछि नेपालमा शिक्षाको नीतिमा परेको प्रभाव र उक्त महासन्धिको पक्षमा नेपालको नीतिमा भएको सम्बोधनबारे यो अध्ययनमा खोजी गरिने छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षामा पहुँचको अधिकारसम्बन्धी प्राप्त उपलब्धिको उपभोग गर्न र थप नीतिगत व्यवस्थाको लागि जनपैरवी गर्नुपर्ने क्षेत्रहरूको म्यापिङ गर्न यस अध्ययनबाट सहज हुने छ।

२. उद्देश्य

२.१. बृहत् उद्देश्य

नेपालको शिक्षा नीतिमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि २००६ मा हस्ताक्षर भएपछि त्यसको प्रभाव र कार्यान्वयनका सम्बन्धमा अध्ययन गरी अवश्यकताअनुसार राज्य तथा गैरराज्यका निकायहरूका नीति तथा

३. खोसिएको भविष्य, ह्युमन राईट वाच

कार्यक्रममा सुधार ल्याउन सहयोग पुऱ्याउने। थप अध्ययनका लागि आधार तयार पार्ने छ।

२.२. विशेष उद्देश्य

- क) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि अनुमोदन गरेपछि त्यसको कार्यान्वयन अवस्थामा शिक्षासम्बन्धी विश्लेषण र तथ्यतथ्याङ्कको अध्ययन गर्ने।
- ख) राज्यका शिक्षासम्बन्धी निकायहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि २००६ को धारा २४ मा भएको शिक्षासम्बन्धी व्यवस्थालाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पक्षमा गरिएको कार्यान्वयनका अवस्था पहिचान गर्ने।
- ग) उक्त महासन्धि २००६ को धारा २४ को कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन र नीतिमा नसमेटिएका महासन्धिकी प्रावधानहरूलाई कार्यान्वयन गर्न सुझावहरू सिफारिस गर्ने

३. नेपालको सन्दर्भमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (युएनसिआरपिडि)को धारा २४ बाट सुनिश्चित अधिकार कार्यान्वयन

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूप्रति संसारका प्रायः सबै किसिमका समाजमा सोभन्दा फरक ढङ्गले हेरिन्छ, व्यवहार गरिन्छ। सबै ठाउँमा भने उस्तै नहुन पनि सक्छ। कम विकसित समाजमा उपेक्षित वा अपहेलित भएका समाजमा धेरै किसिमका हिंसाहरू भोगिरहनु परेको हुन्छ। विकसित समाजमा दया वा करुणाको भावनाले व्यवहार गरिने गरेको अपाङ्गता भएको व्यक्तिहरूको भोगाई हो। मानवअधिकारको दृष्टिकोणबाट साङ्गहरू जस्तै अधिकार उपभोग गर्ने हकदार यही समाजको सदस्यको रूपमा हेर्ने र व्यवहार गर्ने बानीको विकास अभै हुन सकेको छैन। यसले गर्दा संसारभरिकै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले मानवअधिकारको मौलिक हक उपभोग गर्न साङ्गहरूसह स्वतन्त्र नभएको अनुभव गर्दैछन्। यी परिस्थितिहरूले विश्वव्यापीरूपमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि उपभोग गर्न पाउने र सबै व्यक्ति अधिकारका लागि समान छन् भन्ने मान्यता स्थापित गर्न र व्यवहारमा परिवर्तन गर्न समाज र राज्यहरूलाई जवाफदेही बनाउन अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मानवअधिकारको विश्वव्यापी दस्तावेज ल्याउन परेको हो। त्यसैले यसको कार्यान्वयनमा निरन्तर सङ्घर्ष गर्नु परेको हो।

मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ ले व्यक्तिको अधिकार संरक्षणको लागि मौलिक अधिकारका कुरामा युगान्तकारी कार्य गरेको छ। त्यसबाहेक व्यक्ति विशेषका अधिकारका सबालमा थप आवश्यकताको माग पनि विश्वव्यापीरूपमा उठ्न थालेकाले बालअधिकार, महिला अधिकार, आदिवासीहरूको अधिकार जस्तै गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमाथि हुने भेदभाव र हिंसाबाट मुक्त गर्न उनीहरूको अधिकार संरक्षकका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घको माहासभाले १३ डिसेम्बर २००६ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि र त्यसको ऐच्छिक आलेख पास गर्‍यो। यो मानवअधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घको पछिल्लो दस्तावेज हो।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धिले प्रमुखरूपमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको उपभोग गर्ने मानवअधिकारको सम्मान र सुनिश्चित गर्नुपर्ने राज्यको दायित्व नीतिगत उत्तरदायित्वहरूलाई स्पष्ट गरेको छ। त्यस्तै कानून र नीति निर्माण तथा कार्यान्वयन गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको जीवनमा पार्ने प्रभावका सम्बन्धमा उनीहरूको संस्थाहरूका प्रतिनिधिहरूसँग परामर्श वा मत बुझ्न सरकारलाई अनिवार्य बनाएको छ।

महासन्धिको धारा २४ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षाको अधिकारका बारेमा उल्लेख गरेको पाइन्छ। उल्लेखित अधिकारका बुँदाहरूका अनुसार कुनै किसिमको भेदभाव विना समान अवसरको आधारमा राज्यले शिक्षाको सबै तहमा जीवन भरिका लागि उपयोग हुने गरी समावेशी शिक्षा सुनिश्चित गर्न पर्ने कुरामा जोड दिइएको छ। त्यसका लागि सरकारले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि निःशुल्क र स्तरीय हनुपर्ने अनि प्राथमिक तहसम्म अनिवार्य शिक्षा हनुपर्ने (कोही पनि उपेक्षित हनु नहुने) कुरामा जोड दिएको छ। उनीहरूका शिक्षाका लागि सबै किसिमका अनुकूलता निर्माण गर्न सबै किसिमका सहयोगहरू उपलब्ध गराउनु सरकारको दायित्व भएको दस्तावेजमा उल्लेख छ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षामा पूर्ण र समान सहभागितालाई सहज बनाउन र समुदायमा योगदान दिन सक्ने सदस्यको रूपमा विकास गर्ने गरी सामाजिक विकासका सीपहरूमा सक्षम बनाउनका लागि सरकारले विभिन्न उपाय/कार्यहरू गर्नु पर्ने कुराहरू उल्लेख गरिएको छ। जसअनुसार ब्रेल र अन्य वैकल्पिक लिपिहरू र शिक्षण सहयोगी सबै किसिमका साधनहरू तथा विधिहरूको व्यवस्था गर्नुपर्ने त्यसका साथी/दौतरी शिक्षाको माध्यमबाट विभिन्न सीप र कला सिक्नुका साथै परामर्शलाई सहजबनाउन सक्षम बनाउनु पर्ने उल्लेख छ। त्यसका लागि शिक्षक तथा कार्यालयका कर्मचारीहरूलाई सरकारले प्रशिक्षित गर्नुपर्ने भनिएको छ। त्यसका अलावा शिक्षा क्षेत्रका सबै तालिमहरूमा कम्तीमा पनि

अपाङ्गताका बारेमा सचेत/अभिमूखीकरण गर्नुपर्ने छ। औपचारिक शिक्षाको साथै अनौपचारिक तथा प्राविधिक शिक्षाको पनि अन्य व्यक्ति सरह अवसर दिनुपर्ने कुरा उल्लेख छ।

नेपालले समाहित शिक्षाको कार्यक्रम लागू गरेपछि विद्यालयमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूका लागि गरिने पठनपाठनका सैद्धान्तिक अवधारणामा केही परिवर्तन आयो। यो सकारात्मक पक्ष हो। सरकारले यसको लागि धेरै वटा र धेरै किसिमका तालिम र अभिमूखीकरण गरिसकेको छ। त्यसको कार्यान्वयन र अनुगमन अत्यन्त कमजोर भएको सरकारी निकायका व्यक्तिहरूले नै विभिन्न समयमा हुने बैठक तथा गोष्ठीहरूमा स्वीकार्दछन्। यो योजना राम्रो छ, सुरुका समयमा केही ठाउँमा राम्रो परिणाम देखियो तर सरकारी पक्षबाट हुने जवाफदेहीतामा उपेक्षा भएको हो। यसका सिद्धान्तका आधारमा यो समाहित शिक्षामा पनि केही परम्परागत गुरुकुलीय प्रभाव परेको छ। साथै सामाजिक परिचालनका पक्ष कमजोर भएकोले समाहित शिक्षाको विकास अपेक्षितरूपमा हुन नसकेको हो। त्यसै गरी एकीकृत शिक्षाको विस्तार र स्तरीयतामा कमी हुनुमा पनि यिनै कारणहरू प्रमुख हुन्। समाहित शिक्षा वा एकीकृत शिक्षा दुवैमा साथी शिक्षाको महत्व भूमिका हुन्छ। यासको लागि योजनामा व्यवस्था गर्नु पर्छ। महासन्धिले पनि यो कुराको अपेक्षा गरेको छ तर सरकारले यसका सम्बन्धमा कुनै पनि योजना बनाएको छैन। गैरसरकारी क्षेत्रबाट साथी शिक्षाका केही प्रयासहरू भएका छन् तर अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि विरलै मात्रामा छ। त्यसमा पनि दातृनिकायमा भर पर्नुपर्ने हुनाले यो गैरसरकारी क्षेत्रको कार्यक्रम दिगो हुन सक्ने सम्भावना छैन।

निःशुल्क शिक्षाको प्रावधान ऐनले नै गरेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिभन्दा पनि पहिला व्यवस्था भएको हो। यो धेरै ठूलो उपलब्धि हो तर कार्यान्वयनमा सरकारले तदारूकता नदेखाएकाले अदालत गुहार्नु पर्‍यो। ऐनअनुसार सर्वोच्च अदालतले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि आदेश गर्‍यो। तैपनि आजसम्म हरेक अपाङ्गता भएका हरेक विद्यार्थीले निःशुल्क पढ्न पाऊँ भनेर एक्ला एक्लै सङ्घर्ष गर्नु परेको अनुभव छ।

महासन्धिको अपेक्षाअनुसार निःशुल्क हुनुपर्ने प्रावधान गरिबी र पछौटेपनका कारण विद्यालय शिक्षाबाट वञ्चित नहोऊन भन्ने हो र यो एक महत्वपूर्ण उपाय हो। सरकारको दायित्व सकेसम्म अपाङ्गता भएका सबै बालबालिकाहरू आधारभूत शिक्षाबाट कुनै पनि बालबालिकाहरू वञ्चित हुन नपरोस् भन्ने हो। त्यसैका लागि महासन्धिको दस्तावेजले आधारभूत शिक्षालाई अनिवार्य हुनुपर्ने बताएको छ। यस्तो हुनका लागि सरकारसँग कुनै प्रभावकारी योजना छैन। भौगोलिक, आर्थिक, सामाजिक आदि कारणले गर्दा साङ्गसरह अपाङ्गता भएका बालबालिकाले समान अवसर नै

पाएका छैनन्। किनकि आवागमनको पनि उचितकै समस्या भोगिरहने अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको सङ्ख्या नै धेरै छ। सरकारले छात्रावृत्तिको पनि व्यवस्था गरिदिएको छ। स्थानीय निकायमार्फत त्यो वितरण हुने गरेको छ। अझै पनि धेरै मानिसलाई यसका बारेमा थाहा नपाएका गुनासाहरू विभिन्न निकायमा आउने गरेको छ। नेपाल अपाङ्ग मानवअधिकार केन्द्रलगायत अन्य संस्थाहरू जो जिल्लाहरूमा अपाङ्गता क्षेत्रमा सक्रियरूपमा कार्यरत छन्, त्याहाँबाट पनि यस्ता गुनासाहरूप्रति सहजीकरण हुँदै आएको छ। नीति तथा कार्ययोजनामा व्यवस्था गरिएजस्तै विद्यालय परिसरमा आवासको लागि व्यवस्था गरिदिए मात्र अनिवार्य हुनेछ र धेरैले अवसर पाउनेछन्। भर्ना भएकाहरूले बीचमा छोड्न बाध्य हुनुपर्ने थिएन। अन्यथा अधिकांश बालबालिकाहरू उपेक्षित नै भइरहने छन्।

दृष्टिविहीन विद्यार्थीहरूका लागि ब्रेल लगायत अन्य भाषा तथा लिपिहरूको पर्याप्त सुविधा छैन। विकास गर्ने जमर्को मात्रै गरेको त धेरै नै भयो। विज्ञान प्रविधिले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि भनेर अनेकौ सफ्टवेयरहरूको विकास गरेका छन्। त्यसमार्फत लेखन पढ्न सक्छन्। विशेषगरी दृष्टिविहीनहरूका लागि। सरकारले सामान्य सहयोग गर्‍यो भने त्यसको उपभोग गर्ने सबै सक्षम हुनेछन्।

हाम्रा अधिकांश विद्यालयहरू विविध कारणले अपाङ्गमैत्री छैनन्। अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूका लागि सहज आवागमन गर्ने किसिमका भवन तथा कक्षा कोठाहरू छैनन्। त्यस्तै विद्यालयको बातावरणहरू पनि अपाङ्गमैत्री नभएको धेरै अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको अनुभव छ।

४. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको धारा २४ अनुसार अधिकार सुनिश्चित गर्न राष्ट्रिय सुरक्षा संयन्त्र

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सुरक्षित गर्न राष्ट्रियस्तरका संयन्त्र निर्माण गर्नुपर्ने माग अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको दबाबमूलक सङ्गठित माग उठ्न थालेको २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनदेखि नै हो। नेपाल राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घको नेतृत्वमा र अन्य सङ्घसंस्थाहरूले यसका लागि निरन्तररूपमा राष्ट्रियस्तरको अपाङ्गता व्यक्तिहरूको अधिकारका क्षेत्रमा काम गर्ने एक स्वायत्त आयोगको माग राखेको र त्यससँग सम्बन्धित मुद्दाहरूमा जनपैरवी गर्दैआएको छ। तर त्यसका बारेमा राज्यले तत्परता देखाएको सम्म छैन। त्यस्तै राष्ट्रिय योजनाका लागि महत्वपूर्ण जग राष्ट्रिय जनगणनामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवस्था लुकाइएको हुनाले सङ्ख्यामा कमी आयो। यसका कारण पनि राज्यको प्राथमिकतामा नपरेको

हुनसकछ तर तथ्याङ्कहरू तोडमोड बनाइएको छ भन्ने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको संस्थाहरूले निरन्तर आवाज उठाउँदै आएका छन्।

हालसम्म नेपाल राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ नै एक मात्र छाता सङ्गठनको रूपमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी विभिन्न गतिविधि तथा जनपैरवी गर्दै आएको छ। तर यो गैरसरकारी संस्थाहरूको छाता सङ्गठन भएकोले राज्यको अङ्गको हैसियतले काम गर्न नमिल्ने भएका कारण आयोगको माग गरिएको हो। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारको सुनिश्चित गर्न उनीहरूको दैनिक जीवनका गतिविधिहरूमा आईपर्ने बाधाहरू कम गर्दै लैजानु हो। त्यसका लागि राष्ट्रले बनाएको नीति तथा कार्यक्रमले प्रभाव पार्दछ, पूर्वाधारहरू व्यापकरूपले तयार पाइँदै लैजानुपर्ने हो तर त्यही नै हाम्रो देशको सन्दर्भमा अति मन्द गतिमा हुने गरेको छ।

केही तथ्य/तथ्याङ्क

नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या कति छ भन्ने पछिल्लो आधिकारिक तथ्याङ्क छैन। विश्व बैङ्क र विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनको “अपाङ्गता विश्व प्रतिवेदन २०११” का अनुसार विश्वका जनसङ्ख्यामा १५ प्रतिशत व्यक्तिहरूमा कुनै न कुनै किसिमको अपाङ्गता छ। विश्वका कम विकसित राष्ट्र र अल्पसङ्ख्यक नागरिकहरूमा बढी भएको उल्लेख छ। त्यस्तै, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय जनसङ्ख्या कोष (UNFPA)को अनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमध्ये ८० प्रतिशत विकासोन्मुख मुलुकहरूमा छन्। आर्थिक सहयोग तथा विकास सङ्गठनको सचिवालयले उल्लेख गरेअनुसार सङ्गठनको सदस्य राष्ट्रहरूमा औसतमा न्यून शिक्षा पाएका व्यक्तिहरूमध्ये १९ प्रतिशत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू भएको उल्लेख छ। यो सङ्ख्या राम्रो शिक्षा पाएका सङ्ख्याभन्दा धेरै हो भनिएको छ। विश्वबैङ्कले पनि विश्वका सबैभन्दा गरिव मानिसहरूमध्ये २० प्रतिशतमा अपाङ्गता भएको अनुमान गरेको छ। उनीहरू समाजमा सबैभन्दा अपहेलित र सेवाको पहुँचबाट वञ्चित छन्।^४

जोखिम अवस्थामा रहेका र शिक्षाबाट पूर्णरूपमा वञ्चित सडक बालबालिका नै हुन्। युनिसेफको अनुसार सडक बालबालिका/किशोरकिशोरीहरूमा २० प्रतिशतमा अपाङ्गता छ।^५ केन्द्रीय बाल कल्याण समितिले सार्वजनिक गरेको “नेपाली बालबालिकाको स्थिति २०६३” का अनुसार मुलुकभरि अपाङ्गता भएका १६ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरूको सङ्ख्या ३४ हजार ६ सय ३० रहेको छ। सोहीअनुसार सबैभन्दा बढी १४ हजार ८ सय ७६ शारीरिक अपाङ्गता भएका बताएको छ। त्यसैगरी दृष्टिविहीन ४ हजार ६ सय,

४. National report on Education Rights of PwDs, DHRC

५. National report on Education Rights of PwDs, DHRC

बहिरा ८ हजार ५ सय, बौद्धिक अपाङ्गता ३ हजार ६ सय ७८ र विभिन्न प्रकारका बहु अपाङ्गता भएका २ हजार ८ सय छ।

न्यु एराले गरेको अध्ययनअनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमा ६८.२ प्रतिशत निरक्षर छन्, जसमा महिलाहरूको सङ्ख्या ७७ प्रतिशत छ। सोही अध्ययनअनुसार समाजमा हुने विभिन्न किसिमका विभेदहरूमा अन्य समुदाय, वर्ग वा व्यक्तिमा भन्दा अपाङ्गता भएका महिलामा पाँच गुनाले बढी विभेद छ। यो अवस्थाले गर्दा महिला र अपाङ्गता भएका बालबालिका वा व्यक्तिहरू शिक्षाबाट प्राप्त गर्ने अवसर र अधिकारबाट वञ्चित बनाइएको छ। विभिन्न सङ्घसंस्थाका तथ्याङ्कहरूलाई आधार मान्ने हो भने नेपालमा करिब ५ देखि १० लाखको हाराहारीमा अपाङ्गता भएका बालबालिका हुनु पर्दछ। उनीहरूमध्ये अधिकांश बालबालिकाहरू आधारभूत शिक्षाबाट वञ्चित छन्, उपेक्षित छन्।^६

नेपाल सरकार, शिक्षा विभागको तथ्याङ्कअनुसार विद्यालय जाने उमेरका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू भण्डै १८.३४ प्रतिशत मात्र सरकारी विद्यालयहरूमा भएको अनुमान छ।

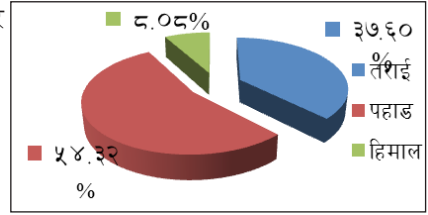
बासस्थानदेखि विद्यालयसम्मको आवागमन तथा विद्यालयमा प्राप्त गर्ने पठनपाठनकामा हुने सहभागितामा पहुँचको कठिनाइका कारणले कति बालबालिकाहरूले बीचैमा विद्यालय जान छोडेका छन् भन्ने कुनै तथ्याङ्क छैन। उनीहरूका लागि विद्यालयको मैत्री वातावरण तथा व्यवहार नहुनाले पनि अपाङ्गता भएका धेरै बालबालिकाहरू आधारभूत शिक्षाबाट वञ्चित हुनु परेको हो भन्ने आधार विभिन्न अध्ययन र घटनाहरूले बताएको छ।^७

शिक्षा विभागको सङ्क्षिप्त अध्ययन प्रतिवेदन (Flash Report) २०११/१२ ले आधारभूत तहदेखि उच्चमाध्यमिक तहसम्म अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको तथ्याङ्क सार्वजनिक गरेको छ। प्रतिवेदनअनुसार अध्ययनरत विद्यार्थीहरूमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरू प्राविमा १ दशमलव १ प्रतिशत, निमाविमा ० दशमलव ८ प्रतिशत र आधारभूत तहमा १ प्रतिशत छन्। प्रथमिक तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीको सङ्ख्या ५१ हजार सात सय छैसठ्ठी रहेका छन्। त्यसैगरी, निम्नमाध्यमिक तहमा १५ हजार ३ सय ३३ जना र आधारभूत तहमा कूल ६७ हजार अन्ठानब्बे विद्यार्थीहरू अध्ययनरत छन्। उल्लेखित तहहरूमा पनि विभिन्न किसिमका अपाङ्गतामा विभाजन गरिएको छ। हेर्नुस् अनुच्छेद-१: अपाङ्गताको वर्गीकरणका आधारमा प्राथमिक तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरू (तालिका)

६. National report on Education Rights of PwDs, DHRC

७. National report on Education Rights of PODs, DHRC

मन्त्रालयको प्रतिवेदनअनुसार सन् २०११/१२ मा माध्यमिक तथा उच्चमाध्यमिक विद्यालयमा अध्ययनरत अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको तथ्याङ्क ०.७ प्रतिशत (कक्षा ९-१२ सम्मको सङ्ख्यामा) छ। प्रतिवेदनमा उल्लेख

भएअनुसार माध्यमिक तहमा (कक्षा ९-१०) अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या ६ हजार त्रिसठी र कक्षा ११ र १२ मा अध्ययनरत विद्यार्थीको सङ्ख्या १ हजार २ सय ८० भएको उल्लेख छ। यसमा पनि विभिन्न प्रकारका अपाङ्गताअनुसार अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको पनि तथ्याङ्कहरू प्रस्तुत गरेको छ। हेर्नुहोस् अनुच्छेद-२: अपाङ्गताको वर्गीकरणका आधारमा माध्यमिक तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरू (तालिका)

मन्त्रालयको उक्त प्रतिवेदनअनुसार देशको भौगोलिक अवस्थाको आधारमा पनि अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको विद्यालयमा हुने उपस्थितिबारे तथ्याङ्क प्रकाशन गरेको छ। जसअनुसार अध्ययनरत विद्यार्थीहरूमध्ये पहाडमा ५४.३२ प्रतिशत, तराईमा ३७.६० प्रतिशत र हिमाली क्षेत्रमा ८ प्रतिशत छ। यो तथ्याङ्क माध्यमिक तथा उच्चमाध्यमिक तहको मात्रै हो।^८

ह्युमन राईट वाचले सन् २०११ मा गरेको एक अध्ययन “खोसिएको भविष्य”अनुसार १ सय जनामा २९ जना अपाङ्गता भएका बालबालिका तथा युवाहरू औपचारिक विद्यालय जाँदैनन्। उनीहरूकाअनुसार सार्वजनिक वा निजी क्षेत्रका सबैले भर्ना लिन मान्दैनन्। साथै, उनीहरूको अभिभावकहरूलाई शिक्षा पाउनु उनीहरूको अधिकार हो भन्ने कुरा थाहा पनि छैन। अध्ययनअनुसार अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको भर्ना दर धेरै कम भएको र विद्यालय र परिवारमा रहेको विभिन्न समस्याका कारणले विद्यालय छाड्नेको सङ्ख्या अधिक रहेको मन्त्रालयका अधिकारीहरूले पनि स्वीकारेको उल्लेख छ।^९

नेपाल अपाङ्ग मानवअधिकार केन्द्र (डिएचआरसी)ले नेपालका राष्ट्रियस्तरका दैनिक पत्रिकाहरूमा आधारित ‘मेडिया मोनिटरिङ’को प्रतिवेदनअनुसार छापा सञ्चारका माध्यमहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मुद्दाहरूमा शिक्षाको मुद्दा प्राथमिकका साथ उठेको छ। उक्त प्रतिवेदन अनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पत्रिकाहरूमा प्रकाशित सामग्रीहरूलाई शिक्षा, स्वास्थ्य, जीविका, हिंसासहित २१ वटा मुद्दाहरूमा विभाजन गरी निस्किएको तथ्याङ्कअनुसार शिक्षा ११ प्रतिशतले पहिलो स्थानमा परेको छ। तर, यसले पनि शिक्षाको क्षेत्रमा लगानी गर्न वा नीति तथा कार्यक्रम बनाउँन राज्यलाई प्रत्यक्षरूपमा प्रभाव पारेको छ।

८. फ्ल्यासरिपोर्ट २०११/१२, शिक्षा विभाग, नेपाल सरकार

९. Case Study “khosieko bhabisy, Human Rights watch/EU 2011

नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारका सम्बन्धमा राज्यको तर्फबाट नीतिगत व्यवस्था बन्नु र नागरिक स्तरबाट यसका लागि दबाब सिर्जना हुनुमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारसम्बन्धी आन्दोलन तथा नीतिगत उपलब्धिहरूको नै महत्वपूर्ण भूमिका छ।

मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र १९४८ पछि मानवअधिकारको अन्य क्षेत्र वा विशेष क्षेत्रका अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय घोषणापत्रहरू जारी हुँदै गए। मानवअधिकार प्रति विश्वका शोषित समाज तथा राज्यबाट उपेक्षित वर्ग र समुदायले अधिकारका लागि आवाज उठाए। जसको परिणाम स्वरूप महिला, बालबालिका, आदिवासी लगायत सीमान्तकृत समुदाय, श्रमिक आदिका क्षेत्रका व्यक्तिहरूको मानवअधिकारका विश्व तथा क्षेत्रीय घोषणापत्रहरू जारी भए, मुलुकहरूले प्रतिबद्धता जाहेर गर्दै गए। यसै सन्दर्भमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारका लागि घोषणापत्र (वडापत्र) मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घले सन् १९७५ मा तयार गरि सन् १९८२ मा महासभाले अपाङ्गहरूका लागि विश्व कार्ययोजना पारित भएको थियो। त्यसको आठ वर्षपछि १९९० मा थाईलैण्डमा आयोजित संयुक्त राष्ट्रसङ्घको विश्व सम्मेलनले “सबैका लागि शिक्षा” प्रस्ताव पारित गर्‍यो। त्यसको आधारमा सन् १९९४ मा स्पेनको सल्मान्कामा आयोजित विशेष शिक्षा (Special Need Education) मा पहुँच र गुणस्तरियता विषयमा सल्मान्का घोषणा पत्र र कार्ययोजना प्रस्ताव भएको थियो। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षामा अधिकारसम्बन्धी जागरण विश्वव्यापी भयो। नेपालमा पनि विशेष शिक्षासम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रम बन्थो, केही सकारात्मक पक्षहरू बन्थो।

सन् २००६ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (युएनसिआरपिडी)को घोषणाको दुई वर्षपछि महासन्धिलाई नेपालको व्यवस्थापिका संसदले २७ डिसेम्बर २००९ मा अनुमोदन गर्‍यो। त्यसपछि पनि नेपालमा नीतिगत कुराहरूमा धेरै कम मात्रामा नयाँ नीतिहरू बनेको छन्। जति पनि छन् ती अधिकांश महासन्धि अनुमोदन पहिलानै भएको हो र ती अधिकांश नीतिहरू धेरै पुराना र मानवअधिकारका दृष्टिकोणले अपाङ्ग मैत्री छैनन् भनी महासन्धि अनुकूल संशोधनका लागि अपाङ्गता क्षेत्रका अधिकार कर्मीहरूले आवाज उठाउँदै आएका छन्। महासन्धिको धारा २४ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षामा अधिकारका बारेमा उल्लेख गरेको छ। उक्त धाराले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि शिक्षा जीवनोपयोगी सीपमा आधारित हुनुपर्ने र समाहित शिक्षा नै हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ। (हेर्नुस अनुच्छेद-३, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि धारा २४ शिक्षासम्बन्धी व्यवस्थाको अनौपचारिक अनुवाद)

घोषणापत्रले महासन्धिमा हस्ताक्षर पक्षधर राष्ट्रहरूले गर्नुपर्ने दायित्वहरू पनि तोकिदिएको छ। जसअनुसार उनीहरूको कम्तीमा प्राथमिक अथवा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क हुनु पर्ने र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू बसेको समुदायमा अरु मानिससहर विना भेदभाव शिक्षामा समान पहुँच हुनुपर्ने कुरामा धारा २४ ले जोड दिएको छ। उक्त धाराअनुसार राज्यले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि दिइने शिक्षाले उनीहरूले समाजका अन्य नागरिकसहर जीवन निर्वाह गर्न सीप तथा क्षमताको विकास गर्न सकून र समावेशी सिद्धान्तका आधारमा सम्मानका साथ समाजमा उनीहरूले पनि योगदान दिन सक्षम हुनसक्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने कुरालाई मुख्यरूपमा उठाएको छ।

महासन्धिमा नेपाल सरकारले राज्यको पक्षबाट हस्ताक्षर गर्दा नेपालमा जनआन्दोलन २०६२/६३ सफल भई अन्तरिम संविधान २०६३ घोषणा भइसकेको थियो तर तीन वर्ष अगाडि नै संयुक्त राष्ट्रसङ्घले पारित गरी घोषणा भएको र नेपालमा यसको अनुमोदनको लागि प्रस्ताव भइसकेर पनि महासन्धिले राखेका प्रावधानहरूलाई अन्तरिम संविधानले सम्बोधन गर्न सकेन। संविधान संशोधनको सन्दर्भमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी राखनका लागि राष्ट्रियस्तरबाट जनपैरवी तथा सिर्जनात्मक दबाव दिइएको भए तापनि त्यसमा राज्यले कुनै पनि चासो देखाएन। नयाँ बन्ने संविधानमा अन्तरिम संविधानमा भएका प्रावधानका आधारमा नयाँ व्यवस्था गर्नका लागि राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घको नेतृत्वमा देशका विभिन्न सङ्घसंस्थाहरूले राजनीतिक दलहरू तथा जनप्रतिनिधिहरूलाई दबाव दिँदैआएका छन्। (हेर्नुस् अनुच्छेद-४: प्रस्तावित अन्तरिम संविधानअनुसार अपाङ्गता भएका नागरिकहरूको छुटन गएका तथा नसमेटिएका विषयहरू समेटिएको तालिका)

नेपालमा संविधान सभाले नयाँ संविधान घोषणा नगरेको र अन्तरिम संविधानमा समेत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सुनिश्चित नभएकाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र उनीहरूका सरोकारवालाहरूको लागि अहिलेसम्मको लागि सबैभन्दा अधिकार सम्पन्न नीति भनेको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारको लागि अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि नै हो। नेपालमा गणतन्त्र स्थापना भएपछि घोषणा गरिएको अन्तरिम संविधानमा समेत विभिन्न सीमान्तकृत समुदायलाई सम्बोधन गरिएको भए तापनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका महत्वपूर्ण स्थानमा पनि उपेक्षित गरिएको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको छाता सङ्गठन नेपाल अपाङ्ग महासङ्घ र उसका सदस्य संस्थाहरूले व्यक्त गरेको छ। बहस र दबावमूलक कार्यक्रमहरू सम्बन्धित निकायमा सिफारिस पेश गरेको थियो। संविधान धेरै पटक संशोधन हुँदा समेत त्यसलाई सम्बोधन गरिएन।

४.१. अन्तरिम संविधानमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षाको अधिकारका

नेपाल अन्तरिम संविधान, २०६३ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षासम्बन्धी केही व्यवस्था गरिएको छ। जसअनुसार अन्तरिम संविधानमा रहेको धारा १३. समानताको हक उपधारा (३) मा राज्यले नागरिकहरूका बीच धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक आस्था वा तीमध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव गर्ने छैन उल्लेख गरेको छ र सँगै भनिएको छ,। यसै उपधाराको अर्को अनुच्छेदमा भनिएको छ, “तर महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेसी वा किसान, मजदूर वा आर्थिक, सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछ्छडिएको वर्ग र बालक, बृद्ध तथा अपाङ्ग वा शारीरिक वा मानसिकरूपले अशक्त व्यक्तिको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासको लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गरिनेछ।” यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको संरक्षणको लागि संविधानमा नभई त्यसको लागि छुट्टै कानूनको व्यवस्था गर्ने। धारा २१ मा उल्लेखित सामाजिक न्यायको हकमा उल्लेख भएअनुसार आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पिछ्छ परेका दलित, आदिवासी जनजाति वा मधेसी समुदायलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको संरचनामा सहभागी हुने हक हुनेछ तर यसमा अपाङ्गता भएका नागरिकहरूका बारेमा केही पनि उल्लेख गरिएको छैन। धारा २२. बालबालिकाको हक, उपधारा ४ असहाय, अनाथ, सुस्त मनस्थिति, द्वन्द पीडित, विस्थापित एवम् जोखिममा परेका, सडक बालबालिकालाई सुनिश्चित भविष्यको लागि राज्यबाट विशेष सुविधा पाउने हक हुनेछ। यस उपधाराले सुस्त मनस्थिति भएका बाहेक अन्य किसिमका बालबालिकाहरूलाई उपेक्षित भएका छन्। यसमा अरु स्पष्ट हुन जरुरी रहेका कुराहरूमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाले अनिवार्य शिक्षा पाउने हक, अपाङ्गताको कारणले विद्यालय जानबाट वञ्चित गर्ने अभिभावक तथा भौतिक अवरोध तथा सुविधाको कारण देखाई विद्यालयमा भर्ना गर्न र पठनपाठनमा सहभागी गराउन स्वीकार नगर्ने विद्यालयलाई कडा दण्डनीय हुने किसिमका प्रावधान राख्नुपर्ने देखिन्छ। त्यस्तै, सोही उपधारामा अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि अवरोधमुक्त पाठ्यसामग्री, शिक्षण तथा वैज्ञानिक शिक्षा, छात्रवृत्ति आदिको हकका सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ। यसो भएमा मात्र हालसम्म शिक्षाको पहुँचबाट वञ्चित हुनुपरेका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको ठूलो सङ्ख्याले सो अवसर प्राप्त गर्न सक्ने सम्भावना हुन्छ। अन्तरिम संविधानमा शिक्षासम्बन्धी व्यवस्था धारा ३५ मा उल्लेख गरिएको छ। सो धाराको उपधारा १० अनुसार शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीमा निश्चित समयका लागि आरक्षणको व्यवस्था गरी आर्थिक तथा सामाजिकरूपले पिछ्छडिएका आदिवासी जनजाति,

मधेसी, दलितलगायत सीमान्तकृत समुदाय तथा गरिबीको रेखामुनिका मजदूर किसानको उत्थान गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने भनिएको तर स्वास्थ्यको दृष्टिकोणले सबैभन्दा जोखिम अवस्थामा रहेका र शिक्षाको पहुँचबाट सबैभन्दा धेरै सङ्ख्यामा उपेक्षित अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई संविधानले यसमा पनि उपेक्षित गरेको छ।

४.२. कानुनी व्यवस्था

नेपालमा अपाङ्गतासम्बन्धी कानूनहरू र विशेषगरी अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९ युएनसिआरपिडीमा नेपालले हस्ताक्षर गर्नुपूर्व नै बनिसकेको हो। त्यसकारण पनि त्यसका प्रावधानहरू यसमा व्यवस्था हुन नसकेको हो। यद्यपि यसले महत्वपूर्ण तीन वटा प्रावधानहरूको व्यवस्था गरेको छ।

दफा ६ (१) कुनै अपाङ्गले शिक्षा प्राप्त गर्नको लागि कुनै शिक्षण संस्थामा भर्ना हुने भएमा निजलाई त्यस्तो शिक्षण संस्थामा शुल्क लिइने छैन।

दफा ६ (२) अपाङ्गलाई शिक्षा दिने शिक्षकहरूलाई उपर्युक्त तालिमसम्बन्धी आवश्यक व्यवस्था गर्ने,

दफा ६ (३) दृष्टिविहीन, बहिरा, सुस्तमनस्थिति भएकालाई शिक्षा दिन विशेष प्रकारको व्यवस्था गर्न सकिने छ।

तर, शिक्षा ऐन संशोधन २०६५ सालमा भएको छ, त्यसपछि शिक्षा नीति र तीन वर्षीय शिक्षा योजना बनेको छ। यति हुँदा पनि शिक्षा मन्त्रालयको आफ्नै प्रतिवेदनअनुसार करिब ७० प्रतिशत अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू विद्यालय जानबाट वञ्चित छन्।^{१०}

सोही ऐनमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि व्यवसायिक तालिमको व्यवस्था गर्ने बारेमा पनि उल्लेख छ। अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूका लागि अपाङ्गता सहायता कोषबाट छात्रवृत्तिको सुविधा प्राप्त गर्ने कानुनी व्यवस्था पनि भएको थियो। यस्ता तालिमको व्यवस्था सरकारी पक्षबाट हुन सकेको छैन भने गैरसरकारी क्षेत्रमा भएका केही सिमित तालिमहरू पनि वैदेशिक अनुदानमा निर्भर रहनु परेको छ। अपाङ्गताको क्षेत्रमा कार्यरत विभिन्न सङ्घसंस्थाहरूले निरन्तर दबाव दिएपछि अपाङ्ग सेवा तथा कल्याण ऐन, २०५१ सालमा पारित भयो। त्यसमा भएका प्रावधानहरूमध्ये करिब १० वर्ष पछि घोषणा गरेको युनसिआरपिडीमा भएको भन्दा पनि उच्चस्तरको प्रावधान नियमावलीको दफा १५ (३) मा “मन्त्रालयले अपाङ्गता बढीमा दुई जना सन्ततिलाई कुनै निश्चित स्तरसम्मको निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था गर्नेछ” भनिएको छ।

१०. फ्ल्यास रिपोर्ट २०११/१२, शिक्षा विभाग, नेपाल सरकार

तर त्यसको लागि आजसम्म सरकारले नीति तथा कार्यक्रममा प्रस्तुतसम्म गरेको छैन। त्यसैगरी छात्रवृत्तिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को संशोधन २०६३ दफा ३ (क) अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूका लागि छात्रवृत्तिको सुविधा प्राप्त गर्ने कानुनी व्यवस्था गरेको छ र अपाङ्ग सहायता कोषबाट पनि यसको व्यवस्था गरिएको छ तर पनि छात्रवृत्ति सिमित विद्यार्थीहरूले मात्र पाएको छन्।

त्यसैगरी नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि शिक्षा तथा क्षमता विकाससँग सम्बन्धित अन्य नियमहरूमा पनि केही व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। जस्तै:

- ▶ शिक्षा ऐन, २०२१ र संशोधन २०६३, २०६५, ले सरकारलाई अपाङ्गहरूका लागि विशेष नियम बनाउने अधिकार दिएको छ।
- ▶ समाज कल्याण ऐन २०४८ ले सरकारले अपाङ्ग व्यक्तिहरूका लागि विशेष कार्यक्रम तयार गर्न अधिकार दिएको छ।
- ▶ बाल संरक्षण ऐन, २०४८ संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बालअधिकारसम्बन्धी सम्मेलनले अपाङ्ग बालबालिकाहरूलाई परिवारमा भेदभाव गर्न नपाईने र उसको पालन गर्न नसक्ने स्थिति भएमा उक्त दायित्व राज्यको हुने उल्लेख छ।
- ▶ स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५४ ले नगर/गाविस वा वडामा रहेका अपाङ्गहरू तथा कमजोर वर्गको सुरक्षा गर्न र उनीहरूको अभिलेख राख्ने व्यवस्था गरेको छ।

युएनसिआरपिडीले गरेका व्यवस्थाअनुसार यी सबै कानुनी व्यवस्थाहरू अति सिमित मात्र सम्बोधन हुन सकेको छ। शैक्षिक विकासमा नेपालका कानुनले निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था गरेको भए पनि समाज राज्य तथा स्वयं अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि पहुँचभन्दा बाहिर छ।

४.३. नीतिगत व्यवस्था

राष्ट्रिय नीतिमा उल्लेख गरिएको खुल्ला शिक्षा कार्यक्रम, अभिभावक तथा वयस्क अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि भनिएका खुल्ला शिक्षा कार्यक्रम तथा कार्यमूलक साक्षरता कक्षाहरू नीतिमा मात्रै सिमित भएको छ। विद्यार्थीहरूका लागि आवसीय व्यवस्था गर्ने नीतिअनुसार नागरिक समुदायबाट भएका बाहेक सरकारले हाल भएका धेरै आवास गृहहरूको पनि राम्रो संरक्षण भएको छैन। भक्तपुरस्थित सानोठिमीको छात्रवास एउटा ज्वलन्त उदाहरण मान्न सकिन्छ। विशेष शिक्षा कार्यक्रममा वैदेशिक दातृसंस्थाहरूले प्रशस्त अनुदान दिएका छन् त्यसैले यस कार्यक्रमलाई उपलब्धिमूलक बनाउन केही प्रयासहरू पनि भएका छन्। तरपनि विशेष शिक्षा कार्यक्रम लागू भएको बेलादेखि हालसम्मको अवस्थालाई हेर्दा सन्तोषलाग्दो छैन। अवश्यकताअनुसारको तालिम प्राप्त शिक्षक, पाठ्यसामग्री, विद्यालयको पूर्वाधार नहुनु एकातिरको अवस्था हो भने

सरकारी व्यवस्थापन तथा नीति निर्माण तहबाट तदारूकता नहुनु अर्को कमजोरी हो। एकीकृत शिक्षाको सुरुवात भएको छ तर त्यो पनि अव्यवस्थित छन्। सञ्चारमाध्यमहरूले समय समयमा त्यसलाई उजागर गरेकै छ। विद्यालय आवागमन विद्यार्थीहरूको प्रमुख समस्या हो भने विद्यालय अवासको व्यवस्था गरेर पढाउने आर्थिक क्षमता नहुनु अभिभावकको समस्या हो। ती र त्यस्ता कार्यक्रममा जोडिएर आउने समस्याप्रति जवाफदेही नभएको कार्यक्रम प्रभावकारी नहुनु स्वभाविकै हो। कुनै निजी क्षेत्रमा उच्च शिक्षा अध्ययनरत भएमा त्यसको लाग्ने शुल्क दावी गरेमा सरकारले दिने भनिएको छ। तर त्यो पनि कार्यान्वय भएको छैन। यो कुरा विद्यार्थीहरूले देशका विभिन्न स्थानका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको संस्थामा दिएको निजी क्षेत्रका विद्यालयले भर्ना लिन नमानेकोले सोसम्बन्धी व्यवस्था गर्न गरेको निवेदनहरूअनुसार स्पष्ट हुन्छ। यसरी हेर्दा सरकारको यससम्बन्धी नीति र वस्तुगत अवस्थामा धेरै भिन्नता छ। विज्ञहरूका अनुसार सरकारी पक्षको अनुगमन हदैसम्मको कमजोर हुनाले नै हो।

अपाङ्ग सेवा राष्ट्रिय नीतिका शिक्षासम्बन्धी नीतिको सूचीमा उल्लेखित बुँदाहरू हेर्ने जसले पनि सहजै प्रतिक्रिया दिन सक्छ कि यो नीति कार्यान्वयनमा सरकारी पक्ष असफल छ। यो भनेको हाम्रो देशमा अपाङ्गता भएका बालबालिका तथा व्यक्तिहरू शिक्षा प्राप्त गर्ने मौलिक हकबाट वञ्चित छन्। समाजका साथै सरकारबाट पनि अपहेलित र उपेक्षित छन्।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शैक्षिक विकासका लागि अपाङ्गसम्बन्ध नीति र शिक्षा, स्वास्थ्य, स्थानीय निकाय, समाजकल्याण लगायतका अन्य क्षेत्रमा पनि समेटिन थालेको छ। तर युएनसिआरपिडीले निर्दिष्ट गरेका कुराहरूका आधारमा नभएर मनोगत रूपमा राखिएको पाइन्छ।

अपाङ्ग सेवा राष्ट्रिय नीति, २०५३ असार २४ गतेको मन्त्रपरिषद्को निर्णयबाट परित गरिएको थियो। यो युएनसिआसपिडीको घोषणा हुनुभन्दा पूर्व हो। यद्यपि यसमा त्यसका केही प्रावधानहरू पनि समेटिएका छन् भने कतिपय घोषणा पत्रले अपेक्षा गरेको भन्दा बढी महत्वकांक्षी तरिकाले बनाइएको छ। किनकि, त्यस्ता कतिपय नीतिहरू आजसम्म कार्यान्वय हुन सकेका छैनन्। यसका उदाहरणहरू तल उल्लेख गरिएको छ।

अपाङ्ग सेवा राष्ट्रिय नीतिको प्रस्तावनामा नै अपाङ्गहरूको हक, अधिकार स्थापना तथा पुनर्स्थापनामा सहयोग पुऱ्याउन उक्त नीति नीति अवलम्बन गरिने कुरा उल्लेख छ। त्यसैले त्यस अधिका ऐन तथा नियमावलीहरू भन्दा यो अधिकारमुखी बनाउने ध्येय राखिएको पाइन्छ। नीतिको शिक्षासम्बन्धी महलमा उल्लेखित बुँदाहरू मध्ये “अपाङ्गहरूलाई निःशुल्क शिक्षा दिइने छ” भनी उल्लेख गरिएको छ। तर त्यस अन्तर्गत उल्लेखित बुँदाहरूका सम्बन्धमा नीति पास भएको आज १६ वर्ष पूरा भएसक्दा

पनि केही पनि काम नभएको धेरै बुँदा हरू छन्। जस्तै नीतिमा उल्लेख भइअनुसार विद्यार्थीहरू तथा परिवारहरूका लागि परामर्श सेवा, अभिभावकहरूको लागि सार्वजनिक शिक्षा कार्यक्रम, कार्यमूलक साक्षरता कार्यक्रमका तथा अपाङ्ग प्रौढहरूलाई आधारभूत शिक्षाको दिने भनिएको छ।

त्यसैगरी, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई दिइने शिक्षा राष्ट्रका आधारभूत शिक्षा तथा सबैको लागि शिक्षा कार्यक्रमको अभिन्न अङ्गको रूपमा अँगाल्ने भनिएका बुँदा नै यति बेलासम्म सबैभन्दा प्रमुख मुद्दा बनेको छ किनकि राज्यले सन् २०१५ सम्ममा नेपालका सबै बालबालिकाले प्राथमिक तहसम्मको अध्ययन पूरा गरिसक्ने प्रतिबद्धतामा जति उपलब्धि हासिल गर्न बाँकि छ त्यसमा अपाङ्गता भएका बालबालिका नै परेका छन् भन्ने कुराको पुष्टि शिक्षा मन्त्रालयको तथ्याङ्कले नै गरेको माथि नै उल्लेख गरिएको छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि खुला शिक्षा कार्यक्रम पनि नीतिमा मात्र सिमित भयो। सञ्चालन गर्न सहज हुने भए तापनि यसको कुनै पनि कामको सुरुवात हुन सकेको छैन। त्यस्तै जेहेन्दार अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई विदेशमा अध्ययन गर्न छात्रवृत्तिको व्यवस्था गएको छ, तर त्यसको उपयोग भएको छैन। स्वदेशमै पनि सरकारले कार्य ऐन, नियम र नीतिमा उल्लेख गरिएको भए तापनि कार्य निर्देशिका अभावका कारण निजी क्षेत्रले अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई भर्ना लिन नमानेको मुद्दाहरू बढ्दै आएका छन् जबकि नीतिमा उल्लेख गरिएको छ “अपाङ्गलाई निःशुल्क शिक्षा सम्बन्धित शिक्षण संस्थाले दिएमा त्यसको सोधभर्ना श्री ५ को सरकारले दिनेछ।”

अपाङ्ग सेवा राष्ट्रिय नीतिसम्बन्धी माथि उल्लेखत बुँदाहरू बाहेक बाँकी अन्य बुँदाहरू पनि प्रायः सबै प्रभावकारी हुनसकेका छैनन्। यदि प्रभावकारी भएको भए उति बेलासम्म सबै विद्यालयहरू अपाङ्ग बाल मैत्री भइसक्ने थियो। विद्यालय शिक्षाबाट वञ्चित बालबालिकाको सङ्ख्या अति न्युन हुने थियो। नीतिले विशेष शिक्षामा विशेष जोड दिएको छ, र त्यसको लागि पर्याप्त नीतिगत व्यवस्था गरेको पनि छ। त्यसको लागि विद्यालयको पूर्वाधार, पाठ्यक्रम तथा पाठ्य सामग्री र शिक्षक पर्याप्त व्यवस्था तथा तालिमकाको लागि विशेष जोड दिएको नीतिले कार्यान्वयनमा ल्याउन सकेको छैन। विशेष शिक्षा कार्यक्रम तथा समाहित शिक्षा कार्यक्रमको अधिकतम आर्थिक स्रोत हालसम्म पनि वैदेशिक अनुदानमा निर्भर रहेकोले पनि यी कार्यक्रमहरू दिगो नहुने वा अरु प्रगति हुने सम्भावना पनि कम छ। भौतिक पूर्वाधारको हिसावले अपाङ्ग बालबालिका मैत्री विद्यालयको निर्माण नेपालका सबै विद्यालयमा अझै धेरै शताब्दी अपेक्षा गर्न सकिदैन देशको वर्तमान राजनीतिक गतिको आधारमा हेर्दा, यद्यपि न्यूनतम भौतिक पूर्वाधार निर्माण राज्यले गर्न सक्ने सम्भावना छ जुन ऐन, नियमावली र नीतिमा पनि उल्लेख गरिएको छ। जस्तै: कक्षा कोठामा बस्ने, सिकाइमा सहजीकरण

हुने शिक्षण, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको किसिमअनुसारको उपकरणहरू, पाठ्यसामग्री, शिक्षकहरूका लागि विशेष शिक्षा शिक्षण तालिम आदि। यी उदाहरणमा प्रस्तुत कुराहरू अत्यन्त न्यूनतम सर्त हुन् र राज्यको प्रमुख दायित्व हो, तर अत्यन्तै सिमित मात्रामा काम भएका छन्, त्यो पनि शहरी क्षेत्रमा केन्द्रित भएर।

यो राष्ट्रिय नीति राम्रो छ, जुन भण्डै एक दशकपछि घोषणा भएको युएनसिआसपिडी ले भनेका भन्दा पनि कतिपय कुराहरू धेरै नै छन् तर सबैभन्दा समस्या नै हाम्रो देशको सन्दर्भमा राज्यअन्तर्गत कार्यान्वयन गर्ने निकायको व्यवहारमा जवाफदेहिताका समस्या भएकाले यो कार्यान्वयन हुन सकेको छैन। यो देशको हरेक क्षेत्रको विकासको ठूलो समस्या हो। जुन चरित्रले गर्दा सबै भन्दा बढी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शैक्षिक/सीप विकास तथा पुनर्स्थापनमा प्रभाव परेको छ।

राष्ट्रिय नीतिअनुसार, सरकार आफैले गर्ने भनी राखिएका अन्य केही मुख्य बुँदाहरू पनि छन्, जुन आजसम्म कतिपय भएकै छैनन् भने कतिपय अत्यन्तै थोरै मात्र भए पनि प्रभावकारी हुन सकेका छैनन्, जस्तै: साङ्गसरह पूर्व प्राथमिक तहदेखि उच्चतहसम्म शिक्षाको अवसर प्रदान गर्ने, आवासीय शिक्षाको व्यवस्था गर्ने, विशेष शिक्षालाई सीप केन्द्रित बनाउँदै लैजाने र गुणात्मक शिक्षा विकास गर्ने, जिल्लाको प्रमुख ठाउँमा एक एक वटा आवासीय विशेष विद्यालयको व्यवस्था गर्ने, सामान्य अपाङ्ग विद्यार्थीहरूलाई एकीकृत विद्यालयहरूमा शिक्षा प्रदानको व्यवस्था गर्ने, अपाङ्गहरूलाई दिइने विशेष शिक्षासम्बन्धी विशेष पाठ्यपुस्तक तयार गर्ने, सुस्तश्रवण बालबालिकाहरूलाई श्रवणयन्त्र निःशुल्क उपलब्ध गराउने, नेत्रविहीन बालबालिकाहरूलाई अध्ययनको लागि ब्रेललिपिमा पाठ्यपुस्तक तयार गर्ने र ब्रेल पुस्तकालयको व्यवस्था गर्ने। सम्बन्धित विज्ञहरू तयार पार्ने, पाठ्यक्रम पुस्तक र शैक्षिक सामग्रीको विकास गर्ने, शैक्षिक उपकरणहरूको उचित व्यवस्था गर्ने, विशेष किसिमको प्रयोगशालाहरूको निर्माण, एकीकृत विद्यालयमा दिइने व्यावसायिक शिक्षाको प्रयोगात्मक तालीमको व्यवस्था गर्ने आदि हुन्।

कार्यक्रम तथा योजना निर्धारण

राज्यको तर्फबाट सरकारले वार्षिक बजेट तर्जुमा गर्दा बनाउने नीति तथा कार्यक्रममा नियमित कार्यक्रमहरू युएनसिआरपिडी र नेपालको तर्फ बनाएका ऐन तथा नीतिका पक्षमा पनि हालसम्म ल्याइएको छैन। यद्यपि युएनसिआरपिडीको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा अपाङ्ग मानवअधिकार क्षेत्रमा कार्यरत सबै सङ्घसंस्था र अधिकारकर्मीहरूको निरन्तर दबाव तथा जनपैरवीका कारण केही सुधारहरू पनि हुँदै आएको छ। युएनसिआरपिडीमा हस्ताक्षर गरे पनि बनेका नीति तथा कार्यक्रमहरूमध्ये

विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना २०६६-२०७२ र राष्ट्रिय योजना आयोगको त्रिवर्षीय योजना २०६७/६८-२०६९/७० मा भने केही समेट्न खाजिएको छ।

विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना २०६६-७२ किटानीका साथ तोकेको छ कि आधारभूत शिक्षा तहका मात्रै अपाङ्गता भएका एक लाख पचहत्तरलाख विद्यार्थीले छात्रवृत्ति पाउने उल्लेख छ। त्यसै गरी, माध्यमिक तहमा “पचहत्तर हजार अपाङ्ग विद्यार्थीहरूले छात्रवृत्ति पाएको हुने” कुरा उल्लेख छ।

योजना अवधिमा विभिन्न भाषामा ९५ किसिमका सिकाइका सामग्रीहरू उत्पादन गर्ने। हालको विद्यालय शिक्षामा आवागमन, शिक्षक तालिमको अभाव जस्तै अध्ययन अध्यापनका प्रमुख समस्यामा तालिम लिएर पनि सिकाइका सहयोगी सामान वा उपकरणहरूको अभाव हुनु हो। विशेष गरी दृष्टिविहीन तथा बहिरा विद्यार्थीहरूका लागि बढी प्रयोग गर्न पर्ने हुन्छ।

विद्यालय क्षेत्र सुधार आयोजनामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि विद्यालयमा पहुँच र अपाङ्गता मैत्री पूर्वाधारहरूको बारेमा कुनै पनि कुराहरू उल्लेख छैनन्। जस्तै: अपाङ्गमैत्री शौचालय, भवन र कक्षाकोठाहरूका पूर्वाधार र पहुँच आदि हुन।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालिम परिषद् (सिटिइभिटी) अन्तर्गत छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरिएको छ। परिषद्का आङ्गिक तथा सम्बन्धन प्राप्त संस्थाहरूमा सञ्चालित विभिन्न कार्यक्रममा भर्ना भएका विद्यार्थीहरूलाई निर्वाहस्वरूप प्रतिविद्यार्थी विशेष छात्रवृत्ति स्वरूप रु. ५ हजार को छात्रवृत्ति परिषद्को कार्यालयबाट प्रदान गरिने व्यवस्था गरिएको छ। तर यसमा उनीहरूको पहुँच न्यून भएको नेपाल अपाङ्ग मानवअधिकार केन्द्रले उल्लेख गरेको छ। सिटिइभिटीका अनुसार आङ्गिक वा सम्बन्धन प्राप्त कुनै पनि स्थानमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीले उक्त छात्रवृत्ति पाउने हक भएको भए तापनि सम्बन्धन प्राप्त संस्थाहरूले उक्त कार्यमा बेवास्ता गरेको कारणले पनि विद्यार्थीहरूको पहुँच नभएको हो भन्ने भनाइहरू विद्यार्थीहरूको छ। केही विद्यार्थीहरूको भनाइअनुसार नीजि क्षेत्रका व्यवसायिक तालिम इन्ष्टिच्युटहरूले अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई भर्ना लिन नै मान्दैनन्।

यसै गरी वर्गीकृत छात्रवृत्तिका हकमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीलाई छनोट प्रक्रियामा छुट्टै थप पाँच अङ्कभार दिने गरिएको छ। यसले छात्रवृत्ति प्राप्त गर्नका लागि सहज बनाएको छ तर पनि उपभोगको अवसरबाट ठूलो सङ्ख्यामा विद्यार्थीहरू वञ्चित छन्। यस्तो हुनुमा सबैभन्दा प्रमुख कुरा भनेको यससम्बन्धी जानाकारीहरू नहुनु हो भने त्यस्ता शैक्षिक संस्थाहरू प्रायः शहर केन्द्रित पनि छन्। जबकि अधिकांश अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू ग्रामीण क्षेत्रमा छन्। त्यसैले त्यो शैक्षिक छात्रवृत्ति निर्वाहका लागि

विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना २०६६-२०७२,

आधारभूत शिक्षा:^१ अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको आवश्यकताअनुसार एकसय नयाँ विद्यालयहरू स्थापना हुने।

- ▶ अपाङ्गता भएका १ लाख ७५ हजार विद्यार्थीहरूले छात्रवृत्ति पाएको हुने।
- ▶ विभिन्न भाषामा ९५ किसिमका सिकाइ सहयोगी सामग्रीको उत्पादन हुने।
- ▶ प्रत्येक वर्ष करिब १ लाख ५० हजार विद्यार्थीहरूले वैकल्पिक प्रावधानमार्फत आधारभूत शिक्षा लिएका हुनेछन् (यो प्रावधानमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि पनि उपयुक्त हुने)।

निःशुल्क शिक्षा: छात्राहरूलाई विशेष लक्षित गर्दै कर्णाली अञ्चलका सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरू, दलित समुदायका र अपाङ्गता भएका सबै विद्यार्थीहरूको आवश्यकतालाई पूरा गर्न विशेष प्रावधानको व्यवस्था गरिने।

माध्यमिक तह: कक्षा ९-१० का ६ लाख ६० हजार छात्राहरूले छात्रवृत्ति पाएको हुने। ७५ हजार अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूले छात्रवृत्ति पाएको हुने।

विद्यालय निरन्तरता: अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको विद्यालय निरन्तरताका लागि छात्रवृत्तिका अलावा सरकारले सांकेतिक भाषाका लागि दोभासे र ब्रेललिपिमा तयार पारिएका पठनपाठनका सामग्रीहरूको उत्पादन तथा वितरण गर्ने योजनामा उल्लेखित छ। यसका साथै अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई अध्ययनका सहज बनाउनका लागि शिक्षकहरूका लागि विशेष तालिमको आयोजना गरिने कुरा उल्लेख छ।

१ विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना, २०६६-२०७२

अत्यन्त कम हुन्छ।

शिक्षा मन्त्रालयले २०६४/६५ देखि २०६६/६७ को लागि तीन वर्षीय योजना तर्जुमा गरेको थियो। त्यस योजनामा युएनसिआरपिडीका प्रावधानहरू कमै मात्रामा समावेश गरिएको थियो। अर्थात्, त्यस योजना निर्माणमा युएनसिआरपिडीलाई आधार बनाइएको थिएन भन्ने कुरा स्पष्ट बुझिन्छ। मन्त्रालयले प्रस्तुत गरेको अपेक्षित उपलब्धिहरूका नौ वटा बुँदाहरूअन्तर्गत प्रस्तावित सूचक र तोकिएका लक्षित समुदायहरूमा विकासमा पछाडि परेका तथा सीमान्तकृत भनी उल्लेखित गरिएका समुदायहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको कुरा कतै उल्लेख गरिएको छैन। यद्यपि योजनाको बुँदा

५ मा उल्लेख गरिएको समग्र रणनीतिअन्तर्गत उप बुँदा २ को समावेशीकरणमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहभागितालाई पनि ध्यान दिने कुरा उल्लेख छ। त्यसैगरी, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि पनि योजनाले साक्षरता तथा रोजगारमूलक कार्यक्रममा सहभागी गराउने उल्लेख गरेको छ तर त्यस योजनामा उल्लेखित उपलब्धि भएको कुनै कुरा त्यसको प्रतिवेदनले बताएको छैन। त्यसैले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका

नेपाल सरकार, शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय

३ वर्षे अन्तरिम योजना तर्जुमा खाका (२०६४/०६५-२०६६/०६७)

बुँदा ५.२).....कार्यक्रमको कार्यान्वयनमा समावेशीकरणलाई साक्षा रणनीतिका रूपमा लिइनेछ। विद्यालयको सञ्चालन तथा व्यवस्थापनमा महिला, दलित, अल्पसङ्ख्यक जनजाति, अपाङ्ग तथा सुविधाविहीन वर्गको सहभागितामा विशेष ध्यान दिइनेछ। यी वर्गबाटै शिक्षकको आपूर्ति गर्ने रणनीतिको विकास गरिनेछ।.....

बुँदा ५.क. कार्यक्रम (क) साक्षरता तथा आयमूलक कार्यक्रम, विशेष कार्यक्रम: “.....पहिचान गरिएका पिछडिएका जनजाति, मधेसी, लोपोन्मुख जाति, शिक्षाबाट वञ्चित युवा, अपाङ्ग एवम् दलितहरूको साक्षरता अभिवृद्धिका लागि विशेष एकीकृत प्याकेज निर्माण गरी कार्यान्वयन गरिनेछ।”

बुँदा ५.क. कार्यक्रम (ड). माध्यमिक शिक्षा

चालू कार्यक्रम: “माध्यमिक शिक्षामा पहुँच बढाउन हाल सञ्चालित गरिबीको रेखामुनि रहेका दलित, पिछडिएका जनजाति, सहिदका छोराछोरी, द्वन्द्वपीडित, महिला तथा अपाङ्गहरूलाई माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा दिने कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिइनेछ।”

“.....विशेष कार्यक्रम: माध्यमिक विद्यालय शिक्षाको संरचना कक्षा ९-१२ कायम गर्न चरणबद्धरूपमा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ।”

“.....यस तहमा तोकिएको गुणस्तरीय मापदण्डका आधारमा साधारणबाट व्यावसायिक र व्यवसायिकबाट साधारण शिक्षामा प्रवेश पाउने सहज प्रणालीको विकास गरिनेछ।”

“महिला, दलित, अपाङ्ग, मधेसी, द्वन्द्व प्रभावित, आर्थिक तथा सामाजिकरूपले अति पिछडिएका वर्गको अवस्थालाई ध्यानमा राखी गुणस्तरीय माध्यमिक शिक्षामा उनीहरूको पहुँच बढाउन विशेष प्रोत्साहनमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ।.....”

त्रिवर्षीय योजना

२०६७/६८-२०६९/७०

राष्ट्रिय योजना आयोग

अध्याय ५ सामाजिक विकास नीति, ५.५ सामाजिक सुरक्षा, कार्यनीति:

१.२ सबैभन्दा विपन्न, सीमान्तकृत र जोखिममा रहेका व्यक्ति, क्षेत्र र समुदायबाट विस्तार गरी सबैलाई निःशुल्क गुणस्तरयुक्त आधारभूत स्वास्थ्य सेवा र आधारभूत शिक्षा प्रदान गरिनेछ।

५.९. शिक्षा: कार्यनीति:

१.२ सबैभन्दा विपन्न, सीमान्तकृत र जोखिममा रहेका व्यक्ति, क्षेत्र र समुदायबाट विस्तार गरी सबैलाई निःशुल्क र गुणस्तरयुक्त आधारभूत स्वास्थ्य सेवा र आधारभूत शिक्षा प्रदान गरिनेछ।

७.४.७ शिक्षामा महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेसी, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति समेतको पहुँच सुनिश्चित गर्न राष्ट्रिय र स्थानीय तहमा कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिनेछ। यस क्रममा विद्यालय पौष्टिक आहार तथा विद्यालय स्वास्थ्य कार्यक्रमको थप सुदृढीकरण गरिनेछ।

७.९. प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम: प्राविधिक एस.एल.सी. र सोभन्दा माथिल्लो तहमा पहुँच बृद्धिका साथै सीपमूलक रोजगारोन्मुख शिक्षाको विकास र विस्तारका लागि विविध विधाका प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिमका कार्यक्रमहरू, आवश्यकता र औचित्यका आधारमा संस्थाहरूको वितरण, व्यवस्थापन र क्षमता विकास, एकीकृत कोष स्थापना, युवा, महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, अपाङ्ग, गरिब, मधेसी, द्वन्द्व प्रभावित, विस्थापित र पछाडि परेका वर्गका समुदायको लागि लक्षित कार्यक्रमहरू, उच्चमशीलता विकास, एनेक्स विद्यालय सुदृढीकरण, नीतिगत तथा कानुनी ढाँचामा सामयिक सुधार, छात्रवृत्ति कार्यक्रम, मागमा आधारित सीप विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछन्।

अध्याय ७. शान्ति पुनर्स्थापना र समावेशी विकास

७.५ अपाङ्गता भएका व्यक्ति:

कार्यनीति ४.३ विभिन्न प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई उपयुक्त शिक्षा, सीप रोजगारी प्रदान गर्दै स्वावलम्बी र स्वतन्त्र जीवनयापनका लागि अवसर प्रदान गरिनेछ।

लागि उक्त योजना असफल भएको भन्न सकिन्छ। योजनामा “वैकल्पिक विद्यालय शिक्षा (दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ) कार्यक्रम” को बारेमा पनि उल्लेख छ तर विद्यालयमा पहुँच नपुरने अवस्थाका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि यो कार्यक्रम उपयुक्त हुने भएर पनि उनीहरूलाई लक्षित गरिएको छैन। त्यसैगरी जेहेन्दारको आधारमा पनि अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरू २० प्रतिशत छात्राहरूलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने उल्लेख छ तर १२ कक्षाभन्दा माथिको शिक्षा र प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिममा भने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई लक्षित गरिएको छैन।

शिक्षा मन्त्रालयले छात्रवृत्तिसम्बन्धी नियमावली, २०६३ मा संशोधन गरेपछि अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको लागि पनि वैदेशिक शिक्षाका लागि छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरेका पाइन्छ। विपन्न, महिला र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि भनी जम्मा २५ प्रतिशत सीट सुरक्षित गरिएको र त्यसलाई सतप्रतिशत मानेर अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई तेस्रो प्राथमिकतामा राखेको छ।

राष्ट्रिय योजना आयोगले त्रिवर्षीय योजना २०६७/६८-२०६९/७० मा सामाजिक विकास नीति र शान्ति पुनःस्थापना विकास शीर्षकमा अपाङ्गतासम्बन्धी केही कुराहरूको योजना गरेको छ। योजनाले गत वर्षहरूमा भएका कामको समीक्षा पनि गरेको छ। यो तीन बर्से योजनामा युएनसिआरपिडी प्रतिको जनचेतना विस्तार गर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ। तर योजनामा सिआरपिडीले निर्देशित गरेका कुराहरूलाई प्रभावकारी बनाउन सकेको छैन। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षामा अधिकारसम्बन्धी कुराहरू गौण छन्। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले उठाउँदै आएका धेरै कुराहरू योजनामा छुटेका छन्।

खुल्ला तथा दूर शिक्षा (सिकाइ) नीति (Existing Policy of Distance and Open Education Policy) नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्को मिति २०६३ पौष २० गतेको बैठकले अनुमोदन गरेको हो। नीतिअनुसार औपचारिक शिक्षाबाट वञ्चित हुनुपरेका र पछाडि पारिएका समुदाय तथा महिलाहरू शिक्षामा पहुँच बढाई व्यक्तित्व विकासको अवसरको लागि यो नीति ल्याइएको भनिएको छ। यो नीति आवश्यकताअनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि पनि उपयुक्त हुने भए तापनि उनीहरूलाई लक्षित समूहमा राखिएको छैन।^{११}

सरकारले समाहित शिक्षा र विशेष शिक्षालाई बढावा दिने नीति बनाएको भए तापनि युएनसिआरपिडीलाई अनुमोदन गरेको चार वर्ष बितिसकेपछि पनि यो प्रभावकारी भएको छैन। केही नीतिहरू बनेका छन् तर पहिलो कुरा त अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पक्षमा कम छ र त्यसमा पनि उनीहरूको शिक्षामा अधिकारको पक्षमा

११. Open and Distance Learning (ODL) Policy, Ministry of Education

नीतिहरू देखिएका छैनन्। यसबाट प्रस्ट हुन्छ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षाप्रति राज्य संवेदनशील छैन। युएनसिआरपिडी अनुमोदन गरेपछि शिक्षा नीतिमा संशोधन भयो तर पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पक्षमा विगतमा भन्दा धेरै नयाँ कुराहरू थपिएको छैन। किनकि जिल्ला तथा स्थानीय तहका शिक्षासम्बन्धी सरोकारवाला निकाय तथा व्यक्तिहरूलाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षा प्रति उत्तरदायी बनाइएको छैन। अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको विद्यालय पहुँचमा सहज बनाउनका लागि लक्षित नीति तथा कार्यक्रमहरू छैनन्। विभिन्न अध्ययनहरूले बताएअनुसार शिक्षकहरू (विशेष गरी आधारभूत) विद्यालय कम मात्रामा जान्छन्। त्यसमा पनि अधिकांश शिक्षकहरूलाई अपाङ्गताको बारेमा सामान्य अभिमुखीकरण पनि भएको छैन। जबकि फरक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको फरक विधि र सामग्रीको आवश्यकता पर्दछ। अपाङ्गताका मुख्य वर्गीकरणका आधारमा पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण निर्देशिका निर्माण गरी विद्यार्थीहरूका लागि अध्ययन अध्यापनमा एकरूपता ल्याउन आवश्यक छ। त्यसकारण अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षाको लागि सरोकारवालाहरूमा जनमत तयारगरी राज्यलाई बाध्यात्मक र सृजनात्मक दुवै किसिमबाट दबाव सिर्जना गर्नु आवश्यक छ।

५. कार्यान्वयनको अवस्था

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षाको अधिकार युएनसिआरपिडीको धारा २४ अनुसार कार्यान्वयनको अवस्थाका बारेमा माथि पनि उल्लेख गरिएको छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूप्रति समाजमा सपाङ्गभन्दा फरक ढङ्गले हेरिने परम्परा बाँकी रहेको हुनाले राज्यका नीति निर्माताहरूमा पनि त्यसको प्रभाव परेको छ। यही कारणले गर्दा राज्यले पछाडि परेका वा सीमान्तकृत भनिएका समुदायमा धेरै ठाउँमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई समावेश गरिएको छैन। नीति मै विभेद भएपछि समाजमा गरिने व्यवहारमा पनि विभेद हट्न सकेको छैन। केही सहरी क्षेत्रबाहेक ग्रामीण क्षेत्रमा रहेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षाको अधिकार कुण्ठित भएको हो। शिक्षा मन्त्रालयको सङ्क्षिप्त अध्ययन प्रतिवेदनलाई नै आधार मान्ने हो भने पनि देशको भौगोलिक अवस्थाको आधारमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको विद्यालयमा हुने उपस्थितिको सङ्ख्या हेर्ने हो भने हिमाली क्षेत्रमा सबै भन्दा कम ८ प्रतिशत, पहाडमा ५४ प्रतिशत तराईमा ३७.६० प्रतिशत छ।^{११} यो तथ्याङ्क माध्यमिक तथा उच्चमाध्यमिक तहको मात्रै हो। युएनसिआरपिडीअनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षामा अधिकारको साङ्गहरू जस्तै र विशेष अधिकार पनि हो। शिक्षामा पहुँचको हकदार

११. सङ्क्षिप्त अध्ययन प्रतिवेदन (Flash Report) २०११/१२, शिक्षा मन्त्रालय

यही समाजको सदस्यको हैसियतले सेवा दिने र व्यवहार गर्ने किसिमको नीति तथा कार्यक्रमको विकास अभै हुन सकेको छैन। यो अवस्थामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि शिक्षाको उपभोग गर्न पाउने अधिकारका लागि समान छन् भन्ने मान्यता स्थापित गर्न र व्यवहारमा परिवर्तन गर्न अधिकारमा आधारित राष्ट्रिय स्तरको योजनाहरूको निर्माण तथा अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक छ। यसको लागि राज्यका सबै सम्बन्धित निकायहरूलाई जवाफदेही बनाउन आवश्यक छ, किनकि घोषित नीतिहरूको पनि प्रभावकारी कार्यान्वयन भएको छैन।

मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (१९४८) र त्यसपछि व्यक्तिको अधिकारका मुद्दामा केन्द्रित भएर विभिन्न क्षेत्रसँग सम्बन्धित अधिकारको माग विश्वव्यापी भएपछि मजदुर अधिकार, बालअधिकार, महिला अधिकार, आदिवासीहरूको अधिकार इत्यादिमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार संरक्षणका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घले सन् २००६ मा गरेको युएनसिआरपिडीको विश्वव्यापी घोषणाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारको संरक्षण गर्न राष्ट्रहरूको दायित्वहरू निर्धारण गर्‍यो। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि यो युगान्तकारी घोषणा हो। हाम्रो देशको सन्दर्भमा राष्ट्रको तर्फबाट हस्ताक्षर गरेर पनि यो घोषणापत्रका आधारमा नीति तथा कार्यक्रमको निर्माण तथा त्यसका प्रभावकारी कार्यान्वयन अभै हुन सकेको छैन।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धिले प्रमुखरूपमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको उपभोग गर्ने मानवअधिकारको सम्मान र सुनिश्चित गर्नु पर्ने राज्यको दायित्व नीतिगत उत्तरदायित्वहरूलाई स्पष्ट गरेको छ। त्यस्तै कानुन र नीति निर्माण तथा कार्यान्वयन गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको जीवनमा पर्ने प्रभावका सम्बन्धमा उनीहरूको संस्थाहरूका प्रतिनिधिहरूसँग परामर्श वा मत बुझ्न सरकारलाई अनिवार्य बनाएको छ। यो धाराको प्रावधानअनुसार काम नभएको कारण अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको काम राज्यको प्राथमिकतामा परेको छैन। ऐनले स्पष्ट तोकेको र त्यसमा पनि सर्वोच्च अदालतले पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि निःशुल्क शिक्षा पाउन पर्ने फैसला कार्यान्वयन हुन अभै सकेको छैन। निजी क्षेत्रका विद्यालय तथा त्रिभुवन विश्वविद्यालय बाहेक अन्य विश्वविद्यालयमा यो फैसलाको कार्यान्वयन हुन नसक्नुका कारण युएनसिआरपिडीको यो प्रावधानअनुसार राज्यले यो व्यवस्था नगरेको हुनाले नै हो।

महासन्धिको धारा २४ को शिक्षासम्बन्धी अधिकारको कार्यान्वयनमा धारा ३५ ले प्रभाव पार्दछ। सो धारा ३५ अनुसार महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूले राष्ट्रसङ्घ समक्ष आवधिक प्रतिवेदन पठाउन पर्ने हो। यो काम भएका भए धारा २४ अनुसार शिक्षाको

अधिकारका सम्बन्धमा के के काम भए र त्यसका कार्यान्वयनको अवस्था कस्तो रह्यो भन्ने कुरा राज्यको नै आधिकारिक तथ्यतथ्याङ्कमा हुने थियो।

महासन्धिको धारा २४ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षाको अधिकारका बारेमा जे कुराहरू उल्लेख छ, सोअनुसारको नीतिगत व्यवस्था सरकारले धेरै हदसम्म गरेको छ। तर त्यसअनुसारको कार्यान्वयन नभएकोले नै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारहरूमा शिक्षाको अधिकारमा पहुँचको अवस्था अपेक्षितरूपमा र अन्य देशहरूको तुलनामा पनि बृद्धि हुनसकेको छैन। धारा २४ अनुसार कुनै किसिमको भेदभाव विना समान अवसरको आधारमा राज्यले शिक्षाको सबै तहमा जीवनभरिका लागि उपयोग हुने गरी समावेशी शिक्षा सुनिश्चित गर्न पर्ने कुरामा जोड दिइएको छ। तर नेपालको सन्दर्भमा समग्र शिक्षाको अवस्थामा नै विविध कारणले भेदभावको अवस्था बनेको छ भने विशेष सहयोग तथा आवश्यकता भएका व्यक्तिहरूका लागि सरकारले विभेदको अन्त्यनै गर्ने हालको अवस्थामा कल्पना मात्र गर्न सकिन्छ। शिक्षामा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको पहुँच नै कम छ भन्ने तथ्य शिक्षा मन्त्रालयको प्रतिवेदनबाट नै स्पष्ट हुन्छ। मन्त्रालयको प्रतिवेदन २०११/१२ अनुसार प्राथमिक तहमा हुने कुल विद्यार्थी भर्नामा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरू १ प्रतिशतमात्र पर्दछन्।^{१३} त्यो पनि विद्यालय तथा स्थानीय भौतिक पूर्वाधारको सुविधा भएका क्षेत्रहरूमा भर्ना सङ्ख्यामा केही हुन सकेको हुनले यो सङ्ख्या १ प्रतिशत सम्म देखिएको छ तर ग्रामीण क्षेत्र जहाँ जससङ्ख्या ठूलो भाग बस्छ र अपाङ्गताको सङ्ख्या पनि त्यहाँ धेरै छ, त्यस क्षेत्रको विद्यालय भर्ना धेरै न्यून हुन स्वभाविकै देखिन्छ। सो प्रतिवेदनको तथ्याङ्कअनुसार नै भन्ने हो भने नेपालको जम्मा ४४ हजार विद्यालयहरूमा ७४ हजार अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरू अध्ययनरत छन्। सोही प्रतिवेदनले ५ देखि १० लाख अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू विद्यालय जाने उमेरका भएको अनुमान गरेको छ भने विद्यालय भर्ना हुनेमा करिब २० प्रतिशत मात्र भएको उल्लेख छ। यो तथ्याङ्कले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको शिक्षामा पहुँच कति भएको छ भनेर स्पष्ट पार्दछ

त्यसैगरी, अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू आदिवासी जनजाति तथा पिछ्छडिएका समुदायमा पनि त्यत्तिकै उपेक्षित हुनुपरेको त्यस समुदायका बालबालिकाहरूको विद्यालय भर्ना भएका सङ्ख्याको आधारमा भन्न सकिन्छ। मन्त्रालयको तथ्याङ्कअनुसार ३७ प्रतिशत मात्र बालबालिकाहरू प्राथमिक तहमा भर्ना भएका हुन्छन् भने माध्यमिक तहसम्म त्यसको दुईतिहाईले मात्र अध्ययनलाई निरन्तरता दिएका छन्। अझ दलित समुदायका बालबालिकाहरू प्राथमिक विद्यालय भर्ना २१ प्रतिशत भएकोमा माध्यमिक तहसम्म भएकै

१३. फ्ल्यास रिपोर्ट २०११/१२, शिक्षा मन्त्रालय

दुई तिहाई विद्यार्थीहरूले मात्र अध्ययनलाई निरन्तरता दिएको तथ्याङ्क छ।^{१४} आदिवासी तथा जनजाति समुदायमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको विद्यालय भर्ना अवस्था कस्तो छ भन्ने कुनै तथ्याङ्क मन्त्रालयले बनाएको छैन। त्यसैले कुल विद्यार्थी भर्ना दरको आधारमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको विद्यालय शिक्षाको अनुमान गर्नु परेको हो। यद्यपि गत वर्षको तथ्याङ्कअनुसार ५१ हजारको ७ सय ६६ जना प्राथमिक विद्यालयमा भर्ना सङ्ख्या देखिएको मा निम्नमाध्यमिक तहमा १५ हजार ३ सय ३२ जना मात्र अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू अध्ययन गरिरहेको देखिन्छ। त्यसैगरी माध्यमिक तहमा ६ हजार र उच्च माध्यमिक तहमा १ हजार ३ सयको सङ्ख्यामा अध्ययनरत देखिन्छ। त्यस्तै यसरी हेर्दा प्राथमिक तहको तुलनामा निम्न माध्यमिक तहसँगको अन्तर दुईतिहाईको छ। माध्यमिक तहसम्ममा यो सङ्ख्या आठ गुणाले घटेको देखिन्छ। यो तथ्याङ्क हेर्दा सरकारको विशेष शिक्षा कार्यक्रम, समाहित शिक्षा कार्यक्रम लगायतका शैक्षिक योजना प्रभावकारी नभएको देखिन्छ। योजना तथा कार्यक्रम भएर पनि हाम्रा अधिकांश विद्यालयहरू अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि पहुँच योग्य वा अपाङ्ग बालमैत्री हुन सकेका छैनन्।

नेपालले हस्ताक्षर गरेको युएनसिआरपिडी घोषणा पत्रको धारा २४ मा उल्लेख गरेअनुसार सरकारले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि निःशुल्क र स्तरीय हुनु पर्ने अनि प्राथमिक तहसम्म अनिवार्य शिक्षा हुनु पर्ने (कोही पनि उपेक्षित हुनु नहुने) कुरामा जोड दिएको छ। उनीहरूका शिक्षाका लागि सबै किसिमका अनुकूलता निर्माण गर्न सबै किसिमका सहयोगहरू उपलब्ध गराउनु सरकारको दायित्व भएको दस्तावेजमा उल्लेख छ।

महासन्धिको धारा २४ (३) मा उल्लेख भएअनुसार शिक्षा अधिकारको पहुँचमा अपाङ्गता भएको व्यक्तिहरूको पूर्ण र समान सहभागितालाई सहज बनाउन पर्ने, जसको कारण उनीहरूले प्राप्त गर्ने समाज विकासका सीप प्राप्त गरी समाजको एक सदस्यको रूपमा सम्मानका साथ जीवनयापन गर्न सक्ने नीति राष्ट्र अवलम्बन गर्नु पर्ने कुरालाई जोड दिएको छ। त्यसको लागि मैत्रीपूर्ण तरिकाले शिक्षाको पहुँच बढाउन विभिन्न क्रियाकलापहरू अपनाउनु पर्ने कुराहरू उल्लेख छ। त्यसमा मूख्यगरी ब्रेल, वैकल्पिक लिपि, प्रवर्धनात्मक तथा वैकल्पिक तरीका साधन र ढाँचा तथा पूर्वाभास र गमनशील सीप सिक्न सहज तुल्याउने साथै दौतरीबाट सिक्ने कला र परामर्श सहज बनाउने भनी उल्लेख छ।

युएनसिआरपिडीको यी कुराहरू प्रति राम्रो जानाकारी नराखेको देखिए पनि शिक्षा मन्त्रालयबाट बनेका योजना तथा कार्यक्रमहरूमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको

१४. फ्ल्यास रिपोर्ट २०११/१२, शिक्षा मन्त्रालय

शिक्षाको स्तर बृद्धि गर्नेका लागि पनि केही छन्। अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको लागि शिक्षा विभागले १६ वटा दृष्टिविहीन एकीकृत विद्यालयको व्यवस्था गरेको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ। यसका लागि नेपाल अन्धा कल्याण सङ्घसँगको साभेदारीमा ब्रेललिपिमा छापिएका पाठ्यसामग्रीहरू अपुग भए पनि सम्बन्धित जिल्लाहरूका कार्यालयहरूलाई वितरण गरेको छ तर जिल्लाहरूबाट कति विवरण भयो त्यसको लेखजोखा भने विभागमा छैन। शिक्षा विभागको अनुसार ४ हजार, २ सय शब्दले विद्यार्थीहरूले उच्च माध्यमिक विद्यालयसम्म कसरी अध्ययन गर्ने भन्ने जिज्ञाशाअनुसार ब्रेललिपि उत्पादन गर्ने कार्यक्रम बन्दै गरेका कुरा पनि उल्लेख छ। विभागको भनाइअनुसार कक्षा ५ सम्मको पाठ्यक्रममा नै विद्यार्थीले ३ हजार शब्द जानेको हुनुपर्छ। त्यसैले बहिरा विद्यार्थीहरूको लागि ४ हजार, २ सय शब्दलाई अझ बृद्धि गर्नको लागि शब्द निर्माण गर्ने, शब्दकोष बनाउने, त्योसम्बन्धी तालिम दिने काम गरिरहेको शिक्षा विभागको दावी छ। हरेक सामग्रीहरू अपाङ्गतामैत्री बनाउन चाहेको मन्त्रालयले जनाएको छ। त्यसैगरी दृष्टिविहीनहरूका लागि आवश्यक सामग्रीहरू निर्माण गर्न विभागले गत वर्ष (२०६८) बाट तालिम सञ्चालन गरेको विभागको भनाइ छ। दृष्टिविहीनले छामेर अनुभूति गर्न सक्ने त्यस्तो खालका सामग्री बनाउने तालिम दिएको थियो र यो आगामी वर्षहरूमा पनि गर्दै जाने योजना रहेको मन्त्रालयले आफ्नो योजनामा उल्लेख गरेको छ। तर, लक्षअनुसार वार्षिक तालिम योजना पूरा भएको छैन। त्यसबाहेक युएनएनसिआरपिडीमा उल्लेख भएअनुसार उपयुक्त वैकल्पिक तरिका र भाषाको व्यवस्था गर्ने भनेअनुसार नै गरेको नभए पनि शिक्षा मन्त्रालयले बनाएको दुरशिक्षाको कार्यक्रम बहिरा बाहेकका प्रायः सबै किसिमका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि उपयुक्त हुने थियो, त्यसको आवश्यक नीति बनाइएको भए तापनि सरकारी स्तरबाट त्यसको सञ्चालनमा आएको छैन।

सरकारले समाहित शिक्षाको कार्यक्रम लागू गरेको करिब दुई दशक भयो। महासन्धिको धारा २४ (५) मा उल्लेख भएअनुसार भेदभाव विना र अन्य व्यक्तिहरूसरह समान आधारमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सामान्य शिक्षा, व्यावसायिक प्रशिक्षण, प्रौढ शिक्षा तथा आजीवन अध्ययनमा पहुँच प्राप्त गर्न सक्षम भएको सुनिश्चित गर्नेछन्। यस उद्देश्य प्राप्तिका लागि पक्षराष्ट्रहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई मनासिव अनुकूलता प्रदान गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ। यसका लागि समाहित शिक्षा सबैभन्दा उपयुक्त प्रणाली हुन सक्छ। त्यसको लागि उक्त सन्धिको धारा २४ को उपधारा (४) मा उल्लेख भएअनुसारको अपाङ्गता भएको व्यक्तिको अनुकूलताअनुसार योग्य व्यक्तिहरूलाई शिक्षण तथा प्रशिक्षण दिनुपर्ने हुन्छ। तर यस्तो किसिमको तालिम तथा प्रशिक्षणको प्राप्त शिक्षक तथा प्रशिक्षकहरूको सङ्ख्या अत्यन्तै अपुग भएको विभिन्न समयमा सञ्चार माध्यमहरूले उल्लेख गर्दै आएको छ। मन्त्रालयको प्रतिवेदन २०११/१२ मा

शिक्षकहरूको तथ्याङ्कहरूमा भाषा अनुवादक शिक्षकको सङ्ख्या १९ हजारको सङ्ख्या उल्लेख गरिएको भए तापनि त्यसमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको लागि भने त्यसको सङ्ख्या उल्लेख छैन। विशेष शिक्षा कार्यक्रम लागू भएका जिल्लाका विद्यालयहरूमा तालिम प्राप्त शिक्षकहरूको सङ्ख्या जिल्लाहरूमा भए पनि शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र तथा मन्त्रालयमा हालसम्म विशेष शिक्षा कार्यक्रमअन्तर्गत विविध किसिमका अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई केन्द्रित गरी गइएको तालिमको सङ्ख्या कति छ भन्ने तथ्याङ्क छैन। त्यसै हुनाका कारण पनि हुन सक्छ मन्त्रालयको प्रतिवेदनमा त्यसको बारे कुनै तथ्याङ्क प्रस्तुत नगरिएको। जबकि गैरसरकारी संस्थाहरूको संयोजन तथा जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरूको समन्वयमा त्यस्ता तालिमहरू (विशेषगरी साङ्केतिक भाषा) थोरै मात्रामा भए पनि सञ्चालन गरिएको पाइन्छ। अपाङ्गतासम्बन्धी विभिन्न जिल्लाहरूले गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरूको सहजीकरणमा धेरै नै अभिमुखीकरणका कार्यक्रमहरू भएका छन्। त्यसका बारेमा पनि तथ्याङ्कहरूले उल्लेख गरेको छैन।

महासन्धिको धारा २४ (५) ले निर्देशन गरेअनुसारका निरक्षर अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि प्रौढ कक्षाहरू पनि सञ्चालन गर्नुपर्ने भनिएको भए पनि यो कार्यक्रमको थालनी भएको कुनै तथ्यतथ्याङ्क भेटिएन। त्यसै निःशुल्क शिक्षाको प्रावधान ऐनले नै गरेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि भन्दा पनि पहिला व्यवस्था भएको हो। यो धेरै ठूलो उपलब्धि हो तर कार्यान्वयनमा सरकारले तदारूकता नदेखाएकाले अदालत गुहार्नु पर्‍यो। ऐनअनुसार सर्वोच्च अदालतले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि आदेश गर्‍यो। तैपनि आजसम्म हरेक अपाङ्गता भएका हरेक विद्यार्थीले निःशुल्क पढ्न पाउँ भनेर एक्ला एकलै सङ्घर्ष गर्नु परेको अनुभव छ।

महासन्धिको अपेक्षाअनुसार निःशुल्क हुनु पर्ने प्रावधान गरिबी र पछौटेपनका कारण विद्यालय शिक्षाबाट वञ्चित नहोऊन भन्ने हो र यो एक महत्वपूर्ण उपाय हो। सरकारको दायित्व सकेसम्म अपाङ्गता भएका सबै बालबालिकाहरू आधारभूत शिक्षाबाट कुनै पनि बालबालिकाहरू वञ्चित हुन नपरोस् भन्ने हो। त्यसैका लागि महासन्धिको दस्तावेजले आधारभूत शिक्षालाई अनिवार्य हुनु पर्ने बताएको छ। यस्तो हुनका लागि सरकारसँग कुनै प्रभावकारी योजना छैन। भौगोलिक, आर्थिक, सामाजिक अदि कारणले गर्दा साङ्गसरह अपाङ्गता भएका बालबालिकाले समान अवसर नै पाएका छैनन्। किनकि आवागमनको पनि उत्तिकै समस्या भोगिरहने अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको सङ्ख्या नै धेरै छ। सरकारले छात्रवृत्तिको पनि व्यवस्था गरिदिएको छ। स्थानीय निकायमार्फत त्यो वितरण हुने गरेको छ। अझै पनि धेरै मानिसलाई यसका बारेमा थाहा नपाएका गुनासाहरू विभिन्न निकायमा आउने गरेको छ। नेपाल अपाङ्ग मानवअधिकार केन्द्रलयागत अन्य संस्थाहरू जो जिल्लाहरूमा अपाङ्गता क्षेत्रमा सक्रिय

रूपमा कार्यरत छन्, त्यहाँबाट पनि यस्ता गुनासाहरू प्रति सहजीकरण हुँदै आएको छ। नीति तथा कार्ययोजनामा व्यवस्था गरिएजस्तै विद्यालय परिसरमा आवासको लागि व्यवस्था गरिदिए मात्र अनिवार्य हुने छ र धेरैले अवसर पाउनेछन्। भर्ना भएकाहरूले बीचमा छोड्न बाध्य हुनुपर्ने थिएन। अन्यथा अधिकांश बालबालिकाहरू उपेक्षित नै भइरहने छन्।

दृष्टिविहीन विद्यार्थीहरूका लागि ब्रेललगायत अन्य भाषा तथा लिपिहरूको पर्याप्त सुविधा छैन। विकास गर्ने जमर्को मात्रै गरेको त धेरै नै भयो। विज्ञान प्रविधिले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि भनेर अनेकौं सफ्टवेयरहरूको विकास गरेका छन्। त्यसमार्फत लेखन पढ्न सक्छन्। विशेषगरी दृष्टिविहीनहरूका लागि। सरकारले सामान्य सहयोग गर्‍यो भने त्यसको उपभोग गर्ने सबै सक्षम हुनेछन्।

हाम्रा अधिकांश विद्यालयहरू विविध कारणले अपाङ्गमैत्री छैनन्। अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूका लागि सहज आवागमन गर्ने किसिमका भवन तथा कक्षा कोठाहरू छैनन्। त्यस्तै विद्यालको वातावरणहरू पनि अपाङ्गमैत्री नभएको धेरै अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको अनुभव छ। सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा त साङ्ग विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूबाट नै मैत्रीपूर्ण व्यवहार नहुनु अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको लागि अध्ययनमा अवरोध भएको छ। मानवअधिकारको यो गम्भीर उल्लङ्घन हो। मानवअधिकारको सैद्धान्तिक अधिकारको दृष्टिकोणले सबै किसिमको अधिकारको हनन हो। यसमा विद्यालय, समाज र सरकारको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ।

६. संरक्षण संयन्त्र र वास्तविकता

जसरी महिला, बालबालिका, दलित, आदिवासी जनजाति आदिको व्यक्तिहरूको मानवअधिकार संरक्षण वा अनुगमनका स्वतन्त्र आधिकारिक निकाय वा संयन्त्र बनेको छ, त्यसरी अपाङ्गता भएका कुनै पनि संयन्त्र हालसम्म बनेको छैन। न त सरकारी निकायमा बनेको छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको निरन्तर दबावका कारण प्रधानमन्त्रीको नेतृत्वमा एउटा डेक्स बनेको छ। त्यो आपत्कालीन कार्यको लागि बनेका जस्तो मात्र छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मानवअधिकारका लागि त्यसले गर्ने कार्यको कुनै पनि सूचिकृत नीति विनाको डेस्क मात्र हो। त्यो अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षाको अधिकारमा पहुँचका लागि सहज छैन, जो सिमान्तकृत छन् र सिंहदरबारको वरिपरि भन्दा धेरै टाढा धेरै अवरोधहरू र सामाजिक तथा आर्थिक चुनौतीहरू खेपर बाँचेका छन्। विद्यालय शिक्षाबाट वञ्चित भएर बसेका छन्।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारको र विशेषगरी शिक्षाको अधिकारको पक्षमा निरन्तर सङ्घर्ष गरिरहने निकाय भनेको राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ नै हो

र हालसम्मको लागि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षाको अधिकारको लागि पनि बनेको आधिकारीक नीति भनेको युएनसिआरपिडीको घोषणापत्र नै हो। यस अनुकूलतामा आधिकारिक नीति सरकारले बनाएको छैन र त्यसको कार्यान्वयन तथा संरक्षण संयन्त्र बनेको छैन। यद्यपि सरकारले विशेष शिक्षाका लागि केही व्यक्तिहरूको सहभागिता गराएको छ। त्यो अधिकारको सुनिश्चित गर्ने संयन्त्र भने होइन। किनकि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि योजना बनाउने निकाय राष्ट्रिय निकायमा कुनै पनि सहभागिता रहेको छैन। तर हालसम्म भएका अन्तर्राष्ट्रिय सहासन्धिहरूमध्ये ९ वटा प्रमुख सन्धिको रूपमा हेरिन्छ जसमा युएनसिआसपिडी पनि एक हो। हाम्रो देशमा भने यसले प्राथमिकता पाएको छैन। यसका लागि युएनसिआरपिडीमा नेपाल सरकारले अनुमोदन गरेपश्चात् देखिको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मानवअधिकारको पक्षमा कार्यरत संस्था तथा नागरिक समाजले दबाबमूलक आवाज उठाउँदै आएका छन्।

७. न्यायिक निर्णय र कार्यान्वयन

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पक्षमा केही न्यायिक निर्णयहरू भएका छन्। जसअन्तर्गत शिक्षामा अधिकार सम्बन्धमा पनि एक ऐतिहासिक निर्णय भएको छ। अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९ को दफा ६ ले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले कुनै पनि तहसम्म निःशुल्क अध्ययन गर्न पाउने कानुनी व्यवस्था गरेको छ। तर उक्त कानून पारित भएर पनि त्यससम्बन्धी कुनै पनि शैक्षिक संस्थाहरूले कार्यान्वयन नगरेको मात्र नभई निःशुल्क शिक्षाको लागि आवेदन गर्ने विद्यार्थीहरूको आवेदन समेत अश्वीकार गरेको अवस्था थियो।

यस अवस्थाका विरुद्ध नेपाल अपाङ्ग मानवअधिकार केन्द्रले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको तर्फबाट सर्वोच्च अदालतमा सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा दर्ता गरी यस अधिकारको आन्दोलनको अगुवाइ गर्‍यो। केन्द्रका संस्थापक अध्यक्ष र अपाङ्गता क्षेत्रमा कार्यरत ललितपुर जिल्लास्थित हरिसिद्धिका बाबुकृष्ण महर्जन (दृष्टिविहीन) समेत निवेदक भई २०५७ सालमा सर्वोच्च अदालतमा सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा दर्ता भएको थियो। सर्वोच्च अदालतले २०६० कार्तिक २८ गते गरेको सो मुद्दाउपरोको फैसला सुनायो र विपक्षीहरूका लागि निर्देशात्मक आदेश जारी गर्‍यो। तत्कालीन मन्त्रपरिषद् सचिवालय, शिक्षा मन्त्रालय, शिक्षा विभाग, विशेष शिक्षा परिषद्को विरुद्धमा र उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्, रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस, नेपाल ल क्याम्पस, पृथ्वी नारायण क्याम्पस पोखरा र सानो ठिमी विशेष शिक्षा इकाइका विपक्षमा उक्त मुद्दा थियो।

सर्वोच्च अदालतको उक्त आदेशमा “दृष्टिविहीन, शारीरिक अपाङ्गता भएका व्यक्ति, बहिरा तथा सुस्तमनःस्थिति भएका व्यक्तिहरूलाई नेपाल अधिराज्य भरिका

सम्पूर्ण सार्वजनिक विद्यालय, विश्वविद्यालय तथा तालिम केन्द्रहरूमा निःशुल्क भर्ना गरी गराई निजहरूबाट भर्ना भएपछि पनि कुनै किसिमको सेवा शुल्क नलिन, लिन नलगाउनु भनी विपक्षीका नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने ठहर छ।” भनी नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद् सचिवालय समेत ११ वटा विपक्षी निकायलाई आदेश जारी गरेको छ। हालसम्ममा नेपाल सरकारको पूर्ण अनुदानमा सञ्चालित सार्वजनिक विद्यालयहरू र त्रिभुवन विश्व विद्यालयबाट प्रत्यक्ष सञ्चालित आङ्गिकक्याम्पसहरूले यो आदेशको पालना गरेका छन्। यस बाहेक अन्यत्र सबै शिक्षण संस्थाहरूमा यो निर्देशन विधिसङ्गत तरिकाबाट पूर्णरूपमा कार्यान्वयन भएको छैन। निजी क्षेत्रबाट सञ्चालित उच्च मावि तथा कुनै कुनै कलेजले मात्र एक जना सम्मलाई आंशिक रूपमा शुल्क छुट गर्ने गरेको भए पनि अधिकांशले शुल्क लिइरहेका छन्। कतिपयले अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई भर्ना लिन नचाहेको पीडितहरू बताउँछन्। साथै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि शिक्षण संस्थामा प्रतिकूल वातावरण हुनाले बीचमा छोड्नु परिरहेको छ। प्रायः विद्यालय तथा क्याम्पस भवनहरू अपाङ्गता मैत्री नभएको, शिक्षण तथा पाठ्यसामग्री र अध्ययन गराउने शिक्षक शिक्षिका तालिम प्राप्त नहुने जस्ता कारणहरूले गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू प्राय सबै उच्च मावि तथा क्याम्पसहरूमा सहजरूपमा शिक्षा हासिल गर्नबाट विञ्चित भइरहेका छन्।

यो अवस्थामा नेपाल अपाङ्ग मानवअधिकार केन्द्र लगायत अपाङ्गताको क्षेत्रमा कार्यरत सङ्घसंस्थाहरूको ध्यानाकर्षण र दबावपछि सर्वोच्च अदालतले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि निःशुल्क शिक्षाको सबालमा गरेको फैसलालाई कार्यान्वयन गर्नको लागि सर्वोच्च अदालत अनुगमन तथा निरीक्षण महाशाखाबाट विभिन्न मितिमा पत्राचार हुँदा शिक्षा मन्त्रालयको मिति २०६८ जेठ २९ गते को पत्रबाट सो विषयमा शिक्षा विभागमार्फत परिपत्र भएको तथा पत्रिकामा सूचनासमेत प्रकाशित गरी सार्वजनिक जानकारी दिएको थियो। त्यसै सन्दर्भमा शिक्षा विभागले मातहतका सबै निकायहरूलाई सोहीअनुसार पुनः परिपत्र जारी गरेको थियो।

सोही सन्दर्भमा अपाङ्गता क्षेत्रमा कार्यरत सङ्घसंस्थाका प्रतिनिधिहरूले पनि महासन्धिको कार्यान्वयन र सर्वोच्च अदालतको फैसला कार्यान्वयनका सम्बन्धमा सरकारको ध्यानाकर्षण गर्‍यो।

अनुगमनका आधारमा शिक्षा जसमा प्रमुखरूपमा विद्यालय भवन अपाङ्ग मैत्री हुनुपर्ने, सर्वोच्च अदालतको अनुगमनको सम्बन्धित परिपत्रको जानकारी प्रत्येक विद्यालयका सबै शिक्षक तथा कर्मचारीहरू र विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरूसम्म पुग्नु पर्छ आदि कुरा प्रतिनिधिहरूले प्रस्तुत गरे।

सर्वोच्च अदालतको फैसला अनुगमन तथा युएनसिआरपिडीको कार्यान्वयन पछिका विभिन्न दबावका कारण शिक्षा मन्त्रालयले अनुगमन गरेको तर त्यसको प्रतिवेदन सार्वजनिक भएन। यद्यपि त्यस विभागले आ.व. २०६७/६८ को लागि अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि पनि सहज हुने गरी ८ सय वटा कक्षा कोठाहरू बनाउँदै छु भन्ने योजना सार्वजनिक गरेको छ।

८. घटना अध्ययन

मलाई सबैले गिज्याउँछन्

“दाई मलाई न घरमा बस्न मन लाग्छ, न स्कूल नै जान मैले सोधे “किन ?” ‘मलाई वाङ्गे कुँजी भनेर सबैले गिज्याउँछन्। स्कूल पनि एकलै जाने आउने गर्दछु।’ उनी थप अगाडि भन्छन् ‘मलाई खेलन मन लाग्छ, तर साथीहरूले खेलाउँदैनन्। कुनै कुनै सरहरूले त कस्तो हेलाहा गर्नु हुन्छ भने सोधेको कुरा पनि बताउन गाह्रो मान्नु हुन्छ। त्यसैले स्कूलमा पनि म कक्षामा मात्र बस्छु खेलन जान पनि मन लाग्दैन अनि घरमा पनि कतै जान्न”

(दुई वर्ष अगाडि मध्यपश्चिमाञ्चल स्त्रीय बालअधिकारसम्बन्धी गोष्ठीमा सहभागी एक बालिकाले संस्थाका सहजकर्तासँग गरेको गुनासो, साभार- अपाङ्ग अवाज मासिक पत्रिका पूर्णाङ्क २१८)

अपाङ्ग बालमैत्री शिक्षा नहुँदाको बाल बिज्याउँ

समान्य विरामी भएको अवस्थामा भारफुक गर्दागर्दै अन्ततः अपाङ्ग हुन पुगे भक्तपुर जिल्लाको मध्यपुरठिमी जिगुटोलका प्रेमकृष्ण प्रजापति। अपाङ्गता भएको अवस्थामा पनि जीवनभरिको सङ्घर्षका कारण आज उनी स्थानीय समाजको प्रतिष्ठित व्यक्ति बन्न सफल भएका छन्।

उनी जन्मदा स्वस्थ थिए। जन्मेको एक हप्तापछि लामो समयसम्मको ज्वरो, टाइफाइड र निमोनियाले क्रमशः सिथिल बन्दै गए। त्यसपछि थाहा भयो, उनको हात खुट्टा केही पनि चलन नसक्ने अवस्था भयो। त्यति बेलाको समयमा उपचार गर्न भन्दा पनि धामी झाक्रीलाई देखाए झारफूक गर्ने चलन थियो। त्यसैकारणले गर्दा अपाङ्गता जीवन बिताउनु परेको बताउँछन् प्रेमकृष्ण।

६/७ वर्षको उमेर हुँदा उनलाई सिंहदरवारको वैद्यखानामा उपचारको लागि लिएको थियो तर कुनै सुधार आउन सकेन। उनी भन्छन्, “त्यती बेला घरको आर्थिक अवस्था निकै कमजोर रहेको रे”।

त्यसबेलाको समयमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिले पढेर के गर्न सक्छन् भन्ने धारणा समाजमा थियो। प्रेमकृष्णलाई भने अरूसरह पढ्ने चाहना भएको बताउँछन्।

उनी भन्छन् “पढ्ने चाहना हुँदाहुँदै पनि आमा बुबाले त्यतिबेला पढाउनु भएन।” उनीले अरुबाट भनेको कुरा सुनाउँदै भन्छन् “विद्यालयले पनि हामी यस्तो अपाङ्गता भएको व्यक्तिलाई पढाउन सक्दैनौं भनेको थियो रे।” त्यसैकारण उनले पढ्ने अवसरबाट वञ्चित हुन पयो। तर पनि उनले १० वर्षको उमेरदेखि विजया गृह मध्यपुर ठिमीमा कक्षा ६ सम्म पढ्ने अवसर पाए। उनलाई विद्यालयमा पढ्न जानको लागि बोकेर लाने र ल्याउने गर्नु परेको बताउँछन्। उनलाई विद्यालयमा पढ्नको लागि बोकेर लाने र ल्याउने गर्दा विद्यार्थीहरूले सधैं जिस्क्याई रहे। विद्यालयमा शिक्षकहरूले पनि उनको बारेमा कुनै वातावरण नबनाइदिएको हुनाले अपहेलना सहन नसकी पढ्न जान छोडिदिए।

पहिला पहिला मानिसहरूले अपाङ्गतालाई पूर्वजन्मको पाप र श्रापको कारण यसो हुने गरेको भन्ने गर्थे तर यो पाप र श्रापको कारण नभइ विभिन्न रोग र दुर्घटनाको कारणले मानिस अपाङ्गता हुनेरहेछ भन्ने कुरा अहिले बुझेको बताउँछन्। उनले अहिले गरेको अनुभूति सुनाउँदै भन्छन् “अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमा पनि एक किसिमको क्षमता हुन्छ। त्यसले अपाङ्गतालाई समस्याको रूपमा नलिएर सामान्य रूपमा लिनुपर्ने रहेछ।”

हाल उनी मध्यपुर सुस्त:मनस्थिति सङ्घको अध्यक्षको पदमा रहेर अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि काम गरिरहेका छन्। आफूलाई अपहेलना गरेको कारणले छोड्नु परेको उक्त विद्यालयमा उनी अहिले बालमैत्री विद्यालय बनाउन सधैं प्रयत्नशील भइरहेका छन्। उनी सबैलाई सधैं भन्छन्, “शिक्षाको अधिकार बालबालिको सबै भन्दा महत्पूर्ण अधिकार हो।” विभिन्न सङ्घसंस्थाको सहयोगलाई विद्यालयमा कार्यान्वयन गराउन सधैं अगुवाइ गर्दछन्। जनचेतना, खेलकुद, वकालत, स्ववकालत, नेतृत्व विकास तालिम उनले प्राप्त गरेका छन्।

“अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई अधिकारको साथसाथै शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, सीपमूलक तालिम र उचित शिक्षा दिनु भनेको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि मात्र नभएर समाजको लागि पनि हो।” उनको यो भनाइ सुन्दा उनी समाजका बौद्धिक मानिस नै हुन् भन्दा फरक पर्दैन। उनी अगाडि भन्छन् “जुनसुकै समयमा जो कोही पनि अपाङ्गता हुनसक्छ भन्ने सोच राख्नु पर्दछ।” उनी आफ्नो भविष्यको योजनाका बारेमा भन्छन् “अपाङ्ग भएका व्यक्तिहरूको पक्षमा वकालत गरेर उनीहरूको हक, हित र अधिकार स्थापित गर्ने र जीवन निर्वाह गर्नसक्ने रोजगार बनाउन सहयोग गरिरहन्छु।” उनको विचारमा साङ्गहरूले पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग हातमा हात मिलाएर एकजुट भएर जानुपर्छ र चेतना विकास गरेर आत्मसम्मानका साथ बाँच्ने वातावरण बनाए मात्र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सुनिश्चित हुनेछ।

हामीलाई शुल्क तिर्न कठिन छ

लक्ष्मी कुवँर, कक्षा १२, चामुण्डा उ. मावि, गुल्मी

सरकारले जति सेवा सुविधा ल्याए पनि त्यो कार्यान्वयन भएका पाइदैन। सरकारले निर्णय गरेका कुराहरूमा सेवा सुविधाजस्तै अपाङ्ग भत्ता र कलेजले प्रदान गर्ने निःशुल्क शिक्षाहरू पनि कुनै कलेजले दिइएका छन् त कसैले दिइएका छैनन्। मैले ११ कक्षामा ४ महिनासम्मको महिना शुल्क पनि तिरेको छु। पछि मेरो छात्रवृत्ति परे र मैले बाँकी समयका लागि निःशुल्क पाएको थिएँ। तर अहिले कक्षा १२ मा पनि त्यस्तै भएको हो किनकी सरहरूले पनि खासै चासो दिएका छैन तर, पछि मैले ५० प्रतिशत छुट पाउने निवेदन पेश गरे। कलेज तथा स्कुलहरू अपाङ्गमैत्री बनाई दिनु पर्‍यो। हवीलचियर प्रयोग गर्नेहरूलाई बढी समस्या छ। सरकारले स्कुल कलेजहरूमा पूर्णरूपमा शुल्क छुट गरिदिनुपर्‍यो। हामी जस्तो गरिब तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले शुल्क तिरेर पढ्न सक्दैनौं तसर्थ यसको कार्यान्वयन पक्ष बलियो बनाउनु पर्छ।

छापा पुस्तकालयको शुल्क तिर्न बाध्य हुन परेको छ

इच्छा केसी, नयाँ बानेश्वर, काठमाडौँ

मैले कक्षा १० सम्म निःशुल्क पढेको हो। तर उच्च शिक्षा अध्ययनको लागि आर्थिक अवस्था कमजोर भएको र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि निःशुल्क शिक्षाको नीति पनि भएको कारण विभिन्न क्याम्पसहरूमा पुगे तर दृष्टिविहीन भएको थाहा पाएपछि क्याम्पसहरूले भर्ना गर्न मानेन। तर मैले धेरै अनुरोध गरेपछि छुट गरेको कुरा अरू साथीहरूलाई थाहा नदिने सर्तमा भर्नाको लागि एक प्रतिशत छुट गराई दिन कलेज मञ्जुर भयो। सरकारी क्याम्पसहरूमा त निःशुल्क शिक्षा दिने व्यवस्था छ। तर हामीलाई पायक पर्ने यी निजीस्तरका उच्च शिक्षाका सङ्घसंस्थाहरूले सेवा सुविधा दिन मान्दैनन्। हामी दृष्टिविहीन विद्यार्थीहरूको अध्ययनको लागि ब्रेल पुस्तकहरू पनि सम्बन्धित क्याम्पसले उपलब्ध गराउने भनी नीतिमा उल्लेख गरिएको छ। तर त्यस्ता पुस्तकहरू उपलब्ध छैनन् र अन्य व्यक्तिहरूले जस्तै हामी दृष्टिविहीनहरू पनि छापा पुस्तकको पुस्तकालयको पैसा पनि अनिवार्यरूपमा तिर्न बाध्य हुन परेको छ। हामीले छापा पुस्तक पढ्न नसक्दा र प्रयोग नगर्दा पनि पैसा लिने गरिन्छ। हामी कम्प्युटर चलाउन सक्छौं। हामीलाई आवश्यक शैक्षिक सामग्री, नोट तथा कुनै डकुमेन्ट बनाएर उपलब्ध गराइदिनु भन्दा कलेजले कुनै व्यवस्था गरेको छैन। यो कार्यान्वयन हुनको लागि म सम्बन्धित निकाय, राज्यपक्ष, अपाङ्गतासम्बन्धी काम गर्ने विभिन्न सङ्घसंस्था, पत्रकार र सरोकारवाला व्यक्तिहरूलाई अनुरोध गर्न चाहन्छु। यस्ता कुरालाई कार्यान्वयन गर्नको लागि तपाईंहरूको कलम निकै दबावमूलक तरिकाले

जाओस् ताकी हामीले भविष्यमा पनि अपाङ्गता भएका सबै व्यक्तिहरूले निःशुल्करूपमा अध्ययन गर्न पाऊन् भन्न चाहन्छु। आंशिक दृष्टिविहीन व्यक्तिहरूको लागि उनीहरू आफैले पढ्न, लेख्न सक्ने वातावरण हुँदैन। शैक्षिक सङ्घसंस्थाहरूमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई अध्ययन गर्न जानको लागि भौतिक संरचना छैन। जसको कारण हामीलाई निकै समस्या भएको छ।

व्यवहारमा नै हुनुपर्छ अपाङ्गमैत्री विद्यालय

“हामीले कहिले काँही विनाकारण सर मिसको गाली खानु पर्छ, सर मिसले कालो पाटीमा कहिले बोलेर लेख्नु हुन्छ त कहिले नबोलेर, बोलेर लेखेको बेलामा हामीले गृहकार्य सार्न सक्छौं तर नबोलेर लेखेको बेलामा हामीले साथीहरूको मद्दत लिनु पर्छ। कहिले काँही त साथीहरूले जस्ताको तस्तै पढेर सुनाउँछन् भने कहिले काही कालो पाटीमा लेखेको कुरा नपढेर अरु कुरा पढेर सुनाउँछन्। त्यसपछि हामीले साथीहरूले बताएअनुसारको लेखेर ल्याउँछौं। पाठ नमिलेपछि सर र मिसहरूले हामीलाई विना गल्ती गाली गर्नु हुन्छ। यस्तो बेलामा हामीलाई निकै दुःख लाग्छ। भगवानले हामीलाई किन यस्तो जीवन दियो।

(विशेष शिक्षा सञ्चालित एक विद्यालयका दृष्टिविहीन बालबालिकाहरूसँग भएको कुराकानीहरूमध्ये एक सहभागी विद्यार्थीको भनाइ)

५. उपलब्धिहरूको सङ्क्षिप्त विश्लेषण

▶ शिक्षा मन्त्रालयमा गएको २०६८ सालसम्मको विवरणअनुसार जम्मा ३८ वटा विशेष शिक्षा सञ्चालित विद्यालयहरू छन्। जुन सरदर प्रति जिल्ला एक विद्यालय पनि पर्दैन भने अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू ठूलो सङ्ख्यामा विद्यालय शिक्षाको पहुँचमा छैनन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ।^{१५} मन्त्रालयको सोही स्रोतमा उल्लेख गरिएअनुसार अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि स्रोत कक्षाहरू जम्मा ३ सय ८ वटा सञ्चालित छन्। ती सबै कुन अवस्थामा सञ्चालन भएका छन् भन्ने कुनै जानकारी छैन। किन कि शिक्षा मन्त्रालयले कुनै विद्यालयमा यस्ता स्रोत कक्षा खोलेको छ। ती स्रोत कक्षाहरू स्रोत कक्षा खोलिएको विद्यालयमा कुनै एक किसिमको अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको लागि मात्र व्यवस्था गरिएको हुन्छ। बाँकि अन्य प्रकारका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको लागि त्यो सुविधा छैन जस्तै: कुनै एउटा विद्यालयमा बहिरा बालबालिकाहरूको लागि मात्र स्रोत कक्षा खोलिएको हुन्छ भने अर्को विद्यालयमा दृष्टिविहीनहरूका लागि। अरु किसिमका अपाङ्गता

१५. अपाङ्गता स्रोत पुस्तिका २०६८, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय

भएका बालबालिकाहरू भने त्यो सुविधाबाट वञ्चित भएका हुन्छन्। किनकि ती विशेष शिक्षा वा स्रोत कक्षा सञ्चालित विद्यालयहरूमा आवास सुविधा छैनन्। त्यसै गरी विशेष कक्षा वा स्रोत कक्षा सञ्चालित विद्यालयहरूका लागि विशेष किसिमका तालिम प्राप्त शिक्षक हुनु आवश्यक छ। बहालवाला सबै शिक्षकहरूलाई तालिम दिइएको हुँदैन। निश्चित एक वा दुई जना प्रतिविद्यालयका तालिम पाएका अधिकांश विद्यालयका शिक्षकहरू अधिकांश नै स्थायी हुँदैनन्। उनीहरू मध्येकाले क्रमशः पेशा परिवर्तन गर्दा विद्यालयको पठनपाठन बन्द हुँदै गएको कारण त्यस्ता कक्षाहरू बन्द हुँदै गएको विभिन्न समयमा सञ्चारमाध्यमहरूले विभिन्न समयमा सार्वजनिक गर्दै आएका छन्।

- ▶ नेपाल सरकार, शिक्षा विभागको तथ्याङ्कअनुसार विद्यालय जाने उमेरका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू भण्डै १८.३४ प्रतिशत मात्र सरकारी विद्यालयहरूमा भएको अनुमान छ। जबकि निजी विद्यालयहरूले केही अति कम मात्रामा सामान्य हिँडडुल गर्न सक्ने शारीरिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि भर्ना लिएको पाइन्छ, त्यो पनि उनीहरूको नियमअनुसार शुल्क लिएर। त्यसबाहेकका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू विद्यालय शिक्षाबाट वञ्चित नै हुनुपरेको छ।
- ▶ शिक्षा विभागको सङ्क्षिप्त अध्ययन प्रतिवेदन (Flash Report) २०११/१२ अनुसार अध्ययनरत विद्यार्थीहरूमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरू प्राविमा १ दशमलव १ प्रतिशत, निमाविमा ० दशमलव ८ प्रतिशत र आधारभूत तहमा १ प्रतिशत छन्। यसमा सबैभन्दा बढी बौद्धिक अपाङ्गता भएका, दृष्टिविहीन र हिँडडुल गर्न अति कठिनाई भएका बालबालिकाहरू वञ्चित भएका छन्। यसबाहेक माध्यमिकमा जम्मा ६ हजार र उच्चमाध्यमिक विद्यालयमा अध्ययनरत अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या जम्मा १ हजार मात्र भएको शिक्षा मन्त्रालयको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ। यी सङ्ख्या सरकारको सुविधाका कारण अध्ययन नभई विभिन्न बाधा र चुनौतीको सामना गर्दै स्वउत्प्रेरणाले अध्ययन गरेका बालबालिकाहरू हुन भन्न सकिन्छ। उनीहरूमध्ये अधिकांशले छात्रवृत्ति पाएका छन्। तर तीमध्ये बीचमा विद्यालय छोड्नेहरूमध्ये अधिकांशले छात्रवृत्ति पाएका छन्। त्यसैले छात्रवृत्तिले उनीहरूको अध्ययनलाई ठूलो मद्दत पुऱ्याउँछ तर त्यो छात्रवृत्तिमात्रले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको अध्ययनलाई निरन्तरता दिन सक्दैन भन्ने पुष्टि हुन्छ। विभिन्न घटना अध्ययनहरूबाट थाहा भएअनुसार अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको लागि अध्ययन निरन्तरता हुन उनीहरूको सुविधा पहिलो सर्त हो। जसअनुसार अध्ययन स्रोत सम्पन्न अध्ययन-अध्यापन र विद्यालयको भौतिक तथा सामाजिक अवस्था अपाङ्गता बाल मैत्रीपूर्ण हुन आवश्यक छ। त्यस्तै, ग्रामीण क्षेत्रको लागि

विद्यालयका सम्बन्धमा आवागमन सुविधा वा तनावविहीन आवास हुनु आवश्यक छ। त्यसका अलावा व्यवस्थापन समिति तथा स्थानीय निकायहरूको लागि त्यस किसिमका निर्देशिका सरकारले जारी गर्नु आवश्यक छ।

- ▶ ह्युमन राईट वाचले सन् २०११ मा गरेको एक अध्ययन प्रतिवेदन “खोसिएको भविष्य” अनुसार विद्यालय जानबाट वञ्चित अधिकांश बालबालिकाका अभिभावकहरूलाई शिक्षा पाउनु सबै बालबालिकाको अधिकार हो र त्यसमा आफ्नो र राज्यको दायित्व उत्तिकै छ भन्ने कुरामा उनीहरू प्राय जानाकार छैनन्। जसको कारण पनि अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको विद्यालय भर्ना सङ्ख्यामा कम आएको छ। सोही प्रतिवेदनमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको भर्ना दर धेरै कम भएको र विद्यालय र परिवारमा रहेको विभिन्न समस्याका कारणले विद्यालय छाड्नेको सङ्ख्या अधिक रहेको मन्त्रालयका अधिकारीहरूले पनि स्वीकारेको उल्लेख छ।^{१६} यो प्रतिवेदनको पहिचानअनुसार हाम्रो समाज अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूप्रति अधिकारको दृष्टिकोणले हेर्दा भन्ने नै हो। समाजमा अपाङ्गता हुनुको कारण पुरातन विचारले बुझ्दछन्, जसको कारण परिवारमा जन्मिएका वा भएका अपाङ्ग बालबालिकाहरू विद्यालय शिक्षा आर्जनबाट वञ्चित हुनु परेको छ। त्यस्तै, माथि उल्लेख गरेजस्तै अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको विद्यालयको पहुँच मात्र नभएर गुणस्तर अध्ययनमा निरन्तरतामा पनि पहुँचको व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ। त्यो अवस्थालाई नै अपाङ्गतामैत्री शिक्षा भन्न सकिन्छ। उक्त अध्ययनअनुसार विद्यालयका साथै अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको घर पनि अपाङ्गता बालबालिका मैत्री हुन आवश्यक छ। त्यसको लागि सरकारले सरोकारवाका लागि पैरवी योजना बनाउनु आवश्यक छ भने अपाङ्गता भएका बालबालिकाको विविध अवस्थालाई केन्द्रित गरी समाज र परिवारबाट हुन सक्ने उनीहरूको सम्पूर्ण अधिकार सुनिश्चित गर्न मद्दत गर्ने किसिमको अभिभावक शिक्षाको व्यवस्था हुन आवश्यक छ। त्यसका लागि उपयुक्त विधिहरूको छनौट गर्नु आवश्यक छ।
- ▶ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २२ बालबालिकाको हक, उपधारा ४ मा उल्लेख भएअनुसार “असहाय, अनाथ, सुस्त मनस्थिति, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित एवम् जोखिममा परेका, सडक बालबालिकालाई सुनिश्चित भविष्यको लागि राज्यबाट विशेष सुविधा पाउने हक हुनेछ” भनिएको छ। उक्त उपधारा अनुसार सुस्त मनस्थितिबाहेक अन्य किसिमका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई उपेक्षा गरिएको छ। यस्तो हुनुमा यो संविधान निर्माणको अवस्थामा अपाङ्गता भएका

१६. Case Study “khosieko bhabisya, Human Rights watch/EU 2011

व्यक्तिहरूको आधिकारिक निकाय वा विशेषज्ञता प्राप्त व्यक्तिहरूसँग परामर्श गरिएन वा यस्ता प्रावधानहरू उपर राय लिइएन। अन्यथा यसमा उपयुक्त व्यवस्था हुन सक्दथ्यो। र संविधानले अन्य थप नीति बनाउने ठाउँ खुला गर्नु आवश्यक थियो। खासगरी, अपाङ्गता भएका बालबालिकाले अनिवार्य शिक्षा पाउने हक, अपाङ्गताको कारणले विद्यालय जानबाट वञ्चित गर्ने अभिभावक, असुविधाहरूको कारण देखाई विद्यालयमा भर्ना गर्न र पठनपाठनमा सहभागी गराउन अस्वीकार गर्ने कुनै पनि विद्यालयलाई दण्डनीय हुने किसिमका प्रावधान राख्न सकिने थियो। अपाङ्गताको अवस्था, पारिवारिक अवस्था र स्थानीय भौतिक अवस्थाका आधारमा आवासीय अध्ययनको व्यवस्था संविधानमा किटानी गर्नु आवश्यक थियो। किनकि संविधानमा विशेष समुदायका (जनजाति, महिला, बालबालिका, मजदुर आदि)का बारेमा जति संवेदनशील भएर अधिकारको व्यवस्था गरेको छ, ती सबैभन्दा धेरै समबेलनशिल हुन अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू। उनीहरू हरेक ठाउँमा अति जोखिममा छन्, सबैले भन्दा बढी विभिन्न हिंसा व्यहोरेका हुन्छन्, धेरै अध्ययनहरूले यो देखाउँछ। ह्युमन राईट्स वाचले सन् २०११ मा गरेको एक अध्ययन प्रतिवेदन “खोसिएको भविष्य” यसको लागि पर्याप्त उदाहरण हो। त्यस्तै, सोही उपधाराले अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि अवरोधमुक्त पाठ्यसामग्री, शिक्षण तथा बैज्ञानिक शिक्षा, छात्रवृत्ति आदिको हकलाई सुनिश्चित गर्नुपर्ने थियो। किनकि शिक्षाको पहुँचबाट वञ्चित हुनुपरेका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको ठूलो सङ्ख्याले गुणस्तरीय विद्यालय शिक्षा पाउने निश्चित हुने सम्भावना धेरै छ। अन्तरिम संविधानको धारा ३५ मा शिक्षासम्बन्धी व्यवस्था छ। उपधारा १० अनुसार “शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीमा निश्चित समयका लागि आरक्षणको व्यवस्था गरी आर्थिक तथा सामाजिकरूपले पिछडिएका आदिवासी जनजाति, मधेसी, दलित लगायत सीमान्तकृत समुदाय तथा गरिबीको रेखामुनिका मजदुर किसानको उत्थान गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने भनिएको छ। तर, शिक्षाको पहुँचबाट सबै भन्दा धेरै सङ्ख्यामा उपेक्षित र स्वास्थ्यको दृष्टिकोणले सबैभन्दा जोखिम अवस्थामा रहेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू नै हुन्। संविधानले नै यही समूहलाई उपेक्षा गरेको छ भने अरु अधिकार कहाँ खोज्ने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले ?

- ▶ शिक्षा ऐन संशोधन, २०६५ सालमा भएको छ, त्यसपछि शिक्षा नीति र तीन वर्षीय शिक्षा योजना बनेको छ। यति हुँदा पनि शिक्षा मन्त्रालयको आफ्नै प्रतिवेदन (२०६८) अनुसार करिब ७० प्रतिशत अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू विद्यालय जानबाट वञ्चित छन्।^{१७} किनकि शिक्षा ऐनका अधिकांश कुरा शिक्षा सेवा प्रदायकहरूको

१७. फ्ल्यास रिपोर्ट २०११/१२, शिक्षा विभाग, नेपाल सरकार

सेवा र सुविधाका बारेमा लेखिएको छ। सेवा विस्तार अभिवृद्धिका सबालमा न्यून छ। ऐन संशोधनमा शिक्षाविज्ञ, सीमान्तकृत समुदायसम्बन्धी विज्ञ, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको क्षेत्रमा कार्यरत अनुभवीहरूसँग पनि परामर्श गरेर मात्र त्यो ऐन संशोधन गरेको भए सेवामुखी ऐन बन्ने थियो। त्यसको अभावका कारण यो संशोधन पनि सुविधामुखी भएको हो। जसको कारण सीमान्तकृत समुदायका बालबालिकाहरूको भन्दा बढी विद्यालय भर्ना र त्योभन्दा बढी विद्यालय छोड्ने अपाङ्गता भएका बालबालिकाको सङ्ख्या छ। शिक्षा मन्त्रालयकै प्रतिवेदन (२०६८) लाई नै आधार मान्ने हो भने पनि २०६८ सालमा प्राथमिक विद्यालय (कक्षा १ देखि ५ सम्म)मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको जम्मा सङ्ख्या ५१ हजार सात सय छैसठ्ठी थियो भने माध्यमिक तहमा अध्ययनरत (कक्षा ९ र १०)मा अध्ययनरत जम्मा विद्यार्थीको सङ्ख्या ६ हजार मात्र थियो। प्रतिवेदनअनुसार यो सङ्ख्या पनि सुगम तथा सहरी क्षेत्रम बढी पर्दछ।

- ▶ अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूले निःशुल्क शिक्षा पाउने व्यवस्था अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन २०३९ मा लागू भएको दुई दशकपछि (२०६०) त्यसको कार्यान्वयन हुन पनि सर्वोच्च अदालतको आदेश पर्खनु पर्‍यो। नेपाल अपाङ्ग मानवअधिकार केन्द्र (DHRC-Nepal) ले २०५८ सालमा अपाङ्गहरूका लागि निःशुल्क शिक्षाको माग गर्दै सर्वोच्च अदालतमा दिएको रिटउपर अदालतले २०६० साल कात्तिक २८ गते अपाङ्गता भएका विद्यार्थीका लागि निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था गर्न सरकारलाई आदेश जारी गरेपछि यसको कार्यान्वयन हुन थालेको हो। यद्यपि सार्वजनिक शैक्षिक संस्थाहरूभन्दा बाहेकका अन्य क्षेत्रमा भने अबै पनि कार्यान्वयन हुन सकेको छैन, अदालतको आदेशप्रति सरकार मौन छ।
- ▶ विद्यालय पहुँच नै अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको प्रमुख चुनौती भएको अवस्था र तालिमप्राप्त शिक्षकको उत्पादन पर्याप्त नभएको अवस्थाम एकीकृत शिक्षा अव्यवस्थित हुनु स्वभाविक हो। यो अन्तर्राष्ट्रिय अनुदानमा सञ्चालित भएको समयसम्म केही प्रभावकारी भए तापनि त्यसपछि सरकारी अनुदान बढाउन नसकेर पनि यस्तो अवस्था भएको हो। त्यसबाहेक स्थानीयस्तरका विद्यालयहरूमा बालबालिकाहरूको आवागमनमा समस्या अर्को प्रमुख समस्या हो। त्यसको व्यवस्थापन गर्न सकेमा पनि त्यस कार्यक्रमको प्रभावकारिता राम्रै हुने थियो। युनएनसिआरपिडीमा उल्लेख भएअनुसारको प्रथमिक शिक्षालाई अनिवार्य गर्ने नेपाल राष्ट्र पक्षको प्रतिबद्धता यसमा वैकल्पिक व्यवस्था नगरेसम्म पूरा हुने सम्भावना देखिँदैन। विद्यालय अवासको व्यवस्था गरेर पढाउने आर्थिक क्षमता नहुनु अभिभावकको समस्या हो न त सरकारले त्यसको व्यवस्था गर्न सकेको छ। ती

र त्यस्ता कार्यक्रममा जोडिएर आउने समस्याप्रति जवाफदेही नभएको कार्यक्रम प्रभावकारी नहुनु स्वभाविकै हो।

- ▶ निजी क्षेत्रमा उच्च शिक्षा अध्ययनरत भएमा त्यसको लाग्ने शुल्क दावी गरेमा सरकारले दिने भनिए पनि कार्यान्वय भएको छैन। त्यो स्पष्ट नीति सरकारले नबनाएको हुनाले यस्तो हुन गएको हो। निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन तथा यससम्बन्धी २०६० कार्तिक २८ मा भएको सर्वोच्च अदालतको फैसलाको कार्यान्वयन गराउने कुरामा सरकारले मूकदर्शक बन्नु भनेको अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूप्रति सरकार गैरजिम्मेवार बन्नु नै हो। यो कुरा निजी विद्यालय मात्र होइन बर्सेनी विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट करोडौं अनुदान लिइरहने त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाहेक अन्य काठमाडौं विश्वविद्यालय, पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय र पोखरा विश्वविद्यालयले समेत निःशुल्क शिक्षा दिन अस्वीकार गर्दै आएको छ। त्यस्तै अपाङ्ग सेवा राष्ट्रिय नीति, २०५३ को महल “क” मा अपाङ्गहरूको हक, अधिकार स्थापना तथा पुनर्स्थापनामा सहयोग पुऱ्याउन उक्त नीति अवलम्बन गरिने कुरा उल्लेख छ। नीतिको शिक्षासम्बन्धी महलमा उल्लेखित बुँदाहरूमध्ये “अपाङ्गहरूलाई निःशुल्क शिक्षा दिइने छ” भनी उल्लेख गरिएको छ। तर आजसम्म पनि केही पनि काम नभएको धेरै बुँदाहरू छन्। जस्तै नीतिमा उल्लेख भएअनुसार विद्यार्थीहरू तथा परिवारहरूका लागि परामर्श सेवा, अभिभावकहरूको लागि सार्वजनिक शिक्षा कार्यक्रम, कार्यमूलक साक्षरता कार्यक्रमका तथा अपाङ्ग प्रौढहरूलाई आधारभूत शिक्षाको दिने भनिएको छ। मनोगत भावनाका नीतिनिर्माताहरूको बाहुल्य भएको अवस्थाको उदाहरण हो यो। किनकि मनोगत अग्रहमात्र हुने अवस्थामा बस्तुगत तयारीमा कमजोर भएको हुन्छ भन्ने मनोवैज्ञानिक तर्क यहाँ पनि लागू भएको छ। यसको यी सबै कुराहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि आधिकारिक तथा स्वतन्त्र अनुगमन निकायको राज्यअन्तर्गत गठन हुनु आवश्यक छ। त्यसका लागि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले सामूहिकरूपमा माग गर्दै आएका अपाङ्गहरूको लागि आयोगको ठूलो औचित्य छ।
- ▶ नेपालले पनि सन् २०१५ सम्ममा नेपालका सबै बालबालिकाले प्राथमिक तहसम्मको अध्ययन पूरा गरिसक्ने प्रतिबद्धता गरेको थियो। जबकि शिक्षा मन्त्रालयको प्रतिवेदन (२०६८)अनुसार ९४ प्रतिशत विद्यालय भर्ना सङ्ख्या छ। सोही प्रतिवेदनअनुसार अपाङ्गता भएका ७० प्रतिशत बालबालिकाहरू विद्यालय बाहिर छन्। विद्यालय भर्ना मात्र भएर साक्षरता नै राम्रोसँग नभई विद्यालय छोड्नेको सङ्ख्या कति छन् त्यसको लेखाजोखा छैन। यस्तो हुनुमा शिक्षाको विकासलाई स्थानीय विकाससँग नजोड्नु, विद्यालय व्यवस्थापनमा स्वशासनको अभाव हुनु, अनुगमन तथा कमजोर

तथा पुरातन किसिमका हुनु आदि नै हुन्। त्यसका अलावा शिक्षा नीतिनिर्माता तथा योजनाकारहरूमा शिक्षालाई समाजको जीवनसँग एकाकार गर्न सक्ने क्षमता नहुनु आदि यसका कमजोर पक्षहरू हुन्।

- ▶ अपाङ्ग राष्ट्रिय नीति राम्रो बनाउन प्रयत्न गरिएको छ, यस्तो हुनुमा केही अपाङ्गता क्षेत्रमा कार्यरत (तर धेरै चाही साङ्ग जो त्यो क्षेत्रमा कार्यरत)हरूको पनि सहभागिता भएको हुनाले नै हो। तर यसमा अधिकारमुखीभन्दा बढी प्राविधिक किसिमको छ। यद्यपि युएनसिआसपिडीको घोषणा हुनुभन्दा भ्रण्डै एक दशक लागू भएको भए पनि कतिपय कुराहरू धेरै मिल्न गएका छन्।
- ▶ राष्ट्रिय नीतिअनुसार, सरकारका तर्फबाट गर्ने भनी तोकिएका मुख्य बुँदाहरूमध्ये धेरै अभै कार्यान्वयन भएका छैनन्। जस्तै: पूर्व प्राथमिक तहदेखि उच्चतहसम्म शिक्षाको अवसर दिने, आवासीय शिक्षाको व्यवस्था, विशेष शिक्षालाई सीपकेन्द्रित बनाउँदै लैजाने, प्रत्येक जिल्लामा एउटा आवासीय विशेष विद्यालयको व्यवस्था, सुस्त श्रवण बालबालिकाहरू सबैलाई श्रवण यन्त्र निःशुल्क उपलब्ध गराउने, ब्रेललिपिमा पाठ्यपुस्तक तयार गर्ने र ब्रेल पुस्तकालयको व्यवस्था आदि। यी कुराहरूको व्यवस्था नहुनु र केही भएका कामहरू पनि कमजोर हुनुमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आवश्यकता र माग प्रति सरकार गैरजवाफदेही हुनुले नै हो। यसको अभै लागि सशक्त जनपैरवी र सिर्जनात्मक दबाबको आवश्यकता छ।
- ▶ युनएनसिआरपिडीमा हस्ताक्षर गरेपछि बनेका नीति तथा कार्यक्रमहरूमध्ये विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना २०६६-२०७२ र राष्ट्रिय योजना आयोगको त्रिवर्षीय योजना २०६७/६८-२०६९/७० मा भने युनएनसिआरपिडी मुताविक केही समेट्न खाजिएको छ। छात्रवृत्ति पाउने सङ्ख्या, सहायक सामग्री उत्पादन गरिने परिमाणको सङ्ख्या तोकिएको छ। यसरी मूल्याङ्कन तथा अनुगमन गर्न मिल्ने गरी बनाइएको योजनाले सुधार हुने सम्भावना हुन्छ। यो योजना पूरा भएमा विद्यार्थीहरूका लागि विद्यालय आवागमन, शिक्षक तालिम, सिकाइका आवश्यक सामग्री/उपकरणहरू तथा अन्य पाठ्यसामग्रीहरूको अभावमा कमी आउने छ। यति भएर पनि शिक्षामा पहुँचको अधिकारसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित गर्नुपर्ने कामहरू योजनामा उल्लेख छैनन्। मुख्यगरी: विद्यालयमा अपाङ्गता भएकाहरूको लागि विशेष शैचालयको सुविधा, भवन तथा कक्षाकोठाहरूमा आवागमन, विद्यालयमा राखिने सार्वजनिक शैक्षिक जानाकारीहरू थाहा पाउने विधि आदि।
- ▶ जीविकोपार्जनका लागि दक्षता बनाउन क्षमताका आधारमा उनीहरूका लागि प्राविधिक सीप विकासको अत्यन्त आवश्यकता भएको सन्दर्भमा प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालिम परिषद् (सिटिइभिटी) अन्तर्गत छात्रवृत्तिको व्यवस्था

गरिएको छ। परिषद्का आङ्गिक तथा सम्बन्धन प्राप्त संस्थाहरूमा सञ्चालित विभिन्न कार्यक्रममा भर्ना भएका विद्यार्थीहरूलाई निर्वाह स्वरूपप्रति विद्यार्थी रु. ५ हजार रुपियाँको छात्रवृत्ति परिषद्को कार्यालयबाट प्रदान गरिने व्यवस्था गरिएको छ। यो उपलब्धिमूलक काम हो।

- ▶ राष्ट्रिय योजना आयोगले त्रिवर्षीय योजना २०६७/६८-२०६९/७० मा सामाजिक विकास नीति र शान्ति पुनर्स्थापना विकास शिर्षकमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसम्बन्धी गरेको योजनाले गत अघिल्ला योजनाहरूमा भन्दा केही परिमार्जन गर्न खोजेको छ। विशेष गरी यो तीन बर्से योजनामा युएनसिआरपिडी प्रतिको जनचेतना विस्तार गर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ। तर योजनामा सिआरपिडीले निर्देशित गरेका कुराहरूलाई प्रभावकारी हुनसकेको छैन। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षामा अधिकारसम्बन्धी कुराहरू गौण छन्। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले उठाउँदै आएका धेरै कुराहरू योजनामा छुटेका छन्।

१०. निष्कर्ष

मानवअधिकारका विभिन्न पक्षका दृष्टिकोणले हेर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मानवअधिकार साङ्ग वा राज्यले सीमान्तकृत भनेका समुदायको भन्दा बृद्धि हुन सकेको छैन। किन कि यो समुदाय मानवअधिकारका सिद्धान्तका अनुसार अन्तरनिर्भताको सिद्धान्तमा प्राकृतिक आधारमा पनि केही भौतिक कमी हुन गएको छ। त्यस्तै अपहेलना रहितको अधिकारमा पनि सबैभन्दा बढी अपहेलित भएका समुदायमा परेको विभिन्न तथ्याङ्कहरूले स्पष्ट गरेको छ। सबैभन्दा बढी वर्तमान अन्तरिम संविधानले पनि कतिपय सबालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई छुटाएको छ। नीति निर्माताहरूको दृष्टिकोणमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूप्रति मानवअधिकारको दृष्टिकोण नभई दयाको दृष्टिकोण भएको विभिन्न समयमा बनाइने योजना तथा नीतिहरूबाट नै स्पष्ट हुन्छ। मानवअधिकारको विश्वयापी सिद्धान्तका आधारमा नै भन्ने हो भने पनि राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र नागरिक पाँचैवटा अधिकार राज्यमा उपभोगको पहुँचभन्दा टाढा भएको कारणले बढी प्रभावित अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू नै हुन जुन राज्यले विशेष ध्यान दिन आवश्यक छ। त्यसको लागि शिक्षाको अधिकार उनीहरूको अधिकार सुनिश्चित गर्नु अरु मानवअधिकारको पनि उपभोग गर्ने क्षमताको विकास गर्नु हो।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको क्षमता बढाउनका लागि यतिबेला सबैभन्दा महत्वपूर्ण काम उनीहरूको शिक्षामा पहुँच बढाउने हो। विगतको अनुभवका आधारमा अब नितान्त नयाँ र सघन योजना बनाउन जरुरी छ जहाँ व्यापकरूपमा अपाङ्गता

भएका व्यक्तिहरूकै सहभागिता होस्। विविध विशेषज्ञताका आधारमा कोही साङ्ग व्यक्तिको सहभागितालाई निषेध पनि गर्नु हुँदैन। ती योजना समुदाय तहदेखि केन्द्रीय तहको निर्णय तहमा समेत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका हुन आवश्यक छ। त्यस्तै योजना कार्यान्वयनमा समुदाय वा इन्स्टिच्युट तहमा समेत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पनि सहभागिता अनिवार्य हुन पर्दछ।

शिक्षा बाहेक सरकारले सङ्घसंस्थामार्फत समुदायमा र स्वयम् अपाङ्गता भएका मानिसहरूको क्षमता विकासका विविध कार्यक्रमहरू स्थानीय निकायमार्फत व्यापक गर्नुभन्दा अरु विकल्प छैन अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूप्रति समाजमा सकारात्मक दृष्टिकोण ल्याउन।

नीति निर्माणको स्थानमा (महिला, जनजाति, आदिको जस्तै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको समेत प्रभावकारी प्रतिनिधित्व भएको भए आजसम्म यो अवस्थाभन्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवस्था धेरै राम्रो भएको हुने थियो। त्यसैले यस्तो अस्वथलाई अनुभवका रूपमा लिएर अपाङ्गताको क्षेत्रमा कार्यरत छाता सङ्गठनहरूको ध्यान जान र त्यसका लागि सचेत र सशक्त अभियान नबढाएसम्म यसमा कुनै परिवर्तन आउने सम्भावना छैन। अन्यथा समावेशी योजनाहरूमा अपाङ्गता व्यक्तिहरूको कुरोकानी विनाको समावेशी हुने छ जसरी हालका धेरै नीति तथा योजनाका कतिपय बुँदामा समावेशी बनाउन उल्लेख गरिने समुदायहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू उल्लेख गरिएको छैन। संविधानमा पनि त्यस्तै भएको छ। शिक्षासम्बन्धी तथा ऐन नीतिलगायत अन्य नीतिमा मा संशोधन अब पनि युएनरिआरपिडीको नियमित अनुगमन गर्नुका साथै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको नीतिले दिलाएको अधिकार तथा योजनाहरूको अनुगमन गर्ने स्वतन्त्र निकाय नभएको कारण अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार राज्यले बनाउने नीति तथा योजनामा पनि कम प्राथमिकतामा पर्न गएको हो भने भएका योजनाहरू पनि प्रभावकारी हुन सकेका छैनन। उदाहरणका लागि समाहित शिक्षा, एकीकृत शिक्षा, विशेष शिक्षा आदिलाई लिन सकिन्छ। अपाङ्ग नीतिको बुँदाहरू बनेको एक दशकभन्दा पनि बढी भइसक्यो। त्यसमा उल्लेखित बुँदाहरूमध्ये २७ वटा आवासीय विद्यालयमध्ये आधा मात्र स्थापना गर्न सकिएको भए यति बेला उच्चशिक्षा आर्जन गर्दै गरेका अपाङ्गता भएका विद्यार्थीको सङ्ख्या आजको भन्दा निश्चय पनि धेरै हुने थियो। त्यसैले अपाङ्गताको क्षेत्रमा काम गर्ने सङ्घसंस्था तथा छाता सङ्गठनहरूको अबको एउटा प्रमुख काम भनेको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार निश्चित गर्न एक स्वतन्त्र र राज्यअन्तर्गतको अनुगमन गर्ने आधिकारिक निकायको गठन गर्नु हो।

११. सुभाव

सरकारको दायित्व सबै नागरिकहरूका लागि राज्यबाट प्राप्त हुन सक्ने सेवामा समान पहुँचमा पुऱ्याउनु हो। त्यसको लागि समुदाय, क्षेत्र र क्षमताको विकास गर्ने पूर्वाधारको कममा सरकारले अत्यन्तै ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ,। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सन्दर्भमा केही उल्लेखित सुभावहरू प्रस्तुत गर्न सकिन्छः

१. शिक्षा नियमावली २०५९ अन्तर्गत व्यवस्था गर्नु पर्ने: केन्द्र, जिल्ला, गाविस/नगर र विद्यालय तहका सबै किसिमका समितिहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पनि प्रतिनिधित्व हुनुपर्ने।
२. जिल्ला शिक्षा अधिकारी, विद्यालय निरीक्षक र स्रोत व्यक्तिहरूको जिम्मेवारीमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूका लागि अध्ययन व्यवस्थापनका साथै उनीहरूको शैक्षिक अभिलेख राख्ने, विद्यालयलाई अपाङ्गमैत्री वातावरण बनाउने आदि कुराहरू लिखितरूपमा थप गर्नुपर्ने।
३. शिक्षक अभिभावक सङ्घको काम कर्तव्य र अधिकारमा विद्यालयमा लैङ्गिक समविकास, जातीय सद्भाव (छुवाछुत विरुद्ध समेत)सँगै अपाङ्गमैत्री वातावरण बनाउनका लागि युएनसिआरपिडीलगायत अन्य बालअधिकार र मानवअधिकारका पक्षमा व्यवहारमा परिवर्तन आउने किसिमका गतिविधिहरू गर्नुपर्ने नीतिगत तथ्य व्यवस्था गर्नुपर्ने।
४. सबै ऐन, नियमावली, नीति, निर्देशिकाहरू र विशेषगरी शिक्षासम्बन्धी सबै नीतिहरूमा प्रयोग भएका अपाङ्गतासम्बन्धी प्रयोग भएका शब्दहरूलाई संशोधन गरी सम्मानजनक शब्दहरूको प्रयोग हुनुपर्ने।
५. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सन्दर्भमा नीति तथा योजना बनाउँदा अन्य अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि तथा प्रतिबद्धताहरूको उद्धृत गरेजस्तै युनसिआरपिडीको प्रावधानलाई पनि उद्धृत गर्नुपर्ने।
६. अपाङ्गता भएको व्यक्तिको व्यक्तिगत अवस्था, उमेर, विद्यालय अध्ययनमा दीर्घकालीन बाधा, पारिवारिक सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था, आवश्यकता पहिचान र क्षमता पहिचानको आधारमा विद्यालयको आधारभूत तहको अध्ययनपछि नै व्यासयिक अध्ययन तथा तालिमको व्यवस्था गर्ने नीति निर्माण हुनुपर्ने छ। त्यसको लागि जिल्लास्थित सम्बन्धित विभागीय निकायलाई जिम्मेवारी दिनु पर्दछ।
७. एकीकृत शिक्षा कार्यक्रमलाई व्यापक र प्रभावकारी बनाउन आवश्यक छ। र, अपाङ्गताका वर्गीकरणका आधारमा विद्यार्थीहरूका लागि अध्ययन अध्यापनमा

एकरूपता (साङ्ग र अपाङ्गता भएका विद्यार्थीबीच विभेद नहुने गरी) ल्याउन आवश्यक छ। त्यसका लागि विशेष शिक्षा परिषद्, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र र शैक्षिक जनशक्ति केन्द्रको सहकार्य आवश्यकता छ। यो कामको पूर्वतयारी गर्न प्रमुख सरोकारवालाहरूसँगको बृहत् रूपमा अन्तरक्रिया तथा परामर्श गर्न जरुरी छ।

८. सबै तहका शैक्षिक संस्थाहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसम्बन्धी सङ्क्षिप्त जानाकारीमूलक सामग्री र भाषाका साथै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका सिकाइसम्बन्धी सहयोगी पुस्तिका हुनु अनिवार्य गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने। यसका साथै शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले आधारभूत तहका सबै शिक्षकहरूलाई हाल सञ्चालनमा रहेको मातृभाषा तथा बहुभाषा तालिम ब्रेललिपि तथा साङ्केतिक भाषा पनि समावेश गर्नुपर्छ।
९. बहिरा शिक्षकहरूका लागि पनि शिक्षण अनुमतिपत्रको व्यवस्था गर्नुपर्ने।
१०. प्रत्येक वर्षको विद्यालय भर्ना अभियानमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको भर्नासम्बन्धी विशेष सामाजिक परिचालन तथा पैरवी र प्रचारप्रसारका नीति अवलम्बन गर्न विद्यालयहरूलाई विशेष निर्देशन गर्नुपर्ने।
११. नेपाल सरकारले ल्याएको खुल्ला तथा दुर शिक्षा नीतिमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँचलाई पनि निश्चित गरिएको हुन पर्ने।
१२. सबै तहको शिक्षामा छात्रवृत्तिको व्यवस्था हुनुपर्ने र छात्रवृत्ति जीवन निर्वाहलाई न्यूनतम सहज हुनु आवश्यक छ।
१३. विशेष क्षेत्रको आधारमा सरकारी अनुदानमा आवासीय विद्यालयको स्थापना हुनु आवश्यक छ। यो व्यवस्थाले मात्र अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको भर्ना दर बढनुका साथै विद्यालय छाड्ने क्रम रोकिने छ।
१४. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको लागि शिक्षामा पहुँच बृद्धि गर्न स्रोतसम्पन्न अध्ययन-अध्यापन र विद्यालयको भौतिक तथा सामाजिक अवस्था अपाङ्गता बाल मैत्रीपूर्ण हुन आवश्यक छ। विशेष गरी ग्रामीण क्षेत्रका विद्यालयहरूमा आवागमन सुविधा वा तनावविहीन आवास हुनु आवश्यक छ। त्यसको जिम्मेवारी विद्यालय व्यवस्थापन समितिमा रहने व्यवस्था नीतिको व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ।
१५. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको घर (पारिवारिक वातावरण) पनि अपाङ्गता बालबालिका मैत्री बनाउन सरोकारवालाहरूको संस्थाहरूसँगको सहकार्यमा पैरवी योजना बनाई समुदायसम्म पुर्याउन आवश्यक छ। साथै

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको परिवार तथा नातेदार/छिमेकीहरूलाई केन्द्रित गरी उपयुक्त विधिहरूको प्रयोग गरी अभिभावक शिक्षासम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नु आवश्यक छ।

१६. निजी क्षेत्रमा उच्च शिक्षा अध्ययनरत भएमा त्यसको लाग्ने शुल्क दावी गरेमा सरकारले दिने नीति बनाई कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक छ।
१७. यी उल्लेखित कुराहरूको कार्यान्वयन गर्न तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षामा अधिकार सुनिश्चित गर्न नागरिक समाजको सहकार्यमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको संस्था तथा छाता सङ्गठनहरू, त्यस क्षेत्रमा कार्यरत अन्य संस्था आदिसँगको कार्य सञ्जाल निर्माण गरी अझै सशक्त जनपैरवी र सिर्जनात्मक दबाबको सिर्जना गर्नु आवश्यक छ।

सबै आप्रवासी कामदारहरू तथा
तिनीहरूका परिवारका सदस्यका अधिकार
संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि,
१९९०

सबै आप्रवासी कामदारहरू तथा तिनीहरूका परिवारका सदस्यका अधिकार
संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९५०

अनुसन्धान / लेखन

दलबहादुर धामी, अधिवक्ता

रूपा श्रेष्ठ

गोपीकृष्ण भट्टराई

सम्पादन

डा. विनायक राजभण्डारी

सदस्य संस्थाहरू

महिला पुनःस्थापना केन्द्र (ओरेक), संयोजक

युथ एक्सन नेपाल, सदस्य

पपुलेसन वाच, सदस्य

महिला कानून तथा विकास मञ्च

सिभिक कन्सर्न नेपाल

विषयसूची

	पृष्ठ
परिच्छेद प	
१. परिचय	३१६-३२०
१.१ पृष्ठभूमि	३१६
१.२ उद्देश्य	३१९
परिच्छेद च	
२. आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधान	३२१-३२५
परिच्छेद छ	
३. नेपालमा वैदेशिक रोजगारमा गएका आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको अधिकार सुनिश्चित गर्न निर्मित कानुनहरू तथा त्यसमा भएका अभ्यासहरू	३२६-३३२
३.१ संवैधानिक व्यवस्था	३२६
३.२ कानुनी व्यवस्था	३२७
३.३ नीतिगत व्यवस्था	३२९
३.४ कार्यक्रम/कार्ययोजना	३३०
परिच्छेद झ	
४. कार्यान्वयनको अवस्था	३३३-३३४
परिच्छेद ञ	
५. संरक्षण प्रक्रिया	३३५-३४३
५.१ संरक्षण प्रक्रिया र वास्तविकता	३३५
५.२ संरक्षण प्रक्रिया विरुद्ध वास्तविकता	३३८
५.३ अदालती निर्णय	३४२
परिच्छेद ट	
६. तथ्यविश्लेषण	३४४-३४९
परिच्छेद ड	
७. निष्कर्ष र सुझाव	३५०-३५५
७.१ निष्कर्ष	३५०
७.२ सुझाव	३५२
परिशिष्ट: घटनाअध्ययन	३५६-३६०

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

मानव जातिको उत्पत्तिकालदेखि नै जीविकोपार्जन एवम् सहज जीवनयापनका लागि मानिसहरू एक स्थानबाट अर्को स्थानमा बसाइँसराइँ गर्दै आएको पाइन्छ। कामका लागि विदेशिने प्रचलन नेपालको लागि नौलो विषय होइन। पहिलो र दोस्रो विश्व युद्धताका गोर्खालीहरू ब्रिटिस सरकारको तर्फबाट लडाइँ लड्नका लागि धेरै सङ्ख्यामा विदेश गएका थिए, जुन प्रचलन हालसम्म पनि कायम नै छ। त्यस्तै नेपालीहरू १९ औं शताब्दीको मध्यतिरबाट अन्य रोजगारीहरू जस्तै; दार्जिलिङ्गको चिया बगान र आसामको जङ्गलमा काम गर्न र सन् १९७० को दशकतिरबाट तेलको खानी भएका खाडी मुलुकहरूमा स्थानागमन गर्न थालेको पाइन्छ। देशमा औद्योगिक विकास हुन नसक्नु, पर्याप्त रोजगारीको अभाव, अस्थिर राजनीतिक अवस्था र सरकारले युवाहरूलाई सम्बोधन गर्ने उपयुक्त नीति ल्याउन नसक्नु नै स्थानागमनको मुख्य कारक तत्वको रूपमा रहेको छ। आजको समयसम्म आइपुग्दा वैदेशिक रोजगारको कामको प्रकृति र सङ्ख्या मात्र बढ्न गएको हो। तर, कारण र मुख्य उद्देश्यमा भने परिवर्तन पाइँदैन।

कामका लागि विदेशिनेको सङ्ख्या दिन प्रतिदिन बढ्दो क्रममा रहेको छ। विश्वव्यापीरूपमा हेर्दा २ अर्ब १४ करोड अन्तर्राष्ट्रिय आप्रवासी कामदारहरूमध्ये १० देखि १५ प्रतिशत आलेखबद्ध नभएका कामदारहरू रहेको अनुमान गरिएको छ।^१ हाल दैनिक सरदर १हजार ७ सयको हाराहारीमा नेपालीहरू रोजगारीका लागि विभिन्न मुलुकहरूमा जाने गरेका छन्। वैदेशिक रोजगार विभागको तथ्याङ्कअनुसार आर्थिक वर्ष २०६७/०६८ मा ३,५४,६१६ जनाले श्रम स्वीकृति लिएर वैदेशिक रोजगारमा गएको पाइन्छ। श्रम स्वीकृति नलिई वैदेशिक रोजगारमा गएका र छिमेकी राष्ट्र भारतमा काम गर्न गएका कामदारहरूको यकिन तथ्याङ्क भने उपलब्ध छैन।^२तापनि लगभग ४० लाख नेपालीहरू भारतमा मात्र काम गरिरहेको अनुमान गरिएको छ। भारतमा कार्यरत आप्रवासी कामदारहरू आलेखबद्ध नभएका कामदारको रूपमा काम

१. आप्रवासनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन, २०१०

२. अन्तर्राष्ट्रिय आप्रवासन दिवस, २०११ को सन्दर्भमा नेपाल सरकार श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयले जारी गरेको प्रेस विज्ञप्ती

गरिरहेका छन्। त्यस्तै ३२ लाख नेपालीहरू भारत बाहेकका अन्य देशहरूमा आप्रवासी कामदारको रूपमा काम गरिरहेको अनुमान गरिएको छ, जसमध्ये आधा जति आलेखबद्ध नभएका कामदारहरू रहेका छन्।^४

श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालय र आप्रवासनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन (आइओएम) ले सन् २०१० मा गरेको एक अध्ययनले आप्रवासी श्रमिकहरूको कुल सङ्ख्यामा ४० देखि ५० प्रतिशत अवैधानिक मार्गको प्रयोग गरी आलेखबद्ध नभई देश बाहिर गएको देखाएको छ।^५ ओरेक नेपालले सन् २०१० मा आप्रवासी महिला कामदारहरूको अवस्था विषयक सुनसरी जिल्लामा गरेको एक अध्ययनअनुसार ९० प्रतिशतभन्दा बढी महिलाहरू आलेखबद्ध नभएका कामदारको रूपमा भारतको बाटो भएर वैदेशिक रोजगारीमा गएको पाइएको थियो।

आलेखबद्ध नभएका कामदार भन्नाले कामदार जसको तथ्याङ्क सम्बन्धित देशको वैदेशिक रोजगारमा गएकाहरूको तथ्याङ्कमा देखिँदैन, आवश्यक प्रक्रिया पुऱ्याएर नगएको, श्रम स्वीकृति लिएर नगएको वा आफ्नो देश बाहेकको विमानस्थल प्रयोग गरी वैदेशिक रोजगारीमा गएको छ र जानुभन्दा अगाडि वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी सरकारी प्रक्रिया पूरा नगरेको अवस्थामा उक्त आप्रवासी कामदारहरू उत्पत्ति राष्ट्रमा अभिलेखबद्ध भएका हुन्छन् र उनीहरूको सत्यतथ्य जानकारी पनि रहेको हुँदैन। त्यस्ता कामदारहरूलाई आलेखबद्ध नभएका वा अभिलेखबद्ध नभएका कामदारका रूपमा लिइन्छ। त्यस्तै आप्रवासी कामदार जसको तथ्याङ्क गन्तव्य देशको तथ्याङ्क सूचीकृत नरहेको वा काम गरिरहेको स्थानबाट आवश्यक प्रक्रिया पूरा नगरी तलब, सेवा, सुविधा वा अन्य कारणले अन्य स्थान वा कम्पनीमा काम गरेको अवस्थाका साथै पर्यटक, विद्यार्थी जस्ता विभिन्न किसिमको प्रवेशाज्ञा लिएर गई काम गर्ने गरेको अवस्थामा उक्त कामदारहरूलाई पनि आलेखबद्ध नभएका कामदारको रूपमा लिइन्छ।

रोजगार दाताको राष्ट्रमा पारिश्रमिक पाउने कार्यमा प्रवेश गर्न, रहन र संलग्न हुन अनुमति नपाएको आप्रवासी कामदारलाई अभिलेखबद्ध नभएको वा अनियमित अवस्थामा भएको कामदारलाई आलेखबद्ध नभएका कामदारको रूपमा लिइन्छ। आलेखबद्ध नभएका कामदारको बारेमा प्रष्टरूपमा सबै आप्रवासी कामदार र तिनीहरूको परिवारका सदस्यहरूको अधिकार संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि, १९९० ले बोलेको छ। महासन्धि सबै प्रकारका आप्रवासी कामदारहरू भनेर नामले नै स्पष्ट पारेको छ। प्रस्तावनामा मानवअधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ तथा

४. <http://www.migration-unifem-apas.org/Nepal/index.html> बाट २१ अगस्ट २०१२ मा लिइएको

५. जगन्नाथ अधिकारी र गणेश गुरुड, Foreign Employment, Remittance and its contribution to Economy of Nepal, श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालय र आइओएम, २०११

संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा जारी गरिएका अन्य ठूला महासन्धिहरूमा उल्लेख गरिएका सबै प्रकारका मानवअधिकारहरूको प्रत्याभूत गर्दै आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूलाई समेत अन्य सबै प्रकारका आप्रवासी कामदार तथा तिनका परिवारहरूको अधिकार संरक्षणका लागि आधारभूत मूल्य र मान्यताहरूलाई स्थापित गर्दै सबै पक्षराष्ट्र सहमत भई भन्ने वाक्यांश उल्लेख गरेको छ भने भाग २ धारा ७ ले आप्रवासी कामदारको अधिकारलाई सुरक्षित गर्नका लागि मानवअधिकारका सम्बन्धमा अविभेद शीर्षकमा व्याख्या गरेको छ भने भाग ३, धारा ८ देखि ३४ सम्ममा सबै आप्रवासी कामदारहरू तथा तिनीहरूको परिवारका सदस्यहरूको मानवअधिकार शीर्षकमा विभिन्न धाराहरूमा भिन्नाभिन्नै अधिकार प्रत्याभूत गर्दछ।^६ त्यसैगरी सोही महासन्धिको धारा ६७, ६८ र ६९ मा आलेखबद्ध नभएका तथा अनियमित अवस्थामा रहेका आप्रवासी कामदारहरूलाई मानवअधिकारको दृष्टिमा अविभेदकारी नीतिअनुरूप उनीहरूका सबै प्रकारका अधिकार सुनिश्चित गरिने कुराको निश्चितता गरेको छ।

गन्तव्य देशको आवश्यक स्वीकृती विना बसिरहेको अर्थात् अभिलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको अन्य कामदारसरह अधिकार हुँदैन भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ। यो महासन्धिले पनि महासन्धिको कुनै पनि भागमा लेखिएका कुनै पनि कुरालाई अभिलेखबद्ध भएका वा अनियमित अवस्थामा रहेका आप्रवासी कामदारहरू तथा तिनीहरूका परिवारका सदस्यहरूलाई नियमित गरेको वा अधिकार प्रदान गरेको भन्ने गरी व्याख्या गरिने छैन भनी धारा ३५ ले उल्लेख गरेको छ। साथै धारा ६८ र ६९ ले अनियमित अवस्थामा रहेका कामदारहरूको संरक्षणको व्यवस्था तथा उनीहरू पूर्व अवस्था, अनियमित हुने कारणसमेत पत्ता लगाई अभिलेखबद्ध अवस्थालाई नलम्ब्याउने उचित कदम चालिने र त्यस्ता कामदारलाई काममा लगाउने रोजगारदातालाई समेत सजाय गर्ने बारेमा उल्लेख गर्दछ। मानवअधिकार र आप्रवासनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय र क्षेत्रीय सन्धि महासन्धिका अनुसार अभिलेखबद्ध वा आलेखबद्ध नभएका कामदार जो कोही भए पनि मानवअधिकारका आधारभूत अधिकार उपभोग गर्नबाट विमुख गर्न पाइँदैन। व्यक्तिको आधारभूत मानवअधिकारको प्रत्याभूति गर्न अभिलेखबद्ध नभएको भन्ने आधारमा विभेद गर्न वा बन्देज लगाउन हुँदैन। मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा १३(२) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो देश वा अरु कुनै देश छोड्ने र आफ्नै देशमा फिर्ता आउने पूर्ण अधिकार छ भन्ने व्यवस्था गरेको छ भने धारा १ मा सबै व्यक्तिहरू जन्मजात स्वतन्त्र हुन् भन्ने प्रस्तरूपमा राख्दै हरेक व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको प्रत्याभूत गरेको छ। विश्व एक गाउँको रूपमा परिणत भइरहेको अवस्था तथा वैयक्तिक स्वतन्त्रतामा मुख्यरूपमा स्वतन्त्रतापूर्वक घुमफिर गर्न पाउने

६. आप्रवासी कामदारहरूका अधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरूको सँगालो, काठमाडौँ (जिफन्ट २००९)

अधिकार तथा आफ्नो इच्छानुसार रोजगार छान्न पाउने अधिकार तथा यसरी ठूलो सङ्ख्यामा रहेका आप्रवासी कामदारहरू जो आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको रूपमा काम गर्न बाध्य भइरहेका छन्। उनीहरूको अवस्थाको बारेमा सम्पूर्ण समुदायहरूसमक्ष जानकारी गराई आलेखबद्ध नभएका आप्रवासी कामदारहरूको अधिकार सुनिश्चित गर्नका लागि पहल गर्नका निम्ति यो अध्ययन गरिएको हो।

१.२ उद्देश्य

सबै आप्रवासी कामदारहरू तथा तिनीहरूका परिवारका सदस्यहरूको अधिकार संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९९० लाई नेपाल सरकारले हालसम्म अनुमोदन नगरेको तथा वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी ऐन, २०६४ तथा नियमावली २०६४ ले पनि प्रष्टरूपमा आलेखबद्ध नभएका नेपाली आप्रवासी कामदारहरूको अधिकारका बारेमा कुनै पनि कानुनी व्यवस्था नगरेको अवस्थामा ती आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको अधिकारको संरक्षण कसले गर्ने भन्ने मुख्य प्रश्न रहेको छ। विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि महासन्धिहरूको कार्यान्वयन गर्नेसम्बन्धी नेपालमा विभिन्न मानवअधिकारवादी सङ्घसंस्था मिलेर सन्धि अनुगमन समिति गठन गरेको थियो। नेपाल सरकारले हालसम्म अनुमोदन गरेको सन्धि-महासन्धिहरू प्रावधानहरू के कति कार्यान्वयन भएका छन् भन्ने बारेमा विषयगत अध्ययन गर्ने प्रयोजनका लागि बेग्लामेग्लै विषयमा ती सन्धि महासन्धिको कार्यान्वयनका बारेमा अध्ययन गर्ने क्रममा सबै आप्रवासी कामदारहरू तथा तिनीहरूका परिवारका सदस्यहरूको अधिकार संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९९० लाई हालसम्म अध्ययन नगरेको भए तापनि ठूला महासन्धिमध्येको एक तथा पछिल्लो समयमा आप्रवासी कामदारहरूको सङ्ख्या निकै बढिरहेको नेपाली कामदारहरू विदेशमा ठूलो सङ्ख्यामा गइरहनुभएको अवस्था त्यसैमा पनि आलेखबद्ध नभएका रूपमा जानेहरू तथा विदेशमा गईसकेपछि विभिन्न कारणले आलेखबद्ध नभएका हुने सङ्ख्या निकै धेरै रहेको विभिन्न तथ्याङ्क देखाइरहेको अवस्थामा यो महासन्धिले त्यस्ता कामदारहरूको अधिकारका बारेमा के कस्तो व्यवस्था गरेको छ ? अन्य अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू, मान्यताहरू तथा अनुभवहरू के कस्ता छन् सो बारेमा जानकारी हासिल गर्नु जरुरी भएको थियो। त्यसैगरी वैदेशिक रोजगारीमा जाने नेपाली कामदारहरूको अधिकारका बारेमा निकै उदार भनेर मानिएको वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी ऐन तथा नियमावलीमा आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको अधिकारका बारेमा के कस्तो व्यवस्था गरिएको छ ? अन्य विभिन्न संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिहरू, आइएलओ महासन्धिहरूलाई नेपाल कानूनसरह लागू गर्ने गरी नेपाल सरकारले अनुमोदन गरिसकेको अवस्थामा ती प्रावधानहरूलाई आप्रवासी कामदारहरूको अधिकार त्यसैमा आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको अधिकारको लागि प्रयोग हुने कि नहुने भन्ने प्रश्न

उठिरहेको समयमा नेपालमा मानवअधिकार सन्धि अनुगमन केन्द्रले विषयगत अध्ययन गर्ने क्रममा सबै आप्रवासी कामदारहरू तथा तिनीहरूका परिवारका सदस्यहरूको अधिकार संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९९० मा भएको आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको अधिकारबारेमा पनि अध्ययन गर्ने उद्देश्यले यो अध्ययन गरिएको हो।

सबै आप्रवासी कामदारहरू तथा तिनीहरूका परिवारका सदस्यहरूको अधिकार संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९९० लाई नेपालले अनुमोदन नगरेको अवस्थामा त्यसमा भएका प्रावधानहरू नेपाल सरकारले लागू गरेको छ कि छैन भन्नेबारेमा के सिफारिस गर्ने भन्ने लगायतका समस्याहरू आफैमा भए पनि माथि भनिए भैं नेपाल विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूको पक्षराष्ट्र हो र उसले मानवअधिकारको सम्मान गर्दछ भने आप्रवासी कामदारहरूको मानवअधिकारका बारेमा उसले हालसम्म बनाएका विभिन्न कानूनहरूमा के कसरी मानवअधिकारको सम्मान गरेको छ वैदेशिक रोजगारीमा गएका विभिन्न अवस्थाका नेपाली नागरिकहरूको अधिकारको संरक्षण गर्नु नेपाल सरकारको दायित्व हो कि होइन, त्यो पनि चासोको विषय हो। त्यसैले कुनै विषयगत महासन्धि अनुमोदन नगर्दैमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको एक सदस्यका हैसियतमा विभिन्न अन्य मानवअधिकार महासन्धिहरू अनुमोदन गरिसकेको अवस्थामा ती महासन्धिहरूमा भएका प्रावधानहरूलाई कार्यान्वयनको पाटोलाई हेर्नु पनि यस अध्ययनको अर्को उद्देश्य हो।

सम्पूर्ण आप्रवासी कामदारहरूमध्ये लगभग आधा सङ्ख्यामा रहेका आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको मुद्दा र अधिकारलाई सरकारले सम्बोधन गर्नुपर्ने प्रमुख उद्देश्य रहेको यस अध्ययनका निर्दिष्ट उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन्।

- ▶ आप्रवासी कामदारहरू वैदेशिक रोजगारको लागि जानुभन्दा अघि वा गइसकेपछि आलेखबद्ध नभएका हुन् वा बाध्य बनाइने कारणहरूको पहिचान गर्नु।
- ▶ आलेखबद्ध नभएका आप्रवासी कामदारहरूले सामना गर्नु परेका समस्याहरूको बारेमा सम्बन्धित निकायलाई जानकारी गराउनु।
- ▶ आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूलाई पनि अभिलेखबद्ध कामदारसरहको अधिकारका लागि पैरवी गर्न आधार तयार गर्ने।
- ▶ महासन्धि अनुमोदनका लागि नेपाल सरकारलाई सकारात्मक दबावको सिर्जना गर्ने।
- ▶ यस क्षेत्रसँग सम्बन्धित सरोकारवालाहरूलाई आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको अधिकारप्रति संवेदनशील बनाउने।
- ▶ आम जनमानसमा सचेतना अभिवृद्धि गर्नका निम्ति आवश्यक संयन्त्रहरूको निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याउने।
- ▶ जोखिममा परेका वा पर्न सक्ने कामदारहरूको विशेष सचेतीकरणका निम्ति आवश्यक संयन्त्र तयार पार्न सहयोग पुऱ्याउने।

आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधान

मानवअधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा १ मा सबै व्यक्तिहरू जन्मजात स्वतन्त्र हुन्, ती सबैको समान अधिकार र महत्त्व छ; धारा २ मा विभेद गर्न नपाइने; धारा ३ मा स्वतन्त्रताको अधिकार; धारा १३ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रत्येक देशको सिमानाभित्र स्वतन्त्रतापूर्वक विचरण र बसोबास गर्ने अधिकार हुने र आफ्नो देश वा अरु कुनै देश छोड्ने र फिर्ता हुने अधिकार प्रत्याभूत गरिएको छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अभिसन्धि, १९६६ तथा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अभिसन्धि, १९६६ ले समानताका आधारमा जीवनको अधिकार, स्वतन्त्रता तथा सुरक्षाको अधिकार, बाधा बन्नुपर्ने अवस्था वा दासत्वबाट उन्मुक्ति पाउने अधिकार, कामको अधिकार, उचित र अनुकूल वातावरणमा काम गर्न पाउने र उचित र समान कामको लागि समान ज्यालासहितको विदाको अधिकार, सामाजिक सुरक्षाको अधिकार जस्ता मानव भएका नाताले पाउनु पर्ने न्यूनतम अधिकारको प्रत्याभूत गरेको छ। यसले अभिलेखबद्ध भएका वा नभएका भनेर कुनै विभेद गरेको छैन। त्यसैगरी महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि (सिड) १९७९ को धारा ११ मा रोजगारीको समान अधिकार, धारा १३ मा पारिवारिक लाभमा पुरुषसह समान अधिकारको बारेमा व्यवस्था गर्दछ। बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि १९८९ मा प्रत्येक बालबालिकाले विना कुनै भेदभाव नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा धार्मिक अधिकार पाउनुपर्ने र ती अधिकारहरू अविभाज्य रहनुपर्ने कुरालाई स्थापित गर्दै उनीहरूको सुरक्षा, संरक्षण विकास र सहभागिता प्रत्याभूत गरेको छ।

कष्टकर अवस्थामा रहेका आप्रवासीहरू र आप्रवासी श्रमिकका अवसरहरू तथा उनीहरूमाथि गरिने व्यवहारको प्रवर्धनसँग सम्बन्धित आप्रवासी श्रमिक (पूरक प्रावधान)सम्बन्धी आइएलओ महासन्धि १९७५ (महासन्धि नं १४३)ले विभिन्न कारणबाट अभिलेखबद्ध नभएका आप्रवासी कामदारहरूको अधिकारका बारेमा व्यवस्था गरेको छ।

महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि (CEDAW) को साधारण सिफारिस २६ ले आप्रवासी महिला कामदारहरूको अधिकारको बारेमा उल्लेख गरेको छ। CEDAW लाई नेपाल सरकारले सबै व्यवस्था लागू हुने गरी अनुमोदन गरी नेपाल कानूनसरह लागू गरिसकेको अवस्थामा यस महासन्धिमा भएका व्यवस्था तथा साधारण सिफारिस २६ मा उल्लेख गरिएका सबै व्यवस्थाहरूलाई नेपाल सरकारले कार्यान्वयन गर्नुपर्छ।

सबै आप्रवासी कामदारहरू तथा तिनीहरूका परिवारका सदस्यहरूका अधिकार संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि १९९० आप्रवासी कामदार तथा तिनीहरूका परिवारका सदस्यहरूको आधारभूत अधिकारहरू संरक्षण गर्ने प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज हो। यो महासन्धि संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाको ४५ औं सत्रद्वारा डिसेम्बर १८, १९९० का दिन पारित गरिएको हो। यस महासन्धिमा ९३ वटा धाराहरू रहेका छन्। यो महासन्धि जुलाई १, २००३ देखि लागू भएको हो। अहिलेसम्म यस महासन्धिलाई देशहरूले ४६ वटा राष्ट्रहरूले अनुमोदन र १५ वटा राष्ट्रहरूले हस्ताक्षर गरिसकेका छन्। नेपाल सरकारले भने अहिलेसम्म यो महासन्धिमा हस्ताक्षर वा अनुमोदन गरेको छैन।

सबै आप्रवासी कामदारहरू तथा तिनीहरूका परिवारका सदस्यहरूको अधिकार संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९९०को स्वरूप अन्य विद्यमान मानवअधिकारका दस्तावेजहरू जस्तै छ, जसले मानवअधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारहरू, जातीय समानता, महिला अधिकार र बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिमा अन्तर्निहित सिद्धान्तहरूलाई ध्यानमा राखेको छ।

यस महासन्धिको प्रस्तावनाअनुसार आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको हकमा मुख्यगरी निम्नलिखित बुँदाहरू समावेश छन्।^६

आप्रवासी कामदारको समस्या आप्रवासन अनियमित भएको अवस्थामा भन् गम्भीर मानवीय समस्या हुन्छ भन्ने कुरामा विश्वस्त हुँदै, र आप्रवासी कामदारहरूमा हुने बेचबिखन र गोप्य गतिविधिहरूको रोकथाम र उन्मूलनका लागि प्रोत्साहित गर्न उपयुक्त कदम चालिनु पर्ने र साथै तिनीहरूको मौलिक मानवअधिकारको संरक्षण सुनिश्चित गर्नुपर्छ।

अभिलेखबद्ध नभएका वा अनियमित अवस्थामा रहेका कामदारहरूलाई पटक-पटक अन्य कामदारभन्दा कम सुविधाजनक अवस्थामा रोजगारमा लगाइएको हुन्छ।

६. आप्रवासी कामदारहरूका अधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरूको संगालो, काठमाण्डौं, (जिफन्ट, २००९) पेज ३३

निश्चित रोजगारदाताहरू अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाको माध्यमबाट बढीभन्दा बढी फाइदा प्राप्त गर्नका लागि त्यस्ता कामदारहरू खोज्न प्रोत्साहित हुन्छन्।

सबै आप्रवासी कामदारहरूको मौलिक मानवअधिकारलाई अझ व्यापकरूपमा मान्यता दिन सकिएमा अनियमित अवस्थामा रोजगारी गर्ने आप्रवासी कामदारको कठिनाइ निरुत्साहित हुने र त्यसका अतिरिक्त नियमित अवस्थाका आप्रवासी कामदार र तिनीहरूको परिवारका सदस्यहरूलाई केही थप अधिकार प्रदान गर्ने कार्यले सबै आप्रवासी र रोजगारदातालाई आफ्नो देशमा स्थापित कानून र प्रक्रियाको परिपालना तथा सम्मान गर्ने तर्फ प्रोत्साहित गर्न सकिन्छ।

यस महासन्धिको धारा १ को उपधारा १ बमोजिम सबै आप्रवासी कामदारहरूलाई उनीहरूको लिङ्ग, जातजाति, वर्ण, भाषा, धर्म वा आस्था वा राजनीतिक तथा अन्य धारणा, राष्ट्रिय, जातीय वा सामाजिक उत्पत्ति, राष्ट्रियता, उमेर, आर्थिक हैसियत, सम्पत्ति, वैवाहिक स्थिति, जन्म वा अन्य अवस्थालगायत कुनै पनि आधारमा भेदभावविना सबै आप्रवासी कामदारहरू र तिनीहरूको परिवारहरूको मानवअधिकार संरक्षणको लागि समान व्यवस्था गरेको छ। यो महासन्धिको काम गर्ने देशका नागरिक र आप्रवासी कामदार बीचमा समानताको हक सुनिश्चित गर्दछ। रोजगारीका अन्य सर्तहरू जस्तै रोजगारीका लागि न्यूनतम उमेर, घरमा काम गर्न प्रतिबन्ध तथा राष्ट्रिय कानून र व्यवहार जस्ता कुराहरूका बारेमा रोजगारीको देशका नागरिकसरह समान व्यवहार सुनिश्चित गर्ने व्यवस्था गरेको छ। यस महासन्धिको भाग ३ अन्तर्गत धारा ८ देखि ३४ सम्म सबै आप्रवासी कामदारहरू तथा तिनीहरूका परिवारका सदस्यहरूको मानवअधिकारका बारेमा लेखिएको छ। जसमध्ये केही धाराहरू निम्नलिखित रहेका छन्:

धारा ८

आप्रवासी कामदार तथा तिनका परिवारहरूका सदस्यहरूलाई आफ्नो उत्पत्तिको राष्ट्रलगायत अन्य कुनै पनि राष्ट्र छाड्ने र कुनै पनि समय उत्पत्तिको राष्ट्रमा फर्कन पाउने स्वतन्त्रताको अधिकार।

धारा ११

आप्रवासी कामदार तथा निजको परिवारको सदस्यलाई जबरजस्ती वा अनिवार्य श्रम गर्न लगाइने छैन।

धारा १३

आप्रवासी कामदारहरू तथा तिनीहरूका परिवारका सदस्यहरूलाई कुनै हस्तक्षेप विना नै विचार राख्ने स्वतन्त्रता हुनेछ।

धारा १४

कुनै पनि आप्रवासी कामदार वा निजको परिवारको सदस्यहरूलाई स्वेच्छाचारीपूर्वक वा गैरकानुनी तवरले उनीहरूको गोपनीयता, परिवार, घर, पत्राचार वा अन्य सञ्चारमाथि हस्तक्षेप गरिने छैन र उनीहरूको सम्मान तथा प्रतिष्ठामा कुनै गैरकानुनी आक्रमण गरिने छैन। प्रत्येक आप्रवासी कामदार तथा तिनीहरूको परिवारका सदस्यलाई त्यस्तो हस्तक्षेप वा आक्रमण विरुद्ध कानूनद्वारा संरक्षित हुन पाउने अधिकार हुनेछ।

धारा २०

कामसम्बन्धी करारको दायित्व पूरा गर्नुपर्ने कुरा बसोबास वा काम गर्ने अनुमतिको पूर्वशर्त भएका बाहेकको कसैलाई कामसम्बन्धी करारको दायित्व पूरा नगरेको भन्ने आधारमा मात्र बसोबास वा काम गर्ने अनुमतिबाट वञ्चित गरिने छैन।

धारा २२

आप्रवासी कामदारहरूलाई रोजगारीका राष्ट्रबाट निष्कासन गरेको अवस्थामा समेत उनीहरूले पाउने ज्याला र अन्य वस्तुहरू दाबी गर्ने अधिकार।

धारा २३

उत्पत्ति राष्ट्रको कन्सुलर वा कूटनीतिक निकायबाट संरक्षण तथा सहयोगको याचना गर्न पाउने अधिकार हुनेछ।

धारा २४

कानूनका अगाडि समानताको अधिकार पाउने।

धारा २८

सम्बन्धित राष्ट्रको नागरिकलाई गर्ने समान व्यवहारको आधारमा आप्रवासी कामदारहरू तथा तिनीहरूका परिवारका सदस्यहरूलाई जीवन रक्षाको लागि र स्वास्थ्यमा पर्ने अपूरणीय क्षति कम गर्न आवश्यक पर्ने स्वास्थ्य सुविधा पाउने अधिकार

हुनेछ। उनीहरूको बसाइ वा रोजगारीमा अनियमितता भएको आधारमा मात्र त्यस्तो स्वास्थ्य सुविधा अस्वीकार गर्न पाइने छैन।

महासन्धिको भाग ३ मा साधारणतया सबै आप्रवासी कामदार तथा तिनीहरूका परिवारका अधिकारका बारेमा उल्लेख गरिएको छ भने भाग ४ मा प्रस्टरूपमा अभिलेखबद्ध भएका कामदार तथा तिनीहरूका परिवारका थप अधिकारको व्यवस्था भनेर व्यवस्था गरेको छ। धारा ७ ले प्रस्टरूपमा अधिकारको सम्बन्धमा अविभेदी शीर्षकमा कुनै प्रकारले विभेद गर्न नपाउने व्यवस्था सुनिश्चित गरेको छ।

यो महासन्धिमा भएका प्रावधानहरूको कार्यान्वयनका बारेमा अनुगमन गर्ने एक समितिको व्यवस्था गरिएको छ। अनुमोदन गर्ने राष्ट्रले नियमितरूपमा यस समितिलाई प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने तथा समितिले पनि पक्षराष्ट्रले के कति कार्यान्वयन गरेको छ सोबारे जानकारी लिन सक्ने र महासन्धिमा भएका प्रावधान कार्यान्वयन नगर्ने राष्ट्रका विरुद्ध उजुर गर्न सकिने प्रावधान यसमा रहेको छ।

नेपालमा वैदेशिक रोजगारमा गएका आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको अधिकार सुनिश्चित गर्न निर्मित कानूनहरू तथा त्यसमा भएका अभ्यासहरू

३.१ संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको वर्तमान अन्तरिम संविधान, २०६३ ले नेपाली नागरिकका विभिन्न २१ ओटा मौलिक हकको व्यवस्था गरेको छ। संविधानको धारा १२ ले आवतजावतको स्वतन्त्रताको हक र पेशासम्बन्धी स्वतन्त्रताको हकको प्रत्याभूत गरेको छ। जसले सबै नागरिकलाई आवतजावत र पेशा छनोट गर्ने अधिकारको प्रत्याभूत गरेको छ। धारा १३ ले समानताको हकको व्यवस्था गरेको छ। जसले सबै नागरिक कानूनको नजरमा समान रहेको र समान संरक्षणबाट वञ्चित नहुने व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी धारा १८ ले रोजगारीको हक कानूनमा व्यवस्था भएअनुसार हुने भनी उल्लेख भएको छ। यस अन्तर्गत सरकारले रोजगारीमा सहभागिताको लागि विभिन्न नीति तथा कानून बनाउन सक्ने व्यवस्था गरेको छ। त्यस्तै धारा २९ मा शोषण विरुद्धको हकको व्यवस्था गरेको छ। यस धाराअनुसार नेपाली नागरिकलाई स्वदेश वा विदेशमा हुने शोषणबाट संरक्षण गर्नु राज्यको दायित्व हुन जान्छ। संविधानले अविभेद, रोजगारी, श्रमको अधिकारलाई प्रत्याभूत गरिनुले संविधानले कामको अधिकार, शोषण, दासता र बलजफ्ती श्रमविरुद्धको अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको छ। वैदेशिक रोजगारलाई सुरक्षित र व्यवस्थित गर्ने सम्बन्धमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा केही उल्लेख भएको पाइँदैन। तापनि संविधानमा उल्लेखित मौलिक हक सबै नागरिकका लागि समानरूपमा लागू हुने भएकाले वैदेशिक रोजगारीमा रहेका आफ्ना नागरिकहरूको सुरक्षा र आधारभूत मानवअधिकारको संरक्षण गर्ने दायित्व राज्यको रहन्छ। संविधानमा आलेखबद्ध नभएका नेपाली आप्रवासी कामदारहरूको हकमा के हुने भन्ने सम्बन्धमा केही लेखिएको छैन तर आफ्ना नागरिकहरू जहाँ र जुनसुकै अवस्थामा भए पनि उनीहरूको सम्मान, अधिकार र समानताका लागि प्रयास गर्नु राज्यको प्रमुख दायित्व हो। यसरी संविधानमा नै आप्रवासी कामदारहरूको अधिकार

तथा आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको बारेमा लिखितरूपमा व्यवस्था नगरेको भए तापनि सरकारले विभिन्न निर्देशिका, नीति, ऐन र कानून तथा कार्यक्रममार्फत आप्रवासी नेपाली कामदारको अधिकारलाई संरक्षण गर्ने प्रयास गरेको छ।

३.२ कानूनी व्यवस्था

नेपालमा वैदेशिक रोजगारलाई नियमन गर्न २०४२ सालमा सरकारले वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ लागू गरेको थियो। उक्त ऐनको प्रस्तावनामा वैदेशिक रोजगारलाई नियन्त्रण गर्ने भन्ने उल्लेख भएबाट त्यस ऐन वैदेशिक रोजगार प्रति सङ्कुचित भएको देखिन्छ। वैदेशिक रोजगारलाई प्रवर्धन गर्ने भन्दा पनि नियन्त्रण गर्नु त्यस ऐनको मुख्य उद्देश्य थियो। २०४७ सालमा नेपालमा प्रजातन्त्र पुनःस्थापना भई नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ लागू भएपछि विभिन्न पेशा व्यवसाय तथा अध्ययन गर्न विदेश जाने नेपालीहरूको सङ्ख्या हवात्तै बढ्यो। यसक्रममा सङ्ख्यात्मकरूपमा विदेशमा नेपालीहरूको जनसङ्ख्या बढेपछि विभिन्न अवस्थामा उनीहरूको विभिन्न समस्याहरू पनि पर्न थाले। यस्तो अवस्थामा २०४२ सालको उक्त ऐन समसामयिक भएन र नयाँ ऐनको आवश्यकता महसुस गरियो। तसर्थ उक्त पुरानो ऐनलाई परिमार्जन गरी व्यवस्थापिका संसदले २०६४ सालमा वैदेशिक रोजगार ऐन पारित गरी २०६४ भाद्र १९ गतेदेखि लागू भएको छ। त्यसैगरी, सरकारले २०६४ पौष ३० गतेदेखि वैदेशिक रोजगार नियमावली, २०६४ पनि लागू गरेको छ। यस ऐनले वैदेशिक रोजगारमा जाने नेपाली कामदारको हक अधिकार संरक्षणको लागि धेरै प्रगतिशील व्यवस्था गरेको छ। ऐनको प्रस्तावनामा वैदेशिक रोजगारमा जाने कामदारहरूको हकहित संरक्षण गर्नु ऐनको उद्देश्य रहनेछ भन्ने उल्लेख छ।

वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४ ले आप्रवासी कामदारलाई संरक्षण गर्न विभिन्न व्यवस्थाहरू गरेको छ। ऐनले करारबमोजिमको सुविधा नपाएका कारण कामदार अलपत्र परी स्वदेश फिर्ता हुनु पर्ने स्थिति आएमा सम्बन्धित इजाजतपत्रवालाले त्यस्तो कामदारलाई स्वदेश फिर्ता गराउनु पर्ने, नेपाली कामदार रहेको मुलुकमा युद्ध, महामारी, प्राकृतिक विपत्तिमा परी कामदारलाई तत्काल फिर्ता गर्नुपर्ने भएमा नेपाल सरकारले कूटनीतिक नियोग वा श्रम सहचरीमार्फत कामदार फिर्ता गर्ने व्यवस्था मिलाउने, वैदेशिक रोजगारीका लागि गएका कामदार सम्बन्धित देशको प्रवेशाज्ञाको म्याद सकिएपछि स्वदेश नफर्कने कामदारलाई विभागको सहयोगमा स्वदेश फर्काउने दायित्व इजाजतपत्रवालाको हुने, कामदार स्वदेश फर्काइसकेपछि त्यसरी फर्काइएको व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म विदेश जान नपाउने गरी प्रतिबन्ध लगाउन सक्ने, वैदेशिक रोजगारमा पाँच हजार वा सोभन्दा बढी कामदार पठाइएका मुलुकमा श्रमसहचरी नियुक्त गर्ने,

वैदेशिक रोजगारव्यवसायीले कामदार पठाउँदा अनिवार्यरूपमा सेवाशुल्कसम्बन्धी भर्पाइ बुझाउनु पर्ने, सीमानुसारको सेवाशुल्क तोक्नुपर्ने र श्रम स्वीकृतिका लागि निर्धारण गरेको प्रक्रिया पूरा गरेको हुनुपर्ने, वैदेशिक रोजगारमा जानको लागि अनुमति लिई राष्ट्रिय विमानस्थलको प्रयोग गर्नुपर्ने, वैदेशिक रोजगारमा हुने ठगीको घटनालाई फौजदारी अपराधअन्तर्गत वर्गीकरण गरी त्यस सम्बन्धमा अनुसन्धान गरी अभियोजन गर्न वैदेशिक रोजगार विभागलाई अधिकार प्रत्यायोजन गरेको, वैदेशिक रोजगारमा हुने ठगी मुद्दालाई सरकारवादी फौजदारी अपराध हुने भनिएको छ। वैदेशिक रोजगारसँग सम्बन्धित मुद्दाहरूको सम्बन्धमा वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी न्यायाधीकरणको व्यवस्था गरी सर्वोच्च अदालतलाई पुनरावेदन अदालतको रूपमा रहने जस्ता प्रमुख व्यवस्था यस ऐनले गरेको छ।

ऐनले वैदेशिक रोजगारीमा जाने कामदारको हक अधिकार सम्बन्धमा गरेका प्रमुख व्यवस्थाहरू:

- ▶ वैदेशिक रोजगारमा कामदार पठाउँदा लैङ्गिक भेदभाव नगरिने
- ▶ वैदेशिक रोजगारमा जाने महिला कामदारलाई नेपाल सरकारले विशेष सुविधा प्रदान गर्न सकिने
- ▶ वैदेशिक रोजगारमा कामदार पठाउँदा आरक्षणको व्यवस्था गरिने
- ▶ इजाजतपत्रवाला संस्थाले कामदार विदेश पठाउन नसके कामदारले तिरेको रकम र सो रकममा वार्षिक २० प्रतिशतले ब्याजको रकम समेत जोडी फिर्ता गर्नुपर्ने
- ▶ वैदेशिक रोजगारमा कामदार पठाउँदा स्वदेशी विमानस्थलको प्रयोग गर्नुपर्ने, स्वदेशी विमानस्थलबाट कामदार पठाउन नसक्ने भए श्रम तथा रोजगार प्रवर्धन विभागको स्वीकृति लिनुपर्ने
- ▶ इजाजतपत्रवाला संस्थाले कामदारसँग सेवा शुल्कवापत रकम लिँदा भरपाई दिनुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था
- ▶ नेपाल सरकारले इजाजतपत्रवाला संस्थाले कामदारबाट लिन पाउने सेवाशुल्क रकमको अधिकतम हद तोक्न पाउने व्यवस्था
- ▶ रोजगार करारको नेपाली भाषामा अनुवादको प्रमाणित एक प्रति कामदारले श्रम तथा रोजगार प्रवर्धन विभागको तर्फबाट पाउने
- ▶ वैदेशिक रोजगारमा गएका तथा वैदेशिक रोजगारबाट फर्किएका कामदार तथा निजको परिवारको सामाजिक सुरक्षा र कल्याणको लागि वैदेशिक रोजगार कल्याणकारी कोषको स्थापना गरिने
- ▶ करार विपरीतको काम लगाएमा इजाजतपत्रवालाबाट नपुग रकम असुल गरिने

- ▶ पाँच हजार वा सो भन्दा बढी कामदार रहेको मुलुकमा श्रमसहचरी अनिवार्यरूपमा राख्नुपर्ने
- ▶ गलत स्वास्थ्य परीक्षणको कारण स्वदेश फर्कनु परे स्वास्थ्य परीक्षण गर्ने संस्थाबाट आउँदाजाँदाको खर्च भराई पाउने
- ▶ नेपालबाहिर बसी ऐन विपरीत कार्य गरेमा समेत ऐनको व्यवस्था लागू हेर्ने गरी बहुक्षेत्राधिकार प्रयोग हुने
- ▶ नेपाल सरकारले पुनरावेदन अदालतको न्यायधीशको अध्यक्षतामा तीन सदस्यीय वैदेशिक रोजगार न्यायाधीकरण गठन गर्ने
- ▶ वैदेशिक रोजगारीमा गएका कामदार जुनसुकै समयमा जुनसुकै कारणले मृत्यु भएमा वा अङ्ग भङ्ग भएमा त्यसको क्षतिपूर्ति पाउने गरी कामदारलाई वैदेशिक रोजगारमा पठाउनुअघि इजाजतपत्रवाला संस्थाले प्रत्येक कामदारको करार अवधिभर कायम रहने गरी कम्तीमा ५ लाख रुपियाँ विमा गराउनुपर्ने
- ▶ वैदेशिक रोजगार व्यवसायलाई प्रवर्धन गर्न, सुरक्षित, व्यवस्थित र मर्यादित बनाउन, वैदेशिक रोजगारमा जाने नेपाली कामदारको हकहित संरक्षण गर्न वैदेशिक रोजगार प्रवर्धन बोर्ड गठन गर्ने व्यवस्था
- ▶ वैदेशिक रोजगारी व्यवसायमा हुन सक्ने ठगी, शोषण वा अन्य गैरकानुनी कार्यलाई रोक्न कसुरअनुसार दण्ड सजाय हुने व्यवस्था
- ▶ महिला कामदारको लागि निःशुल्क अभिमुखीकरण तालिमको व्यवस्था गर्ने
- ▶ वैदेशिक रोजगारमा गएका महिला कामदारका बालबच्चाको उचित संरक्षणका लागि शिशु स्याहारकेन्द्रको स्थापना गर्ने
- ▶ एक हजार वा सोभन्दा बढी महिला कामदार पठाइएको मुलुकमा महिला श्रमसहचरी नियुक्ती गर्न सकिने
- ▶ वैदेशिक रोजगारमा गएका महिला कामदारका निमित्त सुरक्षित गृहको स्थापना गरी सञ्चालन गर्ने

३.३ नीतिगत व्यवस्था

सरकारले आप्रवासी कामदारको अधिकार सुनिश्चित गर्नका लागि वैदेशिक रोजगार नीति २०६८ जारी गरेको छ। नीतिले वैदेशिक रोजगारलाई सुरक्षित, व्यवस्थित, मर्यादित र भरपर्दो बनाउने लक्ष्य राखेको छ। वैदेशिक रोजगारका समग्र चरणहरू तथा प्रक्रियालाई सरल, पारदर्शी, भरपर्दो, व्यवस्थित र सुरक्षित गर्ने नीति अवलम्बन गरेको छ। नीतिले गन्तव्य मुलुकहरूसँग द्विपक्षीय श्रम सम्झौता गरी सम्झौताको अनुगमन गर्ने संयन्त्र विकास गर्ने, नेपाली कामदार रहेको मुलुकमा नेपाली नियोग खोल्ने तथा

श्रम सहचरी तथा कल्याणकारी अधिकृतहरूको व्यवस्था गर्ने जस्ता रणनीति लिएको छ।

नीतिले एकीकृत श्रम आप्रवासनको सूचना प्रणाली लागू गर्न नसकेको, वैदेशिक रोजगार एजेन्सीहरूको अनुगमन र निरीक्षण प्रभावकारीरूपमा गर्न नसकिएको, ठगी नियन्त्रण गर्न नसकिएको, गन्तव्य मुलुकसँग द्विपक्षीय सम्झौता गर्न नसक्दा आपतकालिन उद्धार र सहयोग गर्न समस्या रहेको विषयलाई आत्मसात गरेको छ। नीतिले आलेखबद्ध नभएका कामदारलाई गन्तव्य मुलुकमा नै लेखबद्ध गराउने र श्रम स्वीकृतिको नवीकरण प्रणालीको विकास गर्ने र उनीहरूको आपतकालीन उद्धारको लागि संयन्त्र बनाउने नीति वैदेशिक रोजगार नीति, २०६८ ले लिएको छ। कामदारको सुरक्षाको लागि गन्तव्य मुलुकहरूको विमानस्थलमा श्रम डेस्क स्थापनाका लागि कूटनीतिक प्रयास गर्ने, वैदेशिक रोजगार कल्याणकारीकोषको प्रयोग गरी कठिन परिस्थितिमा रहेका कामदारको उद्धार गर्नेजस्ता विषय नीतिमा समावेश गरिएको छ। वैदेशिक रोजगार नीति, २०६८ मा वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी ऐन तथा नियमावलीलाई समयसापेक्ष बनाउन परिमार्जन गर्दै लैजाने व्यवस्था गरिएको छ।

३.४ कार्यक्रम/कार्ययोजना

यसअघि श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयको नामबाट यातायातसमेत हेर्ने गरी मन्त्रालय गठन गरिएकोमा श्रमको क्षेत्र विस्तृत भएकोले यस सम्बन्धमा अलगगै मन्त्रालय हुनुपर्ने आवश्यकता महसुस गरी नेपाल सरकारले अहिले श्रम तथा रोजगार मन्त्रालयको नामबाट काम सुरु गरेको छ। राष्ट्रियरूपमा पनि श्रमसम्बन्धी कार्यबोभ तथा वैदेशिक रोजगारीका क्षेत्रमा पनि प्रत्यक्षरूपमा देशमा कानुन, नीतिनिर्माण तथा सम्बन्धित रोजगारीको देशमा पनि नेपाली कामदारहरूको अधिकार सुनिश्चित गर्नका लागि, ती देशहरूमा श्रम सम्झौताहरूलगायत दुईपक्षीय सम्झौताहरू गरी नेपाली कामदारहरू तथा तिनीहरूका परिवारहरूको अधिकार सुनिश्चितताका लागि मन्त्रालयले कार्य गरिरहेको छ। वैदेशिक रोजगार विभाग, वैदेशिक रोजगार न्यायाधीकरण, वैदेशिक रोजगार प्रवर्धन बोर्डलगायत विभिन्न निकायहरूको स्थापना भइरहेको छ भने यी निकायहरू समेतले विभिन्न निर्देशिकाहरू, कार्ययोजनाहरू तथा कार्यक्रमहरू अगाडि ल्याईरहेका छन्। तीमध्येका महत्वपूर्ण निर्देशिका तथा कार्यविधिहरू देहायबमोजिम छन्।

- ▶ वैदेशिक रोजगार विभाग कार्यसञ्चालन निर्देशिका, २०६६
- ▶ नेपाली प्राविधिक अभ्यासार्थी कामदार जापान पठाउने निर्देशिका, २०६६ (जिट्को)
- ▶ वैदेशिक रोजगार प्रवर्धन बोर्ड कार्यसञ्चालन निर्देशिका, २०६८

- ▶ घरेलु कामदार व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६७
- ▶ इजरायलमा नेपाली केयर गिभर पठाउनेसम्बन्धी कार्यविधि, २०६८
- ▶ व्यक्तिगत श्रम स्वीकृतिसम्बन्धी निर्देशिका, २०६९

यी विभिन्न निर्देशिकाहरू तथा कार्यविधिहरूमा विभिन्न व्यवस्था गरिएको छ। तथापि यी निर्देशिकाहरू तथा कार्यविधिहरूमा प्रस्टरूपमा आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको बारेमा कुनै पनि निर्धारित व्यवस्था गरेको पाइँदैन। व्यक्तिगत वा संस्थागत जुनसुकै अवस्थामा पनि वैदेशिक रोजगारीको लागि विदेशमा अप्ट्यारोमा परेको नेपालीलाई नेपाल सरकारले उसको अधिकारको लागि संरक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ। व्यावहारिकरूपमा यसरी विभिन्न अप्ट्यारामा परेका नेपालीहरूलाई उद्धार गर्ने, कानुनी सहयोगका लागि पहल गर्ने लगायतका कार्यमा नेपाल सरकारका विभिन्न नियोगहरूले सहयोग गर्दै आएका भए पनि आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूलाई आलेखबद्ध गर्ने तथा उनीहरूमाथि आइपरेका विभिन्न समस्याका बारेमा निश्चित कानुनी अभाव रहेको छ। जस्तै अहिले ठूलो सङ्ख्यामा महिला घरेलु कामदारहरू भारतलगायत अन्य मुलुकको बाटो हुँदै तेस्रो मुलुकमा गइरहेका छन् र उनीहरूमाथि विभिन्न नाममा हिंसा भइरहेका छन् र उनीहरूको उद्धार गर्नुबाहेक नेपाल सरकारले केही पनि गर्न सकेको छैन। यसका बारेमा आलेखबद्ध नभएका कामदारको अधिकारका बारेमा अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा वकालत गर्न नेपाल सरकार अग्रसर छैन। आन्तरिकरूपमा के कसरी सुरक्षित आप्रवासन गर्न सकिन्छ। त्यसबारेमा मात्र विभिन्न कार्यविधि तथा निर्देशिका बनाई नियमन गर्ने बाहेक केही गर्न सकिरहेको छैन।

यसमध्ये घरेलु कामदार व्यवस्थापन कार्यविधि साउदी अरेविया, कतार, कुवेत र संयुक्त अरब इमिरेट्सको हकमा लागू भएको छ र यसका मुख्य नौ क्षेत्रमा (न्यूनतम पारिश्रमिक, विमाको व्यवस्था, घरेलु कामदार राख्ने व्यक्तिको आर्थिक मापदण्ड, कामदार बस्ने सुरक्षित वासस्थान, कामदार माग गर्ने व्यक्तिको सामाजिक आधार, सम्बन्धित निकायले प्रदान गरेको घरेलु कामदार राख्ने स्वीकृति वा सहमति पत्र, सुरक्षाको प्रत्याभूति, नियमित सञ्चार सम्पर्क, दूतावासले उपयुक्त ठानेका अन्य कुराहरू) मापदण्ड तयार गरी श्रम कानूनले संरक्षण नगर्ने क्षेत्रलाई व्यवस्थित गरिएको छ। सरकारले आप्रवासी कामदारको हक हितलाई ध्यानमा राखी विभिन्न मुलुकसँग श्रम सम्झौता गरेको छ।

महिला आश्रयस्थलको रूपमा गन्तव्य मुलुक र स्वदेशमा सुरक्षित आवासगृहको स्थापना गर्ने नीति लिई केही देशमा आश्रयस्थल सञ्चालनमा ल्याइसकेको छ।

सरकारले वैदेशिक रोजगारमा नेपाली कामदार पठाउनको लागि विभिन्न देशसँग द्विपक्षीय सम्झौता गरेको छ। सरकारले दक्षिण कोरियामा इपीएस (रोजगार स्वीकृति प्रणाली) अन्तर्गत न्यूनतम शुल्कमा औद्योगिक कामदार पठाउनको लागि सम्झौता गरेको

छ। त्यसैगरी जापानसँग औद्योगिक प्रशिक्षार्थी पठाउनको लागि द्विपक्षीय सम्झौता गरेको छ।

वैदेशिक रोजगार प्रवर्धन बोर्डले नेपाली कामदारको लागि केयरगिभरको पाठ्यक्रम तयार पारेको छ भने आप्रवासी स्रोत केन्द्र सञ्चालन गरेको छ।

सरकारले आलेखबद्ध नभएका कामदारको आपतकालीन उद्धार तथा सहयोगको लागि आर्थिक वर्ष २०६८/०६९ मा २ करोड रुपियाँ बजेट भाषणमार्फत विनियोजन गरेको थियो।

मलेसियामा रहेका आलेखबद्ध नभएका नेपाली कामदारलाई मलेसिया सरकारले स्वदेश फर्कन तथा आलेखबद्ध कामदार बनाउनको लागि सन् २०११ मा आममाफी दिँदै १०,००० लाई आलेखबद्ध कामदार बनाएको थियो।

कार्यान्वयनको अवस्था

नेपाल सरकार अहिलेसम्म सबै आप्रवासी कामदारहरू तथा तिनीहरूका परिवारका सदस्यहरूको अधिकार संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको पक्षराष्ट्र भएको छैन। वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४ तथा नियमावली, २०६४ मा कहिँ पनि विदेशमा वैदेशिक रोजगारीमा गएका आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको अधिकारको लागि, उनीहरूको श्रम सुरक्षाको लागि तथा कामको सिलसिलामा आईपर्ने अप्ट्यारामा सहयोगको लागि गर्न सकिने कुनै पनि कानुनी व्यवस्था गरेको छैन। यस अवस्थाका नेपालीहरूको मानवअधिकार, श्रम अधिकारको सुरक्षाका लागि पहल गर्नेबारे पनि कहिँकतै उल्लेख गरिएको छैन। माथि भनिएभैँ नेपाल धेरैप्रकारका मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको पक्षराष्ट्र हो उसले आफूले अनुमोदन गरेका सबै अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको परिपालना गर्नुपर्छ। अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरू जस्तै विभिन्न संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि, अभिसन्धिहरूलाई अनुमोदन गरिसकेपछि तिनीहरूलाई राष्ट्रिय कानुनसह कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुन्छ। नेपालको सन्दर्भमा नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ मा संसद्बाट अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन भई नेपाल राज्य वा नेपाल सरकार पक्ष भएको कुनै सन्धिको कुरा प्रचलित कानुनसँग बाझिएमा सो सन्धिको प्रयोजनको लागि बाझिएको हदसम्म प्रचलित कानुन अमान्य हुनेछ र तत्सम्बन्धमा सन्धिको व्यवस्था नेपाल कानुनसह लागू हुनेछ। कुनै पनि अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतालाई अनुमोदन गरिसकेपछि उक्त सन्धि सम्झौता नेपालको कानुनसह लागू हुनेछ भनिएको छ। यसलाई नेपालको सर्वोच्च अदालतले पनि नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ ले व्यवस्था गरेअनुरूप सबै अनुमोदन गरिएका सन्धि अभिसन्धि तथा महासन्धिहरूलाई नेपालको कानुनसह लागू गर्नुपर्ने फैसला गरिसकेको छ। सबै आप्रवासी कामदारहरू तथा तिनीहरूका परिवारका सदस्यहरूको अधिकार संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९९० लाई नेपाल सरकारले अनुमोदन नगरेको भए पनि मानवअधिकारको दृष्टिकोणबाट अन्य महासन्धि, सन्धि अभिसन्धिहरू अनुमोदन गरेका छन्। तिनका आधारमा आफ्ना नागरिकको अधिकार संरक्षणमा सधैँ सजग रहनुपर्ने र यदि कुनै पनि अवस्थामा उनीहरूको मानवअधिकार हरण हुन गएमा तथा हुन सक्ने अवस्था भएमा संरक्षण गर्नुपर्ने दायित्व र कर्तव्य नेपाल सरकारको हुन्छ।

कुनै पनि व्यक्ति जानाजान आलेखबद्ध नभएको हुँदैन। परिस्थितिले गर्दा, दलालको फन्दामा परेर, सम्बन्धित देशको कानुनी प्रक्रिया नबुझेर, बाध्यता, शोषण, अन्याय, यातनालाई सहन गर्न नसकेर आलेखबद्ध नहुन बाध्य हुने कामदारहरू धेरै हुन सक्छन्। यस्तो अवस्थाका कामदारहरूका लागि दुई पक्षीय सम्झौताहरू गरेर, सम्बन्धित देशले पनि आममाफी घोषणा गरेर यस्ता कामदारहरूलाई फिर्ता बोलाउने वा उनीहरूलाई आलेखबद्ध गराउने प्रक्रिया चाल्नुपर्छ। महासन्धिले पनि प्रस्ट रूपमा कुनै आप्रवासी कामदारहरू आलेखबद्ध नभएका हुनाका कारणहरूको बारेमा व्याख्या गरेको छ। उसको आर्थिक अवस्था, उसलाई लोभ्याउने परिस्थिति, आन्तरिक द्वन्द्व, बेरोजगारीको अवस्था, दलालहरूको विगविगी, श्रमशोषण, मानव बेचबिखन लगायतका अवस्थामा आप्रवासी कामदार आलेखबद्ध नभएको हुनसक्ने भनी व्यवस्था गरेको छ। वैदेशिक रोजगारीका क्रममा उद्गम देशबाट आलेखबद्ध कामदारको रूपमा गएको भए पनि सम्बन्धित देशमा पुगिसकेपछि त्यहाँको परिस्थितिले आलेखबद्ध नभएको हुनसक्ने परिस्थिति धेरै छन्। जस्तै कफाला प्रणाली भएका देशमा गएको कामदारले रोजगारदाताबाट भएको हिंसा, शोषण, असयोग सहन नसकी त्यहाँबाट बाहिर आएमा उसँग कुनै पनि कागजात हुँदैन र त्यहाँबाट बाहिर आउँदा पनि रोजगारदाताले सजिलै कागजात दिँदैन पनि र कामदार बाध्य भएर विना कुनै कागजात बाहिर भाग्नुपर्ने हुनसक्छ। त्यसैगरी गैरकानुनी फाइदा लिने तथा श्रम शोषण गर्ने नियतले पनि विभिन्न रोजगारदाताहरूले आलेखबद्ध नभएको कामदारहरूलाई काममा लगाइरहेका हुन्छन्। आलेखबद्ध कामदार भए पनि उसलाई आलेखबद्ध नभएको हुन बाध्य पारी अनुचित काममा लगाउने प्रवृत्ति पनि रहेको हुन्छ। महासन्धिको धारा ६८ ले अनियमित अवस्थामा रहेका आप्रवासी कामदारहरू तथा तिनका परिवाहहरूलाई हिंसा, त्रास, धम्की दिने व्यक्ति, समूह वा निकायहरूका विरुद्ध सजाय गराउने प्रभावकारी कदमहरू चाल्नुपर्ने र अनियमित अवस्थामा रहेका कामदारहरूलाई काममा लगाउने रोजगारदाताहरूलाई सजाय गराउनसकिने व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी धारा ६९ ले पक्षराष्ट्रले आफ्ना भू-भागभित्र अनियमित अवस्थामा आप्रवासी कामदारहरू र उनीहरूका परिवारका सदस्यहरू रहेको भएमा सो अवस्थालाई नलम्ब्याउने उचित कदमहरू चाल्नेछन् भन्ने व्यवस्था गरेको छ।

तथापि नेपाल विभिन्न मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिमा महासन्धिहरूको पक्षराष्ट्र भएकोले उसले आफ्ना नागरिकहरूको अधिकारको बारेमा सचेत हुनुपर्छ भने जुनसुकै अवस्थामा बसेको विदेशी नागरिकलाई न्यूनतम मानवअधिकारको संरक्षणको ख्याल गरी उसँग मानवोचित व्यवहार गरिनु पर्ने व्यवस्था छ। वैदेशिक रोजगारीका लागि गएको जस्तोसुकै अवस्थाको नेपालीलाई यदि विदेशमा कुनै पनि अपठ्यारो परेमा उसलाई उद्धार गर्नु नेपाल सरकारको पहिलो दायित्व र कर्तव्य पनि हो।

संरक्षण प्रक्रिया

५.१ संरक्षण प्रक्रिया र वास्तविकता

वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी ऐन, २०६४ तथा नियमावली, २०६४ मा प्रस्टरूपमा आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको अधिकारका बारेमा बोलेको छैन। तथापि कुनै अप्ट्यारोमा परेको नेपाली नागरिकलाई विदेशबाट उद्धार गर्नु नेपाल सरकारको दायित्व तथा कर्तव्य पनि भएकोले उसले उद्धारको लागि सबै प्रक्रिया अपनाउनु पर्छ। अहिले निकै ठूलो सङ्ख्यामा आलेखबद्ध नभएका नेपाली कामदारहरू विदेशमा रहेका छन्। आलेखबद्ध रहेको कामदारहरूको मात्र अभिलेख हने भएकोले के कति रूपमा यस्ता आलेखबद्ध नभएका कामदारहरू विदेशमा छन् त्यो तथ्याङ्क नभए पनि नेपाल सरकार पनि आलेखबद्धभएका जति नै अथवा बराबरीको सङ्ख्यामा विभिन्न प्रक्रियामा विदेश गएका नेपाली कामदारहरू आलेखबद्ध नभएको अवस्थामा रहेको अनुमान गर्दछ।

कानुनीरूपमा पनि नेपालले विश्वका १ सय ८ वटा देशलाई वैदेशिक रोजगारीका लागि खुल्ला गरिसकेको छ। तर, ती सबै देशमा कुटनीतिक सम्बन्ध कायम गर्न सकिरहेको छैन। श्रम सम्झौतालगायत अन्य दुईपक्षीय रोजगार सम्झौताहरू गर्नु, श्रम सहचरीको व्यवस्था, राजदूतावासको व्यवस्था आदि भए पनि ती निकायहरूको सहयोगले अहिले भइरहेको संरचना तथा पहलले मात्र समस्या समाधान हुनसक्ने अवस्था कम देखिन्छ। तथापि केही खाडी मुलुक, अरब मुलुक, जापान, कोरिया लगायतका केही देशहरूसँग श्रम सम्झौताहरू र दुईपक्षीय सम्झौताहरू भएका छन्। तथापि कानुनीरूपमा आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको बारेमा कुनै पनि सम्झौताहरूमा पनि केही बोलेको पाइँदैन। नेपाल सरकारले अनौपचारिकरूपमा आफ्ना नागरिकहरूलाई आइपरेका समस्याका बारेमा व्यक्तिगतरूपमा समाधान गर्ने गरेको पाइन्छ। त्यसका लागि दुई पक्षीय सम्झौतामा नै आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको हकका लागि उनीहरूको अधिकार सुनिश्चित गर्ने गरी आलेखबद्ध गराउने बारेमा कुनै पनि लिखित सम्झौता भएको छैन। रोजगारदाता देशले ठूलो सङ्ख्यामा रहेका आलेखबद्धविहीन कामदारहरूलाई आलेखबद्ध गराउने तथा उनीहरूलाई

आफ्नो देश फर्काउने प्रयोजनका लागि निश्चित समय तोकि प्रक्रियामा आउन सूचना आह्वान गर्ने गरेको भए पनि नेपाल आफैले यसबारेमा पहल गरेको कमै पाइन्छ।

सबै आप्रवासी कामदारहरू तथा तिनीहरूका परिवारका सदस्यहरूका अधिकार संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९९० लाई नेपाल सरकारले अनुमोदन गरिनसकेको अवस्थामा त्यसमा भएका प्रावधानहरू नेपालमा लागू गर्नु पर्‍यो भन्ने प्रश्न नभए पनि माथि भनिए भैं नेपाल धेरैजसो अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिमहासन्धिहरूको पक्षराष्ट्र भएकोले न्यूनतम मानवअधिकार संरक्षण गर्नु उसको दायित्व तथा कर्तव्य पनि भएको हुँदा आप्रवासी कामदार तथा तिनका परिवारहरूको अधिकार तथा थप आलेखबद्ध नभएका कामदार तथा तिनका परिवारहरूको अधिकार संरक्षणका लागि टुलुटुलु हेरि रहन मिल्दैन। उसले जस्तोसुकै अवस्थाका विदेशमा रहेका आफ्ना नागरिकहरूको उद्धार, संरक्षण गर्नुपर्दछ। त्यो उसको दायित्व हो। आप्रवासी कामदारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि अनुमोदन नगरेको बहानामा नेपालले पन्छिन पाउँदैन। मानवअधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ लाई अनुसरण गर्दै नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अभिसन्धि, १९६६, आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अभिसन्धि, १९६६, महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, १९७९, सबै प्रकारका र भेद उन्मूलनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरुद्ध महासन्धि, १९८४ तथा बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ जस्ता कैनन अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू अनुमोदन गरिसकेको नेपालले केवल आप्रवासी कामदारसम्बन्धी महासन्धि अनुमोदन नगरेको नाममा उनीहरूको अधिकार संरक्षण गर्नका लागि पन्छिन पाउँदैन। नेपाल विभिन्न मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूको पक्षराष्ट्र भएकोले मानवअधिकारको संरक्षण गर्नु उसको दायित्व पनि हो।

यसैकारण जे जति भए पनि नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भावना अनुरूप वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी ऐन तथा नियमावलीलगायत अन्य कानूनहरू, नीति, निर्देशिका तथा कार्यविधिहरूमा पनि समानताको सिद्धान्तलाई अनुसरण गर्ने प्रयास गरिएको छ। तथापि वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी ऐन तथा नियमावलीमा प्रस्टरूपमा आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने कानुनी व्यवस्था गरिएको नभए पनि सबै वैदेशिक रोजगारीमा जानेहरूलाई आलेखबद्धरूपमा मात्र विदेश पठाउने, उनीहरूलाई आइपर्ने सबै प्रकारका समस्याहरू नेपाल सरकारले समाधान गर्ने, उद्धार गर्ने, क्षतिपूर्ति दिने लगायतका कानुनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ। वैदेशिक रोजगारका क्रममा महिला तथा पुरुषका बीच विभेद गर्न नपाइनु मानवअधिकारको सम्मान हो।

नेपाल पुरुष प्रधान देश हो। त्यसैले अझै पनि कानूनमा विभिन्न समान अधिकार तथा महिलाहरूका आरक्षण तथा संरक्षणका कुरा उल्लेख भए पनि व्यवहारमा कार्यान्वयनको पाटो एकदम न्यून रहेको पाइन्छ। वैदेशिक रोजगारीमा जाने महिलाहरूको सङ्ख्या पछिल्लो समयमा निकै बढेको छ। अझ घरेलु श्रमिकको रूपमा विभिन्न देशमा महिला कामदारहरूको सङ्ख्या निकै धेरै छ। घरेलु कामदारहरूको हकमा केही मुलुकका लागि महिला कामदारहरूको उमेरको हक तोक्ने कार्य भएकाले पनि भारतको बाटोलगायत अन्य उपायहरू अपनाई महिलाहरूलाई ठूलो सङ्ख्यामा विदेश पठाउने गरेको पाइन्छ। यसबाट महिला कामदारहरूका लागि जोखिम बढेको छ भन्दा फरक पर्दैन। नेपाली कानून तथा सम्बन्धित देशमा आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको सङ्ख्या अझ बढ्ने खतरा यो विभेदकारी निर्णयले गर्ने अवस्था रहेको छ। केही समयअघि एउटा समाचारमा प्रकाशित भएको थियो “नेपाल सरकारले घरेलु कामदारहरूका बारेमा उमेरको हद ३० वर्ष अनिवार्य गरिसकेपछि भारतबाट तेस्रो मुलुक जाने महिला कामदारहरूको सङ्ख्या भन्नै दोब्बर भएको छ”। यसरी भारतको बाटो जानेहरूको कहीं अभिलेख नहुने भएकोले उनीहरू के कति सङ्ख्यामा भारतको बाटो अपनाएर तेस्रो मुलुकमा गइरहेका छन्, त्यो पनि यकिन भन्न सकिने अवस्था छैन। यसबाट एउटा कुरा के निश्चित भयो भने आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको सङ्ख्या यो निर्णयले पक्का बढाउने भयो। नेपाल सरकारले एउटा राजदूतावासमा सुरक्षित आवास राख्न नसकेर भान्सा, ग्यारेज जस्ता स्थानमा सुरक्षित आवासको रूपमा तत्काल यसरी आलेखबद्ध नभएका रूपमा आएका तथा अन्य विभिन्न किसिमले अप्ट्यारोमा परेका महिला तथा असहायहरूलाई राख्ने गरेको पाइन्छ। लाखौं कामदार रहेको साउदी अरब, दुबई, मलेसिया जस्ता देशहरू जहाँ नेपालीहरू अझ बढी जोखिममा रहेका छन्, ती देशहरूमा भइरहेका नेपालीहरू माथिको ज्यादती तथा पीडितहरूको उद्धार गर्न नै असम्भव भैसकेको छ। यतातिर नेपालमा सकेसम्म आलेखबद्ध नभएका कार्यमा कडाइ गरी वैधानिक तरिकाले वैदेशिक रोजगारीमा पठाउने प्रयासमा रहेको भए पनि नेपालमा विभिन्न कानुनी अड्चनहरू तथा बाधाहरूले गर्दा सजिलै भारतको एयरपोर्ट प्रयोग गरी सजिलै तेस्रो देशमा अवतरण गराउन सकिने रहेको छ। त्यसैमा नेपाली कामदार भनेपछि हरेक अवस्थामा उनीहरूलाई के कसरी अप्ट्यारोमा पार्न सकिन्छ ? उसले कमाएको धन के कसरी कुम्ल्याउन सकिन्छ? भन्सारको नाममा, अन्य नाममा सजिलै ठग्ने कार्य भएको हुने सम्भावना देखिन्छ।

यदि आलेखबद्ध नभएका कामदारको गन्तव्य राष्ट्रमा मृत्यु भई लास स्वदेश ल्याउँदा वैदेशिक रोजगार प्रवर्धन बोर्डले १० हजार रुपियाँसम्म सहयोग गर्ने गरेको छ। मलेसियामा रहेका आलेखबद्ध नभएका नेपाली कामदारलाई मलेसिया सरकारले

स्वदेश फर्कन तथा आलेखबद्ध कामदार बनाउनको लागि सन् २०११ मा आममाफी दिँदै १० हजार जनालाई आलेखबद्ध कामदार बनाएको थियो। नेपाल सरकारले अलिखित कामदारको आपतकालीन उद्धार तथा सहयोगको लागि आर्थिक वर्ष २०६८।०६९ मा २ करोड रुपियाँ विनियोजन गरेकोमा त्यसबाट हालसम्म कसैले पनि राहत नपाएको बजेट भाषणमार्फत गरेको थियो। केही राजदूतावासहरूमा विभिन्न अवस्थामा अष्टुरोमा परेका उद्धार गर्नुपर्ने तथा तत्काल सुरक्षाआवास चाहिएका पीडित नेपालीहरूलाई सुरक्षावासको व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यस्ता सुरक्षावासहरूमा आलेखबद्ध नभएका कामदारहरू हुन् वा आलेखबद्धभएका कामदारहरू हुन् सबैलाई सुविधा दिने गरिएको पाइन्छ।

५.२ संरक्षणप्रक्रिया र वास्तविकता

ऐनमा भएको व्यवस्था	वास्तविकता
विना इजाजत वैदेशिक रोजगार व्यवसाय सञ्चालन गर्न नपाइने (दफा ९) शाखा खोल्न पाउने (दफा ७४)	<ul style="list-style-type: none"> ▶ इजाजतअनुसार व्यवसाय सञ्चालन भएको भए पनि विभिन्न जिल्लामा विना अनुमति शाखा कार्यालय खोली व्यवसाय सञ्चालन गरिएका ▶ जम्मा ६ जना मात्र एजेन्ट रजिस्टर भएको ▶ विदेशमा बसेरसमेत व्यवसाय सञ्चालन भएको
वैदेशिक रोजगारको लागि जान सक्ने मुलुकको नामावली सरकारले तोक्ने (दफा ३, उपदफा १)	<ul style="list-style-type: none"> ▶ सरकारले १०८ मुलुकमा वैदेशिक रोजगारमा जान पाउने व्यवस्था भएको ▶ सरकारले स्वीकृत नदिएका मुलुकमा खुला सिमानाका कारण भारतको बाटो प्रयोग गरी नेपाली कामदार आलेखबद्ध नभएका भई जाने गरेको
नाबालिगलाई रोजगारमा पठाउन नपाइने (दफा ७)	<ul style="list-style-type: none"> ▶ नगरिकता र पासपोर्टमा उमेर बढाई वैदेशिक रोजगारमा जाने गरेको

<p>वैदेशिक रोजगारमा लैङ्गिक विभेद नगरिने (दफा ८)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▶ सरकारले ३० वर्षमुनिका महिलालाई वैदेशिक रोजगारमा जान रोक लगाएको ▶ वैदेशिक रोजगारमा महिलाको समान पहुँच कायम हुन नसकेको ▶ वैदेशिक रोजगारमा महिलालाई प्रतिबन्ध लगाउनाले भारतको बाटो गरी आलेखबद्ध नभएका भई महिला कामदार विदेश गइरहेको ▶ महिलालाई खाडीमुलुकमा प्रतिबन्ध लगाएको छ भन्ने जस्ता गलत अभिव्यक्तिका कारण भारतको बाटो भई महिला कमदार अलिखितरूपमा वैदेशिक रोजगारमा जाने गरेको
<p>इजाजतपत्र विना वैदेशिक रोजगार व्यवसाय सञ्चालन गर्न नपाउने व्यवस्था (दफा १०)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▶ इजाजतपत्र विना वैदेशिक रोजगार व्यवसाय सञ्चालन भएको ▶ देशभरि जम्मा ११६ जना स्वीकृति प्राप्त एजेण्ट रहेको ▶ विदेश पठाउने नाममा गैरकानुनीरूपमा रकम अशुल्ने गरेको ▶ रोजगार दिलाउँछु भन्ने संस्था इजाजतपत्रवाला भए नभएको छुट्याउन समस्या रहेको
<p>वैदेशिक रोजगारका लागि इजाजतपत्रवालाले वैदेशिक रोजगार विभागबाट पूर्व स्वीकृति लिनुपर्ने (दफा १५)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▶ वैदेशिक रोजगारमा जानेले करारनामा अनुसारको काम र तलबबाट वञ्चित भएको ▶ वैदेशिक रोजगारमा जाने कामदारलाई तलब, कामको प्रकृति, काम गर्ने समय, विदा आदिका बारेमा यथार्थभन्दा फरक र भुठाना सूचना दिने गरेको

<p>राहदानी विदेश लैजान स्वीकृति लिनुपर्ने (दफा १५)</p>	<p>▶ इजाजतपत्रवाला संस्थाले वैदेशिक रोजगारमा जान छनौट भएका कामदारको राहदानी प्रवेशाज्ञाको लागि नेपाल बाहिर लगदा वैदेशिक रोजगार विभागबाट स्वीकृति लिई लिएका राहदानी फिर्ता भए नभएको, राहदानीबाट सम्बन्धित व्यक्ति रोजगारमा गए नगएको थाहा नहुने हुदाँ अलिखित कामदारको सङ्ख्या बढ्ने गरेको</p>
<p>व्यक्तिगतरूपमा वैदेशिक रोजगारमा जानसक्ने (दफा २१)</p>	<p>▶ व्यक्तिगतरूपमा वैदेशिक रोजगारमा जानसक्ने व्यवस्थाका कारण भ्रमणको प्रयोजनमा विदेश गई रोजगार गर्ने गरेको कारण अलिखित कामदार बन्ने गरेका</p>
<p>स्वदेशी विमानस्थलको प्रयोग गनुपर्ने (दफा २२)</p>	<p>▶ खुला सिमानाका कारण भारतको विमानस्थल प्रयोग गरी वैदेशिक रोजगारमा जाने गर्दा कामदार आलेखबद्ध नभएका हुने गरेको</p>
<p>सेवा शुल्क तथा प्रवर्धन खर्चको व्यवस्था (दफा २४)</p>	<p>▶ वैदेशिक रोजगारमा जाने कामदारबाट तोकिएभन्दा बढी रकम अशुल्ने गरेको तथा एकै काम र कम्पनीको लागि फरक फरक रकम असुल्ने गरिएको</p> <p>▶ सेवा शुल्कवापत लिएको रकमको भरपाई नदिने गरिएको</p>

देश छोड्नु अगाडि कामको करार उपलब्ध गराउनुपर्ने (दफा २५)	<ul style="list-style-type: none"> ▶ देश छोड्नु अगाडि करारपत्र उपलब्ध गराउने गरिएको ▶ नेपाली भाषामा अनुवाद गरेको करार उपलब्ध गराउनुपर्नेमा अङ्ग्रेजी र अन्य भाषामा करार उपलब्ध गराउने गरेको ▶ कामदार छनोटको क्रममा र देश छोड्नु अगाडि विमानस्थलमा फरक फरक करारनामा उपलब्ध गराउने गरेको
वैदेशिक रोजगारमा जानु अगाडि विमा गराउनुपर्ने (दफा २६)	<ul style="list-style-type: none"> ▶ वैदेशिक रोजगार विमा प्रक्रिया सरल र सहज नभएको ▶ कामको जोखिम हेरी विमाको फरकफरक व्यवस्था नभएको
सीपमूलक तालिम लिनुपर्ने व्यवस्था (दफा २८)	<ul style="list-style-type: none"> ▶ विदेशमा गर्नुपर्ने कामको जानकारी नराखी वैदेशिक रोजगारीमा जाने गर्दा काम गर्ने कम्पनीले तोकिएको काममा नलगाउने हुँदा कामदारले कम्पनी छोडी अन्यत्र काम गर्न जाने गरेको ▶ तालिम नै नलिइ तालिमको प्रमाणपत्र लिने गरेको
उजुरी गर्न सक्ने व्यवस्था (दफा ६०)	<ul style="list-style-type: none"> ▶ वैदेशिक रोजगारमा ठगिएका कामदारले तोकिएको एक वर्षभित्रको हदम्यादभित्र उजुरी गर्ने अभ्यास नदेखिएको
श्रम सहचारी अनिवार्यरूपमा राख्नुपर्ने (दफा ६८)	<ul style="list-style-type: none"> ▶ पाँचहजारभन्दा बढी कामदार भएको मुलुकमा श्रम सहचरी नियुक्ती नगरिएको
वैदेशिक रोजगार न्यायधीकरण गठन गर्ने व्यवस्था (दफा ६४)	<ul style="list-style-type: none"> ▶ वैदेशिक रोजगार न्यायाधीकरण गठन भएको

महिला कामदारको लागि निःशुल्क अभिमुखीकरण तालिमको व्यवस्था (नियमावली, नियम २०)	▶ निःशुल्क तालिमको व्यवस्था हुन नसकेको
शिशु स्याहारकेन्द्रको स्थापना गर्ने व्यवस्था (नियमावली, नियम २६)	▶ शिशु स्याहार केन्द्रको स्थापना नभएको
नीतिले आलेखबद्ध नभएका कामदारलाई गन्तव्य मुलुकमा नै लेखबद्ध गराउने र श्रम स्वीकृतिको नवीकरण प्रणालीको विकास गर्ने र उनीहरूको आपतकालीन उद्धारको लागि संयन्त्र बनाउने (नीति)	<ul style="list-style-type: none"> ▶ मलेशियामा सन् २०११ मा १०००० कामदारलाई लिखित बनाएको ▶ १९ लाख नेपाली कामदार आलेखबद्ध नभएका रहेको ▶ आपतकालीन उद्धारको कुनै पनि संयन्त्र हालसम्म बन्न नसकेको ▶ श्रम स्वीकृतिको नवीकरणको लागि काम नभएको

५.३ अदालती निर्णय तथा आदेशहरू

वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी ऐन तथा नियमावलीमा वैदेशिक रोजगार न्यायाधीकरणको गठनको व्यवस्था गरेबमोजिम अहिले वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी मुद्दा मामिला हेर्ने अदालतको रूपमा वैदेशिक रोजगार न्यायाधीकरणको स्थापना भएको छ र यसले वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी सबै मुद्दाहरू यसले हेर्दै आइरहेको छ। ऐन आइसकेपछि पनि केही वर्षसम्म न्यायधिकरण स्थापना नभएका कारण काठमाडौं जिल्ला अदालतलाई त्यो अधिकार दिई यस बारेका सबै मुद्दाहरू हेर्ने अधिकार दिइएको थियो। पछि अलग्गै न्यायाधीकरणको बारेमा आवाजहरू उठ्न उठाउन थालेपछि वैदेशिक रोजगार न्यायाधीकरण गठन भएको हो। तीन जना न्यायाधीशहरूमध्ये एक जना अध्यक्ष र दुई जना न्यायाधीश रहने व्यवस्था रहेको छ। पहिलाको काठमाडौं जिल्ला अदालतको भन्दा न्यायाधीकरणमा मुद्दा आइसकेपछि केही छिटोछरितो काम हुने आशा राखेको भए पनि अहिले न्यायाधीकरणमा पनि मुद्दाको चाप निकै बढिरहेको छ।

वैदेशिक रोजगार न्यायाधीकरणको मुद्दा सङ्ख्या हेर्दा हालसम्म ९८ प्रतिशत जति मुद्दाहरू व्यक्तिगतरूपमा दर्ता भएका पाइन्छन्। आ.ब. २०६८।०६९ अनुसार संस्थागत भन्दा व्यक्तिगतरूपमा जानेहरूको सङ्ख्या पनि निकै बढिरहेको छ। यसरी हेर्दा व्यक्तिगतरूपमा जानेहरूले कम खर्चमा आफन्तले प्रक्रिया चालेर सजिलै विदेशमा कामदारको रूपमा गएको आभास हुन्छ तर यथार्थमा यस्तो भएको पाइँदैन। वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी इजाजत पाएको कम्पनीले सबै प्रक्रिया चालेको हुन्छ तर अभिलेखको

रूपमा कारोबार आफ्नो कम्पनीबाट नचाली व्यक्तिगत प्रवेशजाको कागजात बनाई विदेश पठाउने प्रक्रिया चलिरहेको छ। कतारमा आ.ब. २०६८।०६९ का अभिलेख हेर्दा वैदेशिक रोजगार विभागमा व्यक्तिगतरूपमा विदेश जानेहरू पुरुष ६० हजार ५ सय ३७ जना महिला ६ सय ९ गरी जम्मा ६१ हजार १ सय ४६ रहेको पाइन्छ भने संस्थागतरूपमा जानेहरूमध्ये पुरुष ४४ हजार १ सय ४८ र महिला ३ सय ८७ गरी जम्मा ४४ हजार ५ सय ३५ रहेको पाइन्छ। यस सङ्ख्याले के कति नेपाली युवायुवतीहरू वैदेशिक रोजगारीका लागि विदेशमा पलायन भइरहेका छन्, त्यो निर्धारण गर्न सकेको खण्डमा किन वैयक्तिकरूपमा विदेशमा पठाउने प्रक्रिया हुन्छ, त्यो बुझ्न सकिने थियो।

वैदेशिक रोजगार न्यायाधीकरणको मुद्दा सङ्ख्या हेर्ने हो भने सबैजसो व्यक्तिगत मुद्दामात्र दायर हुने क्रम बढेको छ। यसले पनि निकै गम्भीर हुनुपर्ने अवस्था आएको छ। किन संस्थागत मुद्दा पर्दैनन् अर्थात् परे पनि किन वैदेशिक रोजगार न्यायाधीकरणसम्म पुग्दैनन् ? त्यो पनि विश्लेषण गर्ने कुरा हो। अहिले पछिल्लो पटक वैदेशिक रोजगार न्यायाधीकरणमा सामान्य प्रमाणको आधारमा पीडितहरूलाई न्याय दिन उदार रहेको पाइन्छ। त्यो चाहे आलेखबद्ध नभएका रूपमा रहेको व्यक्ति होस् वा आलेखबद्ध होस् सबैलाई समान अधिकारको प्रयोग गरी न्यायाधीकरणले स्वच्छ मूल्याङ्कन गरी प्रमाणको आधारमा न्याय निरोपण गर्ने गरिएको छ। सकेसम्म दोषीलाई कारबाही तथा पीडितलाई न्याय दिन भरमग्दुर प्रयास गर्ने गरिएको छ। वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी ऐन, २०६४ तथा नियमावलीले शुरु मुद्दा हेर्ने अधिकार वैदेशिक रोजगार न्यायाधीकरणलाई भै यस उपर पुनरावेदन सुन्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतमा हुने भनिएको छ। सरकारवादी फौजदारी अपराधको रूपमा राखिएको वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी मुद्दाको एक तह मात्र पुनरावेदन भएकोले पीडितहरूलाई छिटो न्याय दिलाउन केही हदसम्म वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी ऐनका राम्रा गुणहरू हुन्।

सर्वोच्च अदालतबाट हाल कैयन वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी मुद्दाहरू छिनोफानो गरिसकेको पाइन्छ। वैदेशिक रोजगार न्यायाधीकरणले गरेको प्रायः जसो मुद्दा सर्वोच्च अदालतबाट पनि शुरु सदर हुने गरेको तथ्याङ्कले देखाउँछ।

तथ्यविश्लेषण

विभिन्न कारण र बाध्यताका बीच प्रतिदिन १ हजार ७ सय को हाराहारीमा अभिलेखबद्ध भएर साथै लगभग सोही सङ्ख्यामा आलेखबद्ध नभएका रूपमा वैदेशिक रोजगारीमा संलग्न हुन जाने नेपाली आप्रवासी कामदारहरू रहेका छन्। यसरी आलेखबद्ध नभएका तथा अभिलेखबद्ध जुनसुकै तवरबाट गएका भए पनि लाखौंको सङ्ख्यामा रहेका आप्रवासी कामदारहरूको अधिकार सुनिश्चित गर्नु राज्यको दायित्व हो। यसका लागि राष्ट्रिय कानून, नीति तथा निर्देशनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनु जरुरी देखिन्छ। के कसरी अभिलेखबद्धरूपमा पठाउन सकिन्छ त्यसको सबै व्यवस्था गर्नु पनि सरकारको नै हो। त्यसैगरी राज्यको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (GDP)को करीब २४ प्रतिशत आप्रवासी कामदारहरूले पठाएको 'रेमिटान्स'ले अर्थतन्त्र धानिरहेको छ भनेर सरकार हरेक ठाउँमा गौरवका साथ बढाईचढाई गरिरहेको पाइन्छ। तर राज्यको अर्थतन्त्रलाई २४ प्रतिशत 'रेमिटान्स'ले धानिरहेको भए पनि त्यो पैसा विदेशबाट पठाउने व्यक्तिको अधिकार संरक्षण, सहयोग, उसप्रति गरिने व्यवहार सही, उपयुक्त, तथा सम्मानजनक छ कि छैन हेर्नुपर्ने जरुरी भइसकेको छ। श्रीलङ्का पनि दक्षिण एशियाली देशमध्येको मुख्य कामदार पठाउने देश हो जहाँ वैदेशिक रोजगारीका लागि विदेश जाने नागरिक भनेका सम्मानका पात्र मानिन्छन्। उनीहरूको भविष्यको लागि, छोराछोरीका लागि, घरपरिवारको लागि न्यूनतम सहयोगदेखि उनीहरू फर्केर आइसकेपछि उनीहरूले सिकेको सीप, ज्ञान तथा अभ्यासलाई स्वदेशमा अधिकतम सदुपयोग गर्न सरकार आफैँ भरिसक्छ वैदेशिक रोजगारबाट फर्केर आएका जनताहरूलाई भरपूर सहयोग गर्ने गरिन्छ। तर नेपालमा वैदेशिक रोजगारीमा जानका लागि तयारीको क्रममा पासपोर्ट बनाउनेदेखि विदेश उड्ने दिनसम्म उसले हरेक स्थानमा सास्ती भेल्लुपर्छ भने विदेशमा पनि आफ्नो जिउज्यानलाई जोखिममा राखेर दुःखकष्ट गरी खाई नखाई उज्जल भविष्य तथा पारिवारिक सुखका लागि न्यूनस्तरको काम गरेर केही पैसा कमाई फर्केर आउँदा नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलदेखि उसलाई के कसरी लुट्न सकिन्छ भनेर अभ्यास आरम्भ हुन थालेका घटना सार्वजनिक हुने गरेका छन्। उसको पछि अध्यागमन, भन्सारदेखि अन्य विभिन्न खालका गिरोहहरू लागि उसलाई रित्तो हात घर पुग्न बाध्य पार्नेहरू धेरै छन्। वैदेशिक रोजगारीबाट फर्केर आएका कामदारहरूले

ल्याएको सम्पत्तिको सही सदुपयोग गर्नु, सिकेको सीपको सदुपयोग गर्नु, तथा भोलि नेपालमा वैदेशिक रोजगारबाट फर्केर आएका नेपाली युवायुवतीहरूको ज्ञानसीपलाई उत्पादनमूलक बनाई थप विकासको लागि पूर्वाधारहरू तयार गर्नु जरुरी भइसकेको छ।

दैनिकरूपमा १ हजार ७ सय नेपाली युवायुवतीहरू वैदेशिक रोजगारीका लागि कानुनी प्रक्रिया पुऱ्याई गैरहेको तथ्यले देखाएको छ। यसका अलावा के कति जना कुनै कागजात विना नै अर्थात निर्धारित प्रक्रिया विना वैदेशिक रोजगारका लागि तेस्रो देशमा जान्छन् अनुमानको भरमा मात्र भन्ने कुरा हो। सरकारी आकँडाअनुसार वैदेशिक रोजगारीमा जानेहरूको बराबरीमा विना कागजात मिलाएर जानेहरूको सङ्ख्या रहेको देखाएको छ। दैनिक १ हजार ७ सय वैदेशिक रोजगारीका लागि जाने व्यक्तिहरूका लागि कागजातहरू मिलाउनुदेखि रोजगारदाताहरूसँग कामदारहरूको माग ल्याउने कम्पनीलाई अनुगमन नियमन गर्ने र आईपर्ने हरेक कानुनी प्रक्रियादेखि मुद्दामामिलाको अनुसन्धान गर्ने सम्मका कामहरू गर्ने एक मात्र निकाय वैदेशिक रोजगार विभाग छ। उक्त विभागको खास काम भनेको नीतिगत तहमा काम गर्ने मन्त्रालयलाई सघाउने, जिल्ला तथा क्षेत्रलाई विभिन्न खालका निर्देशनहरू दिने, विभागीय निर्णयहरू गर्ने हुनुपर्नेमा जिल्लास्तरीय कार्यालयले गर्ने सबै कार्य विभागले गर्दै आएको छ। यसले गर्दा पनि समयमा नियमन, अनुगमन तथा उनीहरूको गतिविधिहरू हेर्न तथा निर्देशन दिन नसकिने अवस्था रहेको छ। यसका लागि तत्काल श्रम तथा रोजगार मन्त्रालय गठन भइसकेको अवस्थामा तत्काल वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी जिल्ला कार्यालय तथा क्षेत्रीय कार्यालयहरू स्थापना गर्नुपर्ने देखिन्छ र हाल वैदेशिक रोजगार विभागले सबै कार्यहरू तल्लो निकायमा हस्तान्तरण गरी विभागले नीति निर्माण तहमा तथा तल्लो निकायलाई अनुगमन गर्ने कार्य थालनी गर्नु पर्ने देखिन्छ। हाल सङ्ख्यात्मकरूपमा जुनरूपले आलेखबद्ध नभएका रहेका कामदारहरू बढिरहेका छन् त्यसलाई यसरी जिल्ला तथा क्षेत्रीय कार्यालय विस्तार गर्दा पक्कै पनि आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको सङ्ख्या कम हुने सम्भावना रहेको देखिन्छ किनभने खासगरी अहिले वैदेशिक रोजगारका लागि जाने कामदारहरूको सङ्ख्या भनेको बाहिरका जिल्लाहरूबाट नै हो। प्रचारप्रसारको अभाव, उनीहरूलाई सही सूचनाको अभाव, सही सूचना पाउन स्थानीय स्तरमा आधिकारिक निकायको अभाव लगायतका कारणले वैदेशिक रोजगारीमा जाने युवायुवतीहरू बढी जोखिममा पर्ने गरेको र आलेखबद्ध नहुन बाध्य हुने गरेको पाइन्छ।

वैदेशिक रोजगार ऐन लागू भएको पाँच वर्ष भइसक्दा पनि हालसम्म पूर्णरूपमा लागू नभएकोले यसको कार्यान्वयन सुचिशिचत गर्नुपर्ने जरुरी छ। विशेष गरी भुटा वा बदलिएको करारनामापत्र, सेवाशुल्कको सीमा, करारनामा नेपाली भाषामै लिखित करारनामापत्रको व्यवस्था र उजुरी तथा क्षतिपूर्ति संयन्त्रहरूबारे सूचना र सञ्चालनका

सम्बन्धमा ध्यान दिई यीसबै संयन्त्रहरू प्रभावकारी बनाउन सकिएको पाइँदैन। ऐनको पालना नगर्ने वैदेशिक रोजगार कम्पनीहरूविरुद्ध हुने सजाय पनि प्रभावकारी हुन सकेको पाइँदैन। महिला आप्रवासी कामदारहरू विरुद्ध हुने विभेदकारी अभ्यासहरू जस्तै लिङ्गका आधारमा विभेदकारी प्रतिबन्ध लगाउने र आप्रवासनका लागि सरकारको अनुमति प्राप्त गर्नु अघि परिवारको सदस्यबाट लिखित अनुमति लिनुपर्ने व्यवस्थाको अन्त्य, व्यक्तिहरू विशेषगरी महिला र बालबालिकाको बेचबिखनको निवारण, उन्मूलन र सजाय गर्नेसम्बन्धी उपलेखको अनुमोदन एवम् पूर्णरूपमा कार्यान्वयन र राष्ट्रिय कानूनको मानव बेचबिखनको परिभाषामा श्रम शोषणका लागि मानव बेचबिखनसमेत भइरहेकोले यस क्षेत्रमा पनि निकै संवेदनशील हुनुपर्ने अवस्था छ। जसलाई एम्नेस्टी इन्टरनेशनलले नेपालका आप्रवासी कामदारहरूको अवस्था बारेमा गरेको अध्ययनको प्रतिवेदनले वास्तवमा समस्या निकै गम्भीर देखाएको छ। यस्तो अवस्थामा वैदेशिक रोजगारका लागि सम्भावनाहरू खोज्नेभन्दा पनि के कसरी सुरक्षित गर्न सकिन्छ त्यो आजको सबैभन्दा महत्वको विषय हो।

नेपाली आप्रवासी कामदार वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी सूचनाको सही जानकारी प्राप्त गर्नबाट वञ्चित हुने गरेका छन्। सही सूचनाको अभावमा नेपाली कामदारले नेपालीमा अनुवाद गरेको करारनामा नपाउने गरेको, तोकिएभन्दा बढी समय काम गर्नुपर्ने, फरक कम्पनीमा काम गर्नुपर्ने जस्ता कारण कामदार कम्पनी छोडी अन्य कम्पनीमा काम गर्न जाने गरेको देखिन्छ। व्यक्तिगतरूपमा वैदेशिक रोजगारमा जाने व्यवस्थाका कारण अनौपचारिकरूपमा विदेशी भूमिको प्रयोग गरी वैदेशिक रोजगारमा जाँदा अभिलेख नहुने हुदाँ विभिन्न समस्या, ठगी, तथा श्रम शोषणमा पर्ने गरेको पाइन्छ। वैदेशिक रोजगारमा जानुपूर्व तालिम लिनुपर्ने व्यवस्था भए तापनि तालिम नै नलिई तालिमको प्रमाणपत्र लिनेदिने गर्दा कामको दौरानमा कामदारहरू अलपत्र पर्ने गरेको देखिन्छ। केही दिन पहिला एम्नेस्टी इन्टरनेशनलले गरेको अध्ययनमा अधिकांश नेपाली कामदारहरूले वैदेशिक रोजगारव्यवसायी र एजेन्टबाट भुट्टा आश्वासन पाउने गरेका, मानव बेचबिखन र अनिच्छित श्रमबाट प्रभावितहरूमध्ये ठूलो सङ्ख्यामा नेपालीहरू रहेको, वैदेशिक रोजगार कम्पनी र दलालहरूले अधिकांश आप्रवासी श्रमिकहरूलाई उनीहरूको तलब सुविधा, कामको प्रकृति, काम गर्नुपर्ने समय, ओभरटाइम आदिका बारेमा डाँट्ने र नेपालीमा करार उपलब्ध नगराउने पाइएको छ। उनीहरूलाई शोषण गर्ने उद्देश्यले त्यसो गरिएको हुनाले त्यस्तो काम मानव बेचबिखन अन्तर्गत पर्न आउँदछ भनिएको छ। वैदेशिक रोजगार ऐन पूर्णरूपमा लागू भएको सुनिश्चित गर्ने, विशेषगरी भुट्टा वा बदलिएको करारनामापत्र, सेवा शुल्कको सीमा, अग्रिममै नेपाली भाषामै लिखित करारनामा पत्रको व्यवस्था र उजुरी तथा

क्षतिपूर्ति संयन्त्रहरूबारे सूचना र सञ्चालनका सम्बन्धमा ध्यान दिनु जरूरी भएको उक्त प्रतिवेदनले देखाएको छ। ऐनको पालना नगर्ने वैदेशिक रोजगार कम्पनीहरूलाई उपयुक्त सजाय हुनुपर्छ, महिला आप्रवासी कामदारहरू विरुद्ध हुने विभेदकारी अभ्यासहरू जस्तै लिङ्गमा आधारित प्रतिबन्ध लगाउने र आप्रवासनका लागि सरकारको अनुमति प्राप्त गर्नुअघि परिवारको सदस्यबाट लिखित अनुमति लिनुपर्ने व्यवस्थाको अन्त्य, व्यक्तिहरू विशेषगरी महिला र बालबालिकाको बेचबिखनको निवारण, उन्मूलन र सजाय गर्नेसम्बन्धी उपलेखको अनुमोदन एवम् पूर्णरूपमा कार्यान्वयन र राष्ट्रिय कानूनको मानव बेचबिखनको परिभाषामा श्रम शोषणका लागि मानव बेचबिखन समेत समेट्ने भनी उक्त प्रतिवेदनले देखाएको छ। सो प्रतिवेदन सार्वजनिक भएका बखत केही हदमा नेपाली वैदेशिक रोजगारको क्षेत्रमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा चर्चा चले पनि हाल सो कुरा सेलाइसकेको छ।

कामदारलाई गन्तव्य मुलुकमा पुगेपछि फरक करारनामा दिइने तथा पासपोर्ट र श्रम स्वीकृति आफ्नो नियन्त्रणमा लिने, सम्झौता गरिएअनुसारको काम गन्तव्य मुलुकमा पुगेपछि नदिइने गर्दा कामदारले कार्यस्थल परिवर्तन गर्ने गर्दा उनीहरू अलिखित बन्ने गरिएको देखिन्छ। खासगरी घरेलु कामदार तथा अन्य मजदुरस्तरका कामदारहरूलाई नेपालबाट पठाउँदा एक हिसाबले आशवासन दिई पठाउने तर त्यहाँ पुगेपछि उनीहरूलाई वास्तवमा अर्को काम गर्न बाध्य पार्ने गरेकाले पनि अझ आलेखबद्ध नभएका हुन बाध्य पार्ने गरेको पाइन्छ। 'कफाला' प्रणाली भएका मुलुकहरूमा वैदेशिक रोजगारीका लागि पठाउदा विना कुनै तालिम सीप तथा ज्ञान घरेलु कामदार लगायतका लागि सिधै ग्रामीण महिलाहरूलाई पठाउने तथा घरेलु कामदारका लागि पठाउने महिलाहरूलाई पूर्व अभिमुखीकरण तालिम विना नै पठाउने तर सम्बन्धित देशमा विभिन्न खालका विद्युतीय उपकरणहरू चलाउनु पर्ने तर सो बारेमा कुनै जानकारी नै नहुँदा घरमालिकहरूबाट विभिन्न किसिमको हिंसा लगायतका कारण बाध्य भएर भाग्ने र आलेखबद्ध नहुने प्रवृत्ति पनि बढेको छ।

नेपाल सरकारले बेलाबखतमा खाडी मुलुकहरूमा महिला कामदारहरूका लागि लगाउने गरेको बन्देजका कारण पनि अर्को आलेखबद्ध नभएका हुने कामदारहरूको सङ्ख्या बढाउने गरेको देखिन्छ। हालसालै मन्त्रपरिषद्को बैठकले पारित गरेको ३० वर्ष भन्दा कम उमेरका महिलालाई खाडी मुलुकमा काम गर्न जान बन्देज लगाएका कारणले गर्दा अन्य माध्यम प्रयोग गरी वैदेशिक रोजगारीमा जाने महिला कामदारहरूको सङ्ख्या पहिलेको भन्दा बढेको भन्ने तथ्यले पनि नेपाली महिला कामदारहरू अझ बढी आलेखबद्ध नभएका हुने सम्भावना देखिन्छ।

व्यक्तिगतरूपमा पढ्न, कुनै मिसनका नाममा भ्रमणको उद्देश्य राखी विदेश गएको अवस्थामा उतै काम गरी बस्ने कारण नेपाली आप्रवासी कामदारहरू अलिखित हुने गरेको देखिन्छ। अहिले विभिन्न कन्सल्टेन्सीका नाममा देशका हरेक शहरमा खुलेका यस्ता सेवाप्रदायक कन्सल्टेन्सीहरूले विभिन्न खालका प्राविधिक शिक्षा लगायतका विषयमा अध्ययन गर्न पठाउने नाममा कागजातहरू मिलाउने तर उनीहरूको मुख्य लक्ष्य भनेको प्रक्रिया पुऱ्याएर विदेश पठाउने तर त्यहाँ पुगेपछि जुन प्रयोजनको लागि विदेश गएको हो सो नगरी लुकिछिपी काम गर्ने गरेका कारण पनि आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको सङ्ख्या अझ बढ्दै गएको पाइन्छ।

वैदेशिक रोजगार नीतिले आलेखबद्ध नभएका कामदारलाई गन्तव्य मुलुकमा नै लेखबद्ध गराउने र श्रम स्वीकृतीको नवीकरण प्रणालीको विकास गर्ने र उनीहरूको आपतकालिन उद्धारको लागि संयन्त्र बनाउने भनी स्पष्ट उल्लेख गरिएको भए तापनि त्यसमा सरकारले काम नगरेको देखिन्छ। सबैभन्दा पहिला नेपाल सरकारले यस महासन्धिलाई अनुमोदन गर्नु त छैन तर यस भन्दा पहिले आफ्ना आलेखबद्ध नभएका नागरिकहरू जो विदेशी भूमिमा मरेर काम गरिरहेका हुन्छन् सोही व्यक्तिको 'रेमिटान्स'ले देशको अर्थतन्त्र धानिरहेको छ। कुल गार्हस्थ उत्पादनको करिब २४ प्रतिशत आर्थिक भार रेमिटान्सले धानिरहेको अवस्थामा सो रेमिटान्स अभिलेखबद्ध तथा आलेखबद्ध नभएका दुवै थरीका कामदारहरूले पठाएको हो भने केवल अभिलेखबद्ध भएका कामदारहरूको मानवअधिकार, न्यायिक तथा आर्थिक अधिकार लगायतका बारेमा सहयोग गर्ने तर अन्य अवस्थामा रहेका कामदारहरूको बारेमा कुनै सुनुवाइ नगर्ने भन्ने सरकारी नीति व्यवहारमा रहे पनि कानुनीरूपमा कुनै पनि कार्यान्वयन हुन सकेको छैन।

आ-आफ्ना देशका अध्यागमन कानूनको अधीनमा रही कुनै पनि विदेशी नागरिकलाई आफ्नो भूमिमा अनुमति दिने हुन्छ। विना प्रवेशाज्ञा प्रवेश गर्न पाउने देशहरूबाहेक अन्य जुनसुकै देशमा गए पनि विना भिसा कसैलाई पनि प्रवेश नै गर्न दिइँदैन। यदि कुनै तरिकाले प्रवेश गरेको भए पनि उसलाई प्रचलित कानूनबमोजिम कारबाही गर्ने प्रक्रियातिर जानुपर्ने हुन्छ। चाहे त्यो मजदुरको सबाल होस् वा पर्यटक तथा अन्य कुनै पनि अवस्थाको विदेशीलाई कानुनी प्रक्रियाभन्दा बाहिरको अवस्थामा फेला पारेमा सम्बन्धित कानूनले समाति हाल्छ। तर पनि यसरी आलेखबद्ध नभएका अवस्थामा फेला परेको विदेशी नागरिकलाई ऊ त्यो अवस्थामा कसरी भयो, त्यो पहिला हेर्नुपर्नेमा त्यो नहेरेपछि उसले कुनै प्रकारले प्रतिरक्षा गर्न सक्दैन। वैदेशिक रोजगारीका लागि गएका तर त्यो देशमा पुगेर आलेखबद्ध नभएका रूपमा परिणत भएका जो कोही व्यक्तिलाई सम्बन्धित देशका प्रहरी तथा अन्य जो कोहीले पनि सूचना दिएपछि पक्राउ पर्ने निश्चित हुन्छ। तर पक्राउ पर्दैमा उसलाई अन्य छुट्टै प्रकारले अनुसन्धान नभई

नियमित तरिकाले अनुसन्धान हुन्छ। जसका कारण भाषाको ज्ञानको अभाव, आफू आलेखबद्ध नहुनुका कारणलाई प्रमाणिकरण गर्न नसक्नु आदि कारणले निर्दोष व्यक्ति पनि अनाहकमा कानुनी परिबन्दमा परेका धेरै उदाहरणहरू पाइन्छन्। तसर्थ कुनै पनि अवस्थामा आलेखबद्ध नभएका हुन पुगेका सबै विदेशी कामदारहरूलाई आलेखबद्ध नभएका हुनुका कारणहरू खोतल्नु जरुरी हुन्छ भने उसलाई न्यूनतम अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसारको कानुनी प्रक्रियामा भाग लिने तथा प्रतिरक्षा गर्ने सुविधाबाट वञ्चित गरिनु हुँदैन। साथै नेपाल जस्ता कामदार पठाउने देशले आफ्नो नागरिक जस्तोसुकै अवस्थामा पनि आलेखबद्ध नभएका हुन पुगेको छ भने उसलाई सबैभन्दा पहिला कानुनी सहयोग आवश्यक पर्छ, त्यसका लागि कानुनी परिबन्दमा परेको देशमा कानुनी सहयोगको सुविधा दिनुपर्छ। जसले गर्दा उसलाई पछिसम्म सही कानुनी उपचार दिलाउन र सकेसम्म निर्दोष सावित गर्न मद्दत पुग्ने सम्भावना हुन्छ।

निष्कर्ष र सुझाव

७.१ निष्कर्ष

स्वदेशमा रोजगारीको अवसर सृजना नहुँदा वैदेशिक रोजगारीमा जानेहरूको सङ्ख्या दिन प्रतिदिन बढ्दै गएको छ। वैदेशिक रोजगारीमा पठाउने काम एउटा आकर्षक व्यवसायका रूपमा फस्टाएको छ। हाल दैनिक करिब १ हजार ७ सयको हाराहारीमा नेपाली युवायुवतीहरू अभिलेखबद्ध भई वैदेशिक रोजगारका लागि विदेशमा गएको तथ्याङ्कले देखाएको छ। नेपालबाट वैदेशिक रोजगारीमा जाने बहुसङ्ख्यक आप्रवासी कामदारहरूलाई वैदेशिक रोजगार कम्पनी र एजेन्टहरूले कामको व्यवस्था गरिदिने गरेका छन्। त्यस्ता रोजगार कम्पनी तथा एजेन्टले स्वदेशी विमानस्थलको मात्र नभएर विदेशी विमानस्थलको समेत प्रयोग गरी विदेश पठाउने गरेका छन्। सरकारको कमजोर अनुगमन र नियमनका कारण केही खराब नियत भएका व्यवसायी तथा एजेन्टबाट वैदेशिक रोजगारीमा जानेहरू शोषणमा पर्ने गरेका छन्। त्यस्ता व्यवसायी र एजेन्टहरूले खासगरी आकर्षक काम र तलव पाइन्छ भनी गलत आश्वासन दिने गर्दा उनीहरू गन्तव्य मुलुकमा पुगी शोषणमा पर्नेहुदा कम्पनी छोडी अन्यत्र काम गर्न जाने अवस्था सिर्जना भई उनीहरू आलेखबद्ध नभएका हुनुका साथै कयौँ नेपालीहरूले जबरजस्ती श्रम, यातना, बेचबिखन र चरम दुःखको सामना गर्नु परिरहेको छ। कयौँको मृत्यु समेत हुने गरेको छ। वैदेशिक रोजगारमा जाने नेपालीमाथि हुने यस्तो शोषण, यातना, बेचबिखनको नियमन गर्न सरकारी संयन्त्रहरू विफल प्रायः भएको देखिन्छ। पुरानो वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ लाई विस्थापित गरी वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी ऐन, २०६४ र नियमावली, २०६४ लागू भइसकेपछि वास्तवमा नेपालमा वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी कार्य व्यवस्थित हुने आशा धेरैको थियो। वास्तवमा ऐनको प्रस्तावनामा नै वैदेशिक रोजगारीमा जाने कामदारहरूको अधिकार सुनिश्चितताभन्दा पनि वैदेशिक रोजगार व्यवसायीहरूको अधिकारकाबारेमा ज्यादा व्यवस्था गरेको पाइन्छ भने अन्य विभिन्न नाममा वैदेशिक रोजगारमा जाने कामदारहरूको अधिकारका बारेमा थोरबहुत व्यवस्था गरेको पाइन्छ। तथापि हाल भएको ऐन तथा नियमावलीको व्यवस्थालाई सहिरूपमा लागू तथा कार्यान्वयन गर्न सकेको भए पक्कै पनि वैदेशिक रोजगारीका जाने नेपालीहरूको अधिकार केही मात्रामा

भए पनि सुनिश्चित हुने थियो। तर, ऐन नियमावली भनेका हात्तिका देखाउने दाँत जस्ता भए र काम भने मनपरि भए। जति पनि आलेखबद्ध नभएका कामदारहरू वैदेशिक रोजगारीका लागि विदेशमा रहनुभएको छ, ती सबैको जिम्मेवारी सरकारको हुन्छ। वास्तवमा व्यक्तिगत रूपमा धेरै नेपालीहरू आलेखबद्ध नभएका रूपमा विदेशमा नगएका तथा नगइरहेका पनि होइनन् तर त्यसको नियगमन गर्ने र आलेखबद्ध भई वातावरण बनाउने दायित्व पनि नेपाल सरकारकै हो।

पुरानो ऐनमा महिला तथा पुरुषका बीच वैदेशिक रोजगारको लागि विदेश पठाउदा विभेदकारी कानुनी व्यवस्था थियो। सोही कारण समान कानुन ल्याउनुपर्ने मागहरूबढी विभेदरहित कानुनको निर्माण पनि भयो। तर पितृसत्तात्मकता हावी भएको देश नेपालमा महिला कामदारहरूको लागि हरेक अवस्थामा चुनौतीहरू थपिँदै आएका छन्। महिलाहरूले कानुनी अड्चनहरू बाधाहरू पार गर्दै जाने क्रममा अन्य माध्यमहरूको प्रयोग गर्न बाध्य भई आलेखबद्ध नभएका रूपमा भए पनि विदेशिने गरेको पाइन्छ। त्यसैमा नीतिगत रूपमा नै विभेदकारी भैसकेपछि त सर्वसाधारण ग्रामीण महिलाहरूलाई स्थानीय दलालहरूको चलखेल बढ्न गई भारतको विभिन्न शहरलगायत तेस्रो मुलुकमा वैदेशिक रोजगारीका लागि नेपाली महिलाहरूलाई पठाउनेहरूको सङ्ख्या बढ्दै जान थालेको हो। संरक्षणात्मक प्रक्रिया (Protectionist Approach) भन्दा पनि प्रतिबन्धात्मक प्रक्रिया (Prohibition Approach) अपनाउने नीति सरकारले लिएको कारण आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको सङ्ख्या घटनेभन्दा पनि बढ्ने अवस्था सिर्जना भइरहेको छ।

एकातिर नेपाल सरकारले अभिसम्म सबै आप्रवासी कामदारहरू तथा तिनीहरूका परिवारका सदस्यहरूका अधिकार संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९९० लाई अनुमोदन गरेको छैन भने वैदेशिक रोजगार सम्बन्धित ऐन तथा नियमावली र नीति समेत लागू गरिसकेको अवस्थामा यो महासन्धिका कतिपय प्रावधानहरूलाई समावेश गरेको भए पनि सबै अवस्थालाई समेटेको पाइँदैन। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ पूर्ण लोकतान्त्रिक संविधान हो। यस संविधानसँग बाकिने हरेक ऐन कानुन तथा नीति नियम बाकिएको हदसम्म स्वतः बदर हुने व्यवस्था यस संविधानमा छ। त्यसैगरी नेपालले अनुमोदन गरेको सबै अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरू नेपालको कानुनसरह लागू हुने व्यवस्था नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ ले गरेको छ। नेपालले हालसम्म मानवअधिकारसम्बन्धी विभिन्न ठूला साना गरी धेरै अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरू अनुमोदन गरिसकेको छ। यस्तो अवस्थामा आफ्नो देशको नागरिक विदेशमा आलेखबद्ध नभएका भएका कारण केही कुनै कारणले अष्ट्रारोमा परेमा कुटनीतिक पहलदेखि अन्य हरेक प्रक्रिया अपनाएर भए पनि संरक्षण गर्नु उसको दायित्व हो र कर्तव्य पनि हुन्छ। यस्तो अवस्थामा महासन्धि

अनुमोदन गरेको छैन, त्यसैले यो काम गर्न बाध्य छैन भनी उन्मुक्ति पाउँदैन।

श्रम तथा रोजगार मन्त्रालय गठन भइसकेको अवस्थामा नेपाल सरकारले सकेसम्म सबैभन्दा पहिला हालसम्म वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी सबै जिम्मा लिइरहेको वैदेशिक रोजगार विभागको विस्तार गरी यसको मापदण्ड अनुसारमात्र काम तोकी सकेसम्म सबै जिल्लामा वैदेशिक रोजगार कार्यालय स्थापना गर्नुपर्छ र सो नभए तत्काल क्षेत्रीय स्तरमा भए पनि अहिले गर्दै आएको वैदेशिक रोजगार विभागको कार्य विकेन्द्रीकरण गरिनु जरुरी छ। त्यसैगरी अहिले भएको वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी ऐन तथा नियमावलीलाई संशोधन गरी वैदेशिक रोजगार कम्पनीलाई नियमन तथा अनुगमन गर्ने र वैदेशिक रोजगारमा जाने कामदारहरूको अधिकार संरक्षण गर्ने बारेमा प्रस्तावनामा नै उल्लेख गरि सोही अनुरूप ऐन तथा नियमावलीमा संशोधन गरिनु पर्छ। वैदेशिक रोजगार कम्पनीहरूलाई नविकरण गर्ने, दर्ता गर्ने, उनीहरूको अनुगमन गर्ने, ऐनमा भएका सबै व्यवस्था कडाईका साथ कार्यान्वयन गर्ने, विभागमा भइरहेका सबै अनियमितताहरूलाई रोक्न माथिल्लो स्तरबाट पहल गर्न सकेमा केही मात्रामा भए पनि जुन सङ्ख्यामा हाल निर्दोष नेपाली युवायुवतीहरूले वैदेशिक रोजगारको नाममा विदेशी भूमिमा आलेखबद्ध नभएका भई विभिन्न सास्ती, पीडा, यातना, दुःख, आतङ्क भेलिरहनु भएको छ यो अवस्थालाई कम गर्न मद्दत गर्नसक्छ।

७.२ सुभावा

वैदेशिक रोजगारको क्षेत्र अहिले यति विस्तार भइरहेको छ कि विश्वमा खुसीको साथै चुनौतीको रूपमा पनि देखिरहेको छ। अहिले विश्वमा आप्रवासी कामदारहरूको सङ्ख्या दिन दुई गुणा रात चौगुणाले बढी रहेको छ। किनभने मानिस आफ्नो प्रगति, उज्ज्वल भविष्य तथा आर्थिक तथा बौद्धिक प्रगतिका लागि एक देशबाट अर्को देशमा आप्रवासन गर्ने गरेका छन्। नेपाल पनि यसबाट अछुतो छैन। पछिल्लो समयमा नेपालमा राजनीतिक तथा आर्थिक अस्थिरताका कारण नेपाली युवायुवतीहरू वैदेशिक रोजगारीका लागि निकै ठूलो सङ्ख्यामा गइरहेका छन्। यस्तो अवस्थालाई अहिले रोक्न सकिने अवस्था छैन। तसर्थ, यो सङ्ख्यालाई रोक्नेभन्दा पनि सुरक्षित रूपमा के कसरी व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ, त्यो बाटो अपनाउनु आवश्यक छ। यसका लागि सहजकर्ताको भूमिका नागरिक समाजको पनि रहन्छ तर यसलाई व्यवस्थापन गर्ने भनेको नेपाल सरकारले हो।

माथिको अध्ययनले वैदेशिक रोजगारलाई व्यवस्थित तथा मर्यादित बनाउनका लागि सबैभन्दा पहिला सरकारले नीतिगत तहमा सुधार गरी संरचनागत तहहरू पनि संस्थागत गरी कार्यान्वयनको सबालमा संवेदनशील हुनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ।

त्यसैगरी यो व्यवसायलाई प्रतिबन्धात्मकभन्दा पनि संरक्षणात्मक तरिकाले व्यवस्थापन गर्दै विश्वमा देखिएको हालको आप्रवासनको प्रवृत्तिलाई अनुसरण गर्दै अघि बढ्नुको विकल्प देखिँदैन। तसर्थ हाल नेपालमा वैदेशिक रोजगारीको क्षेत्रमा देखिएका खासगरी आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको अधिकारको संरक्षणका बारेमा निम्नानुसारका कार्यहरू गर्नसकेमा केही मात्रामा भए पनि केही सुधार गर्न सकिने अवस्था देखिन्छ।

- ▶ सबै आप्रवासी कामदारहरू तथा तिनीहरूका परिवारका सदस्यहरूको अधिकार संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिले अभिलेखबद्ध भए पनि नभए पनि उनीहरूलाई समान व्यवहार गरिनुका साथै उनीहरूले पाउने सुविधामा भेदभाव नगरिने प्रावधानअनुसारको व्यवहार नेपाल सरकारले आलेखबद्ध नभएका कामदारलाई पनि गर्नुपर्छ।
- ▶ नेपाल सरकारले जारी गरेको वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४ तथा नियमावलीले आलेखबद्ध नभएका कामदारको संरक्षणको लागि कुनै व्यवस्था नगरे तापनि वैदेशिक रोजगार नीति, २०६८ ले आलेखबद्ध नभएका कामदारलाई गन्तव्य मुलुकमा नै अभिलेखबद्ध गराउने र श्रम स्वीकृतिको नवीकरण प्रणालीको विकास गर्ने र उनीहरूको आपतकालीन उद्धारको लागि संयन्त्र बनाउने नीति लिएका कारण आलेखबद्ध नभएका कामदारको उद्धार, संरक्षण तथा उनीहरूलाई अभिलेखबद्ध बनाई उनीहरूको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्छ।
- ▶ संविधानले समानता र श्रम शोषण विरुद्धको हकको व्यवस्था गरेको कारण लिखित कामदारले पाउने सबै सुविधाबाट आलेखबद्ध नभएका कामदारलाई वञ्चित गरिनु हुँदैन।
- ▶ ३० वर्षभन्दा मुनिका महिलालाई घरेलु कामदारको रूपमा कतार, कुवेत, साउदी अरब र संयुक्त अरब इमिरेट्स जस्ता खाडी मुलुकहरूमा वैदेशिक रोजगारमा नपठाउने निर्णयका कारण महिलाहरूआलेखबद्ध नभएका भई वैदेशिक रोजगारमा जाने सम्भावना अझ बढ्ने तथा ऐनविपरीत भएका कारण त्यस्तो लैङ्गिक विभेदमा आधारित भई गरिएको निर्णय फिर्ता लिनु आवश्यक छ।
- ▶ पाँच हजार नेपाली कामदार रहेको मुलुकमा श्रम सहचारी नियुक्ती गर्ने भनिए पनि त्योभन्दा कम कामदार भएको मुलुकमा पनि सरकारले श्रम सहचारी नियुक्ती गर्ने कानुनी व्यवस्था हुनुपर्छ।
- ▶ इजरायलमा नेपाली आप्रवासी महिला कामदार धेरै भएको स्थानमा नियमावलीमा उल्लेख भएको महिला श्रम सहचारी नियुक्ती गरिनुपर्छ।
- ▶ हरेक नेपालीलाई सुरक्षित स्थानागमनसम्बन्धी सूचना माथि पहुँचमा बृद्धि गरिनु पर्दछ।

- ▶ हरेक दिन लगभग १ हजार ७ सय नेपालीहरू श्रम स्वीकृति लिएर साथै त्यसकै हाराहारीमा श्रम स्वीकृति नलिई वैदेशिक रोजगारीमा जाने गरेको पाइन्छ। लाखौंको सङ्ख्यामा रहेका आप्रवासी कामदारहरूको अधिकार सुनिश्चित गर्नका लागि सबै आप्रवासी कामदार र उनीहरूको परिवारसम्बन्धी महासन्धि, १९९० लाई नेपाल सरकारले अनुमोदन गरी आप्रवासी कामदारहरूको अधिकार सुनिश्चित गर्न अग्रसर हुनुपर्दछ।
- ▶ वैदेशिक रोजगार ऐन तथा नियमावलीलाई संशोधन गरी वैदेशिक रोजगार कम्पनीमुखी भन्दा पनि कामदारको अधिकारमुखी हुने व्यवस्था गरिनु पर्छ।
- ▶ तत्काल वैदेशिक रोजगार विभागलाई विकेन्द्रित गरी क्षेत्रीय कार्यालयहरू स्थापना गरिनुपर्छ र विस्तारै जिल्लास्तरीय कार्यालयहरू स्थापना गर्दै लैजानुपर्छ। विभागलाई नीति निर्माण तहमामात्र सीमित गरिनुपर्छ।
- ▶ हाल भइहेको वैदेशिक रोजगार विभागले गर्दै आएको मुद्दाको अनुसन्धान प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाई वैदेशिक रोजगार कम्पनीहरूलाई कडाईका साथ नियमन तथा अनुगमन गरिनुपर्छ। वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी मुद्दा अनुसन्धानको क्रममा वैदेशिक रोजगार विभागलाई धरौटी तोक्ने लगायत सबै अधिकार संशोधन गरी तत्काल वैदेशिक रोजगार न्यायाधीकरणलाई दिईनु पर्छ।
- ▶ वैदेशिक रोजगार विभागमा भैरहेको हालको अनियमितता, भ्रष्टाचारलाई तत्काल कम गर्न निश्चित मापदण्डहरू लागू गरी पारदर्शिता, सुशासनको प्रत्याभूति गरिनु पर्छ। यस विभागमा भएको अनियमितता तथा सुशासनको अभावले लाखौं नेपाली युवायुवतीहरूले विदेशी भूमिमा दुःख यातना, पीडा भोग्नु परिरहेको अवस्थामा यसलाई संवेदनशील रूपमा लिनुपर्छ।
- ▶ वैदेशिक रोजगार कम्पनीहरूलाई दर्ता, नवीकरण, शाखा कार्यालय स्थापना, एजेन्टको नियुक्तीलगायतमा विभागले कडाईका साथ हेर्नु पर्छ। साथै दर्ता प्रक्रियामा उसको कामको प्रकृति तथा कामदार पठाएको सङ्ख्याको आधारमा थप धरौटी लिनुपर्छ।
- ▶ वैदेशिक रोजगार न्यायाधीकरण हालसम्म एकमात्र काठमाडौंमा छ, त्यो पनि प्राथमिकता नपरेको अड्डाको रूपमा रहेको छ, यसलाई तत्काल सुविधा सम्पन्न बनाई द्रुत बाटो (Fast Track) प्रणालीबाट न्याय निरोपण गर्ने पद्धतिमा लैजानु पर्छ। अनुसन्धानदेखि फैसला गर्नसम्मको समयसीमा तोकी जतिसक्दो छिटो न्यायनिरोपण गरिने व्यवस्था गरिनुपर्छ। साथै यसलाई उपत्यकाभन्दा बाहिर पनि क्षेत्रीयस्तरमा कम्तीमा पनि पाँचवटासम्म न्यायाधीकरणहरूको व्यवस्था गरिनुपर्छ।
- ▶ हाल भइरहेको मुद्दा अनुसन्धान गर्ने सबै वैदेशिक रोजगार विभागको अधिकार

कटौती गरेर सबै जिल्लाको जिल्ला प्रहरी कार्यालयलाई वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी मुद्दाको उजुरी सुन्ने तथा अनुसन्धान गर्ने अधिकार हुनपर्छ। यसले गर्दा स-सानो उजुरी गर्ने देखि तारिख म्याद आदिका लागि काठमाण्डौसम्म धाउनु पर्ने अवस्थाको अन्त्य हुन्छ।

- ▶ विदेशमा जुनसुकै अवस्थामा पनि अफ्यारोमा पर्ने नेपालीहरूको कानुनी सहयोग तथा कूटनीतिक सहयोग एवम् सुरक्षाबासको लागि नेपाल सरकारले आफ्ना नागरिकको सहयोगका लागि एक छुट्टै कोष बनाई सो कोषलाई यसरी अफ्यारोमा परेका नेपालीहरूको लागि प्रयोग हुने व्यवस्था गरिनुपर्छ। हाल भैरहेको वैदेशिक रोजगार प्रवर्धन बोर्डअन्तर्गतको कोषलाई नै अझ विस्तृत बनाई यसैलाई यो कोषको रूपमा विकास गर्न सकिन्छ।
- ▶ वैदेशिक रोजगारीका लागि जाने नेपालीहरूको वास्तविक तथ्याङ्क नभएको अवस्थामा यसलाई तत्काल यो प्रणालीलाई विकास गर्नुपर्छ र आलेखबद्ध नभएका कामदारहरूको पनि विभिन्न माध्यमबाट तथ्याङ्क लिन सकिने अवस्थामा नागरिक समाज, विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको सहयोगबाट यो कार्यलाई थालनी गर्न सकिन्छ।
- ▶ नेपालमा वैदेशिक रोजगारीबाट समस्यामा परी फर्केका कामदारहरूको अधिकारको लागि निःशुल्क कानुनी सहायता, सुरक्षाबासको व्यवस्थालगायत उनीहरूलाई आवश्यक सहयोग गर्ने वातावरण नेपाल सरकारले गर्नुपर्छ।

घटनाअध्ययन

धनुषा जिल्ला

धनुषा जिल्ला स्थायी घर भएका हरि मण्डल (नाम परिवर्तन) सोही जिल्लाका स्थानीय एजेन्टको सहयोगमा काठमाडौँस्थित क्षितिज इम्प्लोइमेन्ट सर्भिस प्राइभेट लिमिटेड, बानेश्वरमार्फत साउदी अरब गएका थिए। कारपेन्टर कामका लागि सम्झौता गरी लिएको भए तापनि उनलाई मजरा खेतीमा दैनिकरूपमा खजुरको रूखमा चढ्नु पर्नेजस्ता अति कठिन काममा बिहान ५ बजे देखि साँझ ७ बजेसम्म निरन्तररूपमा काममा लगाएको थियो। यसबारेमा वैदेशिक रोजगार विभागलाई जानकारी गराई उनको उद्धार गरी सहयोगको लागि अनुरोध गराउँदा कुनै कारबाही अगाडि बढ्न सकेको थिएन। सो अवस्थामा बस्न धेरै नै कठिन भएपछि उनी त्यस कम्पनी छाडेर अन्यत्रै बस्न थाले। सो अवस्थाबारे पुनः वैदेशिक रोजगार विभागलाई जानकारी गराउँदा विभागले मण्डल अब आलेखबद्ध नभएको जनाउँदै त्याहाँको प्रहरीले भेटायो भने उल्टै ६ महिना जेलमा राख्न सक्छ भन्ने कुरा जानकारी गरायो। हालसम्म पनि पीडित हरि मण्डल आलेखबद्ध नभएका कामदारको रूपमा लुकीछिपी जे पाइन्छ त्यही काम गरेर गुजारा गरिरहेको अवस्था छ।

कैलाली जिल्ला

कैलाली जिल्ला फूलवारी गाविस घर भएकी सरीता थापा (नाम परिवर्तन) परिवारको आर्थिक अवस्था कमजोर भएका कारण परिवारको आर्थिक अवस्था सुधार्ने आशामा कुवेतमा घरेलु कामदारको रूपमा काम गर्न उनी दलाल उमाकान्त पंगेनी मार्फत भारतको बाटो भएर गइन्। उनलाई कुवेत लाने भने पनि साउदी अरब पुऱ्याइयो र उनले दुई महिना साउदी अरबमै काम गरिन्। त्यसपछि उनलाई कुवेतको एउटा ३० जनाको परिवार भएको घरमा घरेलु कामदारको रूपमा काम गर्न लगाइयो। उनले त्यो घरको सबै काम एकलैले गर्नुपर्दथ्यो। उनलाई पठाउने दलालले घरको सामान्य काम गर्नु पर्दछ भनी पठाएको तर उनले बच्चा हेर्ने, लुगा धुने, खाना पकाउने, घरको सरसफाइ गर्नेलगायत घरको सबै काम गर्दा राति अवेर २-३ बजेसम्म पनि काम गर्नु पर्दथ्यो। उनको भनाइअनुसार उनी काम गर्ने घरको मालिक र मालिकको

छोराले पटकपटक उनलाई यौन शोषणसमेत गर्न खोजेका थिए। उनलाई राति १० बजे बजारमा सामान किन्न पठाउने, बोक्न नसक्ने गद्दौ सामान जबरजस्ती बोक्न लगाउने, आराम गर्न नदिने, पैसा नदिने, पैसा माग्दा कूटपिट गर्ने लगायतका यातना दिने गर्दथे।

उनलाई मालिकले न त पैसा दिन्थे न त घर फर्कन नै दिन्थे। उनी घर फर्किन चाहन्थिन्, मालिकसँग बारम्बार आफ्नो पारिश्रमिक र आफूलाई नेपाल फर्काइदिन अनुरोध गर्थिन्, तर मालिकले उनलाई काम लगाउने व्यक्तिले पारिश्रमिक पहिलै लगेर गएको कुरा बताउँथे। मालिकले नेपाल फर्काउन नचाहेपछि उनी आफूले काम बिगारिदिन थालिन त्यस पछि मालिकले वाक्क भएर नेपाल फर्काइदिएको बताउँछिन्। कुवेतमा अढाई वर्ष जति काम कुवेतमा काम गरेर फर्कँदा पनि उनको हात रिक्तो थियो।

मोरङ जिल्ला

मोरङ जिल्ला घर भएका गणेश ढकाल(नाम परिवर्तन)को घरमा आठ जनाको परिवार छ। आर्थिक अवस्था कमजोर, जग्गाजमिन नभएको उनको परिवार सुकुमबासी बस्तीमा घर बनाइ बसेको छ। आफ्नो जग्गा नभएको कारण दैनिक मजदुरीको भरमा घरखर्च एकदमै कष्टकर अवस्थामा गुज्नेको थियो। घरको आर्थिक अवस्था दयनीय र गाउँमा पनि भने जस्तो काम नदेखेपछि उनी घर सल्लाह गरी २०६५ सालमा गार्डको काम गर्ने भनी साथीभाईहरूसँग भारत गएका थिए। गएको ६ महिनासम्म घरपरिवारसँग सम्पर्क नियमित भएको थियो। त्यसपछि भने सम्पर्क हुन सकेन र घरपरिवारले उसको नम्बरमा धेरै चोटी फोन सम्पर्क गर्ने प्रयास गरे पनि हुन सकेन। एक दिन हिन्दी भाषा बोल्ने एकजना व्यक्तिले फोन उठायो र गणेशले कम्पनी छाडी घर गएको र मलाई कम्पनीले यो नम्बर दिएको भनी जवाफ दियो। त्यसपछि भारतमा काम गर्न भनी सँगै गएका उसका साथीहरूसँग पनि फोनमा सम्पर्क गरी ऊ कहाँ छ भनी सोध्दा ऊ नेपाल घर फर्किसकेको कुरा बताए, तर ऊ घर आएको थिएन। पछि उसँगै गएका साथी फर्किएर आएकासँग भेटेर उसको बारेमा सोध्दा ऊ त अगाडि नै आएको कुरा उनीहरूले पनि बताए। एक वर्षपछि गणेशका परिवारले उनका खोज तलास गरी पाउँ भनी इलाका प्रहरी कार्यालयमा उजुरीसमेत दिएको छ। तर अहिलेसम्म पनि उनको अवस्थाबारे कुनै खबर प्राप्त भएको छैन।

दुर्गा देवी (नाम परिवर्तन) नाम भएकी महिला वैदेशिक रोजगारको क्रममा कुवेतमा दुई वर्ष, ओमनमा तीन वर्ष, दुबईमा दुई वर्ष घरेलु कामदारको रूपमा काम गर्न गयी थिइन्। पहिलो पटक आलेखबद्ध कामदारको रूपमा ओमन गयी उनी हाल श्रम स्वीकृति लिएर ओमनमा नै घरेलु कामकै लागि जानका निमित्त उनी काम गर्न जानका लागेको घरले पठाएको भिसासहित आवश्यक कागजपत्र लिएर श्रम स्वीकृतिका

लागि वैदेशिक रोजगार विभाग गएकी थिइन्। तर वैदेशिक रोजगार विभागको अनुसार काम गर्न जानका लागेको घर पहिला काम गरेको घर नभई नयाँ घर भएको कारण देखाई उनलाई श्रम स्वीकृति दिइएन। यदि उनले पहिला जुन घरमा काम गरेको थियो सोही घरमा मात्र जानका लागि श्रम स्वीकृति दिन सकिने जानकारी प्राप्त भएको थियो।

मोरङ घर भएकी सीता विक (नाम परिवर्तन)को घरपरिवारको आयस्रोत भनेको दिनहुँ मजदुरी गरेर कमाउनु र बिहान बेलुकीको जेनतेन छाक टार्नु पर्ने अवस्थाको आर्थिक स्थिति थियो। एक दिन छिमेकी एजेन्ट देवीले सीताको आमालाई तिम्री छोरीलाई विदेश पठाउँछौं भनी प्रस्ताव राखिन्। यहाँ त्यसै बसेकी छ उता गएर कमाउन थाली भने तपाइको परिवारमा पनि केही अर्थिक सहयोग हुन्छ भनिन्। घरपरिवारसँग सरसल्लाह गरी गाविस कार्यालयमा गएर नागरिकताको सीफारिस ल्याई नागरिकता बनाए। नागरिकता बनाउन पैसा लाग्ला छैन भन्दा उनै देवीले म दिन्छु भनी बनाउन लगी नागरिकता बनाएपछि सङ्गीताले नागरिकता हामीलाई नदिइ पासपोर्ट बनाउन चाहिन्छु भन्नाएर लगे र सीतालाई पनि पासपोर्ट बनाउन भनी चन्द्रगढी भन्नाएर लगे। उनलाई लगेको तीन दिनपछि उनको परिवारलाई फोन गरी छोरीलाई भेट्ने भए भनी आउनु भनी फोन गरिन् र उनको आमा उनलाई भेट्न भनी भन्नाएर गइन्। त्यहाँ पुगेपछि एजेन्टले जाने बेलामा दिल्लीसम्म पुर्‍याएर यी केटीहरूलाई उडाएर आउँछु भनी लगिन्। गएको सात महिनापछि उनले फोन गरी आफूलाई अफिसमा ल्याएर राखेको छ काम भने नपाएको कुरा राखेकी थिइन्। त्यसको एक वर्षपछि फेरी उनले काम गर्ने साहुनीको माइतबाट फोन गरेको भनी र त्यति कुरा गर्दैमा फोन कट्यो। त्यसपछि उसँग सम्पर्क हुन नसकेपछि उनको परिवारले एजेन्टलाई हामी छोरी कहाँ छ भनी सोधखोज गर्दा फोहोर फाल्न जाँदा टयाक्टर चढेर भागी भन्ने जवाफ दिएको थिइन्। सोबारेमा इलाका प्रहरी कार्यालय उर्लाबारीमा एजेन्टहरूको विरुद्ध उजुरी समेत दिएको र प्रहरीले हामीलगायत उनीहरू समेत छलफल गराएको र तीन महिना भित्र छोरी फिर्काउने शर्तमा कुरा भएको थियो। सीताको पासपोर्ट नं. तथा कहाँ कुन ठाउँमा काम गरेको भन्ने सन्दर्भमा उनका परिवारलाई जानकारी छैन। उनीहरूसँग त्यस्तो कुनै कागजपत्र छैन। तीन महिना पछि पुनः प्रहरी कार्यालयमा म आएँ र कुरा राखें। प्रहरीले एजेन्ट ल्याएर थुन्थ्यो र जमानतमा उसको बुबाले छुटाएर लगे, अहिले एजेन्ट फरार छिन्। हालसम्म पनि सीता बेपत्ता छिन्।

उदयपुर जिल्ला

जिल्ला उदयपुर वसाहा-३ बस्ने वीरबहादुर तामाङ (नाम परिवर्तन) घरको कमजोर आर्थिक अवस्था, श्रीमती र छोराछोरीको भविष्य उज्ज्वल बनाउने सपना

बोकेर वैदेशिक रोजगारमा गएका उनी लेबरको पदमा छानिएका थिए। २०६४ सालमा दुई वर्षको करार अवधि प्राप्त गरी रोजगार कम्पनीमार्फत साउदी अरब गएका हुन्। स्वदेशमा रोजगारीको अवसर नदेखेको कारण उनी दुई वर्षको करार अवधि समाप्त भएपश्चात् पनि भिसा थप गर्दै उतै काम गर्दै आइरहेका थिए। यसरी साउदी अरबमा काम गर्दा गर्दै मिति २०६७/५/२७ गते मुटु र श्वास प्रश्वासको समस्याबाट मृत्यु भयो।

यसरी मृत्युपश्चात् २०६८ सालमा लास आएपछि घरपरिवारले बुझिलिई काजक्रिया सम्पन्न भएको थियो। मृतकको परिवारले कम्पनीबाट नियमअनुसार पाउनु पर्ने तलबको बाँकी रकम प्राप्त भएको थियो। तर करार अवधि नाघेको कारण विमा तथा कल्याणकारी कोषबाट पाउनु पर्ने रकम प्राप्त भएन।

हरि मण्डललाई आलेखबद्ध नभएका बनाउनमा मुख्य हात भनेको रोजगार कम्पनीको देखिन्छ। खासगरी माथिको अनुसन्धानले पनि वैदेशिक रोजगार कम्पनीहरू तथा सो का एजेन्ट भनिएकाहरूको कारणले सोभा ग्रामीण भेगका महिला तथा पुरुषहरू विदेशमा पठाउँदा एक काम भन्ने तथा तलब तथा सुविधा र अन्य फाइदाहरू धेरै बताउने अनि विदेशमा पठाइसकेपछि सोअनुसारको सुविधा नपाउँदा कामदार त्यहाबाट भाग्ने कारणले आलेखबद्ध नभएका हुनेको सङ्ख्या बढेको पाइन्छ। त्यसैगरी सजिलो काम भनेर उसलाई विदेश पठाउने तर त्यहाँ कामदारले सोचेभन्दा फरक निकै कठिन भए पनि ऊ बाध्य भएर त्यहाँबाट भागी आलेखबद्ध नभएका हुने प्रवृत्ति रहेको छ। यस घटनामा पनि पहिला कामदारलाई नेपालको कम्पनीले गलत आश्वासन, राम्रो काम, सुविधा तथा सजिलो काम भनी पठाएको तर त्यहा पुग्दा अष्टयारो काम भएकोले उसले सोको उपचार खोज्नु पर्नेमा उल्टै भागेर आलेखबद्ध नभएका हुनु पर्‍यो। यस्तो अवस्थामा तत्काल वैदेशिक रोजगार विभागले पठाउने कम्पनीलाई कारवाही गरी पीडितलाई न्याय दिलाउन सहयोग गर्नु पर्छ।

माथिका अन्य घटनाले नेपाली युवायुवतीहरूको वैदेशिक रोजगार कति गाह्रो तथा चुनौतीपूर्ण छ सबै कुरा भल्काउँछ। नेपालमा बेरोजगारीको समस्या तथा गरिबीको कारण जस्तोसुकै काम पाए पनि वैदेशिक रोजगारीका लागि जाने गरेको पाइन्छ। वास्तवमा वैदेशिक रोजगारमा जानु भनेको त्यति सजिलो छैन भन्ने चेतना हुँदाहुँदै पनि बाध्यताले गर्दा शुरुमा जे पर्ला भनि जानेहरूको सङ्ख्या ठूलो रहेको छ। यसको प्रत्यक्ष फाइदा वैदेशिक रोजगार कम्पनी तथा यसका एजेन्ट भनिएकाहरूले उठाइरहेका छन्। नेपालमा आफ्नो दैनिकी चलाउन नसकिरहेको अवस्थामा थोरबहुत भए पनि तलब पाउने आशामा उनीहरू जस्तोसुकै अष्टयारो सहेर पनि वैदेशिक रोजगारीका लागि जान तयार हुन्छन्, तर पछि वास्तवमा विदेशमा पुगिसकेपछि गर्नुपर्ने काम र सो

बापत पाउने तलब सुविधा तथा काम गर्ने परिस्थितिको बारेमा थाहा पाउँछन् अनिमात्र आफू ठगिएको उनीहरूलाई थाहा हुन्छ। ग्रामीण महिलाहरू सर्वसाधारण पुरुषहरू जो बेरोजगारीबाट पीडित छन्; आर्थिक अवस्था जसको कमजोर छहकेही मात्रामा भए पनि पैसा कमाउनु जरुरी छ, यस्ता व्यक्तिहरू बढी मात्रामा ठगिने गरेका छन् भने ती नै वास्तवमा विदेशमा गएर आलेखबद्ध नभएका हुने र आफैमा थप समस्या ल्याउनेहरूमा परेका छन्। त्यसैगरी आलेखबद्ध नभएका हुने कामदारहरूमा वैदेशिक रोजगारको प्रक्रियामा नगर्दो विद्यार्थी, पर्यटक, व्यवसायी, तथा अन्य अवस्थामा विदेशमा जाने र त्यहाँ गएर आफूसँग भएका सबै कागजातहरू फाल्ने अनि लुकिछिपी काम गर्नेहरूको सङ्ख्या पनि कम देखिदैन। त्यस्ता नेपालीहरू सकेसम्म सचेत भई आफै कसरी बच्नेलगायतका उपायसहित काम गरिरहेका हुन्छन् र आफ्नो सुरक्षाको व्यवस्था आफै गरिरहेका हुन्छन्। तर, जो वैदेशिक रोजगारीका लागि भनेर विभिन्न बहानामा उनीहरूको जानकारी विना कागजातहरू मिलाएर पठाउने वैदेशिक रोजगार कम्पनी तथा एजेन्टहरू हुन्छन्। तिनीहरूले गर्दा विदेशमा गइसकेपछि कामका बारेमा पहिले जानकारी हुँदैन अर्थात् मौखिकरूपमा कामको प्रकृति राम्रो छ भनिएको हुन्छ। तर काम गर्ने स्थानमा पुगिसकेपछि उसले चिताएको भन्दा फरक परेपछि उसलाई सह्य हुँदैन अनि सकेसम्म सो कामको विकल्प खोज्न थाल्छ र भाने प्रयास गर्छ। जब ऊ त्यहाँबाट भाग्छ, आलेखबद्ध नभएका भइसकेको हुन्छ र उसमाथि थप चुनौतीहरू आइसकेका हुन्छन्।

वैदेशिक रोजगारी भनेको तीन डी (Dirty, Dengerious, Difficult) भनेको वास्तवमा त्यसै भनिएको होइन भन्ने जानकार सबैमा हुनु जरुरी छ। जुनसुकै काममा पनि चुनौती त छन् नै, तर पनि वैदेशिक रोजगारी अझ सामान्य अवस्थाको हुँदैन किनभने भाषा, संस्कृति, मान्यता, समाज, व्यक्ति, मौसम हावापानीलगायत फरक हुन्छ। त्यस्तो अवस्थामा काम गर्दा कुनै न कुनै कमजोरी त आइहाल्छ। त्यसको सामना गर्न सक्ने दृढ मन तथा समस्यामा जुध्नसक्ने आँट हुनुपर्छ। तथापी यो अवस्था भनेको सामान्य अवस्थामा आउने हो तर वैदेशिक रोजगारीको क्षेत्रमा पछिल्लो अवस्थामा गम्भीर तरिकाले ठाने प्रवृत्ति बढेको छ। जसमा वैदेशिक रोजगारमा जाने कामदारहरूसँग एउटा कुरा गरी अर्थात् कामको प्रकृति, तलबलगायतका सबालमा एउटा कुरा गरी पठाउने तर विदेशमा गइसकेपछि ठिक यसको उल्टो काम पाइने गरेको छ। यस्तो अवस्थामा सबैभन्दा ठूलो समस्या आउने गर्छ। कामदारलाई भाषिक समस्या, न्याय माग्न जाने निकायको जानकारी नहुने अनि अन्य सहयोग गर्ने कुनै पनि माध्यम नहुने भएकोले सकेसम्म जस्तोसुकै काम भए पनि सहेर बस्ने वा त्यहाँबाट भाग्ने उपायमध्ये एक बाटो रोज्नुपर्ने अवस्था आइपर्छ। यो अवस्थामा पनि आलेखबद्ध नहुन बाध्य परेका हुन्छन्।